

RIBBECK OTTÓ.

A RÓMAI KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE.

I.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

ÚJ FOLYAM. V. KÖTET.

A RÓMAI KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE.

IRTA

RIBBECK OTTÓ.

I.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

BUDAPEST. 1891.

A
RÓMAI KÖLTÉSZET
TÖRTÉNETE.

IRTA

RIBBECK OTTÓ.

FORDITOTTA

CSIKY GERGELY.

ELSŐ KÖTET.

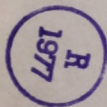
A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1891.

105605

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén, a tudományok önálló művelése és emelése mellett, azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjek.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennél fogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsátassanak.

Ekkép a bizottság eszközzésére, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírálására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg, az 1890. évtől kezdve minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását dr. *Némethy Géza* egyetemi magántanár vizsgálta fölül.

Budapest, 1891. június havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

TARTALOM.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

	Lap
<i>Első fejezet. A római költészet megteremtői</i> --- --- ---	1—61
Kezdetek 1. Livius Andronicus 16. Cn. Nævius 21. Qu. Ennius 30. ll.	
<i>Második fejezet. A dráma</i> --- --- --- --- ---	62—272
Általános rész 62. I. Az attikai-római vígjáték (Fabula palliata) 67—199. T. Maccius Plautus 67. Statius Cæcilius 152. P. Terentius Afer 158. Epigonok 192. Sextus Turpilius 197. II. A tragédia 200—228. M. Pacuvius 200. L. Accius 212. III. Történeti dráma (Fabula prætextata) 228—239. Általános tudnivalók 233. IV. Nemzeti vígjáték (Fabula togata) 240. V. Campaniai bohózat (Fabula Atellana) 249. VI. A mimus 261. ll.	
<i>Harmadik fejezet. A szatira</i> --- --- --- --- ---	273—320
C. Lucilius 273. M. Terentius Varro: a Menipposi szatira 290. ll.	
<i>Negyedik fejezet. A tanköltemény</i> --- --- --- --- ---	321—347
T. Lucretius Carus 328. l.	
<i>Ötödik fejezet. A régi és új iskola</i> --- --- --- --- ---	348—418
Catullus és barátai. 375. l.	

ELSŐ KÖNYV.

A KÖZTÁRSASÁG KÖLTÉSZETE.

ELSŐ FEJEZET.

A római költészet megteremtői.

Kezdetek.

A komoly, becsületes földműves- és pásztornép, mely a régi időben a hullámos síkot a Tiber partján és a sabinumi hegyeket lakta, eredetileg kevésbé volt dalra és játékra hangolva : a ház és gazdaság, a bevétel és kiadás, a jog és kötelesség gondja uralkodott számító, józan eszén ; az erkölcsök szigorúsága szűk zárt körbe szorította fogalmait, hol a képzelem szemfényvesztő álmai vagy a szív gyöngédebb indulatai alig nyugtalanították. Az isteni lények is, melyeket ez egyszerű emberek imádtak, nem lebegtek határozott emberi alakban és személyiségben áhítatos lelkek előtt, mint a görögöknél. De az *istenország* legáltalánosabb körvonalalaiban nem hiányzott bizonyos hasonlatosság a hellénnel, mivel csirái az ősi közös hazából származtak. A mennyei isteneket, kik a világos égi területen laktak, általában alkotóknak és segítőknak, az alvilágiakat, kik a sötét mélységben tanyáztak, életrablóknak és rombolóknak tartották. Nemileg különbözök lévén,

gyakran házaspárokká egyesülvén, patriarchalis módon csaknem valamennyien a halandók apái és anyái gyanánt tiszteltetvén, maguk mégsem nemzenek gyermekeket s nincs történetök. Nincs a földön házuk, mely tiszteletükre volna szentelve. Hegyormokon, szent berkekben, erdő koszorúzta tavaknál sejtették közellétöket: Juppiter Latiaris-hoz Alba Longa hegyén, a napistenhez a Soractén imádkoztak. A csendes nagy természet *dæmoni* varázsa iránt fogékony volt a falusi ember kedélye: a hegység magányában, a méltóságos fák koronái alatt, a titokzatosan csörgedező forrásoknál, a természetes barlangokban bensőbb meghatottságot érzett, az istenség hangját világosabban vélte hallani. Lombfüzéreik és szerény áldozati adományok, valamely áldozati állat bőre, szarvai, melyekkel ily szent helyek ékesítve valának, vagy valamely megkoszorúzott, olajjal kent kő az úton, áhítatos időzésre szöliták fel a vándort, kit arra vezetett útja.

De közvetetlen, bizalmasabb érintkezésre nem szálltak alá a földiekhez ama megfoghatatlan és láthatatlan hatalmak (*numina*): csak jelekkel és csodákkal, szellemszerű hangokban, szokatlan természeti jelenségekben nyilatkoztatták ki magokat. A tért, melyen belül az égi jelek és a madárrepülés megfigyelése jelentőséggel bírhat, a pap vesszeje jelölte ki a láthatáron, és ennek a négy világtáj felé általa gondolatban meghatárolt mezejét *templom*-nak nevezték.

Születésétől haláláig élete minden mozzanatában érezte a jámbor, hogy a mindenséget átható szellemek megszámlálhatatlan csapatja veszi körül, mert az egyes fő istenségek mellé szolgáló társakat és társnőket adtak. Minden ember, aztán tágabb körben minden családi és törzs-közösség, a község, a nép mint összeség, létének kezdetétől fogva *genius*ának oltalma alatt áll. Az éléskamrárt és a

házi jólétet a Penates védelmezik, a mezők, utak, házak fölött a jó Lases uralkodnak, de a vetéseket és nyáját a vad Marmar fenyegeti. Valódi paraszt felfogás szerint, emberek és istenek közt bizonyos kölcsönös kötelezettség állt fenn, hogy mindkét részről mindegyik megtegye kötelességét a másik iránt. A kötelezettségnek ez érzését és minden kötelesség teljesítésének lelkiismeretes gondját a római *religio*-nak nevezte. Mert csak a legaprólékosabb szemmeltartása minden istentiszteleti formának biztosította számára isteneinek kegyét és segítségét. A legcsekélyebb, habár öntudatlan eltérés is az egyszer auspiciumok által megszentelt imaformától vagy minden más istentiszteleti mondástól, a legcsekélyebb tévedés a megszabott mozdulatokban, minden kis megakadás vagy véletlen megzavarás érvénytelenné tett egy egész szent cselekvényt s kiengesztelést kívánt, legalább is ugyanazon cselekedet ismétlését. Ezért függtek a papoktól, kik egyedül voltak a szükséges ismeretek teljes birtokában.

Az áhitatos sabinoktól, Rómával való állami egyesülésök után, származik a gondosan kifejlesztett szertartási rend, mely Numára vihető vissza. A pontifexek őrizete alatt s csak előttök állva nyitottan, volt egy szent *formula-könyv*, melyben a legkülönbözőbb alkalmakra megszabott imádságok (*indigitamenta*), az istenek felhívásai mellékneveikkel és az alárendelt *dæmoni* lényekhez szóló felidézések szoros litániában voltak följegyezve. Minden tévedés kikerülése végett egy erre alkalmazott személy előolvasta az írott formulát, mellette egy másik állt felügyelet végett, s kettejük előtt egy harmadik, hogy a másik oldalról minden oda nem való szót megakadályozzon, és egy fuvalás halatlanná tett minden esetleges zajt. Születésre, menyekzöre és halálra, a szántóföld és nyáj számára, mindenféle kár elő-

idézésére és elhárítására, megtisztításra, engesztelésre és átokra, fogadásra és felavatásra, frigykötésre és hadizenetre, az élet minden ünnepélyes cselekedetére változatlan mondások voltak, melyeket az előbb leírt módon adtak elő. Ha májusban a mező első gyümölcsei érni kezdtek, a tizenkét mezei testvér (fratres aruales) előkelő testülete háromnapos ünnepélyt ült a mezei istennő (Dea Dia) tiszteletére. A főnapon, a középsőn, kalászkoszorúval és fehér fejkötővel ékesítve összegyűltek az istennő szent berkében a kapu előtt, s különféle jelképes szertartások után, három csoportra oszolva, egyharmad ütemben dobogó és szökdelő tánczot (tripudium) lejtettek az oltár körül, melyet ismét meghatározott szövegekönyvekből hat soros dal éneklésével kísérték, melynek egyes verseit csoportonként háromszor előre- és visszalépéssel ismételték. Az ősrégi imádság, melyet még a kereszténység harmadik századában is hallottak a tisztas ünnepen, de többé nem értették teljesen, a Larok segélyéért könyörgött, kiméletet kért a bős Marmartól s végül magába foglalta a vetés istenségeinek (semones) összeségét. Egy más ugráló körmenetet márcziusban, az esztendő és a háború-idő kezdetén, a salii, ugrálók, hazafias testülete tartott. Síp-kiséret mellett, élőkön az elülu grálóval (præsul), a tizenkét tagtárs ragyogó hadi öltözetben, sisakkal, karddal és paizszsal, a hadi isten (Mars Gradivus, a királyság korának közepétől fogva sabin Quirinus is) tiszteletére, élénk fegyvertánczot járt az istenek oltárainál, majd összegomolyodva, majd szétoszolva, kurta botokkal ütve az ércpajzsokra. Ehhez dalokat énekeltek (axamenta), melyek hosszú, idővel mindig tágabbra terjedő sorban nemcsak minden nagy hazai istent (a világosság atyját Leucesiust, a nap istenét Zeult, Dianust, a felnyitót és bezárót),

hanem az ős idő hőseit, még nőket is, valamennyit egyenként, külön versekben ünnepelték. Még a legkésőbbi császári korszakban is bővítették az istenek és hősök e könyvét a legközelebbi mult méltó és méltatlan neveivel. Az eredeti alakjában Róma kezdetéig visszavihető szöveg, melyet a római költészet legrégibb emlékének tartottak, a Kr. előtti első században ősi homályosságával sokat foglalkoztatta a nyelvtudósok éleselműségét, a laikusnak pedig érthetetlen volt.

Így az ünnepi ima először adott kötött, s egyszersmind emelkedett alakot a beszédnek. De az erdei csend, a titokszerűen mormoló forrás is, lelkesítő, a világból kiragadó hatást gyakorol arra, ki átengedi magát a varázsnak. Az alvónak jóslatokban nyilatkoztatja ki magát a magános természet jó szelleme, a sorsismerő Faunus; a nympháknak is megvan adományuk, melynél fogva énekelni és szólni (fari) tudnak, homályos dolgokat leleplezni, a jövőt megjósolni (fata). A prófétai *énektől* nyeri nevét a forrás nymphája Carmenta, ki napvilágra hozza a rejtett dolgokat, kihez a jó reményben levő nők imádkoznak: a görög Moirával hasonlították össze. *Casmenae* volt nevök az éneklő és dalra lelkesítő nympháknak, kik a capenai kapu előtti ősrégi berekben tanyáztak s kiknek helyére a hellenizáló időkben a múzsák léptek; Carmina (casmína) nevet viseltek mind ama szentelt imaformulák, melyekről az előbb szó volt, mert nem egyszerszen mondták, hanem határozott ütemben és változatlanul megkötött hanglejtéssel énekmódra adták elő; épen így Carmenta jós mondásait is, melyeket a látnokok (vates) mint tolmácsai hirdettek, és mind azt, a mit máskülönben az élet mindenféle alkalommal komoly vagy játszi menetű rhythmikus beszédben előidézett.

Ez a rhythmus a legrégibb időben nem volt szükségképen mindig ugyanaz. Állítólag egyenletes lépésekben, tehát négyes ütemben járták körül az ifjabb saliusok Numa rendelete szerint az oltárokat, és spondeusokban, azaz hosszúra nyújtott hieratikus anapæstusokban, a régi hadi indulóhoz hasonlóan, volt szerkesztve az énekők. Ellenben hármás méretű ütemben mozgott az arvalis testvérek tánczlépése. Így jambus sorral kezdődik énekők hagyományos szövege: *e nós Lases iuvate*, melyben hasonló az ötödik: *e nós Marmar iuvato*. Trochæus-szerűleg hangzik az érthetetlen varázssformula: *haúat hauat hauat, ista pista sista*. Az emelkedő és eső rhythmus ellentéteit a természet adta meg. De uralkodó s a rokon italiai törzsek-nél, névszerint az Oscusoknál is használatos és a magasabb stylre kiválóan alkalmas volt a tulajdonképeni nemzeti versmérték, melyet a későbbiek, jóformán gúnyos vonatkozással Saturnus aranykorára, *saturnius*-nak neveztek. Ez szabályos szótagmérésre alapított kéttagú vers volt, mely egy jambusi részből állt három emelkedéssel és négy eséssel, mire a hiatus megengedésével, azaz rhythmikus kapocs nélkül, három trochæusi láb következett. Tehát egészben hat emelkedés, míg az esésekből a két fél mindegyikében egyet el szabad mellőzni. A metszet ott következik, hol ezek egymáshoz csatlakoznak, egy szótaggal előbb vagy később is, miáltal bensőbben összefűződnek s némi különféleség keletkezik.

Egy másik elem, mely az ünnepélyesen emelkedett, a vallás, valamint a törvények nyelvében, minden mondásban és dalban előfordul, habár nem is nélkülözhetetlen, s az élő forgalom nyelvének bizonyos formuláit és fordulatait is összeköti, az egybehangzás (*adlitteratio*) akár a kezdőbetűkben, akár a végszótagokban; de ennek alkalmazá-

sáte kezdetleges korszakban sem egész terjedelmében meghatározni, sem finomabb szabályokra visszavezetni nem lehet.

Ha a közéletből a házi, családi, társadalmi életbe lépünk, a szenvedélyes *halottsiratás* ősrégi ázsiai szokására találunk. A halotti ünnepek egész pompás elrendezése az etruskok közvetítése által juthatott be Rómába. A tizenkét tábla bizonyos korlátozásokat vett át a soloni törvényhozásból, melyek az ünnep vad és komor jellegét, valamint a fölszerelést, melyet megkívánt, szemléltetővé teszik. Többek között eltiltják a díszágyak felállítását a máglyán, ennek behintését drága szeszekkel, megkoszorúzását gazdag virágfüzerekkel. Csak korlátozott számú ünneplő ruhát szabad a halottal együtt odaadni, aranyat (kivéve az álfogakét) épen nem. A nők ne karmolják össze orcájokat, ne hallassanak üvöltést (*lessum*); tíz fuvolásnál többet nem szabad alkalmazni. A *næniát* (e kifejezés Phrygiából származik), a halott siratását és dicséretét, ennek háza előtt fuvola- és lantjáték kíséretében énekelték: egy e czélra bérelt asszony, *præfica*, elülmívelő, ki a többiek helyett haját tépte és arczát összekarmolta, énekelt előre a dalt, s a kar vele énekelt.

Az ősökről az asztalnál emlékeztek meg. Jó családból való fiúk, majd fuvolakísérettel, majd a nélkül, felváltva dalokat szoktak énekelni az ősök dicső tetteiről, bizonyára nem rögtönözve, hanem emlékezetből, ismeretes szövegek szerint. Így a serdülő ifjúságot utánzó versenyre lelkesítették. Hogy e régi *asztali dalok*, melyeknek alakjáról és terjedelméről természetesen semmi ismeretünk sincs, csiráját képezték a római ősidő ama gazdag mondaképződésének, mely átment a történeti könyvekbe, Niebuhrnak a vélekedése, melytől nem lehet megtagadni a legnagyobb benső valószínűségét. Mivel az ősök e dicséretes szokása

már századokkal az öreg Cato ideje előtt, a történeti napfény földerültével eltűnt, a későbbiekre e hazafias hősdalokból határozatlan, de kétségbe nem vonható híröknél egyéb nem maradt.

De voltak *vándorló énekesek* is (*grassatores*), kik az ösgörög rhapsodokkal természetesen csak távolról hasonlíthatók össze, s kik a lakomáknál megjelentek és az asztaltársakat dalaikkal komolyan és tréfásan mulattatni igyekeztek; ezek kevésre becsült emberek voltak, valószínűleg néhány elátkozó vagy gyógyító mondással is rendelkeztek, a pecsenye szaga után indultak és többféle bántalmazást is el kellett nyelniök. Természetesen ezek előadásaiból se jutott semmi az utókorra. Mint Attikában és más görög vidékeken, úgy Italiában is, ősrégi szokás szerint, a földművesek és szőlőmunkások kicsapongó vidámsággal ünnepelték meg az *aratást* és *szüretet*. Feleségökkel, gyermekeikkel és cselédjeikkel malaczat áldoztak Tellusnak, tejet Silvanusnak, virágokat és bort a Geniusnak. Liber ünnepén fahéjból készült álarczokkal fedve arcukat, a faluról a városba vonultak, utcáról-utczára szekeret húzva magokkal, melyen groteszk alakban látható volt a nemző természeti erő jelképe (*fascinum*). Erről a pajkosan ingerkedő, természetesen művészietlen verseket, melyeket ily alkalmakkal az ünneplő társak gyors feltalálással váltottak egymással, versus fescennini-nek, azaz a fescemni verseinek nevezték. A kecskebőrbe burkolt pásztorok neve *saturi* volt, mint a görög *σάτυροι*, azaz bakok; kicsapongó tréfások *satura*, baktréfa. Csak ebből, de igen korán, mert ama pajkos bolondok tele voltak étellel és itallal, fejlődött ki a «jóllakott» fogalma.

Különben is a gúnyolódás, gonoszság, bosszúvágy szomszédok és földiek közt mindenféle *gyalázó dalokra* és *átok-*

mondásokra adott alkalmat. A kiválasztott áldozat ajtaja elé vonultak és szidalmak éneklése mellett valami macskazene-félét adtak neki. Mivel a feddhetetlen hírnévnek is szenvednie kellett az efféle vakmerő támadásoktól, a tizenkét tábla mindenkit, ki ily *mala carminával* bántotta embertársát, botütésekkel fenyegetett. A szomszéd szántóföld megbűvölése gonosz dalokkal (*fascinatio*), szintén szigorúan tilos volt.

Önkéntes megalázkodás a szerencse és büszke örömetetőpontján, úgy vélték, lefegyverzi az istenek irigységét. Így ős sabin, valamint római szokás volt, hogy a *menyekzőkön*, midőn az ifjú hazavitte menyasszonyát az atyai házból, bajtársai útközben gúnyos verseket (*fescennina iocatio*) énekeltek rá karban vagy kettős karokban. Épen úgy a hadvezér a *diadalmeneten* hasonló csipkedő verseket engedett magára mondatni a harczosoktól, kik szekerét kísérték.

Hogy a rhythmikus beszédnek mind e termékeiből legalább egy rész, a szabályszerű alkalmaknál ismételt szövegek állandó alkata írásban is megvolt, kétségtelen, mert ama ritualis dolgokat írott lapokról olvasták le. A versek szerzőit írnokoknak (*scribæ*) nevezték, mivel különösen a kéregbe (*liber*), vagy fahéjba vagy viaszba való bevésésben (*scribere*) voltak gyakorlottak.

A latinoknak ősrégi időktől fogva ismeretségben kellett lenniök a *görögökkel*, mert ezeket a legrégibb névvel illetik, melyet Thessalia lakói Dodona környékén hajdan viseltek: Græci (*Γραικοί*). A dór-siciliai betűírás behozatalát a monda Euandernek vagy Herkulesnek tulajdonítja. A görög kereskedő-telepek és gyarmatok Italia nyugati partján Nagy-Görögországban, valamint a közel Sicilia élénkebb forgalmat hoztak be, görög iparczikkék bevitelét neveik

kölcsönvételeével együtt (porpora, ampora, cratera lanterna stb.) Hajósok hozták magokkal az első tudósítást a görög *mondákról*, különösen az Odysseáról, mely ama tájakon, a part különböző pontjain, a szigeteken és hegyfokokon részben helyhez volt kötve: a görög hősnevek barbár átalakuláson mentek át az itáliai szájon, pl. Melerpanta = Bellerophontes, Catamitus = Ganymedes, Alumento = Laomedon.

A görög műveltség teljes özönével árasztá el a római életet az *etruskok* letelepedése, különösen a Tarquiniusok és dynastiájok bevándorlása. Bárhonnan jött legyen e rejtélyes nemzet, az Adria és a Középtenger partvidékein messze elterjedő uralma, számos gyarmat alapítása, vállalkozásokra és zsákmányoló hadjáratokra való kedvök minden esetre korán érintkezésbe hozta Itáliának e hollandjait a hellén világgal, különösen Kis-Ázsia tengerészeivel, a *lydiaiakkal*. Innen származik a keleti styl sok visszhangja művészetökben, mesteri ügyességök a bronz-munkában, babonás hitök egész rendszere, a belekből és madárrepülésből való jóslás tudománya, a halottsiratás komor szenvedélyessége, a buja érzékiségre és sivár szenteskedésre való hajlam, a kockajáték, a phrygiai kettős fuvola és a lydiai ércz-tuba, a himzett bíborköntösök és a kothurnus királyi viselete, sőt a mimikai előadók neve is, kiknek etrusk nevök *istri* volt, de hazájuk után *ludii* vagy *ludiones* nevet nyertek, valamint játékuk neve is *ludus* (loedus) volt. Lydiaiak lehettek az etrusk gyermekek iskolamesterei, valamint a rómaiak annak idején az etruskokhoz jártak iskolába, és így a *ludus* szó az oktató intézet megjelölésére is szolgált, a minthogy még a plautusi vígjátékban is *Ludus* (Lydus) nevet visel a gyermekek felügyelője.

A második Tarquinius alatt kezdődött Rómában az isteni

tisztelet hellenizálása, a sibyllai könyvek vezetése mellett, melyeknek megfejtésében két nyelvismerő görög rabszolga nyújtott segítséget. Egy művésznél Vejiben megrendelték Juppiter agyagképét, mely első ábrázolása volt egy római istennek. A nyilvános játékokat, melyeket a három capitoliumi istenség, Juppiter, Juno és Minerva tiszteletére szeptember idusán szoktak ünnepelni (ludi Romani), görög módra nagyobb fénynyel állították ki, kocsi-verseny nyel a circusban és ökölviadalokkal, melyeknek személyzetét Etruriából hívták be. Ez új alakban ettől fogva a nemzeti játékokat rendszeren évenként s lassanként két, három, négy napra kiterjesztve adták elő (387/367 óta).

A köztársaság első idejében (300/454.), kevéssel a tizenkét táblás törvény szerkesztése előtt, kezdődik három követ küldése által a diplomatiái érintkezés Athennel, hol Perikles hatalmának virágában állt. Hatvannégy évvel később, kevéssel a galliai szerencsétlenség után, a forumon előkelő görög idegenek, első sorban a Massalioták számára, emelvényt (græcostasis) állítottak fel. A dögvész alkalmából 321/433-ik évben Apollónak nyilvános templomot szenteltek s a következő évben felavatták. A nagy döghalál, mely már a második évben (390/364.) dühöngött, alkalmat adott a *drámai előadás* első kísérletére; eleinte minden művészi czél nélkül, kizárólag babonás célból. A 35 évvel előbb hasonló esetben a sibyllai könyvek parancsára először, most harmadszor használt eszköz, melynél fogva az istenek megengesztelésére ezeket úgynevezett Lectisternium által nyilvánosan megvendégelték, már elkoptatta erejét. Azért most a görög ünnepi gyakorlatok legelőkelőbb vagy legalább legkedveltebb fájával, a színjátékkal (ludi scænici) tettek kísérletet, de egészen külső szertartás értelmében. Etruriából hozatták a játéko-

sokat (ludiones), — a mint ez időben Görögországban is voltak a dionysosi művészek vándorcsapatai, — s ezeknek etrusk fuvalás kísérete mellett, tisztos mimikai mozdulatokat kellett tenniök, szavak nélkül, melyeket úgy sem értettek volna. Ez előadás, bármily merev és hideg lehetett, a fentebb leírt paraszt álarczos tréfának mégis frissebb mozgást adott: szabad születésű fiatal emberek, kik mint az etrusk *istri* utánzói *istriones*-nek nevezték magokat, a saturával a zenei kíséret és orchestikus mimika új elemét kötötték össze, úgy hogy hosszabb gyakorlat után a rögtönzött versus fescenniniből lassanként gondosan előkészített előadások fejlődtek ki. De a köztársaság alapításától harmadfél századnál több időnek s amaz etrusiai vendégszereplés óta több mint 120 évnek kellett elmúlnia, mialatt a római hatalom folytonos harcok közt elterjedt Italiában, míg e névre méltó költői irodalom lépett napvilágra.

A diadalmas hadvezérek (mint T. Quinctius Cincinnatus dictator Præneste bevétele után 374/380-ban) diadalmuk emlékére ércztáblákat állítottak fel a capitoliumon: néhány saturnius vers, minden fantasztikus költői színezés nélkül, de emelkedett hangon és választékos nyelven, velős, nagyszerű rövidséggel sorolta fel a diadalmas vezér hőstetteit; és e szokás még sokáig fenmaradt. A Scipiók dicső családja, mely a finomabb szellemi műveltségben, a nemes formák iránti érzékben is a többiek előtt haladt, kezdhette meg a szokást, metrikus *sírfeliratokkal*, mint a görögök kedvelték, ékesíteni nagy halottjainak sarkophagjait. Az első a 495/259-ik évi consul, L. Cornelius Scipio, Barbatus fia volt, kinek emlékét hat saturnius vers egyszerűen és mérséklettel magasztalta: ez egyre nézve, úgy mond, a legtöbb római megegyezik, hogy a jó emberek

legjobbika volt: szó van nevéről, hivatalairól, hódításairól és a templomról, melyet épített. Ugyane tiszteletben részesíté a család utólag az atyát is: ugyanoly számú saturnius vers, melyek már inkább személyi tartalmúak, behatóbban magasztalja az őznek szellemi és testi előnyeit: «bátor férfiú és bölcs, kinek deli alakja erényének teljesen megfelelő volt». Nyilván e két emlék elsejének mintájára készült M. Atilius Colatinus, 496/258. és 500/254-ik évi consul emléke, s a ki a capenai kapu előtt a Serviliusok, Metellusok és más híres családok sírjait sorra vizsgálta, gazdag gyűjteményt szedhetett össze a régi emlékmondásokból, melyek a nagy elődök érdemét csendes méltósággal megvédték a feledéstől.

Régi tekintélyben álltak, mint láttuk, a látnokok *jóslatai*; messze el volt terjedve Italiában, a sabinoknál, umbriaiaknál a szerencse istennőjének tisztelete, emlékezetet haladó idők óta híres volt Fortuna temploma Antiumban és Prænestében, a két legrégibb Rómában, melyeket Servius Tullius alapításának tartottak. Hozzá fordult a nép csekély embere, ki fel akarta küzdeni magát: számos botocska közül kihúztak egyet számára (sors), mely valami jellel vagy mondással irányt adott cselekvésének. Idővel, miután a delphii Pythia jóslataival (kihez először Tarquinius Superbus küldött követséget), közelebbről megismerkedtek, a hazai jóslatok formájában is közeledtek a görögökhöz. *Daktylikus hexametereket*, természetesen még a görög törvények figyelembe vétele nélkül a szótagmérésben és rhythmusban, egyenként botocskákra vésve, Fortuna templomában sorshúzással játszottak a kérdező kezébe. Általános utasítások és intelmek voltak, ezekre alkalmazhatók, nagy tömeg tanácskeresőre számítva: «Bizonytalan ellenségből bizonyos lesz, ha nem óvakodol.

A ló szép, de nem nyargalhatsz rajta. Nyúlj csak hozzá, a tiéd lesz tartós örömdre. Ne vesd meg, a mit eldobsz, ha neked adják. A mi görbe, azt nehéz ismét egyenessé tenni. Sok hazug van, ne higgy nekik». Ilyen és más chablon-mondásokat (ha szabad újabb példákra hivatkozni magyarázatul) az illetőnek kellett saját külön esetére alkalmaznia.

A cumæi Sibylla példája lelkesítette többek közt a két előkelő Marcius testvért azokra a jóslatokra, melyek — állítólag — a második pún háború előtt (546/212.) jutottak a senatus tudomására. E carmina Marciana, melyeknek ritka maradványaiban (a mennyiben egyáltalában szó lehet hagyományról) a saturnius versek mellett hexametrikus hangok vehetők ki, itt-ott a sibyllai könyvek szellemét tüntetik fel, példáulú azon utasításban, hogy Apollo tiszteltére játékokat alapítsanak, vagy amaz intésben, hogy megalázó vereséget ne szenvedjenek a púnoktól.

Amaz általánosabb tartalmú jóslatszerű intéseken kívül a gyakorlati életre való technikai oktatásra mindenféle mondás-könyvek szolgáltak, melyek, hogy az emlékezetbe jobban bevésődjenek, versekben, még pedig túlnyomóan saturniusokban voltak fogalmazva, példáulú *parasztszabályok*, az atyától fiához intézve, a mezei munkákra kedvező időpontokról s egyebekről, a mit Hesiodus napjai óta hasznos volt tudni a földművesnek s a mi a latinra nézve különösen előnyösnek látszott. De magasabb jelentőséggel bírtak a valószínűleg szintén valamely hozzátartozójához intézett erkölcsi tanítások (sententiæ) *Appius Claudius Caccustól*, az első kézzelfogható személyiségtől, kivel a római irodalomban találkozunk. A jellemes államférfiú, ki még mint élemedett aggastyán Kineas ajánlatai ellen tartott hatalmas senatusi beszédével az első görög diplomatát

legyőzte, s azon családhoz tartozott, mely a Decemvir, a legrégibb római törvénykönyv egyik főszerzője óta, egész a császárok korszakáig mindig kitűnt irodalmi érdeklődése által, volt egyszersmind az első, a ki szónoki művet adott ki, épen ama híres megrovó beszédet a 447/280-ik évből. Nagyon hihető, hogy nem maradt érintetlen az Alsó-Itáliában virágzó pythagorasi iskola gyakorlati ételszabályaitól, és görög forrás használatát tagadhatatlanul elárúlja a kevés saturnius egyike, mely megmaradt a nevezett mondas-könyvből. A tapasztalt világi többek közt önuralmat ajánl, nehogy rossz következményeket szüljön a szenvedély. Tanácsot ad, mint kell a barát, az ellenség elé lépni. «Ha barátot látsz, feledd el bajodat; ha ellenséget, légy óvatos s ne légy hasonló módon előzékeny.» Efféle egyszerű ételszabályok nyújthatták a legrégibb anyagot a serdülő ifjúságnak írásbeli, olvasási, emléző gyakorlatokra. Egyik mondás a másikhoz járult: idővel így nőtt ki az iskolák számára többféle forrásból egy kincstár, ha nem is voltak oly költők, mint Hesiod, Solon, Phokylides, Theognis és más görögök, kiknek bölcsesége tökéletes művészi formában táplálta az atheni fiút. Kötöttebbek, korlátoltabbak, hasonlíthatatlanul ügyetlenebbek voltak amaz ősrómai mondások, de ünnepélyes méltósággal övezték magokat, mintha a tanító látnok (vates) tanítása jóslat volna. Midőn a költői irodalom már magasabb lendületet vett, a becsületes öregebb Cato, e hamisítatlan typusa a tősgyökeres régi rómainak, saturnusi carmenben oktatta fiát a helyes életrendre (de moribus), midőn tömör velős vonásokban, büntető pillantást vetve a jelen korra, beszélt az elődök egyszerű erkölcsöeiről és nézeteiről: «Paripákat drágábban vettek akkor, mint szakácsokat. A költő hivatását akkor nem tisztelték. A ki erre adta magát vagy

lakomáknál fellépett, azt csavargónak nevezték. Ne azt vedd meg, a mire szükséged van, hanem a mi nélkülözhetetlen: a mire nincs szükséged, az már egy garasért is drága. A jó embernek, Marcus fiam, hatalmában van a szó», (tehát nincs szüksége eltanúlt külföldi művészetre, milyen a görög retorika). Végre ez általános elmélkedés:

Az emberélet csaknem olyan, mint a vas
Használva elkopik; és használatlanul
A rozsdá veti végét. Épen így az ember.
Elvássá a gyakorlat; míg e nélkül
A restség és dermedtség még több kárt tesz benne.

Livius Andronicus.

Görög volt, ki a magasabb költészet kertjét megalapította Rómában, és görög növényzet volt, melyet az idegen talajba ültetett. Mint iskolamester lépett a barbár nemzet közé, mely lassanként, miután már az alsó-itáliai világra is kinyújtotta súlyos kezét, vágyat kezdett érezni, hogy lassan-lassan ama beszédre és dalra kész görögöcskék szellemi kincseit is hatalmába kerítse. A kéjes Tarentet, hol kicsapongó Dionysos-kedv virágzott, 482/272-ben bevették a rómaiak s vakmerősége büntetéseül megfosztották önállóságától. A foglyok közt, kiket Rómába vittek s ott rab-szolgákul eladtak, volt a mintegy hat éves fiú, Andronicus is. Azonnal, vagy később valami Livius Salinator házába került, kinek gyermekeit, miután maga is felnőtt, oktatásban részesítette. Jutalmul szabadságot nyert, ettől fogva Livius Andronicusnak nevezte magát és önállóan folytatta tevékenységét, mint a latin és görög nyelv tanítója otthon és a házon kívül. Mivel görög mód szerint a nyelvtani oktatás azt követelte, hogy az olvasás és magyarázat alap-

járul valami szöveget vegyenek föl, mindenekelőtt megfelelő iskolai könyvet kellett alkotni. Erre Andronicus szerencsés tapintattal az Odysseát választotta ki, melyet latinra fordított, még pedig a saturniusok nemzeti versmértékében. De micsoda szegényes napszámos munka lehetett ez Odysia (vagy akár mint hívták is eredetileg)! mintha fejszével faragtak volna ki egy fabálványt a nemes márvány istenkép mintájára. Majd inségesen száraz kifejezés, majd széles lapos körülírás, esetlen, száraz, lélek és kellem nélkül. Találónan hasonlította Cicero Dædalusnak valamely idomtalan faragványához, ki a lábszáraikat és lábakat még nem választotta el, a szemeket vonással jelezte. Alig itt-ott szakította félbe a göröngyös sivatagot egy tetszetős szó, egy sikerült vers. A görög istennevek rómaiakkal voltak kicserélve: mindjárt az elején a camenához fohászkodik a múzsa helyett, neve a Moneta (az emlékeztető) leánya, Moira helyére Morta lép, a Kronidából Saturnus fia, Hermesből Mercurius, Latona fia lett. Ez átvitelből, melyet a későbbiek mind átvettek, azt lehet következtetni, hogy a görög isteni világ összeolvadása a rómaival már megtörtént. Itt-ott, a vers kitöltésére s hasznos oktatás végett is, genealogia van befűzve. Ha e kezdetleges kísérlet mégis Horatius ifjú koráig föntartotta magát mint iskolai könyv, nem lehet csodálni, hogy egy Orbilius erélyes fegyelmi eszközeire volt szükség, hogy a makacs tanulókba beverjék e nehéz feladatot. Különben úgy látszik, hogy valamely időben kísérletet tettek a merev saturniusoknak folyékonyabb hexameterekké való átalakítására s így élvezhetőbbé tételére. Sok őskori szó és alak magyarázata foglalkoztatta a legtudósabb nyelvészeket Varrótól Gellius idején túl is. Az utóbbi azt állítja, hogy a patræi könyvtárban a költeménynek egy tisztos korú példányába is belenézett.

Andronicus érezte a hivatást, hogy a rómaiakat a hellén múzsá forrásából itassa meg, s a körülmények segítségére voltak. Az első pún háború 24 évi tartam után szerencsésen véget ért. A következő évben (514/240) a curulis ædilisek, mint ünneprendezők, helyén valónak tartják a rendes nemzeti játékokat, melyek már is négy napot (september 16—19) vettek igénybe, egészen új, t. i. drámai előadásokkal emelni, a mint a görögöknél hagyományos, Nagy Sándor óta a diadalünnepeken is szokásos volt. A Pyrrhus és a karthagóiak elleni háborúban sok római tiszt Alsó-Itáliában és Siciliában fogalmat nyerhetett a görög színpadról. Most adtak elő Rómában is először *tragediát* és *komédiát*, és pedig latin nyelven: szerző s egyzersmind a főszerep ábrázolója Andronicus volt, valószínűleg felelős vállalkozója is az egésznek és igazgatója a tőle összetoborzott színészesapatnak, lényegileg ama vándor dionysosi művészesapatok mintájára, melyek Demosthenes kora óta, természetesen sokkal gazdagabban és finomabban szervezve, majd itt, majd ott tartottak mûzsai előadásokat. Az 514-ik évi színpadi játékoknak oly sikere volt, hogy fölvtették az ünnepi előadások rendes körébe s a tragédia és komédia ettől fogva századokon át, mint Athenben, a népmulatság nélkülözhetetlen kellékeihez tartozott. Egy későbbi fejezetben kimerítőbben fogjuk tárgyalni mindkét faj lényegét és fejlődését. Andronicus teremtetten, a mennyire láthatjuk, egészben a módszert, melyhez ügyesebb utódai is csatlakoztak. A görögök tragikus műsorában voltak Aeschylus, Sophokles, Euripides régi klasszikus műveinek újabb átdolgozásai is, az élő nemzedék ízléséhez és felfogásához alkalmazva. Ezek alapján készítette Andronicus szabadon fordításait. Az anyag kiválasztásában a trójai mondakört kedvelte, mely közönségének részvétéről

legbiztosabb lehetett: Achilles haragja, a megbántott Ajax örültsége, Trója bevétele a fa-ló segítségével, Agamemnon meggyilkolása, hol (Aeschylustól eltérőleg) Aegisthus játszta a főszerepet, Teucer visszatérése, Hermione és Andromacha összeütközése ebbe a körbe tartoznak. Idejártak az általánosan ismert mesék Andromedáról és Danaéről, melyeknek mindkettejét Euripides tette híressé, Philomela bosszúja Tereuson. Az Odysiához hasonlítva, e tragédiák ritka maradványai jelentékeny haladásról tanúskodnak: a hang és nyelv sokkal élénkebb és változatosabb, habár nem is marad mindig a tragikus méltóság magaslatán; néhány csinos kép és rajz meglep, az adlitteratio majd erős, majd szelid hanghatásával itt-ott belecsendül. A drámai rhythmusok, melyeket a szerző hazai irodalmából inkább megszokott, jobban folynak: a jambikus senarius, a trochæusi septenarius és octonarius, sőt anapæstusok és kretikusok is. Mert a beszéddel énekes jelenetek és monodiák váltakoztak, melyeknek előadási módjáról később lesz szó. Még kar is jött elő, Triviáról (Diana = Hekate) szóló hymnussal, az Inoban. Bizonyára Andronicus volt az, ki névszerint a jambusi és trochæusi versek alaptörvényeit megállapította, a mint azok a latin nyelv természetének, a művelt kortársak szájában szokásos kiejtésének, méretének és hangsúlyozásának megfeleltek.

Ha Cicero már Andronicus tragédiáiról úgy ítél, hogy többé nem méltók az olvasásra; ugyanennek komédiáit bizonyára még korábban háttérbe szorították a jelentékenyebb utódok, de mindenesetre ő vitt először *miles gloriosus* a római színpadra és még Terentius is czélozhatott ennek egy esetlen szavára.

Természetes, hogy ily használható ember forma-képessé-

gét, kihez virágkorában alig volt valaki fogható, más nyilvános alkalmaknál is felhasználták. Így több alkalommal mint papi államköltőt látjuk működni. Egy prodigium engesztelésére carment készített, melyet háromszor kilencz szűznek kellett volna a városon keresztül ünnepélyes menetben énekelni. Épen ezt tanította be Juppiter Stator templomában (547/207), midőn villám sujtott Juno Regina aventini épületére. A haruspexek félték, hogy baj éri a matronákat. Védelmökre jelentékenyen megbővítették a szándékolt ünnepet, névszerint a körmenetet: elül két fehér tehén és Juno Regina két képe cyprus-fából, végül a decemvirek a bíborszegélyes togában, borostyánnal koszorúzva Középen haladt hosszú öltönyben a 27 szűz, Andronicus dalát énekelve; a forumon pedig megállapodtak, megragadtak egy kötelet és éneköket tánczmozdulatokkal kísérték. Hogy e Parthenion nyersnek és művésztelennek tűnt fel a későbbiek előtt, szívesen elhiszszük a történetíró Liviusnak, habár nehezen olvasta. *Hála és diadaléneket* is, szintén szűzeiktől előadva, készített a költő a hannibáli háborúban nyert első szerencsés eredmény ünnepére. Nem csekélyebb ember, mint M. Livius Salinator, a senai győző (547/207) lehetett az, ki védenézének alkalmat nyújtott e pæanra. Ezalatt költői művek által nagyobb tekintélyre emelkedett az «irnokok» rendje. Még minden fajú költemény, a dráma is, carmina nevet viselt. Egy saturniusokban írt névtelen carmen Priami mintegy ellentétül szolgált az Odysziának; egy szintén igen régi carmen Nelei, hasonlóképp ismeretlen szerzőtől, senariusokban drámailag tárgyalta Tyro meséjét, mely egy sophokleszi tragédiának anyagot szolgáltatott. Miután így az ősz költő-apa Andronicus körül hasonló törekvésű csapat gyűlt össze és vált be, bekövetkezett az ő tisztele-

tére e rend állami elismerése: «az irnokok és színészek» számára az Aventin hegyen a plebejus negyedben, Minerának, a kézművesek, művészek, tudósok pártfogójának templomát jelölték ki állandó gyülekező helyül és isteni tiszteletre. Ott szabad volt az elnyert érdemeleket áldozati ajándécul felajánlaniok, ott gyűltek össze a közös ügyek megbeszélésére. E kezdetből fejlődött a «költői testület» (collegium poetarum), mely nem sokkal később az iskola és bíráló hatóság egy nemévé lett a költői művészetre nézve.

Cato (szül. 520/234) fiatal korában még ismerte az ősz Liviust. Midőn ez (mintegy 550/204 körül) meghalt, a mag, melyet elhintett, már derekas fává erősödött, jelentékeny tehetségek élénk versenye gyúlt lánggra és a színpadi játék tág teret nyert.

A második pún háború alatt, írja a rómaiak egyik legrégebbi irodalomtörténésze, a múzsa szárnyas léptekkel sietett Romulus vad hadi népe közé. Persze eleinte még kizárólag idegenek ápolták, és sokáig tartott, míg szabad születésű római szentelte neki magát.

Cn. Naevius.

Már kevés évvel Andronicus föllépése után fölmerült mellette egy földije, Cn. Nævius, szabadszülött polgára egy campaniai latin városnak, mint drámai költő (519/235). Miután az első pún háborúban a római seregben szolgált, ennek befejeztével, még fiatal korában (480/274 és 490 közt született) Rómába vonult és itt az évek meglehetősen hosszú során át független állásban, mint sokoldalú és termékeny költő működött, míg aggkorában az általa felingerelt Metellus-párt külföldre, Uticába űzte, hol kevés idő

múlva (552/202, Hieronymusnak természetesen nem kétségtelen adata szerint) meghalt.

Semmi gyakorlati szükséglet nem bírta őt költésre, hanem a genius, melynek teremtő ereje messze fölülmúlta Livius mesterségszerű munkáit. A *tragédiában* találkozott ennek néhány tárgyával, a trójai lóval, Andromachával, Danaéval. Az először nevezett darab, melyben Cassandrának Trója sorsát sirató megindító panasza és az ó-görög eposból híres találkozás Menelaus és a hűtlen Helena közt fordul elő, úgy látszik, egész a cicerói időkig megmaradt vonzó darab gyanánt a színpadon. — Különben a trójai mondakörből vette Hektor kivonulását és halálát (egyik főjelenete volt Hektor megható búcsúja az övéitől), továbbá egy taurisi Iphigeniát, melynek töredékei többszörsen emlékeztetnek az Euripidesére. Livius Andromedájának párja volt Aesiona, a trójai királyleány megmentése Herkules által. Időszzerű lehetett a Lycurgus: a thrák király fellázadása a phrygiai isten lelkesült tisztelete ellen és tragikus vége. Könnyen lehetséges, hogy az úgynevezett Bacchus-ünnepeknek Etruriából behozott vad kicsapongásai, melyek csak jóval később idézték elő a híres pert (568/186), már akkor megindultak Rómában. Az idézésekből, melyeknek valamivel nagyobb számából a darab aránylagos jelentőségére lehet következtetni, azt is kiolvassuk még, hogy a darab kezdetén egy hírmondó hírt hoz a Mænadok betöréséről, kik, mint parancsolójok Liber, féktelenül tapossák el a mezőket; s ekkor a király felháborodva kiküldi őreit, hogy a «kétlábú madarakat» a hegységbe csalják s ott megfogják. A thyrsosviselő, kígyóövezte bacchansok kara, elragadtatott táncz mellett, «édesen zengő dalt» énekelt. Aztán a királyi csatlósok egyike, még tele a meglesett magasztos orgiák benyomásával, leírta,

hogy találták végre a szilaj teremtményeket a Strymon partján pihenve és magokat üdítve, s hogyan lepték meg. Szeliden, ellenkezés nélkül, mint az áldozati állatok, vezetetik magokat kezöknél fogva, a durva uralkodó azonban gúnyolódva parancsolja, hogy a most elnémult dalos nőket halálra vigyék. Magát az istent is, kit Lycurgus (mint Pentheus Euripidesnél) vakmerő szemfényvesztőnek tart, fogságba ejtik. Hiába inti ez a kihallgatás alatt az istenség heveskedő megvetőjét; végre beáll a katastropha: Semele fia felidézi apja, Juppiter villámát, a királyi palota lángokba borúl és a büntetés teljesül.

Nævius tragikus stylje már szabadabb és teljesebb, színes és erőteljes, de néha ez is a közönséges élet józanabb vagy durvább nyelvéhez süllyed alá. Jobban, mint e mindenestre ritka maradványokból, megítélhetjük alkotó tehetségét a szerencsés kísérletből, melynél fogva mind a mythikus ősidőből, mind a közvetetlen kor történetéből vett nemzeti tárgyakat dolgozott fel a heroikus drámák egy különös fájává. Ő az atyja az úgynevezett fabula prætextatának, mely kiválóan a diadalmas hadvezérek győzelmi játékain római királyok és vezérek sorsát és tetteit ünneplé. A Romulus-dráma, mely az ikertestvéreknek jogukba való visszahelyezését, anyjok megszabadítását, Amulius bukását adta elő, a felismerés (ἀναγνωρισμός) fontos motivumát vette át az euripidesi művészetből: a cselekvény, melyet Plutarch és Dionysius egybevetéséből némileg ismét össze lehet állítani, egész sor érdekesítő mozzanatot és mozgalmas jelenetet nyújtott, talán Romulus elfogásával, s ennek, valamint, később Faustulusnak Amulius előtti kihallgatásával kezdődve, aztán jött a föl ismerési jelenet Numitorral, egy pásztor hirmondó jelentése, a cselszövény Amulius ellen, az összeesküdtek fölke-

lése, támadása és győzelme. Az egyes részekben, valamint az összes tervezetben egyetmást valamely görög dráma mintája szerint utánozhatott: de a költő sajátja volt az egész és a személyek jellemzése. Szerencsés fogással a legnépszerűbb mondát vitte a színpadra, azt, melyet a nőstény farkas és az ikrek híres érczképe 458/296 óta minden rómainak naponként szeme elé állított: hogy kritikátlan vagy naiv írók később történetnek adták ki költeményét, nem az ő hibája volt.

A közelmúltban (532/222) játszott a «Clastidium», mely Claudius Marcellus győzelmét és dicsőséges hazatérését ünnepelte, ki a kelták elleni csatából az ellenséges főnöktől, Virdumarustól, a királyi zsákmányt «temetetlen életnek örvendő hozta a hazába». A döntő harc a rómaiak és az insuber király közt gazdag színű hírmondó jelentésre nyújthatott anyagot. A hadi drámát Claudius Marcellus diadalmi vagy temetési játékein (532/222. vagy 546/208) vagy akkor adhatták elő, midőn fia felavatta a templomot, melyet atyja Virtus tiszteletére ajánlott fel (549/205).

Nem kevésbbé érvényesült a költő önálló merész szelleme a *komédiában*, melyre bizonyára még nagyobb fokban volt tehetsége. Nem alkotott ugyan benne semmi új fajt, de a görög eredetiek átdolgozásait italiai és különösen római állapotokra és személyekre tett számos éles és tréfás czélzással fűszerezte. Prænesteiek és lanuviumiak helyi kedvteléseikkel és kedvencz ételeikkel; Theodotus festő, ki ünnepélyesen elleplezett műteremben tánczoló Larokat fest «ökörsörte-seprűvel» a Compitalia számára; a már híres Scipio Africanus régi ifjúkori csinjei, ki egykor, mint valami vígjátéki ifjú, összeütközésbe jött atyjával valami szerelmi kaland miatt; az ifjú uracsok tapasztalatlan poli-

tikája, mely a közügyet veszélybe hozza, — efféle maró szeszélyű vonások Aristophanesre és társaira emlékeztetnek. Nævius is oly helynek tekinté a színpadot, hol a szabad szó souverain módon hangozhat a hatalmasok beszólása nélkül, de gúnyos megjegyzései, melyeket az államférfiakra és az első családok tagjaira tett, a mint várni lehetett, nem maradtak fenytés nélkül a vakmerőre nézve. A rendőrség, a tizenkét táblás törvény alapján, mely a személyes gúnyverseket eltiltotta, börtönbe vetette, hol elég ideje volt, bűneit két új komédia elkészítésével jóvá tenni, melyekben a sértetteknek valamiképen elégtételt kellett adnia. Így sikerült a néptribunoknak, megszabadítani elvtársukat a bilincsektől. De megtérése nem volt tartós. Ha szeszélyét ezentúl a színpadon meg is fékezte, a régi pajkosság röpké mondásokban tört ki, így a híres versben a véleménye szerint érdemetlen Metellusokra: «sors teszi consulokká Rómában a Metellusokat», mely valószínűleg az 548/206. évi consulra, Q. Cæcilius Metellusra célzott. A felelet így hangzott: «Bajjal fenyegetik a Metellusok Nævium, a költőt». És e jóslatot igazgá tették az említett kiűzéssel, talán szelidebb alakban, a mennyiben Afrikába küldték, hogy más önkéntesekkel Scipio kíséretéhez csatlakozzék, ki eredménytelenül ostromolta Uticát (550/204).

Hogy visszatérjünk a költő komédiáira, már ezeknek jelentékeny száma (34) is a tragédiák csekélyebb (7) számához hasonlítva, mutatja a vidám műfajra való túlnyomó hajlamát és tehetségét. Mily szabadon bánt eredeti mintáival, még abból a tényből is kitűnik, hogy ő volt az első, ki, hogy hallgatónak tarkább képet nyújtson, két darabot egybe olvasztott, a használható szerepeket és jeleneteket átvévén egy más darabból. A görög címek, melyek az

összeségnek mintegy harmadrészét teszik, megengedik a következtetést, hogy a római színházi közönség előtt már meglehetősen ismeretesek voltak az atheniek nyelve, erkölcsi és erkölcstelenségei.

A czímszerepek közt előfordúl egy semita, egy Kybele-pap, egy jós, egy divatárusnő, egy szellemes nő; a hízeglő kísérő és élösdi menanderi alakja (Colax), a hetvenkedő katonatiszt társaságában. Egy kaczer «tarenti leányt» a hasonló czímű darabban szemlélhetőleg rajzol. «Oda adja magát, mintha laptával játszanék: az egyiknek int, a másakra kacsint; ezt csábítja, azt megfogja; itt a keze van elfoglalva, azt lábával lökdösi; egyiknek gyűrűjét mutatja, a másikat ajkaival hívja; ezzel énekel, annak ujjával ad jelt». Két könnyelmű ifjú, kik mint idegenek a buja Tarentumban tartózkodnak, két szépségnek hálójába kerül, de szigorú atyáik utánok utaznak s a bűnbánókat visszavezetik a tisztességes életre.

Még agg korában is oly munkába fogott Nævius, mely a római költészet fejlődésére nagy jelentőséggel volt. A mint már a praetextatában a nemzeti történet anyagát drámailag dolgozta fel, most a legközelebbi múltba nyúlt vissza: feladataul tűzte ki a púnokkal viselt hatalmas bajvívást, melyben mint fegyveres szemtanú maga is részt vett, saturnius versekben rajzolni, s ezzel nemcsak az első nemzeti *epos* teremtette, hanem a római történelem egy korszakának első művészi feltüntetését is latin nyelven. Két öntudatos népnek ama nagyszerű összeütközésében világtörténeti jelentőségű katasztrófát ismert fel. Értette a rómaiak nagy küldetését s ennek kezdetét Aeneas ama gondviselészerű feladatához fűzte, hogy új Tróját állítson fel Latiumban. Ennek az égő Trójából való kivonulásával kezdődött a költemény. A bevezetésben a szerző talán az épen Alsó-

Italiában oly ismert munkára, Stesichoros Iliupersisére támaszkodott. Megragadólag volt rajzolja, mint áldozott az ősz Anchises a befejezett madárszemle után még egyszer a hazában a házi isteneknek, mint sietett éjjel a bajtársak hosszú csapata, elül Aeneas és Anchises nőkkel, kik eltakart fővel, bő könyeket hullatva lépdeltek, az egyetlen hajó felé, melyet Mercurius készített. Megindúlt szavakkal imádkozott az indulás előtt Anchises Neptunhoz, Aeneas pedig fölemelő beszédet tartott, melyben társait a latiumi új hazába útasítá. Az ellenséges Juno ama tengeri vihart támasztja, mely a menekülőket pusztulással fenyegeti, de Juppiter megvigasztalja a csüggedő Venust, ki megható panaszkodással könyörög kíméletért a szeretett fiú számára. Az italiai part hosszában történt hajózás is le volt írva. Epizódyszerűleg érintett bizonyos helyeket, melyeknek neveit a régibb hajóslegendák Aeneas kíséretéből való bizonyos személyiségekkel hozták összeköttetésbe, például Prochyta szigetét, mint egy hasonló nevű rokonának temetési helyét. Aeneas megkérdezte a cumæi Sibyllát az Avernus tavánál, melyet ő a cimmerinek nevezett. Végre Latiumba ért, hol erdei lakók harcziatlan népét találta. Unokája, Romulus, Rhea Sylvia vestaszűz fia, Amuliustól végre elismerve, alapítója lesz az új városnak a Tiber mellett. Halmainak neveit naivul magyarázza és régi emlékeket idéz fel az ősidőből.

A költői pragmatika azt kívánta, hogy a Róma és Karthago közötti gyűlölet személyes okokból származzék. Mivel pedig tudjuk, hogy Nævius (mint Vergilius) felleptette a két nővért, Didot és Annát, semmi sem hihetőbb, mint hogy már ő is tárgyalta Aeneas betérését az újonnan alapított tyrusi gyarmat királynőjéhez és ama szerelmi katasztrófát. Erről azonban, a mint látszik, költőileg egészen

jogosúlt elrendezés szerint csak akkor volt szó, midőn az elkecsereedett háború kitörését már előkészíteni és megmagyarázni kellett. Az egész munkának legalább két harmadát vette igénybe a kimerítő elbeszélés a huszonnégy éves harc különféle viszontagságairól a végleges békekötésig. A csataképek számára az ó-görög epos bizonyára sokszorosan kölcsönzött vonásokat és színeket, de a valódi események kidolgozott előadásai bizonyynyal nem álltak a költő rendelkezésére. Nevezetesen homerosi minta szerint az istenek is személyesen részt vettek a cselekvényben. Rendezett menetben vonúlnak az olympusiak gyülekezőkbe, különös tisztelettel nevezi meg a hatalmas nyílú magasztos íjászt, Delos szent szülöttét, a pythiai Apollót, kinek tiszteletére épen Nævius életének utolsó évtizedében (512/212) alapítottak évi játékokat. Tanácskozásaikban az egyesek részrehajló rokon- és ellenszenvei kidolgozott beszédekben nyertek erélyes kifejezést. Mindjárt az elején segítségül hívta a költő Juppiter kilencz leányát, tehát a görög múzsákat. De ő még a nemzeti Casmena hangján énekelt. Igaz ugyan, hogy a saturnius vers általa elérte azt a tökéletességet, melyre a korabeli nyelvanyag szerint egyáltalán képes volt: de mégis mindig merev, egyhangú, rövid lélekzetű rhythmus maradt. Mégsem lehet félreismerni a nagy stilbeli haladást Livius Odysiájához képest. Cicero kedvét találta az előadás erős realismusában; a *Bellum Poenicum* úgy tűnt föl előtte, mint Myron valamely munkája, ki a formák nagy igazsága mellett, melyel állatokat és embereket már szabadon mozgó helyzetben állított elő, a benső élet, a szellemi ihlet hiányát mégis éreztette. A nyilvános emlékek lapidaris stíljére emlékeztet, ha olvassuk:

Melitába megy a római: a szigetet, a partot
Feldúlja, elpusztítja, ellenét kifosztja.

Gyöngédebb érzelmekre, finomabb gondolatokra és kellemebb képekre nem volt alkotva e dobogó legió-ütem.

De a merész, eredeti munka nem téveszté el czélját. Ennius, ki elődjének vállain áll s kicsinylőleg néz le reá, nemcsak egyes dolgokat, valamint egész részeket, névszerint a kezdetből, vett át tőle és utánzott hallgatva: hanem leginkább, ámbár kedve ellenére, azzal hódolt neki, midőn terjedelmes Annalesében az első pún háború történetét mellőzte vagy legalább csak futólag érintette, mivel már úgyis meg van írva. Vergilius is felhasználta eposának első könyveiben Nævius költeményének szerencsés leleményű jeleneteit és motivumait, sőt egész helyeit is. Ez még 740/14 körül is, midőn Horatius epistoláinak második könyvét írta, az ó-köztársasági irodalom kedvelőinek és ismerőinek kezében forgott, s lelkesülten olvasták mint valami új munkát. Két kiadásban volt a közönség előtt: az egyik a költő saját kezétől, fejezetek nélkül, a másik hét könyvre osztva C. Octavius Lampadio grammatikustól, ki, talán mint a szerző barátja, ennek halála után a hátrahagyott munkát nyilvános felolvasások által ismertebbé és kritikai kiadás által olvashatóbbá tette. Commentárok és glossariumok is voltak Nævius összes műveihez már Varro idejében.

A nagy érdemet, melyet Nævius mint első valódi költő (a szó teljes értelmében) a rómaiak költészete és nyelve körül szerzett, egy saturniusokban írt epigramma ünnepli: «ha meg volna engedve, hogy halhatatlanok halandókat sirassanak, akkor az isteni Camenák siratnák a költő Nævium; és így miután átadták őt az Orcus öblének, elfelejtettek Rómában latin nyelven beszélni». Gellius, ki e

verseket Varrónak a költőkről szóló művében olvasta, jellemzőknek találja a gógös campaniaira. De nehezen van joga föltenni, hogy Nævius maga készítette síriratát. Sokkal valószínűbb, hogy Varrótól származik, ki híres arczképalbumában (Imagines) költőnk képéhez ezeket a sorokat csatolta, akár maga készítette, akár talán Lampedio kiadásából vette át. Hogy amaz ítélet megfelel a Kr. e. második század legjobb műbírói ízlésének, bizonyítja az a megjegyzés, melyet Cicero a szónokról írt dialogjában L. Licinius Crassus szájába ad, ki mint a valódi régi cizomátlan latinság mintáját Plautus mellett csak Næviust említi, nem Enniust vagy a későbbiek valamelyikét.

Q. Ennius.

Egy évvel Livius Andronicus első drámai előadása után (515/239) született Q. Ennius, mint szabad szülők fia Rudiaëban. E calabriai városkát, melyet eredetileg messapiusok laktak, s mely fölött a rómaiak 488/266-ban győzedelmeskedtek, azóta fölvették az alattvaló községek közé. A gyermek a régi messapiusok hellenobarbár népnyelvén kívül három nyelvet hallott itt: a görögöt, az oscust, a latint, s annyira magáévá tette ezeket, hogy tréfásan dicsekedett, hogy három lelke van (tria corda). Ősidőktől fogva görög volt a hely, valamint az egész vidék műveltsége, görög a műveltek nyelve, Ennius tulajdonképeni anyanyelve. Tarentumban nyerhette magasabb irodalmi műveltségét.

A második pún háború a hadköteles ifjat a római szövetségesek táborába vitte és pedig Sardiniába, hol ennek vége felé (550/204) Cato, akkor Scipio Africanus proconsul quæstora, megismerkedett vele. Az ifjú római

kedvét találta a derék, tüzes és szellemes centurióban: rábírta, hogy vele együtt Rómába menjen s ott vegyen lakást. Hiszen a római sas már egész Italia fölött kiterjeszté szárnyait s a béke művészei is virágoztak a szövetségi fővárosban. Az aventini szerény plebejusnegyedben, hol a Minerva-templom rendes összejövetelekben egyesíté a költőket, vett lakást a kevésbé módos, de kevésbé meglehető idegen, melyben egy czéhbeli társával, a komédiaköltő Cæciliussal osztozott. Egyetlen szolgája volt, s ellátását, a mint a többi hozzá hasonló, a latin nyelvben való magánoktatás által nyerte, melyet részint saját lakásán, részint azon kívül adott: görög költőket magyarázott s alkalmilag felolvasott egyet-mást saját költői munkáiból. Így lassanként bizalmasabb összeköttetésbe lépett előkelő családokkal, névszerint a görög múzsa pártfogóival és barátjaival, az öregebb Scipio Africanussal, a derék Scipio Nasicával, kit kevésbé előbb, mint az egész község jó embereinek legjobbját, a phrygiai istenanya képének elhozatalával bíztak meg, s talán a későbbi években ifjú szomszédjával, Servius Galbával, ki tanítványa lehetett. Midőn M. Fulvius Nobilior consul, a görög költészet és művészet tisztelője és ismerője, a ki tudományos dolgozatokkal is foglalkozott, átvette a parancsnokságot az ætolusok ellen (565/189), a költőt, mint szívesen látott társalkodót meghívta, hogy törzskarához, a prætori cohortához csatlakozzék és a táborba kövesse. Először történt, hogy költőt ily kitüntetés ért, és a régi erkölcsök öre, Cato, nem mulasztá el, a laza újítót mint Mobilior e miatt nyilvános beszédben kérdőre vonni. Így a most ötven éves hajdani katona részt vett Ambrakia ostromában és bevételében, de a gazdag zsákmányból nem nyert egyebet, mint egy bibor chlamyst. Midőn azonban

egy lustrummal később a diadalmas hős fia, Q. Fulvius Nobilior, ki az irodalmi érdeklődést atyjától örökölte, katonai gyarmatokat vitt Potentiába és Pisaurumba (Pice-numban), a rudiaei veterán is kapott ott egy kis jószágot s egyszersmind római polgárjogot nyert. Természetesen elengedték neki a gyarmatban való tartózkodást, s bizonyára élete végéig Rómában lakott, kellemes érintkezésben czéhbeli társaival és szellemes előkelő pártfogókkal. A köszvény daczára, mely időnként kínoztá, jó sok serleget ürített ki, míg 586/168-ban mint fiatalos hetvenes egy köszvényrohamban meghalt.

Mint költő, Ennius fáradhatatlanul és töretlen erővel, haláláig működött. A sokoldalúság, melylyel a költészet egész birodalmát művelte, Róma köztársasági irodalmában példa nélkül áll. A drámai műfajban leginkább a *tragédiára* volt tehetsége: a pathetikum kifejezése, a hősi jellemek rajza, a megrázó szenvedélyek és érzelmek festése inkább megfelelt természetének, mint a komikum. Kétszer vett elő ismét oly tárgyakat, melyeket Livius már feldolgozott: Andromedában és Athamasban. Drámáinak csaknem fele a trójai mondakörből van merítve: Paris (Alexander) végzetes visszavezetése a szülői házba, Iphigenia feláldozása, Telephus gyógyulása, az Ilias lefolyása három összefüggő drámában Achilles haragjától Hektor haláláig és holttestének kiváltásáig, Ajax öngyilkossága és mostohatestvérének Teucernek fogadtatása a bosszús atya, Telamo által, az elfogott Andromacha és Hekuba sorsa, végre Orestes fölmentése az Areopág előtt. Így a trójai regék egész körét átkarolta, melyek közül csak keveset tárgyalt már Livius vagy Nævius; némelyeket összefüggő csoportokban egymáshoz csatolt. Alexanderben a királyfi

fölismerése után heves küzdelem támadt Cassandra ellenállása miatt. A balsors jósnője arra van hivatva, hogy a szülők és testvérek örömét megzavarja óvó jóslatával. Magasztos vizióban látja Trója gyújtó szövétnekét, melynek születéséről egykor Hekuba álmodott, s oltásra hívja fel a polgárokat; látja, mint készítik fel a hajóhadat, rámutat a három istennő közt mondott végzetes ítéletre, melynek következménye a lakoniai nő megérkezése lesz; látja a földön heverni Hektor széttépett holttestét és a harcosoktól terhes lovat, mely Pergama meredek várába felmászik s méhe gyümölcseivel megsemmisíti. Nagyszerű canticum tárta fel a jövőnek e véres képét, sőt úgy látszik, hogy a jósnő, elragadtatva a dühöngő rettegéstől, maga is bárdot ragadott, hogy a vészes betolakodót, a balsors szerzőjét ártalmatlanná tegye, midőn isteni közbenjárás meggátolja szándékát, s így a város sorsát megpecsétli. Az «Iphigeniá»-nak a római feldolgozó mozgalmasabb cselekvényt adott egy katonai kar beavatkozásával, mely megúnva a hosszas nyugalmat, Menelaus pártját támogatta. Ellenben Achilles lovagiasan lépett fel a királyi szűz mellett és a sereg elleni küzdelme, melyben elbukott, jobban előtérbe került. Az Ilias-drámák fegyverzajtól harsogtak, kivált «Hektor kiváltása» (Hectoris Lutra) foglalt magában kimerítő harci jelentéseket. Achilles sátorában sebesült hősök, a csatából jöve, segítséget és menedéket keresnek: először Ulixes, ki elsorolja, hányat tett vele együtt harcra képtelenné a phrygiai vas, aztán a bátor Eurypylos, ki az aléltsággal és fájdalmakkal daczolva, híres beszédében elmondja a véres harci nap eseményeit. Azután jött Patroclus kivonulása, a szomorú tudósítás hőstetteiről és haláláról, Achilles készülődése és visszatérése a harcba, Hektor halála s végül a fájdalmas talál-

kozás Achilles és Priamus közt, a hatalmas események és rajzok valódi tolongása, melynek kerek művészi munkává való egységes összefoglalását nehezen lehet elgondolni. A trójai dicsőség összeomlása és a győzők elbizakodottsága volt, mint Euripides trójai nőiben, a «fogoly Andromacha» (*Andromacha æchmalotis*) tárgya. Hektor nemes nejétől elveszik utolsó vigaszát, fiát, Astyanaxot, hiába küzd hősi erélylyel a kegyetlen ítélet ellen. Miután minden elveszett, a híres siralomban tört ki, melynek költői és zenei szerkezetét Cicero annyira csodálta, a csendes fájdalomtól a szívszaggató jajveszéklésig fokozatos emelkedéssel emlékezve a sorscsapásokról, melyek férje halála óta reá és családjára zúdultak. Az ősz Hekubának is oda kellett adnia gyermekét, Polyxenát, áldozatul Achilles árnyának. A Neoptolemus e követelése fölötti tárgyalás viszálkodásokat idézett elő a görög vezérek közt, melyek a hazatérésüket fenyegető Nemesist előkészítették. Még a 700/54-ik évben is nagy hatással adták elő a híres darabot a római színpadon az apollói játékok alkalmával.

Az epikus *cyclus* e drámáihoz járult még más tárgyak tekintélyes sora. Ennius vezette először a rómaiak elé *Medea dæmoni* alakját és pedig két különböző darabban. A jól ismert Euripides-féle korinthetai Medeához (*Medea exul*) csatlakozott mintegy folytatásul (szintén euripidesi eredeti, az *Aegeus* után) az atheni. De az agg *Aegeus* nejének meghiusult merénylete a váratlanul hazatért mostohafiú, *Theseus* ellen, csak bonyodalmával gerjeszthetett drámai érdeket, azonban semmi esetre sem mérkőzhetett az elragadó tragikus erővel, melyet *Jason* eltaszított kedvese szenvedélyének hiányos átültetésben is gyakorolnia kellett. A csodákban való hit fölötti vallás-bölcsészeti fejtegetések serkentették a felvilágosult költőt, hogy Euri-

pides «bölcse Melanippé»-jét átdolgozza. Általánosabb hatású lehetett az «Erechtheus» hazafias tartalma: a királyi szülők magasztos beszédei, a szűz megható áldozatkészsége, az egész darab erkölcsi komolysága, mind arra való volt, hogy a tősgyökeres rómaikat föllelkesítse. A politikai pártok harca volt egyik főmozzanat a «Cresphontes» cselekvényében. A népbarát király iránti rokonszenvet, ki a lázadó aristokraták kezei alatt elesik, még inkább fokozta szerencsétlen nejének, Meropénak hűsége, kit saját atyja hiába igyekezett az ellenséges pártra téríteni. A főjellem férfias derekasságával vonzott a «Phoenix», némileg párhuzamos darabja «Telamo»-nak: itt is ártatlanul szidalmazott fiú állt a gyanakodó ősz atyával szemben, bátran és nagylelkűen viselve az igaztalanságot. Orestes örülségéhez az Eumenidákban igen hasonló volt az anyagvilágos Alcumeo örülsége. Lelkiismerete kínjaitól üldözve, mint segélyért könyörgő menekült, híres canticumban panaszkolta el szenvedését az idegen királyleánynak, kitől gyógyulását várta. Mialatt félénk és akadozó hangon szenvedésének festésébe merül, lassanként fölemelkednek képzelme előtt a furiák rémalakjai, látja, mint rohannak rá égő fáklyákkal, látja, mint feszíti rá íját Apollo, és oltalomért könyörög a nemes szűzhöz. Még halála évében is (585) színpadra vitte a fáradhatatlanul alkotó költő az apollói játékokon tragikus műzsájának egy ünnepelt művét, a Thyestest. Még magunk elé állíthatjuk a jelenetet, melyben a boldogtalan atya a szörnyű lakoma és az átkos tévedés fölfedezése után megsemmisülve a szabadba lép, elhárítva magától minden érintkezést az emberi társadalommal. Mint Oedipus, nem akarja többé a nap világát látni. Végre gazdagon fokozott siralom után visszatér lelkébe a harag erélye és rettentő átkokban tör ki az ember-

telen testvér ellen : tőle is legyen majdan megtagadva a sír nyugalma, szenvedjen hajótörést, veszszen el a hullámokban, halak emésztésük fel beleit, durva szirteken rothadjanak el a szétrongyolt holttest undok tagjai.

A *praetextata* sem maradt parlagon. Szerencsés fogás volt a drámai momentumokban oly gazdag monda a sabin nők elrablásáról. Ha Livius és Plutarch elbeszéléseiből képet alkothatunk magunknak a cselekvény részleteiről, úgy ennek harcziás mozgalommal kellett tele lennie. Hersilia engesztelő közbelépése, ki férjét elvesztette a csatában s az ifjú római nők közös kivonulását kezdeményezte, meggyőző beszéde a sabin atyákhoz, egyik fénypontja lehetett a darabnak. Hasonlókép harcziás volt és személyes hódolat is Fulvius Nobilior számára, Ambracia bevételének drámai feldolgozása, melyet talán a diadalmas hadvezér votív játékein, 568/186-ban adtak elő.

E drámai historiákhoz természetes átmenetben csatlakozik egy elbeszélő költemény egy másik, még élő pártfogója hadi hőstetteinek dicsőítésére. Ez Scipio Africanus győzelmes hadjárata a hannibáli háborúban, melyet Ennius a maga *Scipiójában* ünnepelt. Erre oly versmértéket választott, melyet a rómaiak nemcsak régen megszoktak már a színpadról s ő maga is saját drámáiban kiválóan szeretett rajzokra és elbeszélésekre használni, hanem a tulajdonképeni katonai dalokban a diadalmenetek alkalmával kedvelt volt, vidám katonai lépésű verset, mely a teljesebben hangzó, szélesebb beszédre alkalmas volt, a trochæusi septenariust. De az előkelő műforma görög műveltségű ismerőinek nem nyújthatta ama kényelmes rhythmusokat, melyeket a drámai előadás megengedett. Legalább úgy találjuk, hogy e költemény fennmaradt septenariusai sokkal gondosabban vannak felépítve, a

mindennapi beszéd prosodiai szabadságai, az esésekben való feloldások nélkül, csaknem a tiszta görög tetrameter szigorúságával. Különösen az összes természet ihlett csendjének csodaszép festése (valószínűleg a római hajóhad szerencsés átkelése alkalmából) nyújt magas fogalmat a nemes stylről, melyben e költemény írva volt: «az ég tág világa csendesen állt hallgatásában, és a bösz Neptun pihenést engedett a durva haboknak, a napisten megfékezte paripáinak repülő patkóit, csendesen álltak az örök áramlatok, a fákat semmi szellő lehellete sem mozgatja». Csak Homeros lett volna képes, vallja meg bekezdésében a lelkesült költő, méltóan énekelni meg hősét. Maga még nem mert a Mæonidával versenyezni; de e kísérlettel, mely középen állt Nævius saturnius költeménye és az Annales nagy eposa között, előkészült reá. A könyvet talán a diadal évében, 553/201-ben ajánlhatta fel magának a hősnek.

Ős idő óta a Pontifex maximus fehérített táblára jegyezte föl minden év főeseményeit; a consulok és más hatóságok neveit, a háború és béke eseményeit, a napok, hold- és napfogyatkozások, drágaság s más effélék megjelölésével. Ez volt az állami krónika, az annales maximi. A hosszabb időtartamú jelentékeny események pontosabb történeti rajzolására először a pún háborúk adtak serkentést. Így Ennius két kortársa, Q. Fabius Pictor és L. Cincius Alimentus, kísérletet tett összefüggő elbeszélésben, sommásan adni elő a régebbi történetet Aeneas letelepedése óta, az egykorú történetnek, a hannibáli háborúnak körülményesebb belefoglalásával. De az atyák nyelve előttök még képtelennek tűnt fel arra, hogy ez anyagot méltó köntösbe öltöztesse. A mint Nagy Frigyes francziául írta emlékiratait, a mint a legrégebbi német történetírók latinul

írtak, úgy ama férfiak is inkább a görögöt, mint legelterjedtebb és legműveltebb nyelvet használták műveikben. Enniusnak már előre haladt korában az a merész gondolata jött, hogy népének egész történetét Aeneastól saját koráig nemcsak hazai nyelven, hanem versekben írja meg. A történeti időnek is egyes háborúit epikus alakban tárgyalni régen szokás volt a görögöknél. Choirilos Persikái Homer mellett az iskolákba is bejutottak. Enniusnak egy öregebb kortársa, a kretai Rhianos, terjedelmes eposokban adta elő a második messeniai háborút, az achajai, elisi, thessaliai eseményeket, harczokat, vándorlásokat, alapításokat stb. Ily példákhoz csatlakozott Nævius *Bellum Poenicum*ja. Sokkal nagyszerűbb és a maga nemében egyetlen volt Ennius terve, melyben természetesen a magasabb értelemben vett művészi egyiségről előre is le kellett mondani. E hiány azonban nem zárta ki sem az eszményi központ, az egész fölött uralkodó gondolat lehetőségét, sem az egyes fejezetek kikerekítését és a nagy csoportok tagolásában bizonyos egyenletesség felé való törekvést. A mire *Scipioban* még csak messziről mutatott mint megközelíthetetlen eszményre, Homer művészete most határozott cél gyanánt lebegett előtte. Ha már ott is felhagyott a faunok és jósok merev rhythmusával, úgy itt e hatalmas terjedelmű munkára, a mint tervezte, a még mindig meglehetősen egyhangú trochæusi septenarius nem lehetett elégséges. Ha a nyelvnek egyaránt hajlékonyságot, teljességet és nemes kinyomatot akart adni, ha a hősi epos szükséges nyugalmaival, az elbeszélés hangjában és menetében a nélkülözhetetlen változatosságot és fokozást akarta összekötni, ha egyáltalában Homerrel akart versenyezni, úgy ennek versnemében kellett költenie és magáévá tennie ennek szigorú

műtörvényeit. Nem a jósmondások közönséges slendriánja, hanem a valódi daktylikus hexameter, feloldhatatlan kétidejű emelkedésével és a ruganyos szerkezettel, melyet a metszetek hoznak létre, volt alkalmas arra, hogy a nyelvet valódi fegyelembé szorítsa. Ez a kiejtés kényelmének következtében, mely a közélet és a mindennapi forgalom élénkebb mozgásával természetszerűleg növekedett, a formák elcsonkításának meredek lejtőjére jutott, mely nemcsak a beszélgetésben és a színpadon, hanem még a monumentális írásban is érvényesült, úgy hogy a latin nyelvet már akkor a flexio-végződés az elvesztése, ama közönséges eltompulások és elcsavarodások fenyegették, melyek később a barbarismus korában újra elfogadást nyertek és győztek. E veszély ellen erélylyel lépett föl a görög formatisztaság ismerője: neki köszönhető, hogy a kifejező római nyelv nem csak visszanyerte teljes hangzását, hanem költői szókincset és továbbfejlesztésre való képességet is nyert. A kéttagú szavak és formák uralkodása véget ért a daktylusi rhythmus befolyása alatt, mely a többtagú szólábak gazdagabb hullámzásának kedvezett; a szigorú vagy-vagy a rövidség és hosszúság közt elűzte a középídiméretű szótagok könnyelmű csöcselékét, minden hangzó és mássalhangzó elnyerte teljes jogát, és így fejlődött ki a római nyelv méltóságos redőzete, mely uralkodásra volt hivatva a világ fölött. De ily újításokat, bármily kíméletesen tartották fenn az általában elismertet és a szilárdul fennállót, s csak az ingadozásnak és határozatlanságnak vetettek véget, egyedül a hivatott költő merészeltetett, ki mint a magasabb hatalmak eszköze, léphetett föl. Mint egykor Kallimachos nagy költői legendarionyvét, úgy nyitotta meg Ennius hőskrónikáját (annales) vízióval, melynek bizonyítania kellett ihlettségét. A Par-

nassuson, úgymond, megjelent előtte álmában Homer árnya, mely az Acheron mélyéből fölemelkedve, kinyilatkoztatta előtte a teremtés és a halál utáni élet titkait, közölte vele, hogy saját lelke, mely hajdan pávában tanyázott, később tőle a bölcs Pythagorasra s ennek kimúlta után ismeretlen középfokokon keresztül a rudiaei dalnokra ment át. Ezt megtudva, hozta ő le a Heliconról a költészet rábizott örökzöld koszorúját, hogy Italia népei közt ragyogtassa. E teljhatalommal ellátva, a görög múzsákhoz, az Olympus lakóihoz (nem a hazai Casmenákhoz) könyörög, hogy őt is segítsék és dalainak örök hírt szerezzenek. Messze népeken és országokon túl fog fényes dicsőségben ragyogni költői alkotása (a *poemata nostra* görög kifejezést használja), a mint bizalommal reményli. De tudja és hangsúlyozza, hogy tudáshoz és művészethez senki sem jut álmában, hanem meg kell tanulni, hogy gyakorolhassák, és ő büszke öntudatával bír e szorgalmának. Ehhez járul azonban a költői lelkesedés mámore, melynek hívéül vallja magát minden igaz Homerkövetővel, ellentétben az alexandriai viziókkal, és ha Horatius enyelegve arra hivatkozik, hogy a költők atyja soha másképp nem szökölt hősi énekekre, mint megittasulva, bizonyára soha sem feledték el, hogy ő, mint a görögök nagy költői, Bacchus adományait is szorgalmasan élvezte.

Mint Nævius, ő is Trója pusztulásához és Aeneas elvonulásához kötötte elbeszélését. Mint Homer és minden követője, az olympi istenek ölébe helyezi a halandók sorsát. Az ó-kornak egy nagy stílű epikusa sem vezette le más forrásból a népek sorsának örök összefüggését; és hogyan is lett volna másképp elgondolható? Így Ennius is mindjárt kezdetben isteni tanácskozást tartat, melyben Juppiter, daczára Juno ellenséges ellenmondásának, Mars-

nak a legfényesebb jövőt igéri a kivándorlók és ivadékaik számára. Az agg Anchisesnek azonban isteni barátnője, Venus, az ég hirnőknője által elárulja a vigasztaló jóslatot, hogy rávegye övéit a haza elhagyására. Ő maga is megjelent a távozók előtt. Hesperia az ország neve, mely a trójai jövevényeknek van szánva: lerajzolja ennek természetét és lakóit. Alba már meg van alapítva; Aeneas találkozik a királylyal, kimutatja származását és rokonságát, és frigyét köt vele. Meghal, az istenek közé helyeztetik és két leányt hagy hátra, kik közül az ifjabb, Ilia, Vesta tiszteletére van szentelve. Kemény, de dicső sorsát az aggódó szűz először álomból ismeri meg, melyet még azon éjszakán szemléltető beszédben tudtára ad nővéreinek.

Hogy remegő kézzel behozá az öreg a világot,
Így szólt sírva a lány, álmából felriadott már:
«Édes anyánk Eurudica lánya, szerette atyánknak!
Életem és az erőm épen most elhagy egészen.
Mert azt álmodtam, hogy kellemes bokrokon által,
Partokon és idegen réten szép férfit hurezolt;
Ám azután, testvér, sivatagban kelle bolyongnom;
Bódultan kutatám nyomodat s téged keresélek,
Ámde nem értelek el, nem irányzá lábamat ösvény.
Erre mikéntha atyám jól értett hangja kiáltna,
Mondva: leányom, a szív nagy bánata várakozik rád,
S aztán kel ki csupán a szerencse reád a folyóból.
Erre atyám eltűnt, oh testvér, rögtön előlem;
S nem jött színem elé, bármint vágyódtam utána,
Bár kezemet sokszor nyujtottam a távoli ég kék
Boltja felé könnyezve, s hízeltől visszahívám őt.
Végre magamra hagyott álmom gond dülta szívemmel.

Aztán jó a híres elbeszélés, hogyan dobják a Tiberbe a zsarnok Amulius parancsára a Marsfiaknak, Romulusnak és Remusnak, Aeneas unokáinak anyját (a mint Nævius

is elfogadta), hogyan fohászkodik lebukása előtt atyjának isteni anyjához, Venushoz, ki megjelen és a gyermekek sorsát megjövendölve, szelíd szavakkal megnyugtatta a boldogtalant, úgy hogy ez hősi bátorsággal engedi át magát a szent folyamisten magasán dagadó hullámainak, kinek nejeül van rendelve. Nemsokára megtalálja és szoptatja a viselős nöstény farkas a rumináli fügefánál, magányos helyen, a víz által partra vetett fiúkat, azután fölfedezi Faustus, midőn a víz lefolyik s a pásztorok visszatérnek nyájaikkal a völgybe. A vad dajka, meglepetve a kíváncsi csapattól, visszafut az erdőbe. A pásztorok közt erős ifjakká nőnek a gyermekek és számos viadalban vesznek részt, mint merész útonálló, míg Amulius rájuk ismer. Ekkor a város alapítására kerül a sor. A madárszemle, mely az elnevezés fölötti vitát eldönti, élénken van elbeszélve. Éjfél elmúlt. Amott a hegyen (a Palatinuson) áll Remus, az Aventinuson Romulus. Mindnyájan feszülten várják, kinek fog jutni az uralom, mint a versenypályán, midőn a consul jelt ad a sorompó felnyitására. Ekkor kisüt fényes sugaraival az arany nap, s egyszerre mind dicső madár száll le az oromtól balra; és még más tizenkettő száll le kedvező helyekre. Ekkor megismeré Romulus, hogy a birodalom zsámolya és talaja sajátjául van megerősítve. Remus bűne a fal felállításánál, életébe kerül. Erre a sabin nők elrablása következik a Romulustól alapított ünnepi játékokon, az ebből támadt háború és szerencsés megoldása az ifjú hitvesek, névszerint a békét és egyetértést teremtő királyleány, Hersilia kérései által; az új szövetséges állam belső elrendezése a Titienses, Ramnenses és Luceres három törzsére való felosztás által, Titus Tatius meggyilkolása, végre Romulus-Quirinus elragadása az istenekhez, kit mint atyát és

oltalmazót népének forró hálaimái kísérnek az égbe. Itt végződött a legpompásabb anyagban dúsgazdag első könyv, melynek egyes részeit a képzelem fényesen kiszínezheti, különösen Liviusból és Vergiliusból.

A két következő könyv a királyok történetét foglalja magában, és pedig a második könyv Numa uralkodásától Ancus Martius végéig, a harmadik a Tarquiniusok korszakát. Numa regényes érintkezését a Camenák berkében Egerianymphával s ennek sugalmazásait kellemmel beszéli el, a király papi intézkedéseit ellenben röviden, száraz krónikai nyelven jegyzi fel. Beható előadásra nyújtott alkalmat az albai Metus Fufetus árulása, a Horatiusok és Curiatiusok harcza, Alba elpusztítása. A negyedik könyvben következett a köztársaság alapítása, a Porsenával való háború, a capitolum megmászása a gallok által. A most sokszor vitatott napfogyatkozás is (Cicero szerint 350/404-ik évben), a régi annalesi styl módjára, fölemlítésben részesül. Az ötödik könyvet főképp a samnit háborúknak kellett betölteni. A hatodikban drámai élénkséggel volt elbeszélve a háború Burrussal (Pyrrhus), Achilleusnak, Homer hősé-
nek ivadékával. A római gúnyolja az epirusi vasgyúró meg-
gondolatlan hevét, ki egy kétértelmű jóslat által (aio te, Aeacida, Romanos vincere posse) a végzetes háborúra ragadtatja magát: «balga az Aeacidák faja: hadban erő-
sebbek, mint értelemben». De a görögnek lovagias érzéke
szépen napfényre lép a római foglyoknak váltság nélküli
elbocsátása alkalmával, e szép szavakban; «nem mint
szatócsok, hanem mint harczosok küzdjünk egymás ellen
vassal, nem arannyal az életért. Akár neked rendeli a
sors az uralmat, akár nekem, bátorsággal tegyünk próbát
magunkról». Egyik fénypont, hol a római büszke öntudata
magasztos kifejezést nyert, volt a tanácsülés, melyben

Cineas követ békejavaslatai fölött tanácskoztak, és az ősz Appius Claudius híres beszéde, melynek következménye a békeajánlat elvetése lett: «mely útra tévedt örülten elmétek, mely eddig egyenesen szokott állni?» Új lendülettel emelkedett föl a hetedik könyv kezdetén a pún háborúk bevezetésében, melyek három teljes éneket vettek igénybe. Mivel az elsőt már Nævius rajzolta, a költő itt a bevezetésben megragadta az alkalmat, hogy művészetének az elődéhez való viszonyáról nyilatkozzék, s hogy művének új, a görög múzsától kölcsönzött alakját büszkén szembe állítsa a múlt idő hazai faunjainak és bardjainak durva versalakzataival. A már feldolgozott anyag ismétlését elhárította magától s különben, inkább sommás jelentés mellett, megelégedett egyes részek élénkebb kifestésével, például a római hajóhad alakításánál és a matrózok evezőgyakorlatainál, és új epizódok beszövésével, milyen a derék bajtárs kedélyes jellemzése, melyben Aelius Stilo a költő saját arczképét akarta fölismerni. «Valaki, kivel igen gyakran szívesen osztozott evésben és beszélgetésben s abban, mi őt foglalkoztatta, ha a forumon és a senatusban végzett napi munkában elfáradt; ki előtt bátran kimondta a nagy és kis dolgokat, és a tréfát, a jó és rossz szavakat, a mint jöttek, kiöntötte és biztosan letette; kivel sok jelentékeny dolgot megfontolt titkon és nyíltan; a ki okosan tudott beszélni és hallgatni, nemes lelkű ember, kinek szívében nem volt gonoszság és hamisság, a ki művelt, hű, kedélyes, ügyes szavú volt, a magáéval elégedett, vidám, okos, tapintatos, kevés szavú, sok régi és eltemetett dolgot őrizvén emlékezetében az istenekről és emberekről.» Valóban, a mint e derék férfiú Serviliussal, úgy érintkezhetett Ennius előkelő barátaival. Még a második háborúban való előkészületek is, a spanyolországi események és Hannibal

tettei az Alpeseken való átmenetelig, előfordultak a hetedik könyvben. A nyolczadik és kilenczedik kizárólag a hatalmas döntő harczé volt. Pompás, mélyen érzett bevezetés rajzolta a háború borzadalmait és furiait, melyek a megnyitott Janus-kapun kirohantak :

miután a vasborította
Ajtókat kitöré a vizály s a harc kapuját is.

* * *

Messzire űzik a bölcset, értelmet, uralg az erőszak.

«A jó szónokot megvetik, a durva harczost szeretik. Nem tudós szavakkal vitázva, hanem csúfondáros beszédekkel szítják kölcsönösen az ellenségeskedést. Nem jogi ítélet szerint, hanem vassal követelnek elégtételt, nyers erőszakkal rontanak neki.» Róma legmélyebb megalázásával, a cannæi vereséggel végződött e könyv, de nem vigasztaló kilátás nélkül a nemzet sorsának jobb fordulatára, hogy aztán a legközelebbi könyvben a lassú fölemelkedés, végre a megtorlás, győzelem és diadal következék. A bölcset Fabius érdemét, ki *cunctando restituit rem*, magasztalni kellett. De e fejezet legfényesebb alakja Scipio volt, ki Afrikába vitte át a római fegyvereket. Még egyszer visszatért a költő a hősre, kit virágzó férfi korában ünnepelt s ki azalatt (567/187) az árnyak közé tért. A nevezetes beszélgetés közte és Hannibal közt alkalmat adott, nemzetüknek e két, akkor legnagyobb férfiát és természetök ellentétét plasztikailag világosságba állítani. A Fülöp és Antiochus elleni harczok is világosan emelkednek ki a következő könyvek maradványaiból ; a tizenötödik Fulvius Nobilior dicsőítésének és Ambrakia bevételének volt szentelve, melynél a költő maga is jelen volt.

Csaknem magától érthető, lehetne mondani, a föltevés,

hogy Ennius munkája kezdetén még nem tekintette át annak egész lefolyását és terjedelmét, de elejétől fogva az volt a terve, hogy Róma növekedő nagyságát alapításától a jelenkorig kísérje és népének a világuralomra való gondviselésszerű hivatását kifejtse. E gondolattól lelkesítve, bátran neki ment az írásnak. Ha nagyobb fejezetekkel elkészült, bizonyára felolvasta czéhbeli társainak körében, más barátjaival is közölte : így kísérte és emelte a legjobbak örvendetes részvéte az előhaladó költeményben. Növekedő terjedelme tájékozásúl és pihenésúl itt-ott határkövet, nyugvó pontot kívánt a jelentékeny helyeken, minő volt például a pún háborúk kezdete. Itt a dalnok mintegy új lélekzetet vett, midőn bevezető versekben művészetének céljáról és eszközeiről elmélkedett. A könnyebb áttekintés kedvéért és az ó-kornak a symmetriára való hajlamát követve, úgy látszik, anyagát könyvek triasaira tagolta fel. 1. Kezdet és a királyok kora. 2. Italia meghódítása. 3. Karthago legyőzése. 4. A Fülöp-féle háború és Görögország szabaddá nyilvánítása. 5. A római uralom kiterjesztése Ázsiáig, — ez öt nagy fejezet mindegyike három könyvbe volt foglalva ; sőt úgy látszik, hogy az első és második, valamint a harmadik és negyedik triasnak mindegyike egy-egy hexast képezett : innen van az új bevezetés a hetedik könyv elején (a tizediknek és tizenhatodiknak is volt proœmiumja, a mint ki lehet mutatni), és vannak némely, bár bizonytalan természetű támaszpontok, melyek megengedik, hogy a tizenkettedik könyv végén visszatekintő epilógot vegyünk fel. Mialatt a költő, korban előrehaladva, csaknem lépést tartva korának nagy világeseményeivel, mindig örömmel rajzolta mérte végig pályáját, saját életének benyomásai mindig közelebb értek hozzá ; mindig szabadabban ereszkedett egyes kalandok és

benyomások kiszínezésébe, míg a tömeges cselekvényeket röviden intézte el. Hány dícsvágyó hős kérte a szíves dalnokot, hogy halhatatlanságot és egy kis babért nyújtson neki! Különösen a tizenhatodik könyvet csatolhatta művéhez Ennius egy bátor testvérpár kedvéért. Ez adatot úgy kell érteni, hogy kedvökért tágitotta ki az 576/178-ki istriai háború elődását, mely ama könyv tartalmát teszi. Ez, ámbár nem volt valami nagyobb jelentősége, gazdag anyagot nyújtott epizódokra a régi hősi epos stíljében. Fájdalom, épen itt nehezíti meg rendkívülien a töredékek magyarázatát és elrendezését a történeti hagyomány szegényessége és a bizonyítékok megbízhatatlansága. Egy derék katonai tribun, talán a fentebb említett testvérek egyike, a túlnyomó ellenség ellen védte legiójának hadi jelvényeit. Ajasnak a Patrokleában olvasható példájára van leírva szívós ellenállása. «Minden felől lövések zápora hull a tribunra, átfúrják pajzsát, kopjáktól cseng a páncél, ércz-zúgástól a sisak; de daczára minden tolongásnak, senki sem volt képes sebet ejteni testén. A reá özönlő dárdaikat eltöri és szétzúzza. Egész testét izzadság fedi, liheg és nincs ideje lélekzetet venni: oly erősen szorongatják az istriaiak éles lövegeikkel.» Két istriai, az Ilias két Lapitha után alkotva (M. 127. kk.), kirohanást tesz egy ostromolt város kapujából és vérfürdőt idéz elő az ostromlók között: ezeknek mintájára alkotta Vergil Pandarusát és Bitiasát az Aeneis kilenczedik könyvében.

Így lett a rudiai dálnok a római családok és római nép Homerosává: ezzel erősítette meg polgárjogát, melyre oly büszke volt. A munka végén, a hol alkalmas helyet talált saját személyéről beszélni, így dicsekszik az akkor 67 éves költő:

Rómaiak lettünk immár az előbbi rudinok.

Joggal hasonlíthatta magát a nemes paripához, mely miután gyakran győzött az olympiai versenyen, most kortól bágyadtan a jól megérdemlett nyugalmat élvezi. Hiszen fő költői művének terjedelmét, a 18 könyv mindegyikét mintegy 1500—1800 verssel számítva, 27 vagy 32 ezer versre lehet tenni, mely összeg jelentékenyen fölülmúlja az Ilias versszámát. Mintegy húsz évig dolgozhatott rajta. A reánk jutott forgácsok és romok tömege, köztök csak kevés valamivel nagyobb rész, mintegy 600 versre megy. Mily mérhetetlen teljességet a dolgok és személyek legkülönbfélebb rajzaiban, a színek és hangulatok mily változatosságát követelte az óriási anyag, mely csaknem hat századot ölelt föl, hogy az iránta való érdeklődés meg ne bénuljon! A történeti forrásokon kívül, milyenek voltak talán egy Timæus, egy Fabius Pictor munkái, a régibb időt illetőleg hivatalos följegyzések, egyes családok házi krónikái, a fentebb rajzolt Carmenek, a későbbi időre nézve szemtanúk szóbeli közlései is állhattak az olvasott szerző előtt, oly kincs, melyet szabad választása és ihlete szerint használt fel. Livius finomabb érzékű olvasója nem ritkán felismerni véli az enniusi költészet lehet, oly színeket és vonásokat, melyek reá emlékeztetnek, s e benyomásokból körülbelül képet alkothat magának a munka meleg plasztikájáról. A külföldről bevándorolt cliens helyzetének, valamint hazafias költői céljának megfelelő volt, hogy aranyalapra festett, s nemzetének minden balesetét és vereségét lehetőleg elsimította. A kidolgozásnak, valamint az anyag kiválasztásának természetesen egyenetlennek kellett lennie, melyet inkább művészi és költői szempontok vezettek, mint a tökéletességre való törekvés. A könyvek történeti kerete is nagyon egyenlőtlen volt: míg az első hét könyv a hannibáli háború kezdetéig 535 évet foglalt magában, az

utolsó tizenegy csak 42 évre terjedt. A mennyire látni lehet, a lankadatlanúl dolgozó mesternek nem fogyott ki a lélekzete. Lelkesedéséhez, mely emelte, járult tehetségének hajlékonysága, költői erének bősége. Természetesen sokszor kellett Homer apónak kisegíteni: nem csak az isten-apparatussal, hanem a csataleírások részleteivel, hasonlatainak pompájával és szemléltetőségével is, és sok mindezzel, a mi leleményben és hangban a hősi éposz stíljét teszi. Elődjétől, Næviustól is, a mint már említettük, több sikerült jelenetet, több szerencsés leleményt vett át minden gondolkozás nélkül. De már a nagy mintaképnek átültetése is oly formába, mely hozzáfogható akart lenni, az epikus szókinsz készítése, habár részben idegen érzezből is, oly teremtető tény volt, mely első rangú nyelvgeniust tételezett föl. Ha el kell ismerni, hogy a római nyelv a dráma által is jelentékeny hajlékonyságot, teljességet és szónoklati fényt nyert, itt is Enniusnak kell tulajdonítani az érdem egyik főrésztét, mindenesetre a tragédia komoly stíljére nézve. Ha az Annalesek egészben ódonszerű jelleget tüntetnek föl, kevésbbé a hajlítás formáiban, mint inkább a szavak képzésében és megválasztásában, úgy ez részben a költő azon érzéséből származik, hogy a római hőstetteknek a múzsától ihletett dalnokához ünnepélyesebb beszéd illik, mint a színpadi személyekhez, még a hősökhez is, kik mégis csak saját ügyöket képviselik. Továbbá azonban a homeri stíl utánzása és a hexameter rhythmusa teljes hangú, összetett szavak alkotására vezetett, mely téren a saturniusi költészet, Livius Odysseájának daczára, keveset vagy semmit sem tett megelőzőleg. A mondatképzést és a körmondatalkotást is csak az Annales meleg elbeszélése és költői képek kidolgozása hozta némileg folyamatba: megtörtént a kezdet arra, hogy a merev lapidaris stílt, a

vékony tagok rövid lélekzetű összeállítását teljes hússal és bőséges hanggal pótolják. A vers, ámbár a görög művészet alaptörvényei szerint épült, nagyon messze volt még a klasszikus kor összhangzatos zengzetességétől és tanult finomságaitól. Halmazott spondeusok, hiányos metszetek, dűrva sikamlások sértik az elkényeztetett fület, de néhány erős és hangzatos vers meg is örvendezteti. Különféle nemű hangfestések által igyekezik a költő a görög kellemet és szépséget pótolni. A szótagmérésben szigorúan fentartotta a törvényt, melynélfogva a rövid magánhangzó két mássalhangzó előtt a szó belsejében kettős időtartammal bír. A hol az eredetileg hosszú végszótagoknak szokás által már behozott rövidítését nem lehetett többé megszüntetni, míg az eredeti hosszúság még fenmaradt az öntudatban, alkalmilag még ez is érvényesülhetett, a nehéz ütemrész ereje, a rhythmikus szünet vagy a mondat tagolása által támogatva.

A nagyszerű munka, még találóbban jellemezve a bizonyára későbbi *Romais*, mint az egyszerű *Annales* cím által, századokon át költői nemzeti könyvük volt a rómaiaknak és sokak előtt még az előhaladott és tökéletes művészet korszakában is tiszteletreméltó maradt. Nemsokára a költő halála után, Q. Vargunteius, talán egyik barátja, meghatározott napokon rendszeren felolvasott belőle nagyszámú gyülekezet előtt, s ugyanazon módszer szerint, a mint az alexandriai tudósok Homerossal elbántak, a szöveg kritikai megállapítására és javítására szentelte szorgalmát és éleselműségét, a mivel a már említett Lampadio is foglalkozott. Julius Cæsar tanítója, M. Antonius Gniphó, kommentárt készített hozzá. Ugyanazon időben M. Pompius Andronicus igen becses elenchusokat írt az *Annales*hez, talán történelmi utalásokat és kutatásokat a forrá-

sokról és kölcsönzésekről; Orbilius azzal dicsekedett, hogy e munkát ő vonta elő rejtekéből s adta ki szerzője neve alatt, ki pénzszükségből kénytelen volt eladni könyvét. Egy pompejii falon az Annalesből egy fél vers van felkarcolva. Csak lassanként szorította háttérbe az Aeneis, mely sokat köszön neki. Quintilian úgy akarja tiszteltetni Ennius költeményét, mint a kortól megszentelt berket, melynek hatalmas ősi tölgyei inkább áhitatot gerjesztenek, mint a szépség benyomását. Ovid természetesen parasztnak és fésületlennek találja, ellenben Hadrian, nem kevésbé elfogultan, Enniust magának Vergiliusnak, valamint Catot Ciceronak elébe tette. Nem csoda hát, hogy Gellius korában rhapsodok voltak, kik még kisebb helyeken is, péld. Puteoliban, részeket adtak elő az Annalesből a színházban lelkesült közönség előtt (Ennianistæ), és hogy a könyvkereskedésben még akkor is drágán megfizették a költemény régi jó, különösen hiteles kézíratait.

Természetes, hogy az euripidesi tragédiák buzgó átdolgozója philosophiai dolgozatok iránt is hajlammal bírt, és Melanippa átdolgozása, valamint példák a Telamóból bizonyítják, hogy a teremtés és világkormányzás problémáit épen oly kevésbé tartotta távol a színpadtól, mint görög elődje. Epikur értelmében való skeptikus megjegyzésektől sem idegenkedett, és a jósok elleni bizalmatlanságának kemény kifejezést adott:

Mindig mondtam s mondom is még, vannak az égben istenek,
 Ám úgy vélem, az emberi nemmel nem sokat törődnek ők;
 Ugy jól menne a jó dolga, rosszé rosszul: ez tévedés!
 E babonás jósok és e szemtelen szemfényvesztők,
 Ostobák avagy bolondok, vagy nyomorult koldusok,
 Útjokat sem ismerik, de másnak útát mutatók;
 A kinek kincset ígérnek, drachmát koldulnak tőle magok.

A sicíliai komédia-költőt, Epicharmost is hatalmasan serkentette Pythagoras és Anaxagoras philosophiája; szívesen fűszerezte darabjainak dialogját, bizonyára sokszor gúnyosan ingerkedő értelemben, efféle kérdések dialektikus fejtegetéseivel, sőt volt neve alatt egy philosophiai tan-költemény is a természetről, melyet Nagy-Görögországban bizonyára sokat olvastak s mely ez úton a mi félgörög költőnknek is tudomására juthatott. Trochæusi tetrameterekben, Epicharmos kedvencz mértékében, talán leginkább az ide vonatkozó helyek szemelvényeit nyújtá ama költemény a költő komédiáiból. Az Italiában elterjedt tisztelet a pythagorasi bölcsesség iránt már a samnit háborúk idejében kézzelfogható kifejezésre talált Rómában, midőn a delphii Apollo azon parancsára, hogy a legbölcsőbb görögnek oszlopot szenteljenek, a római Comitiumon oszlopot emeltek a samosi bölcsnek. Körülbelül erre az időre tesz Cícero (nem tudjuk, mily forrásból) egy philosophiai beszélgetést, melyet Tarentumban tartott a samnit C. Pontius és a pythagoreus Archytas. A legenda-szerű hagyomány, mely szerint Pythagoras már Numa király alatt elnyerte volna a római polgárjogot, szintén mutatja, mily réginek képzelték a pythagorasi tan- és gondolkozásmód befolyását a rómaiakra. Nem volna meglepő, ha az ifjú Cato is tarentumi tartózkodása alkalmával (545/209) érdeklődéssel vett volna tudomást róla, különösen az iskola erkölcsi alapelveiről. Így előkészítették a talajt, hogy a magasabb törekvésű római olvasót, talán amaz ál-epicharmosi költemény szabad fordítása által, a görög philosophiába, a mint azt Siciliában és Nagy Görögországban ismerték, bevezessék. Ennius *Epicharmus*nak nevezte költeményét s megtartotta az eredeti versmértéket, melyet a római fül is megszokott a színpadról, de itt is

szigorúbban és tisztábban kezelte, mint a drámában. Ha a bevezetésben elbeszélte, hogy azt álmodta, mintha meghalt volna, ezzel bizonyára azt akarta megmagyarázni, mint jutott bölcseségéhez, talán az elhunyt Epicharmus szájából nyerve oktatást az Orcusban, a mint Pythagoras-ról is mondták, hogy alászállt a Hadesbe. Így a sicíliai philosophus maga viszi a szót Ennius költeményében. Az ég és föld összeköttetése teremti a földet, a mennyiben meleg hideggel, nedves szárazzal vegyül. A világ négy eleme víz, föld, lehellet (anima), nap. Az anyaföld mindennek táplálója: ő szül és a szülöttet ismét magába fogadja. A szellem tűz, a napból véve, a test föld. Juppitert, mint mindennek fentartóját, azonosítja a görög Aërrel, a mozgó nedves levegővel.

Azon törekvésből, hogy a római szabad szellemeknek mulattató anyaggal is szolgáljon a görög divatos irodalomból, származott az agrigentumi *Euhemerus* «szent okiratának» fordítása, azon hírhedt regényé, mely 300. körül Kr. e. az elhunyt fejedelmeknek apotheosisait, melyek Nagy Sándor halála után kedveltekké lettek, az isteni és hős-mythost egy ősrégi dynastia egészen emberi történetében olvasztva fel, a hívő lelkek megbotránkozására parodizálta. Volt egykor egy Cælus nevű király, ki Oceaniában halt meg, és Aulacia városában temették el. (Fazekváros, az eltemetettek hamvfazekairól.) Fiai Saturnus és Titan voltak: az utóbbi rút legény, nővérei: Ceres és Ops, valamint anyja, Vesta cselszövényei által kizárva az uralkodásból, testvérével kicsinálja, hogy ez ne hagyja életben fiutódait, s így kárpótlásul Titan fiai örököljék egykor a birodalmat. De Juppiter, Neptun, Pluto mégis életben maradnak, s Titan ezért haragra lobbanva, fiaival, a Titanokkal, fivérét s nővérét, Opsot, a három testvér anyját

elfogja és fallal zárja körül. Juppiter felnővén, a krétaiak segítségével kiszabadítja szüleit s ismét trónra ülteti atyját. De ez áskálódik megmentője ellen, életére tör, s ezzel maga idézi elő a jóslat teljesültét, melynél fogva saját fia üzi el országából. A menekült és üldözött atya addig bolyong, míg nagy nehezen menedékhelyet talál Italiában. Juppiter azonban az Olympus hegyén székel, s oda mennek hozzá az emberek, ha ítéletet kérnek tőle vagy valami új fölfedezést akarnak vele közölni. Rendelettel megtiltja az emberhús evését; beutazza a világot, mindenütt barátságot köt a fejedelmekkel s kicsinálja velők, hogy ennek megerősítésére épületet (fanum) szentelnek neki, — mely ravasz eszközzel mindenhová beviszi tiszteletét. Miután ötször beutazta a földet, minden barátját és rokonát trónnal látta el, az embereknek törvényeket, erkölcsöket, élelmi szereket és sok más jótéteményt adott, végre meghal Kre-tában, hol síremléke ó-görög felirattal látható, és az istenekhez tér. Hogy Ennius elég jámbor lett volna, készpénznek venni a «vén szédelgő»-nek, mint őt Kallimachus nevezte, frivol leleményét, nehéz elhinni, ámbár Cicero azt bizonyítja. Munkája eredeti fogalmazásából semmi sem maradt fenn. Mily szívesen olvasták e könyvet, kitűnik abból a tényből, hogy még a Kr. u. negyedik században is nagy részleteket közöl belőle Lactantius, de teljesen modernizált alakban, mely semmi fogalmat sem nyújt az enniusi stílről, és épen nem kedvez a be nem bizonyított föltevésnek, hogy a római átdolgozó versekbe öntötte volna prózai mintáját.

A görögök népies-philosophiai irodalmából egy intő irat sokszor használt czíme, *Protrepticus* van átvéve, mely alatt egyetlen egy szó maradt fenn. Mindenesetre rokontartalmú, ha nem azonos volt a *Praecepta*, mely az erkölcsi

mondások könyvének régtől fogva művelt faját új alakban (trochæusi tetrameterekben) elevenítette fel. A néhány vers, mely még megvan, a mezei gazda gondosságát írja le, ki a vetés közt burjánzó konkolyt kigyomlálja, — talán a nevelő mintaképe.

A tarentumit árulja el a gastronomiai költemény, *Heduphagetica*, hasonlókép (a mint a természetesen meglehetősen barbár módon elidomtalánított cím mutatja) görög eredetinek fordítása, és pedig, a mint a töredékek összehasonlításából következik, Archestratos Ἡδυπάθεια-jának. Körülbelül azon időtájt, midőn Menander született és az attikai komédiában az asztal örömei nagy szerepet játszottak, e Gelából való siciliai a világ körül tett gastronomiai fölfedező utat írt le hexameterekben, melyek a hősi és tanító éposz pathosát parodizálták. Ez ironikus élnék semmi nyomát sem mutatja az enniusi utánzás meglevő száraz maradványa (tizenegy vers a helyekről, a hol a legjobb halakat és más tengeri termékeket lehet találni). A legérdekesebb bennök a hexameter kezelése, mely a hagyomány szerint ítélve, észrevehetőleg eltért az Annales prosodiai-versmértéki szigorúságától, és a megengedett szabadságokban (az első láb nehéz ütemrészének kétszeri feloldásában) egyrészt a színpadi vershez, másrészt a régi jósmondások közönséges hexameteréhez közeledett. Semmi sem akadályozza azon föltevést, hogy itt a görög versmértékben tett első kísérletet látjuk, melyet mint a kifejlett művészet első lépcsőjét kellene tekinteni, mely biztos tudatú alapelvek szerint szabályozva csak az Annalesben lép fel. A jóslatokra nézve hagyományossá vált hexameteri alaknak talán a tankölteményben is, mely mindig bizonyos papi méltóságot igényelt, legalább meg kellett csendülnie.

A könnyelmű görög divatirodalomhoz, melyet Ennius

Tarentumból ismert, tartoztak névszerint azok a Joniából származó «Multságok» is (λόγοι Ἰωνικοί), melyeket Ptolemæus korában a thrák Maroneából való Philadelphus Sotades úgyszólván irodalomképesekké tett: tarka egyveleg, sikamlós, pajkos, néha tanulságos történetekből (mesékből, tréfákból, anekdotákból), a közönséges emberi és elmélkedéseiből, az életről és sorsról példákkal és megjegyzésekkel, a kortársakra tett ingerkedő támadásokból, magas állásúakat sem véve ki; közepén állt ez a költészet és prózai beszéd közt, azaz, mely nem tartozott az énekelt vagy a zenei kíséret legvékonyabb mértékével fölszerelt költészethez, és még sem nélkülözte a rhythmust. De ez a joniai versmérték (hatidejű ütemben és ereszkedő rhythmussal) a csoszogó, csámpás járás benyomását teszi, mintha a cipő csak lazán lóggna a lábon, rendetlenül váltakozva az akadályozott és tipegő járás közt, látszólag kiesve az ütemből, és mégis határozott törvények szerint művészileg rendezve és elosztva a mozgásnak e hanyagságát és bénaságát: mint a népies elbeszélő és tréfálkozó a minden állású hallgatóknak véletlenül összeverődött körében, vagy a házi és udvari bolond ebéd után, jóllakott vendégek előtt, lustán a párnán heverve, inkább csak ajkairól hullatja, mint előadja tréfáit. Ily kétes értékű csevegéseket is meghonosított Ennius Rómában latin fordítás által, a görög szerző megrövidített neve, *Sota* alatt: a metrikus formának, mely a görög művészet szigorú prosodiáját föltételezi, utánzása serkenthette. Még Marcus Aurelius és tanítója Fronto is kicserélték egymással e könyv egy példányát, melyből csak kevés mutatvány maradt fenn számunkra régibb grammatikusoknál.

Mily könnyű volt az átmenet a fásúlt szeszély ily fesztelen nyilvánulásaitól s más komolyabb vagy lazább fajú

apróságoktól, minőket a görög kis irodalom, kivált Nagy Sándor kora óta, gazdagon termelt, ama műfajra, melyet a rómaiak később oly szívesen vettek igénybe, mint saját találmányukat, — a satirára. A mint a különféle gyümölcsökkel megrakott tálat vagy a több alkatrészből összeállított pástétomot saturának nevezték, úgy Ennius satirája is quodlibet volt, egyveleg hangban, tartalomban és alakban. A versmérték-alakokból biztosan ki lehet mutatni jambusi senariusokat (az első, harmadik és hatodik könyvből), trochæusi septenariusokat (a második könyvből), daktylusi hexametereket (a második és harmadik könyvből), végre sotadeusokat: így az egyes könyvek több különféle versmértékű önálló darabból álltak. Mintegy röpködő lapok voltak, melyekben a szerző azt, a mi épen eszéet és szívéet megindítá, honfitársainak mulattatására, serkentésére, felvilágosítására, földerítésére, okulására előadta. A dialogusi elemnek, mely a régi satura népies ünnepi játékára emlékeztet és minden időben sajátos vonása is maradt ez irodalmi csevegéseknek, már ő helyet adott a «Halál és élet vitájá»-ban (mint egykor a sophista Prodikos vitatkozásban mutatta be a Kéjvágyat és Erényt). A harmadik könyvben olvasható volt a költő beszélgetése egy vagy több barátjával költői munkáiról, a mint látszik, feleletül leginkább az Annales rosszakaratú bírálóinak: a hatodikban egy élősd (egészen mint a komédiában), valószínűleg egy becsületes koplaló előtt hivatásának kényelmes örömeit oly drasztikus rajzzal magasztalja, hogy Terentius is fölhasználta Phormiójában. Mindkét párbeszéd, mint a színpadon, jambusi senariusokban folyt. Regék és mesék sem hiányoztak: az Arimaspokról daktylikus hexameterrek szóltak, a fuvolásról és a békákról szóló herodoti történet, s a pacsirtáról és az aratókról szóló æsopusi mese

trochæusi septenariusokban volt elmondva ezzel a befejező tanulsággal:

Azt ne várd barátaidtól, a mit megtehetsz magad.

Egy ingerkedő játék a *frustrari* és *frustra esse* különböző jelentéseivel a sotadeus mértékébe van foglalva; ismét daktylikus hexameterek grammatikai-metrikai dolgokat fejtegettek, mint a tmesist, apokopét, egytagú versvégződést és humorisztikusan magyarázták latin utánzásokkal. Voltak továbbá etymologiai és helyesírási kérdések is, — mind oly tárgyak és anyagok, melyek az ó-korban soha sem voltak kizárva a művelt körök társalgásából s melyeket az utódok is elfogadtak. E tarka vegyülékű apróságok közé voltak befűzve talán a tizenkétsoros költemények is, melyeknek sorban vett kezdőbetűi a művészfeliratokra emlékeztető akrostichont *«Q. Ennius fecit»* adták ki. E titkos beszéd eredetileg jóslatszerű szentségét már a görög költészetben tréfából valódi fogós játékká profanálták és bizonyos technikai iskolai gyakorlatnál többet a latin utánzás sem vett célba.

Mindehhez járul végre még az is, hogy Ennius volt az első római, ki az *elegiai distichon*-ban kísérletet tett. Istenített hőse, Scipio Africanus emlékére két síriratot készített (az egyiket két sorban, a másikat négyben). Alakra sikerültebb, tartalomra jelentékenyebb a második. Görög módra az ünnepelt maga beszél, igen lendületesen és öntudatosan, végül homeri viszhanggal: «napkeltétől fogva nincs senki, ki tetteiben hozzám mérheti magát: ha valakinek meg van engedve az égiek mezejére felszállni, úgy egyedül előttem áll tágra nyíltan a menny kapuja». Az ily epigrammok *elogium* neve is, mely a szokott hangzótól tozóással az ἐλεγίον-nak felel meg, magától Enniustól szár-

mazhat, annál inkább, mert nem tekintve a versmértéki alakot, a név alkalmazása egészen a síratok fajára maradt szorítva.

A nagy mestert a város hetedik századának elején a Scipio-család egy későbbi házi költője utánozni akarta, ki Barbatus fiának ösunokája számára kettős distichont kísértelt meg; de a szabadságok, melyeket még megenged magának, mutatják, mennyire megelőzte korát Ennius művészete. A stíl és tartalom is, ámbár egyszerű nagysága és világossága megnyerő, árnyékával sem bír a költői hangnak. Még esetlenebb a hat hexameter, melylyel Korinth meghódítója (608), L. Mummius, Herculesnek ajánlotta fel zsákmánya tizedét. Rómán kívül, a sabinok földén is kísérleteket tettek hexametrikus síratokkal. Egy görög, a mimus Protogenes részesült e tiszteletben, de a két sor mutatja, mily kevéssé tudták még az uralkodó kiejtés szokásait az új törvénnyel összeegyeztetni. Magok e kísérletek is a versművészetben még kivételek voltak. Ugyan e Mummius a Hercules Victor szentélyében, melyet diadala után emelt, saturniusokban emlékezett meg dicsőségéről, melyek részben természetesen nem igen jól sikerültek, és még e század végéig megmaradt e versmérték a hivatalos és ünnepélyes feliratokban.

Mert nem általában és azonnal győzött Ennius iránya. Két párt állt életében egymással szemben: az egyik (élén Catoval) erkölcsökben, nyelvben és irodalomban szorosan ragaszkodott a honihoz; a másik a görög művészetet, tudományt, műveltséget ápolta. De bármily tiszteletreméltónak tűnt fel mindenki előtt az ősz Ennius, mint e kör szellemi feje, bármennyire imponálhatott a Scipiók és méltó társaik előkelő műveltsége, nem volt hiány hivatlan szövivőkben sem, kik hozzájárultak, hogy soknak elvegyék

kedvét az új iránytól. Egyike e hetykén rajongó követőknek volt *A. Postumius Albinus* (később praetor 599/155-ben, consul 603/151-ben), ki fiatal korában Athenben tanult, és azoknak minden görög, névszerint görög philosophia és ékesszólás iránti előszeretetét tolakodólag fitogtatta. Sőt Enniusnak ajánlott történeti költeményt is írt görög nyelven, melynek bevezetésében bocsánatot kér az olvasótól, ha nyelvhibák találtak becsúszeni. Jól megérdemelte Cato gúnyos kérdését, vajjon az amphiktyonok kényszerítették görögül írni? Az ilyen bocsánatkérés épen úgy tűnik föl előtte, mintha valaki az olympiai játékokra jelentkezik s belépve a stadiumba, elnézésért könyörög azon esetre, ha felsülne.

Jogos önérzettel tehette a római műköltészet teremtmője, kinek szelleme és példája még sokáig uralkodott követőin s lelkesítette őket, hogy egyik satirájában, mint oly költőt üdvözölteti magát egy tisztelője által, ki a halandóknak lángoló verseket talál fel lelke mélyéből; és ellentétben Solonnal, ki nem óhajtott siratatlanul meghalni, egy magára írt elogiumban halhatatlanságával vigasztalhatta magát. «Senki ne nézze, úgymond, könyezve temetésemet, se ne sírjon utánam. Miért? hiszen élve szállok végig az emberek ajkain.» Örökkévalóknak nevezi még Lucretius is a férfiú verseit, ki először hozta le a Helikonról az örökzöld koszorút, mely az itáliai törzseknél nagy tiszteletben volt állandó. Igaz csodálattal nevezi őt Cicero első rangú költőnek, legnagyobb epikusnak. A calabriai múzsaokról, mint a Scipiok erényének legnagyobb dicsőítőiről maga Horatius is tisztelettel beszél, habár más helyen, hol az új iskola jogát védi, túlzásnak találja, hogy a köztársasági irodalom egyoldalú tisztelői Enniust, a ki pedig többet ígért, mint adott, második Homérnak nyilvánítják. Mégis

el kell ismernie alkotó erejét és a nyelv gazdagítását, mint a régi dalnok érdemét. Vergilius saját munkáját szívesen ékesíté, bizonyára nagyobb mértékben, mint kimutathatnók, az enniusi költészet aranszemeivel; hiszen még az oly elfajult ízlésű megvető is, mint Seneca, kedvét találta néhány nagyszerű vonású versében. Többet jelent az, hogy oly valódi költő, mint Ovidius, dicsőíti a régi mester lángeszét, ámbár másokkal, például Propertiussal együtt, lenézőleg vélekedett művészetéről. Hogy azonban mit akar jelenteni amaz elismerés, mutatja az összehasonlítás Kallimachussal, kitől viszont megtagadja a lángeszt s csak a művészet dicsőségét hagyja meg neki. A költői és irodalmi czél zárt körén kívül, mely féltékeny volt saját babérait, a költő, ki a világon uralkodó nép ifjúkorát oly pompásan és hű szívvel beszélte el, bizonyos áhitatos tiszteletben részesült. Így a derék Vitruvius azt mondja, hogy minden művelt embernek, a mint az istenek szentelt képét, úgy a költő Enniusét is keblében kell viselnie; szintígy hangzik Quintilianusnak már említett mondása. Mint Martialis bizonyítja, Vergilius mellett még mindig olvasta Róma az ő Enniusát.

MÁSODIK FEJEZET.

A DRÁMA.

ÁLTALÁNOS RÉSZ.

A város hatodik századában, Ennius életében lényegileg meg volt állapítva az ünnep-naptár, melynek keretében kifejlődött a római dráma. Évenként négyszer voltak rendes drámai előadások: szeptemberben az ős nemzeti római játékokon, novemberben az osztályok kibékülésének ünnepére szintén régi időben alapított plebejus játékokon, júliusban (542/212 óta) az apollói, áprilisban (560 óta) a megalei játékokon a phryg istenanya tiszteletére. A látványok iránti kedv növekedésével ez ünnepek tartamát lassanként mindegyre hosszabbra, több napra nyújtották. Azonkívül ama kegyes szokás, hogy minden legcsekélyebb zavart, kedvezőtlen időt, valami ügyetlenséget, valami alkalmatlanul közbejött eseményt a játékok részletes vagy teljes, még háromszoros vagy négyszeres ismétlésével is engeszteltek ki, bőséges ürügyet nyújtott, az élvezetet, ha az ünnepadónak tetszett, kedvök szerint elnyújtani. Továbbá minden év alkalmat adott rendkívüli játékokra, akár ha valamely hadvezér a csata előtt, vagy

a csata után a győzelem esetére, akár ha valamely tisztviselő az állam virágzására és fenntartására fogadást tett, hogy a segítő istenséget ünneppel örvendezteti meg, akár ha a hazatérő győztes vezér diadalát akarta dicsőíteni, vagy új templomot szenteltek föl, vagy valamely előkelő úr temetését akarta megtisztelni valami rokona. Így számos színházi nap jött létre az éven át, sokkal több, mint Athenben, és e tömeg mindenesetre nem csekély termelést tételezett föl komoly és víg drámákban. Habár a rendes játékok költségeit az állami pénztár fizette, mindazáltal a tisztviselők, kik e játékokat rendezték (a curulisi ædilek a római és megalei, a plebejusiak a saját osztályuk játékaire, a városi prætor az apolloi játékokra nézve), már jó korán becsületbeli dolognak tekintették saját zsebköböl is jelentékeny összeggel járulni hozzá, hogy az ünnepet lehetőleg gazdagon állítsák ki.

Az ünnepadó, akár tisztviselő vagy hadvezér, akár magánember volt, szerződést kötött valamely színészcsapat előljárójával a szükséges darabok megszerzése, betanulása és előadása iránt. Eredetileg a vállalkozó, mint azelőtt Athenben is, egy személyben költője és első szereplője volt saját művének, például Livius Andronicus. De nemsokára visszalépett a költő a gyakorlati tevékenységtől. Eladta darabját az ünnepadónak, valamely czéhbeli-jének közvetítésével, a ki a színigazgató üzletét vitte. E darabnak szabály szerint újnak, legalább még ismeretlennek vagy valamely régi darab alapos átdolgozásának kellett lennie. Ha nem tetszett, a vállalkozó felelős volt a megrendelőnek és köteles a vételár megtérítésére, ellenben az egyszer betanúlt dráma minden esetben az ő tulajdona maradt és rendelkezésére állt, hogy tetszése szerint használhassa. Az igazgató bizalmától, ízlésétől, jó akara-

tától és erélyétől függött nagyrészt akkor is a drámai költő pályája.

Nagyon egyszerű volt még az egész hatodik századon át a színház fölszerelése. Meg kellett elégedni könnyű fa-épülettel, melyet mindig újból állítottak fel s ismét lebontottak, elül a szükséges hosszúkás térrel a színészek előadása számára (proscænium), hátul deszkafallal elzárva (scæna). Az osztatlan, fakorlátokkal körülvett nézőtér (cavea) az amphitheatrumszerűleg emelkedő dombblejtőre és az általa bezárt félkörre terjedt a síkon, mely a görög orchestrának felelt meg. Itt foglaltak helyet a hatóságok, papok, senatorok, utánok vitt hivatali székeken, emeltebb ülésen az illető ünnepadó. A többiek a gyepre heverték vagy álltak, tarka tömegben, szabadon választott helyeken. Sokáig tartott, míg elhatározták, hogy valamit tegyenek a közönség kényelmére, és az ebbeli első törekvések erős ellenállásra találtak. A régi erkölcsi szigorúság hívei nem szívesen látták, hogy a polgárok, a helyett, hogy dolgukat végeznék, egész napokat töltenek el izgató vagy léha tartalmú költött mesék nézésével, és vonakodtak az ernyesztő színházi kedvet még könnyítő intézkedésekkel is támogatni. Még 600/154-ben is kivitte Scipio Nasica, a múlt évi consul, egy épen megkezdett kő-theatrum lebontását és a senatus szigorú rendeletét, melynélfogva ezen túl senkinek sincs megengedve, a városban vagy ezer lépésnyi kerületben a játékoknál székeket állítani fel kibérlésre, vagy egyáltalában ülve nézni a játékokat. Férfiasságitartást tanúsítva az állásban, tartsa fenn a római nemzetének erényét. Mindenesetre, úgy látszik, legalább a nőket akarták a színházba járástól elriasztani. Csak Mummius, Korinth meghódítója, állított fel 609/145-ben görög mintára, kiváló fénynyel rendezett diadalmi játékain amphi-

theatrumszerűleg emelkedő ülőlépesőket (gradus), melyeket azonban a többi fa-épülettel együtt ismét eltávolítottak az ünnep bevégezte után. Már az is nyereség volt, hogy azóta állandóan fölvtették az ünnepi programmba ilyen néző emelvény felállítását. De még az egész hetedik századon át csak ennél maradtak, úgy hogy a dráma tulajdonképeni virágkora a köztársasági Rómában egyáltalában nem látott állandó színházépületet.

A színpad is és minden, mi az előadáshoz tartozik, rendkívül egyszerű volt e korszakban, egész a hetedik század közepéig: a legnagyobb részt a képzelemnek engedték át. Csak annyiban segíthettek rajta már jó korán, hogy három különböző festett háttérrel tartottak készletben; az egyik királyi palotát ábrázolt s a tragédiában használták, a másik a komédiára való volt s egy magánház képével volt ellátva, mind a kettőn fölül ablakok voltak és előrenyúló erkélyek, alul a görög színpadról ismert három ajtó, melyek közül a középső volt a főbejárás, míg a másik kettő a mellékhelyiségekbe, vendégszobákba stb. vezetett. Ha a cselekmény nem a városban játszott, falusi tájképpel ellátott színfalat toltak előre. A színváltozás úgy történt, hogy a színfalat kétfelé húzták s mögötte az új szín tűnt elő. Művészileg és természetihven készült díszletet először a Claudius Pulcher, ædilis curulis, játékaiban láttak 655/99-ben. Az előfüggöny is (aulæum) csak Attalus pergamumi király hagyatékából került ki, melylyel szövött szőnyegek jutottak Rómába. (621/133.) Nem kevésbé szerénynek kell gondolni a jelmezt és a többi színpadi képeket is. A ruhatármester (choragus) kölcsönözte a szükséges kellékeket az ünnepadónak. A tragédiában egy otromba fa- vagy bőrtalp (crepida a κρηπίςből) képviselte a kothurnust (innen fabula crepidata); a

komédia megelegetett az egyszerű sarúval (soccus). A ketős tóga, melyet a flamenek az áldozásnál viseltek, pótolta a királyi uszályos köntöst, míg a fabula prætextatában római királyok és vezérek a bíborprémes tógát viselték. A komédiában is a bíbor chlamyssal voltak kitüntetve a harcosok. A görög eredetiből készült komédiának fő jelmeze a pallium volt, az ifjagnál tarka, az aggastyánoknál fehér színnel; a hetærák sáfránszínű rövid felöltővel (ricinium) voltak ellátva. Különben, a kimerítő személyleírásokból ítélve, melyek a darabok szövegében néha előfordúlnak, a test kitömése (has, lábikrák, lábak) legalább a komédiában némelykor nagyon drasztikus lehetett. Az arc is erősen ki volt festve; a női szerepekben a kezét gipszszel fehérre festették; a különböző színű (fehér, fekete, vörös) parókák (galeri) a kort és jellemet jelezték; a tragédiában még egy magas fejdísz (a görög ὄγκος-nak megfelelően) járult hozzá. Babszemek helyettesítették alkalmilag a pénzdarabokat, és így általában elég lehetett a valóság naív jelzése.

Ha e szerint a római drámai játékok már külső megjelenésökben is messze voltak az attikai Dionysos-ünnep nemes szépségétől és ihlett hangulatától: az előadott darabok is, egészben véve csak igen eldurvított másolatot nyújtottak az eredeti költeményekről, de mégis oly képet, mely ezekről való ismeretünket hasonlíthatatlanul kibővíti és kiegészíti, s egyszersmind oly erősen belekeveri a római szellemet, hogy e fordítások részben ismét eredeti művek jellegét viselik, mintha az attikai szőlőnedv második forráson ment volna keresztül az itáliai talajon: a hazai zamatot elvesztette, de sajátos erő, különös tűz fejlődött ki e második forrásból.

A legrégebb költők, kik a rómaiak költői irodalmát meg-

teremtették, egyéb műfajokon kívül, a mint láttuk, a drámát is, mind komoly, mind vidám oldaláról, ha nem is egyformán, de egymás mellett művelték. Még Ennius is írt, a tragédián kívül, melynek egész lelkéből átadta magát, néhány komédiát, de ebben a nemből valószínűleg csekély, minden esetre nem tartós volt a sikere. Csak két címet ismerünk: *Caupuncula* (a korcsmárosné) és *Pancratiastes*, s kevés jelentéktelen maradványt. Sokkal több képessége volt a vígjátékokra Næviusnak, hetykén kihívó szellemével: de fájdalom, ereje elcsenevészett az aristokratikus uralom elnyomó súlya alatt. A munka görög felosztása először a komédiánál, és pedig a *fabula palliata*-nál lép föl.

I.

Az attikai-római vígjáték.

(Fabula palliata.)

T. Maccius Plautus.

A város hatodik századának elején a nemrég (488/266) meghódított umbriai városkából, Sarsinából, egy fiú került Rómába, ki hazájából a Maccius Plotus (lúdtalpú) nevet hozta magával. Kora ifjúságától a színházi napszámosok és munkások közt foglalkozva, némi pénzt szerzett, melylyel kereskedői üzletekbe fogott és utazásokat tett. De nem volt szerencséje, úgy hogy egészen szegényen és eladósodva tért vissza Rómába s kénytelen volt szolgál szegődni egy molnárhoz a kézi malom forgatására. E nehéz szolgálat mégis hagyott a fiatal embernek annyi időt és kedvet, hogy visszaemlékezve a színpadhoz való előbbi viszonyára, a komédiairásra adja magát. Elhagyott mű-

helyében valóban három darabot hozott létre, melyeknek ketteje *Saturio* (élősdí neve) és *Addictus* címet viselt. Az utóbbi a szerző saját helyzetére emlékeztet. Sikerült e munkákat eladnia egy színházi vállalkozónak és árukkal ismét önállóvá lennie. Ez első kísérletek szerencsés sikere bizalmat öntött beléje tehetsége iránt, úgy hogy most, mintegy harmincz éves korában, a komédiaírássra, még pedig kizárólag erre szentelte magát. Negyven éven át egész haláláig (570/184) ápolta művészetét kiapadhatatlan alkotó erővel és szellemi üdeséggel T. Maccius Plautus, a mint most a tekintélyre emelkedett polgár nevezte magát. A fennmaradt 20 (vagy 21) plautusi darabból csak a legkevesebbnek előadási idejét lehet okmányilag bebizonyítani. Egy régi színpadi jegyzetből tudjuk, hogy a *Pseudolus*, egyik legkitünőbb darabját, 562/192-ben M. Junius Brutus, városi praetor előlülése alatt adták elő, és joggal sejtjük, hogy a nagy istenanya templomának fölszentelése adott rá alkalmat, melyet ez évben hajtott végre a nevezett tisztviselő és különös felajánlási játékokkal ünnepelt. Éleselméjű combinatióval kisütötték, hogy a *Trinummus* is a megalei játékokon, tehát mindenestre 560/194 után, valószínűleg a syriai Antiochus legyőzése után (563/191) került színre. Ugyanezen évtizedbe esik agg korának híres terméke, a *Truculentus*. A középső korszakból származik a *Stichus*, melyet hivatalos bizonyíték szerint 554/200-ban adtak elő a plebejusi játékokon. Ellenben a régiebbek közé kell számítani a *Miles gloriosus*, ha a római költő fogságára tett részvevő czélzás alatt Næviust érti, ki 550/204 körül Rómát mindenkorra elhagyta. Nem valószínűtlen, hogy a *Bacchides* 562 és 566 közé esik; bizony-nyal fiatalabb, de csak kevéssel, mint az *Epidicus*.

A fennmaradt plautusi darabok hatalmas tömege képessé

tesz, hogy teljesen kidolgozott képet alkossunk az általa tipikus tökéletességre emelt műfajról, a fabula palliatáról: mert ennek lángeszű mestere gyanánt tisztelte őt Róma a köztársasági korszakon túl is.

Midőn Livius Andronicus Rómában föllépett, Sophokles és Euripides 166, Menander 52, Philemon 21 év óta halott volt. Az üde alkotó korszak az attikai színpadra nézve elmúlt, de a nagy mesterek régi klasszikus darabjait nem csak Athenben a szokásos ünnepeken, hanem szorosan szervezett vándor színészcsapatok az egész görög világban előadták. Aristophanes és kora lángeszű phantastikus komédiája, az az ösdionysosi ünnepi játék természetesen eltűnt, miután föltételét, Athennek mint vezérlő szövetséges államnak központi állását, politikájának nagy stíljét, és a szellemek lángeszű föllendülését a történet menete megszüntette. De ama nagyszerű költeményeken kívül, Siciliában Epicharmos és innen már a vígjáték első fejlődési korszakában, talán valamely átmenő visszahatás következtében Attikába jutván, névszerint Krates és Pherkrates szelídebb műfaj magvait ültették el, melyeknek teljes virággá kellett kifejlődniök, midőn megjött idejük. Ha a személyes gúny szabadságát vagy megszorították vagy száműzték, legközelebbi kárpótlásul a Dionysziák hetyke szeszélye helyett valamely általános, akár erkölcsi, akár társadalmi, vidéki, irodalmi typusnak vidám ábrázolása kínálkozott, és így keletkezett a *jellemszínmű*, melyet Attikában Antiphanes és Alexis előszeretettel műveltek, Menander és társai legfőbb virágzására emeltek. Ide tartoznak oly darabok és szerepek, mint a pórias ember, a szédelgő, a babonás, a mogorva, a hízelkedő, a sürgő-forgó, a fősvény, a kolduló pap, a katona, a kézműves, az orvos, a gyógyszerész (kuruzsló), a kerítő, az

uzsorás, a szakács, a philosophusok stb. A halhatatlanok is értették még a tréfát, és így fenmaradt a régi *mythologiai komédia*, melyben az istenek és hősök vidám eseményei és kalandjai ártatlanul mulattató módon voltak feltüntetve. De mióta a komoly drámának Euripides gazdagabb, bonyodalmasabb cselekvényt adott és a realismus uralomra jutott, a vígjátéki költők is zárt mesére törekedtek, melyben szoros csomót kötöttek és oldottak fel. Csak abban tartják meg a régi vígjáték phantastikus jellegének némi maradványát, hogy az idő és tér külső föltételeit, leleményeik valószínűségét könnyen veszik. A véletlen önkényes játékának tág teret engednek: a tulajdonképeni és egyetlen világkormányzó istenség Tyche. A talaj, melyen ez új dráma játszott, a polgári család volt, és a cselekvény főtényezője természetszerűleg az a hatalom lett, melyen amaz nyugszik, a nemi *szerelem*. Mivel azonban a szabadszülött szülők fiai és leányai közt nem volt megengedett társadalmi érintkezés, mely törvényes szerelmi házasságra vezethetett volna, és a házi élet philisterszerű szűk volta semmi alkalmat sem adott érdekes összeütközésekre, azért a szerelmi viszonyokon alapuló mese költőjére nézve nélkülözhetetlen volt a hetárak könnyelmű népecskéje. De a fiatal emberek érintkezését a hetárakkal sem a szigorú atyák nem nézték szívesen, sem nem volt lehetséges tetemes pénzáldozatok nélkül, s azonfölül nagyon is gyakran léptek közbe kényelmetlen vetélytársak. Következőleg ez akadályok legyőzése képezte a drámai lelemény főtárgyát. A rászédett atyáknak végül nincs egyéb tennivalójuk, mint megbocsátani. Szerencsés esetben kisúl a leányról, hogy szabadszülött, ki saját bűne nélkül, rablás, szöktetés, csalárd vásár útján, néha már kora fiatalságában egy kerítő vagy kerítőné kezébe került.

és még tisztán megóvta magát, úgy hogy meny gyanánt föl lehet venni a családba. Más esetben az ifjú szerelmesnek javulást kell fogadnia és tisztos házasság igájába hajolnia, melyet számára rendelnek. A változatok és összeállítások sokféleségét, melyet az adott elemekkel nyerni lehetett, a termelés rendkívüli tömege bizonyítja, de éppen oly bizonyos a műfaj egyhangúsága is összeségében. Különben más tárgyak sem hiányoztak, a mint a polgári családi élet viszonytársaiban előfordultak. Némely darabban (csak nem Menanderében) egészen hiányzott a szerelmi, általában a női elem, és nagy tömeg cím (részben rokoni és házi viszonyokból kölesönözve) sajátos motívumok és történetek kincsére mutat, mint a görög képzelemtől várható is volt.

Alsó-Italia görög városaiban az attikai komédia régóta meghonosult, midőn a tarentumi Livius és a campaniai Nævius először ültettek át Rómába darabokat, melyeket szívesen néztek az ottani színpadokon. A közönség nem találta volna inyére valónak a könnyelmű, hitetlen életfelfogás e szellemes termékeit, ha maga a szigorú római erkölcs is nem lazult volna meg jelentékenyen a görög műveltség másnemű befolyásai következtében. Hiszen már is lehetett panaszokat hallani a terjedő nótelenség miatt. Az erkölcsbíró Cato híres senatusi beszédében (559/195) pro lege Oppia (az 539/215-dik évből) éppen úgy korholta a nők hiúságát, mint valami aggastyán a komédiában, és censorsága alatt (570/184) éles sóprúval takarított ki minden szemetet, mely a társadalmi élet zugai-
ban összegyűlt. Így megértették és érdeklődéssel vették az attikai komédia erkölcsrajzait, de a közvélemény még sokkal tisztességesebb volt, hogysem oly elveket és szokásokat valljon, melyeket amaz feltételezett. Gyönyörköd-

tek a könnyelmű görögök léhaságában, de még senki sem merte volna Rómába helyezni ama vidám történetek színterét, római atyákat és fiúkat vinni ily helyzetekben a színpadra. Fabula palliatának, görög jelmezes drámának nevezték a római irodalom-történétírók ezt az idegen földről való játékot. Ha a fordító a részletekben nem ritkán kiesett szerepéből, honi helyiségeket és intézményeket, italiai istenek neveit, az összes nemzeti államélet, vallás, jog, háború stb. kifejezéseit és föltevéseit tette többé-kevésbé ügyesen a görögök helyére, ez nagyrészt a magyarázat kedvéért történt, mert a tömegről nem lehetett föltenni, hogy ismerős a külföldi intézményekkel. De nem egészen hiányzanak oly vonatkozások sem, melyek finomabb műveltséget tételeznek föl. Alkalmilag említ híres neveket, mint Thales és Solon, Apelles és Zeuxis, Agathokles és más fejedelmek; érinti a legismertebb mythusokat, melyek már Livius és Nævius tragédiái, képek és iskolai hagyományok által elterjedtek, névszerint a trójai és thebai; sőt előfordúlnak egyes idézetek a görög tragédiából és pedig Euripideséből is. A mi ellenben bizalmas érintkezést tételezett föl az atheni kortársak szellemi áramlatával az irodalmi, művészi, politikai körökben, azt legnagyobb részt föl kellett áldozni. Alkalmi tévedéseket bizonyos történeti, földrajzi és más valódi tényekre nézve, Plautus épen oly kevésbé vett magától rossz néven, mint Shakespeare. Thebæ neki az Amphitruoban tengerparti város kikötővel. A hol pedig épen komikai czélból hazugságra és szédelgésre kerül a sor, királyi neveket költ és kedve szerint ajándékoz országokat, például Spartát Attalus királynak. A római átdolgozó szabad leleménnyel néhány honi helyi vonást kevert bele, s megengedett magának egy-egy csintalan vagy bün-

tető oldalpillantást általános római és itáliai állapotokra és erkölcsökre, habár a személyes jellegű támadásokra, melyek különben csaknem eltűntek az új komédiából, csak Nævius vett bátorságot, ki elég súlyosan bűnhődött merészségeért. Egészben véve a hatodik századbéli rómainak az eredeti minták előkelő kelleméből és finomságából sokat föl kellett áldoznia hallgatóinak műveltségi állapota és ízlése miatt: hiszen Dél-Italia lakói is már hazulról a burleszk komikumra voltak hangolva s ahhoz szoktak. A mit a színigazgató a Faust-prológban a költő lelkére köt, azt kellett a római dramatikusnak is szeme előtt tartania:

Kivált történjék benne sok,

Hisz nézni jönnek, látni földolog.

Hogy több cselekvényt és tarkább személyzetet nyerjen, először Nævius, kit mások, mint Plautus, Ennius, Terentius követtek, két hasonló meséjű görög eredetit egygyé dolgozott fel, ezt vagy azt a hatásos jelenetet vagy szerepet az egyikből a másikba vette át, a miben nem sokat tett, ha a varrások és választékok nem mindig illettek pontosan össze. Különben mozgalmas vagy nyugalmas cselekvényű darabokat különböztettek meg (*fabulæ motoriae* és *statariae*) és olyanokat, melyek mind a két elemből álltak (*mixtæ*). Amazok főkép szenvedélyes, élénk, megéröltető szerepekkel bírtak s kedveltebbek voltak, de a többiek sem nélkülözték a sikert. Mindinkább hozzászokott a közönség a görög műformához. Természetes volt, hogy legelőször a darabok czímeit is, a mennyiben nem tulajdonnevek voltak, könnyebb megérthetés végett, a hol lehetett, vagy latinra fordították vagy átalakították. A mint látszik, Nævius kezdte a melléknévi alakokat, melyeket

Plautus annyira kedvelt, a többiek azonban elhagytak: Corollaria, Tunicularia, Aulularia, a Koszorúkomédia, az Ingkomédia, a Fazékkomédia stb. Ritkán, talán soha sem fordul elő Plautusnál, a hol a cím valamely szerepről vagy dologról van véve, a görög forma: Captivi, Mercator, Calceolus, Hortulus stb. címeket használ. Ha Næviusnál e mellett nem kevés görög cím is fordul elő, mint Acontizomenos, Agrypnuntes, Commotria stb., vagy mint a plautusi darabok ritka kivételeinél, későbbi ismételt előadásokra gondolhatunk, melyekben az eredeti címet ismét helyreállították, vagy talán fölvehetjük, hogy az átdolgozó nem talált megfelelő helyettesítő szót. Még Cæciliusnál is látható az ingadozás a görög és latin elnevezések közt, míg legelőször Terentiusnál az előhaladt görög műveltség és a mintához való szorosabb csatlakozás a görög nevek következetes megtartásában is nyilvánul.

Mivel a Palliatának és mintáinak főérdeme bizonyos *szerepek* éles kidomborításában áll, melyek az újabb vígjáték fejlődésére legnagyobb részt mintákká lettek, ezeknek vizsgálata egyszersmind szemlélhetővé teszi a visszatérő típusok állandóságát, melyeket a tárgy előzetes föltevései önként magokkal hoznak, valamint a sokféleséget előadási módjuk finomabb kidolgozásában. A jellemzés Plautusnál még kevésbé egyéni. Az általános faji jellem, mintegy álarcza mindegyik szerepnek, éles vonásokkal, hatásosan és találóan van kifejezve; ellenben a kidolgozás következetessége a részletekben, az egyéninek lélektani keresztülvitele néha sok kívánni valót hagy hátra: az ellenállhatatlan komikum pillanatnyi hatásának itt sok áldozatot hoznak a finomabb művészet rovására. A komédia szereti ugyanazon fajon belül megkettőztetni a szerepeket, hogy a különböző természeteket ellentétökkel vagy

legalább valami árnyalással még élesebben megvilágítsa. Így a Bacchidesben párosával lépnek fel az atyák, fiúk, hetérák, rabszolgák, mi által az egymást keresztező szálak és megfelelő bonyodalmak érdekfeszítő összejátszása keletkezik. A Trinummus is szigorúan keresztül viszi e schematismust: két baráti szomszéd, két atya, két baráti fiú, két tréfálkozó. Különben a néző felfogását eleitől fogva két dolog támogatja: gyakran, bár nem mindig, jellemző név választása mindegyik személy számára, és mindig a külső megjelenés, alak, arc- és hajszín, a szemöldök vonalai és a többi arcvonás. Mindjárt az *íffak* különböznek egymástól vérmérsékletöknél és erkölseiknél fogva, és gyakran párosan vannak csoportosítva. A könnyelmű, de nemes érzésű Lesbonicus mellett a Trinummusban a derék, jólelkű és finom érzésű Lysiteles áll, mintegy engesztelő és mentő ügyvivő gyanánt; a búskomoly és megfélemlített Charinus mellett a Mercatorban, az életvidám, részvevő Eutychus (Jószerencse); a gyámoltalan Calidorus mellett a Pseudolusban a segítségre kész, ügyes Charinus; a türelmetlen, katonásan nyers és hetykén parancsolgató Stratippocles mellett az Epidicusban, a könnyűvérű, segélyre kész, de fájdalom, tanácstalan Chæribulus (tanácsadó barát); a nehézvérű Philolaches mellett, ki atyja haragja elől elbújik, a hetyke Callidamates (szerelmi király) a Mostellariában, a ki nem szégyenkezik bűnei miatt s le tudja csillapítani az öreget; az előkelő városi fiú Diniarchus mellett a Truculentusban, a gazdag, ostoba parasztifjú Strabax (kancsal), kinek alkalmá jut arra is, hogy az idegen tiszttel szemben goromba szavai-val és öklével bizonytságot tegyen öserejéről; az érzelmesen epedő Argyrippus (ezüstcsődör) mellett az Asinariában, az együgyű, gonoszlelkű pénzes zsák, Diabolus, ki

élősdíje által nevetséges szerződést készített kedvesével. Csaknem mindnyájan szerelmesek, égis ujjongva, halálra búsulva: mindenféle hangnemben bizonyítják és festik a szerelem hatalmát. Amor az emberiség első bakója, mondja Alcesimarchus a Cistellariában: semmi kintől sem kíméli meg a szerelmest. Álmatlan éjeket hoz, feldúlja a testet és lelket (Merc. 17. kk.), elrontja az erkölcsöket és kiüriti az erszényt. Az érzelő Calidorus a Pseudolusban könnyeivel fűrészt kedvesének levelét; olyan, mint a fűszál, mely a nap hevétől hirtelen elhervad. Éjszakának és nappalnak, napnak és holdnak panaszolják a boldogtalanok szenvedéseket. (Merc. 13.) Halni akarnak, ha nélkülözniök kell kedvesöket (Asin. 607.), vagy legalább elhagyni hazájokat, idegen királyok katonái közé állni vagy kalmárokul a tengerre szállni. Tragikus kétségbeeséstől megragadtatva Alcesimarchus, ki forró szerelmi esküktől és dühös fenyegetésektől áradoz, kardjába akar dőlni, mint Ajax. Túlságos esküdözésekben és gonosz kívánságokban tetszik magának a heves Philolaches: a mit leánykájáért fizetett, jobban van felhasználva, mint ha a legfőbb Zeusnak áldozta volna (243. k.); inkább eladná saját apját, mint hogy nyomorogni hagyja kedvesét; holtnak szeretné látni atyját, hogy örökségét neki ajándékozhasssa (233.: v. ö. Nævius 95); szeretne kigyóvá változni, hogy átfonhasssa az átkozott kerítőné nyakát (218. k.). «Isten vagyok!» kiált az ábrándos, még nagyon ifjú Phædromus a Curculioban (167), midőn kedvese kilép hozzá; «tartsák meg a királyok országukat, a gazdagok kincseiket, ha csak boldogságomat meghagyják nekem». Venus nem Venus, erősíti Agorastocles a Poenulusban (275. kk.), hanem a leány maga Venus neki; szerelme kedvesebb előtte, mint az isteneké. Váltakozó hangulataikban és szeszélyeikben ez ifjú urak

gyakran nehezen viselhetők el, ámbár tanácstalan és gyámoltalan voltukban nagyon gyakran szorúlnak valamely szíves barátira vagy ravasz és áldozatkész szolgára, ki az útát egyengeti előttök, felnyitja a szeretett leány ajtaját, hátukat fedezi és mindenekelőtt a szükséges pénzhez segíti őket. A kérések, hízelgések, hálálkodások és ígéretek mellett gyakran hallhatók szidalmazó és gúnyos szavak a segítő bénasága és együgyűsége miatt, ki szavakkal fizeti ki a kétségbeesettet, a helyett, hogy mentő tettel jönne segítségére; kegyetlen büntetésekkel fenyegetik a fáradhatatlan, hű szolgát, ha nem segít haladék nélkül, és hátának kell ura fájdalmaiért és gyöngeségeiért bűnhődnie. Csaknem hysterikus természete van a gyermekesen parancsoló ficzkónak, Agorastoclesnek, ki még rosszabb, mint a vele rokon Stratippocles. Azt kívánja, hogy mindent jó néven vegyenek tétlen szerelmes voltától. Ügyes szavú rabszolgájának meghagyja, hogy csillapítsa le kedvesének jogos haragját, kít csupasz ígéretekkel fizet ki, de a szolga bohóczszerű hódolata féltékeny dühbe hozza, majd ismét megbánja ezt, gyámoltalanul karjaiba veti magát jólelkű segítőjének s végre bizonyos öntudatlan elragadtatásba esik, úgy hogy már csak össze nem függő mondásokat tud dadogni. Az ifjú szerelmesek osztályában külön helyet foglal el a *dicsekvő katonatiszt*. A hol fellép, célzáblája a gúnynak és aljas cselszövény áldozata. Ez a legkidomborítottabb alakja az ó-attikai komédia kora óta sokféle szerepben megjelenő uracsnak és uracsoskodó szédelgőnek, melyet csak Nagy Sándor hadjáratai és serege nagy és kis vitézeinek mesés tudósítások által táplált elbizakodottsága emeltek teljes virágzásra. Klasszikus példányait (mindig jellemző nevekkal) Menander teremtetette meg több leghíresebb darabjában (Thrasonides a Μισογόμω-

νος-ban, Bias a Kolaxban, Polemon a Περιχειρομένη-ben, Stratophanes a Sikyoniosban, Thrasyleon, Thraso az Eunuchosban), és a római átdolgozók kedvtelve állították nézőik elé e külföldi növényt, mely a jelenkorban sem veszett ki és még a Philippos ellen viselt háborúban élő példákban volt észlelhető. És így a hosszú Űsdagyon, ki az oroszlánt játssza és nyúlshívet hord keblében, a madár-ijesztő, ki Adonisnak tartja magát, egyike lett a Palliata legnépszerűbb alakjainak. Ismertető jele mindenekelőtt hangzatos kard- és szótagesörgető neve, melynek furcsa összeállításában Plautus különös kedvét leli, aztán pompázó maszkja. A ragyogó bíborehlamys, a hatalmas tollbokrétával koronázott sisak, a tűkörfényes paizs és a hatalmas harci pallos rögtön elárulja a hőst, sötét hullámos fürtjei és tagbaszakadt alakja, mint meg van győződve, ellenállhatatlanná teszik a nők előtt. Messzire terjeszkedő léptekkel, csatlósoktól kísérve halad át a színpadon. Csatákkal és elejtett ellenségek halmazaival henczeg, meghódított női szívekkel, mérhetetlen kincsekkel, isteni származással dicsekszik, megvet minden más halandót, ha csak nem királyok, falábakon jár beszédeiben, fenyegetései mennydörögnek, de a valódi veszély elől óvatosan visszavonul. Szemtelen kéjvágyával és hazudozásával egyenlő fokon áll ostobasága és könnyen hívősege, bőre vastag, mint az elefánté, s mivel e használható tulajdonságok közé egy szemernyi közönséges jólelkűség is vegyül, pompás céltáblául szolgál a pajkos bohózatnak és lövátételnek: csalhatatlanul lépre megy. Legtökéletesebben és legvidámabban van kidolgozva az alak a plautusi Miles gloriosusban, ismeretlen eredeti után; mérsékelt és finomabb színekkel, de ugyanazon festékes fazékból van festve Terentius Eunuchusában, ki leghívebben tartotta

fenn számunkra a menanderi képet. Futólagosabb a rajz a Poenulusban, Curculioban, Epidicusban és a Bacchidesben; a Truculentusban felhagy a katona még a szokásos hetvenkedésekkel is, melyekkel valószínűleg már jóllaktak, de a katonai büszkeség, a hírvágy és a könnyen hívőség megmaradtak benne.

A polgári házasság és föltételei a komédiára nézve a józan, prózai köznapi élet területéhez tartoznak. Jó családból való tisztességes leányok nem lépnek föl, hanem a szín mögött maradnak, s nem sok vonzót hallunk rólok. A költészet varázsától csak a *hetaerák* titkos, szabad viszonyai voltak ihletve. A női báj, s a szellemi ügyességet, kellemet, szeretetreméltóságot is kizárólag Venus emez eladó papnői képviselik. Ezért neveik a Palæstrától, a Gymnasiumtól, a kecses vagy édes dolgoktól, virágoktól vagy állatkáktól vannak kölcsönözve, ékszerre, örömré, szerelemre, szellemre emlékeztetnek. A jobbak, kik hívek maradnak egyetlen szeretőhöz, szabadságot remélnék, szerencsés véletlen által fel is találják szüleiket, hogy aztán kedvesökkel tisztességes háztartást alapítsanak. A rabnók mellett áll a felszabadult hölgyek előkelőbb osztálya, kik saját számlájokra viszik laza életmódjokat. Épen ez előkelő és szellemes papnői az örömré és fesztelen társulásnak, Aspasia utódjai, a mint Antiphanes, Eubulos, Alexis, Menander rajzolták, épen ezek voltak Nævius és Plautus idejében még ismeretlen, alig értett alakok Rómában. Az apró műfogásokat, melyekben e csábító, ragadozó állatok meseterek, szemlélhetőkké teszi Phronesium példája a Truculentusban. Klasszikus mintaképe a menanderi Thais, kit a költő darabja prologjában rajzolt:

Zengj, múzsa, olyan nőcskéről nekem, a ki
 Merész, mégis bizalmat keltő, csinos is,
 Méltánytalan, ajtót zár, és kíváncsú,
 Ki senkit sem szeret, de mindig színleli.

Bájos, de szívtelen Phronesium is, ki mindig csak tisztelőinek kizsákmányolására gondol, és tanulékony tanítványa, a nyelves szobalány Astaphium (mazsola) mindig segítségére van, hogy új halakat csaljon hálójába. Ha az áldozat ki van szíva, halottnak tekintik; az ingadozót lebilincseli egy édes szó, egy csók. Mézbe van mártva e hízogató nők nyelve, epébe a szívök. Késérő tapasztalatokat tesz a kizsebelt Diniarchus. Egy magánbeszédben, melynek rikító plautusi színezése van, lerajzolja a kísértéseket, melyeknek a fiatal ember ki van téve a forumon, az igényeket, melyeket ki kell elégítenie, ha egyszer horogra került. Mint a legyek nyár derekán, annyian vannak a kerítők és az örömeleányok, kik gazdagon kicziczomázva, kikenve és kifestve ülnek itt naponként, kivált az uzsorások boltjainál. Egy időben három szeretővel üz játékot Phronesium (a megfontolt), egy jó családból való fiatal athenivel, egy falusi pénzes zsákkal és egy együgyű babyloni katonatiszttel. A fő áldozati bárány, melyet megnyír, ez az utóbbi. Hogy biztosítsa magának tartós bőkezűségét, kölcsön vett fiúcskával ajándékozza meg, valódi hősivadékkal, ki, mint a szobalány dicsekszik, mindjárt születése után ma-ma-machærat dadogott és pajzsot kívánt. A boldog papát a külön számára készített gyermekágyas szobába bocsátják a még mindig szenvedőnek látszó gyermekágyas nőhöz, ki a miatta állítólag kiállt szenvedéseket elég kegyetlenül érezteti vele, gazdag ajándékait, mivel már úgyis biztos róla, döllyfős kicsinyléssel fogadja, és egyelőre a gazdag falusi ifjúnak ad előnyt, ki nek tele erszénye csábítja, a nélkül, hogy a másikat fel-

világosítná a vele üzőtt játékról. Valódi lacerták és művésznők az örömeányok hízalgő mesterségében a Bacchis nővérek: beszédjeik sikamlósan síma fordulataihoz csodálatosan illik a trochæusi septenarius folyékony rhythmusa. Az idősebb függetlenül, jómódú külső viszonyokban él. Elragadó pajzánsággal játsszák szerepöket Acroteleutium és Milphidippa a hetvenkedő katona előtt, de előkelőbb és nemesebb Philocomasium lénye, ki az ifjú Pleusiclest igazán szereti. A meglepő biztosság, melylyel közvetlenül, egymásután saját és állítólagos ikertestvére személyét ábrázolja, mutatja, hogy a tettetésnek jó iskoláját járta ki. Az odaadó természetekhez tartozik Philænium (kedveske) is az Asinariában: «bár így együtt vinnének sírunkba!» ezt kívánja kedvese karjai közt (615), és nem zavarják meg kerítő anyjának abbeli szemrehányásai, hogy e szegény ifjúhoz ragaszkodik. Nem kevesebb bensőség van a Cistellaria Sileniumjában: anyja megengedte neki, hogy kizárólag az egy Alcesimarchussal foglalkozzék, ki megesküdt, hogy nőül veszi. Kellemes viszonyok közt él, melyek megengedik, hogy vendégeket fogadjon. Ellenben barátnője, Gymnasium, töprengés nélkül követi tágszívű hivatását. Virágzó nagy városhoz hasonlítja magát, mely nem állhat fenn számos polgár nélkül, és érdemes anyja a mindennapi lakodalmazást mint a boldog élet eszményét magasztalja előtte. A kerítő kezéből felismerés által kiszabadulnak: a nemes Palæstra kívánatos kísérőjével, Ampeliscával (venyigécske) a Rudensben, a kellemes testvérpár a Pœnulusban (az ifjú választottja finomabbúl van tartva, a másik cziczoma és tetszés után eped), és a legvonzóbb e nemben Planesium a Curculioban, ki szabadszülött létére lelki nemességét nemcsak az őt istenítő Phædromushoz való viszonyának tisztaságával, hanem nagylelkű közben-

járásával is bizonyítja, melylyel végül eddigi piszkos gazdájáért könyörög, mivel illendően tartotta el őt.

A *kerítő* a Mammonnak bódoló személyek sorában, kik a komédiában arra vannak hivatva, hogy rászedjék őket, legfőltűl áll, mint a szennyes kapzsiság legmegvetendőbb alakja (αἰσχροπερδεῖς). A vásárokon és ünnepeken körüljáró jellemábrázolóknak (μαγῶδοί) megszokott szerepök volt a leánykalmár (μαστρωπός) alakja. Epicharmos komédiájában nehezen hiányozhatott. A bordélyi kocsmárost (πορνοβοσκός) Eubulos vitte a színpadra; nála és a későbbieknél, mint Poseidipposnál czímszerepül jelen meg. Diphilos, Menandros és az újabb komédia más költői gyakran hozhatták színpadra, mert a rómaiak Palliatájában egészen otthon van, s a nemzeti vígjáték többi fajaiba is átment. Mindenek fölött klasszikus Ballio a plautusi Pseudolusban, továbbá kerítő lép fel a plautusi Curculióban, Persában, Pœnulusban, Rudensben és Vidulariában, a terentiusi Phormióban és a Testvérekben; «Kerítőpár» volt a czíme egy Plautusra fogott darabnak.

A kerítő maszkja kifejezi jellemének visszataszító aljaságát. Valódi akasztófárávaló ábrázat: vigyorgó ajkak, lapos orr, hamis zöld szemek, ránczolt homlok, összevont, hajlott szemöldök, kopasz fej, vagy csak kevés gyapjas haj, mely hatalmas kopaszságnak enged helyet, bozontos kecskeszakáll. Termete zömök, hasa nagy, ruhája piszkos és kopott, de rikító; tarka chiton fölött virághímes felöltöt visel, kezében egyenes botot tart, otthon bőrkorbácsot. Mint a rák, nem jár egyenesen, hanem oldalt, falhoz lapúlva sompolyog.

Jellemzők az emberek nevei: Lycus (farkas), Labrax (Tengeri farkas), Dorio (δῶρον-ból), Batrachos (béka), Sannio (a vigyorgó kifejezéstől, sanna), Cappadox (ama leghirhed-

tebb néptől, a *τρία κάππα κάκιστα* egyikétől); Ballio, az ünnepi kocsmáros. Gyermekek- és leányrablás, orgazdaság vagy undok csábítás által áldozataik bírásához jutva, zavartalan nyilvánossággal üzik e gazemberek gyalázatos mesterségöket: fürdő- vagy borbélyüzlet, többé vagy kevésbé előkelő kocsmá gondoskodik alkalomról és változatosságról. A legalacsonyabb szerzési ösztönből, mely szerepök alapmotívuma, nőnek ki a többi vonások, mint virágok a közös törzsből. A haszonnal szemben nem szent előtte semmi ígéret, semmi szerződés, semmi eskü, semmi kötelesség: szemtelen, kérlelhetetlen kíméletlenséggel, czudar szívtelenséggel zárja el fülét a legjogosabb igények, a legmeghatóbb könyörgések elől. Jog és méltányosság üres szavak rá nézve. Csak az adás-vevést ismeri el, csak a készpénzt tiszteli, nem ad hitelt, és elveszi, a mit megkaphat. Ha valakinél pénzt szímatol, arra kiveti horgát, ott csúszó-mászó, alázatos és simulékony; mint valami *κόλαξ* türelmesen hallgatja a hetvenkedőtől hőstetteinek elbeszélését. Önismeretben nincs hiánya: vashomlokkal vallja be a legalábbvaló elveket, az abszolút aljas érzületet. A mint alárendeltjeivel, cselédjeivel és az áruba bocsátott teremtményekkel szemben szóban és tettben a legkeményebb durvaságot tanúsítja, épen úgy bizonyos elégtétellel és jó érzéssel fogadja a felbosszankodott szeretőtől vagy szolgájától a leggyalázóbb gúnyneveket: mennél sűrűbben és durvábban, ha lehet, keresztűtűben zúdúlnak fejére a megtisztelő címek, annál jobban látzik érezni magát. A verést sem veszi nagyon komolyan, ha valamit jövedelmez. Habár czudar és szemtelen, a hol biztosnak véli magát, rossz lelkiismerete mellett mégis könnyen rá lehet ijesztteni, és ha nyakon csípi vagy a hol mesterére talál, megszeppen és meghunyászkodik. Egy-

szerre gyanakodó és könnyen hívő lévén, álom- és jelfejtőket kérdez, lelkiismeretesen áldoz és imádkozik, de össze is szidja Venust, ha jámbor fáradozásai nem érik el az igazi sikert. Minden furfangja mellett hihetetlenül ostoba, hol a nyereség csábítja, és magától érthetőleg az a szabály, hogy e közveszélyes féreg, e megrontója az ifjúságnak, saját hálójába kerül és nyomorútan elbukik.

Szerényebb szerepet játszik a *kerítőnő*. Felszabadult rabszolganő, fiatal korában hetæra volt. Üzlete inkább magántermészetű, portékája rendszerint egyetlen egy személy, leánya vagy a kit annak ad ki, s a kit rávesz vagy kényszerít, hogy a keresetet, melyet fiatal korában maga is követett, közös számadásra tovább folytassa. Érzületében és tevékenységében tökéletesen a férfi typushoz hasonlít s épen oly szemtelenül vallja ezt be, de a fiatal emberek szívügyeiben személyesebb részt vesz, mint amaz, ki a dolgot inkább kereskedelmi szempontból viszi. A szegénységgel igazolja keresetét. Nem akar éhezni, még kevésbbé szomjazni, mert szenvedélyesen kedveli a bort, mint minden vén asszony a komédiában. Ő az, ki a hízlegés minden műfogását sokkal ügyesebben és szorgosabban hozza működésbe, hogy hálóba csalja az aranyhalat; ő az, a ki elkeserítve feslett fiatalságának tapasztalataitól, szemérmetlen elveit prédikálja a leánynak, s az igaz hű szerelemnek semmi indulatát sem akarja elismerni, ha nem fizetnek csengő pénzzel a portékáért, mint a péknél vagy a csaplároznál. Ha a bárány meg van nyirva, a vevő ki van zsákmányolva, kíméletlenül kiteszik a szűrét s az előbbi csalogató szavak helyére gúnyos elútasítás lép. Az anya helyét néha valami meghitt *szolgáló* foglalja el, a ki vagy öreg, s fiatalkori tapasztalásain okúlt és elkeseredett, mint Scapha a Mostellariában, vagy ifjú, kellemes, ügyes

nyelvű, ki maga is zsákmányra les, mint *Astaphium* szobalány a *Truculentus*-ban. Egészben véve ez elvetemült vén asszonyok csak epizódikus czélokra szolgálnak, néha háttérül, hogy a hatalmokban levő leány tisztaságát és ártatlanságát megvilágítsák. A cselekvénybe ritkán nyúl a kerítőnő (a *Cistellariában* szüleihez vezeti a leányt), azért nem is támadják meg.

A kerítővel szövetséges és vele rokonérzületű, nyereségvágyó ellensége és csábítója az ifjúságnak az *uzsorás* (danista) és a *pénzváltó* (trapezita), száraz, görbe alakok, rongyos külsejű piszkos legények, mint valami vén bőrtömlők. Ránczolt homlokukkal, gyanakodó pislogásukkal, csoszogó járásukkal is elárulják ragadozó jellemöket. Egyetlen élvezetök tőkét és kamatot számlálni újjaikon, számadási könyveikben lapozgatni. Követelésre mindig készek, de nem adásra, törvénycsavarással és porlekedéssel térve ki kötelezettségeik elől. Már *Aristophanes* *Felhőiben* föllépett az előbbi osztály két képviselője, a közép-vígjáték ezt a szerepet is kifejlesztette (ismeretes *Nikostratos* és *Alexis* egy *Τοκιστής*-e), egy *Ὀβολοστάτης*-t *Cæcilius* dolgozott fel, sőt egy *Fæneratrix*-ot is említettek, mint *plautusi* darabot. A *Curculióban* epizódszerűleg lép fel a pénzváltó *Lycó*, az *Epidicus* és a *Mostellaria* az *uzsorás* példányait tüntetik fel. *Misargyrides* (ironikus elnevezéssel) az utóbbi darabban tolakodó kiabálással inti nyílt útczán adósának szolgáját s alkalmat ad neki arra, hogy az apa számára készített hazugság-szövetbe még egy bogot vegyen föl.

A fiatal emberek e született ellenségeivel szemben a komédiában mint barátjaik és segítők a *házi rabszolgák* állnak, kiknek szerepe a legnélkülözhetetlenebbek közé tartozik a *Palliatában*. Míg a régi attikai komédiában sza-

bály szerint mint egészen alárendelt mellékszemélyek lépnek föl, néha a bevezető jelenetben az expositiót végzik: először Xanthias Aristophanes Békáiban, s még inkább Karion a Plutosban, mint vidám személy (βωμολόχος), tágasabb tért foglal el gazdája mellett, a mint a tragédiában is Euripides óta a szolgák és szolganők mint meghittek nagyobb szerepet játszanak, nyilván a dráma realiztikusabb vonásának és a rabszolgák társadalmi helyzete emberiesebb felfogásának megfelelően. Pherekrates, az újabb irány egyik fő előhírnöke, Δουλοδιδάσκαλος-ában már előbb tarthatott a valóság elé rabszolgatükröt az eszmény vidám visszájával. De mint a vígjátéki személyzet lényeges tagja, a szolga csak Antiphanes óta nyúl bele önállóan a cselekvénybe. A komikus rabszolgák különböző jellemmaszkjainak lajstroma Polluxnál nem igen bőséges, és nem látszik elegendőnek még mindamaz alakok kifejezésére sem, melyeket a plautusi példák nyújtanak. Ama lajstrom élén áll a πάππος, kit minden szolga, mint korosat, szürke hajjal ábrázol, s ki a felszabadult habitusát viseli magán. Így kell képzelünk az ifjú urak *paedagogus*-át, kinek alakja legélesebben van kidomborítva a Bacchides Lydusában, a régi fegyelem és erkölcsi szigorúság képviselőjében. Erkölcsi felháborodása elfajult növendéke ellen, ki a szigorú iskolamester iránt minden köteles tiszteletéről megfeledkezik és minden erényt a szélbe szór, pathetikus, tragikus színezetű felkiáltásokban és hyperbolákban tör magának utat. Magánkívül van ama káromlás miatt, hogy a gonosz fiú a csók istenét, a Suavisaviatiót tiszteli, a jelenkori nevelési rendszer lágy engedékenységet, a mint az atya gyakorolja, teszi felelőssé az ifjú nemzedék elfajulásáért és epedve gondol a régi jó időkre, midőn még a vessző uralkodott és a nevelő biztos volt a

hallgatag engedelmességről. E mellett nem sejti, hogy a kit mintául állít elfajúlt növendéke elé, még sokkal romlottabb ennél. Iskolamesteri hangon, csak kevesebb nyomatékkal és önérzettel, beszél a Curculióban Palinurus is, ez a kissé száraz philister, szerelmes ifjú urának, kit vonakodva követ, lyrai lendületét gúnyosan parodizálva, kedvese iránt goromba, s a tilos titkos gyönyöröktől óva inti gazdáját, midőn a piacon olcsóbb portékák kaphatók. Öreges és Palinurussal egyenlő érzületű Messenio a Menæchmiben, urának úti társa, szívéből megúnva a nyugtalan bolyongást, rosszkedvű, sokat képzel élettapasztalásáról és bölcseségéről, melyet szívesen feltálat, aztán korlátai közé visszaútasítva, mogorván enged, különben becsületes hű jószág, kötelességtudó és önelégülten gondol erényére. Veszélyben forgó vélt urának bátran siet segítségére még izmos karjaival.

Különben a rabszolgák egész osztálya két főnemre szakad, a *becsületesekre* és a *ravaszokra*. Az előbbieket, a menyinyiben nem a már leírt fajhoz tartoznak, rendesen vagy durva, marczona parasztlegények, vagy ostoba ficzkók, kiknek rendeltetése az, hogy ravaszabb társaik lóvá tegyék és megcsalják. Ilyen a jó Sceledrus a Milesben, ki ura kedvesének erényét őrzi s kit az ellene egyesült trifolium az álmélkodás valódi forgatagába ragad, úgy hogy végre saját személyére nézve is megzavarodik. Így jár Sosia is az Amphitruóban; még a beszéd egyes fordulataiban is egymásra emlékeztetnek. A *rustici* közt elől áll Stratulax alakja, a hasonnevű darab *truculentus*-a (δύσκολος). Mint ugató lánczos kutya úzi el nyers szavakkal ura házatól mindazt, mi nincs tetszésére, istállószagú hasonlatokkal fejezi ki megvetését a hetæra-szobalány iránt, oly érdekes és maró erkölcsi prédikáció, mintha csupa mustárral táp-

lálkoznék. De a városi érintkezés idővel szépszavú udvarlóvá alakítja át. Így az otromba, de jólelkű Sceparnio a Rudensben szintén nem hozzáférhetetlen a szelidítő női bájnak. Szerelmes öreg gazdájának köpenyegül adja oda magát a jámbor sáfár a Casinában. Becsületes, tetőtől talpig egyenes és durva, s a városi csáboktól érintetlen Grumio, ki a Mostellaria bevezetésében az ellentétet képviseli az egész darabban uralkodó léha gazdálkodással szemben. Míg azonban a legtöbb szolga hűsége és derekassága alapján a büntetéstől való félelmen nyugszik, egyikök valóban nemes, önfeláldozó érzületet tanusít, értelemmel és ügyességgel összekötve, névszerint Tyndarus a Captiviban, ki szerepet cserél urával, hogy ez kiszabaduljon és honába térhessen, és hősi higgadtsággal tűri a fölfedezés súlyos következményeit. De azért ki is tűnik, hogy szabadszülött, kit gyermekkorában elraboltak s kis korától ifjú urával együtt neveltek föl, kivel műveltségre és származásra nézve teljesen egyenlő. Nem is sejti, hogy igazat mond, midőn földije ráismer mint rabszolgára s ő mégis merészen erősíti, hogy azelőtt szabad volt. (628. kk.)

Egyenes ellentétben áll e derék emberekkel a *cseleszövvő*, kit a görög szereplajstrom mint «vezetőt» jelöl meg. Két díszpéldánya e fajnak a hányiveti Chrysalus (aranyember) a Bacchidesben, és Pseudolus (hazug). Az utóbbit így írják le: vöröshajú, köpczös, vastag lábikrájú, nagy fejű, éles tekintetű, vörhenyes sugárzó arcú és roppant lábú. Erősen és öntudatosan áll rajtok, «királyi helyzetben», az öreggel szemben. Mind a ketten szellemes természetek, lángeszű feltalálók, hideg vérökkel és ügyes szellemökkel messze fölülhaladják a fiatal embereket, kiket a bajból kisegítenek és szerencséjükhöz juttatnak, valamint az atyákat, kipróbált tanácsadók és közvetítők szerelmi dolgok-

ban. Csalhatatlan emberismereten alapuló számításuk uralkodó biztossága a merészségben érvényesül, melylyel mint kötél-tánczosok hidegvérűen lebegve az örvény fölött, szembe néznek ellenségekkel, egyenesen kihívják s a legártatlanabb arczezal orránál fogva vezetik. Ügyességök akkor ül legnagyobb diadalt, ha valamely elfogadott, megkísérlett tervöket, a hatalmokban nem álló körülmények megbuktatják vagy keresztezik, s most az egész hadi tervet meg kell bontani. Villám gyanánt jönnek ötleteik. Pseudolus költőhöz hasonlítja magát, ki midőn író tábláit kezébe veszi, még nem tudja, mit fog neki a múzsa sugallni. A veszélylyel nő bizalmok és jó kedvök. Művészek a hazugságban és színlelésben. Rendelkezésökre áll a becsületesség, a megbántott ártatlanság kifejezése és nem téveszti el meggyőző hatását. E kettőhöz csatlakozik a ravasz Palæstrio a Milesben, de kevesebbet tesz kockára és nem kell nehézségeken győznie, mert a két legbutább oktondival van dolga s azonfölül az összeesküdtek egész köre, kiket természetesen ő tanít be, a leghatásosabban támogatja; továbbá Epidicus, kinek stílje erősen emlékeztet Palæstrióra, különben egyike a legmerészebbeknek és legravasabbaknak. Szerény, becsületes hangjával mesterileg lépre tudja csalni a két öreg tökfilkót, kiket zsinóron vezet, s oly jól ki tudja zsákmányolni a szerencsés véletlent, hogy érdemül róhatja fel magának és az öregtől, kinek dühével arczátlanul daczol, büntetés helyett gazdag jutalmat nyer. Csüggedetlen, esetről esetre egy pillanat alatt a legvakmerőbb szédelgést rögtönző szolga Tranio is a Mostellariában. Önérzetesen Nagy Sándorral és Agathoklessel hasonlítja össze magát. Kevésbé parancsoló állást foglal el Milphio a Poenulusban. Tőle is kér ugyan tanácsot és segítséget ifjú ura szerelmi bajaiban,

de szeszélyeitől sokat kell szenvednie a jólelkű furcsa fickónak, ki afféle Leporello, s tervei nem tartoznak a legfinomabbak közé. Inkább szolgálatra kész, mint segítségre képes Acanthio is a Mercatorban, a figyelő és értesítő *servus currens* példája. A közönségesebb csínyek egyikét, idegen pénz beszédését a jogos átvevő álarcza alatt, játsza Leonida az Asinariában: mint házmester alaposan rá tudja szedni az idegen kalmárt. Kivételesen, szerelmes társán is segít egyszer az egyik a szokott fogásokkal, tudniillik Sagaristio a Persában. Reá nézve mindent fölülmúl az a hivatás, hogy urát, a kapzsi öreget, megcsalja; ennek kivitelében minden veszélynek fittyet hány, mert edzve van a büntetések ellen. Inkább pajtás és élösdi, mint szolgál a gaz és torkos Stasimus a Trinummusban: igaz, hogy nem tűz eléje más feladatot a nemes Lesbonicus, mint pénzt verni el társaságában, a miben, közönséges természetű lévén, nem feledkezik meg saját előnyéről. Hogy az öreg úr visszatérésének szívéből örül, nem érdem, mert több reményt helyez ennek tele erszényébe, mint a fiatal úr üres zsebébe.

Különösen kedvelt e szakban a jellemek páros csoportosítása. Legpikánsabb az ellentét az Amphitruóban a bamba Sosia és isteni mása, Mercurius közt. Amaz inaslélek, ki inkább egy Xanthiasra és hasonló alakokra emlékeztet, rabszolgai aljasság, félelemből megszokott buzgalom és bamba pajkosság vegyülete. Midőn két szem közt betanúlja hazug harci jelentését, a miles gloriosushoz közelit. Képmásával is, ki az előkelő úri szolgák önértétét és gögjét tünteti fel, hetykén szembe száll eleinte, de lassanként úgy karó közé jut, hogy saját személyiségében is kételkedik. A mint mondtuk, hasonlóképp teszi lóvá a furfangos Palæstrio az együgyű Sceledrust. Az otromba

falusi szolga és a kitanúlt városi inas a Mostellariában van szembe állítva egymással; szintígy a Truculentusban a szigorú Stratulax a tolvaj Cuamussal. A két inas (advorsitores) közül a Mostellariában az egyik kötelességtudó, a másik léha: az öntetsző philistert derekasan kicsúfolja a könnyelmű ficzkó. Továbbá szemközt állnak egymással: a katonás Thesprio, ki egyenesen neki vág és az álnok Epidicus; a pedáns iskolamester Lydus és a lángeszű Chrysalus a Bacchidesben; a két lakodalmas vetélytárs, Chalinus és Olympio a Casinában; a nemes Tyndarus és a pessimista semmirekellő Stalagmus a Foglyokban; a csintalan gazkópé Trachalio és az álmodozó szerencsefi Gripus a Rudensben, ki azonban mégis elég gyakorlati, hogy megtartsa, a mit talált. Két egyforma szép lélek ingerkedik egymással s közös célra tör, mint Libanus és Leonida az Asinariában, Toxilus és Sagaristio a Persában, a szerető és a kerítő szolgája a Poenulusban, a kocsmai pajtások Stichus és Sagarinus a Stichusban, kik végül klasszikus bacchanált ünnepelnek.

A rabszolgáknak több szólási szabadságot engedtek Athenben, mint másutt. A mint Euripides gyakrabban teszi őket elmélkedéseinek közvetítőivé, úgy az újabb komédia is kiváló fokban tulajdonítja az elmésebbnek a találó *élcz* adományát. Olvasottságot és ismereteket mutatnak, görög morzsákat kevernek a dialogba, szívesen bölcselkednek, s tréfásan és komolyan erkölcsi aranymondásokat hullatnak ajkaikról. Amœbeusi gúnyolódó és ingerkedő jelenetek, terjedelmes solok néha művészileg szerkesztett canticumokban, alkalmat adnak nekik, hogy működésbe hozzák ügyes nyelvöket, s izgatott és változó hangulatuknak útát nyissanak, a mint félelemből és gondból öröme és büszke diadalra megy át.

A szerelmesek ifjú népe, a mily könnyelmű és vakmerő, többnyire titkos hadi lábon áll a szigorú *családatyával*. A komédia aggastyánai szabály szerint jómódú földbirtokosok, kik ifjúságukban tengerentúli kereskedést űztek s szerzeményökkel nyugalomba vonultak. Vannak köztök szeretetreméltó, finom, szabadelvű és előkelő természetek, kiknek még van szívök az ifjúság iránt, a nélkül, hogy emellett megfélelkezzenek méltóságukról. Valódi mintája a szigorú érzületű s egyszersmind jólelkű atyának Philto a Trinumusban. Egész kincse van az életbölcsestől s felvilágosult emberiességgel kedélyes, ironikus színezetű humort köt össze, valódi attikai jellem. Érdeme szerint kitűnő fia is van. Jókedvű és kedélyes a könnyelmű Lesbionicus atyja is, sokat utazott kereskedő, ki ismeri a világot és az embereket. Calliclesben a megbízható, józan és önzetlen barát eszményével bír, kit az emberek gyűlöletes pletykája sem zavar meg kötelességének nyugodt, diskrét teljesítésében. Könnyebben ingerelhető, felforrtanó, de épen oly helyes elvű, egyenes és őszinte Megaronides. Gyorsabb vérének köszöni a vén ficzko a könnyebb leleményességet is, mely a sykophantával való ártatlan cselre vezeti. Nagy előszeretettel rajzolta Plautus a Milesben a jókedvű aggleényt, Periplectomenest, ki még a tulajdonképeni agg-kor küszöbe előtt állva, ifjú értelemmel és titkolatlan gyönyörrel mozdítja elő a szerelmes pár titkait. Tudja, mint kell élni s másokat élni hagyni, szatirikus megfigyelője a társadalmi illetlenségeknek, nyílt és őszinte, gondok és előítéletek nélkül, de persze eszmények nélkül is. Meleg szíve és szabadelvű érzülete van az érdemes Hegiónak is a Captiviban; valódi előkelő alak. Daczára két fia elvesztése miatt érzett bánatának, alkalmilag tréfálni is tud, a két fogoly kölcsönös

szeretete könnyekre indítja. Persze, midőn bizalmában csalódik, nem ismer irgalmat, mert a végzet sem volt hozzá irgalmas. Midőn látszólag oda van reménye, hogy legalább egyik fiát visszanyerheti, ebbeli fájdalom kimentí kegyetlenségét a csaló iránt, kinek nemességét nem ismeri félre. Így végül szívesen látjuk atyai szívének örömét. Az érdemes aggastyánok sorába tartozik továbbá az atheni Dæmones a Rudensben, ki külső viszonyaiban kissé hanyatlott, de segítséget nyújt és erélyes. Mily szépen beszél a jó lelkiismeret áldásairól és a kapzsiságra való csábításokról! (1235. kk.)

A tulajdonképeni szerelmi és cselvígjátékban azonban a papa rendesen botránykő és a furfangos tervek fő czéltáblája. Az aggkor hajlamához képest szívesen együtt tartja szerzeményét, életvidor fiát pedig lehetőleg szorosra fogja. Bár a legtöbben magok is könnyelmű életet vittek fiatal korukban s példát mutattak a fölserdülő nemzedéknek a bűnökre, de a legkevesebben engedik meg ennek azt, a mit magok élveztek, s nem bocsátják meg neki azt, a mit magoknak megengedtek. Kedvök ellenére eveztek be a házasság révébe, melyet szükséges rossznak, nem életök boldogságának tekintenek. A komédiában már hagyományos, hogy a család alapját nyomasztó bilincznek, a tisztas háziasszonyt házi keresztnek veszik. A férfi leginkább a gazdag hozomány kedvéért vette el. A viszony így tisztán külső: a férfi köteles megadni nejének azt, a mire szüksége van, hogy állásához képest élhessen; szívéhez nincs semmi joga. Nemsokára elvirágzik a nő, s mentől csekélyebbek lesznek bájai, annál élesebben érzi a szeretetlen férj gyöngeségeit, annál savanyúabb lesz saját hangulata. Vagyonára hivatkozva nemcsak a legmesszebb menő igényeket emeli a piperére és háztartásra nézve, hanem ür-

női jogait is érvényesíti és semmi féket sem vet szeszélyeire. Házastársának fecsegése, veszekedése és makacssága, bizalmatlansága és féltékenysége miatt is panaszkodik a férj, s az utóbbira, fájdalom, nem ritkán a legalaposabb alkalmat is adja, midőn a házon kívül keresi élvezetét s még fehér hajjal is eltalálják őt Amor nyilai. Jaj a bűnösnek, ha a szigorú feleség rajtakapja titkos útain: erényes felháborodásának egész súlyát érezteti vele. A hol tehát a férfiak magok között vannak, a legjobbak sem átallják a legmegvetőbb módon beszélni a magok házi tisztességéről s cserét kínálnak egymásnak: mennél előbb hal meg az asszony, annál jobb; a kinek rosszat akarnak, azt kívánják neki, hogy jó sokáig éljen felesége. Az özvegy is úgy gondol vissza elmúlt házasi életére, mint a legnehezebb Hercules-munkák egyikére. A rossz hír, melyet a női nemnek Euripides óta a tragédiában is tűrnie kellett, oly általánosan elfogadott dogmává lett, hogy még magok a jó és szeretetreméltó nők is elismerik azt alkalmilag, legalább tréfából. Természetes következménye ennek, hogy ily talajon nem tenyészhetigazi családélet, hogy a fiúkban csak igen csekély mértékben lehet meg a szülők, kivált az atya iránt való tisztelet és szeretet.

Az adott föltételek és elemek különböző összeállításából e vígjátéki aggastyánok sokféle alakja keletkezik, kiknek közös vonása könnyenhívés és ostobaság, gyakran összekötve nagy öntetszéssel és éleslátásukban való méltóságos bizalommal. A kik megcsalják és kigúnyolják őket, találóan nyírni való birkákkal, vagy a körülmények szerint, ürökkel és vén bakokkal hasonlítják össze e hosszú fehér parókás és szakállas kiszáradt alakokat. Nagyon furfangosnak tartja magát például az öreg Simo a Pseudolusban. Hiszen már rég hallotta és észrevette, hogy fiának pénz

kell egy fuvolásnőnek a kerítőtől való kiváltására ; hiszen átlát a ravasz rabszolga szándékán, hogy e pénzt tőle csalja ki : kimondja hát, hogy egy garast sem fog kisajtolni belőle, fogad rá a hetyke ficzkóval, s természetesen elveszti a fogadást is, pénzét is. Értelmes ember, ki az ügyes játékot növekedő érdeklődéssel, bár nem teljes értelemmel nézi s végre nem teheti, hogy ne csodálja a gazkópé hatalmas lángeszét, ki minden várakozását fölmúlta. A *comicus stultus senex* valódi mintája a Mostelariában Theopropides, kinek már neve is gúnyosan elárúlja a prófétai adományban való hiányát. Gondolkozás nélkül engedi, hogy az ügyes Tranio mindent elhitessen vele, a mi a pillanat szorultságában eszébe jut : a gyilkosságot és a kísértetet, a házvételt, sőt az ellenkező látszat daczára a ház építészeti kitünőségét is. A kereskedő öröme, hogy oly derék fia van, ki atyjára ütött s oly jól helyezte el pénzét, vidám ellentétben áll a valódi kárral, mely nemsokára nyilvánvalóvá lesz előtte. Ott óvatos és számító, a hol nincs helyén : utoljára is, midőn ég a vágtyól, hogy bosszúját hűtse a csalón, támadásának késlekedő lassúságával időt ad neki, hogy az oltárhoz meneküljön. Elvei különben léhák : fia könnyelmű életmódja ellen nincs kifogása, ha semmibe sem kerül neki. Mihelyt ennek gazdag barátja kijelenti, hogy mindenért jót áll, kiengesztelődik és szívesen kész résztvenni a társaságban. Az érdemes Periphanest az Epidicusban, valamint barátját és tanácsadóját, Apcecidest, a senatus oszlopainak tartják, az utóbbit azonfölül alapos jogtudósnak is : mind a két derék ember föltétlenül, bizonyítékok nélkül hisz a furfangos cselszövőnek. Tanács és ötlet nélkül lévén, különös ravaszságnak tartják a magok részéről, ha a ficzkó csalárd tanácsait követik és így lépre mennek. Periphanes fiatal

korában vig katona volt, ha állításának hinni lehet, igazi *gloriosus*, később papucshős. Tudós barátját, ki csak igent mond vagy semmitmondó orákulumokat ad ki magából, megszokta ugyan nagy bölcsnek tartani, de saját kárán okulva, rájön, hogy a nyéltelen kalapácsnak több esze van, mint e hálósipkának.

Az aggastyánok szerepeit is szeretik megkettőztetni: a hideg Simo mellett Pseudolusban áll a jólelkű Callipho; a Mostellaria még egy léha inyenczet mutat be, ki szívesen főzet ugyan nejével valami jót, de kitér a gyöngédségek elől, melyeket ezért megkíván. A Bacchidesben két társ lép fel, kik ugyanazon sorsban osztoznak: hogy a rimatestvérek lóvá tegyék és elcsábítsák. Mind a kettő mögött laza ifjúkor fekszik, csak hogy az egyik több erényt kíván fiától, mint a másik. Mentől jobban meg volt győződve Nicobulus a maga bölcseségéről és óvatosságáról, annál inkább szégyenli utólag ostobaságát. Ártatlan bajtársa inkább kész a Bacchisok csillapító hízelgő szavainak engedni és megbocsátani. Ő meg először lépre, mialatt a másik még pattog, míg ennek szíve is felolvad, annál inkább, mert pénze felét vissza fogja kapni. És így elfogadja a két kéjvágó bolond a meghívást, hogy közös symposiont tartsanak fiaikkal és ezek kedveseivel. Ellenben Demipho a Mercatorban, kit fiatal korában keményen és szigorúan neveltek, legszebb éveit száraz kötelességteljesítéssel és vagyonszerzéssel töltötte el. Csak későn követeli jogát a természet: az öreg pótolni akarja, a mit ifjúságában elmúlasztott, élvezni akar, szerelembe esik és saját fiának vetélytársa lesz. Rossz lelkiismerete, midőn egyik kortársának bevallja bolondságát, bárgyúnak tűnneti föl, és ez nem múlasztja el, keményen oda mondani az igazságot az Acheronra érett vén bűnösnek. Szabadelvű

gyöngeséget és érzékiséget köt össze a nyomorúlt Demænetus az Asinariában. Papucsá alatt van szigorú feleségének, kitől fél s a kit gyűlöl. Atyjától elkényeztetve, ki egykor a kerítőnél sykophanta szolgálatot tett neki, ugyanazt a szabadságot engedi most fiának. Azt akarja, hogy szeresse, nem hogy féljen tőle, meghittje szerelmi ügyeiben, szívesen kész volna ellátni őt a szükséges pénzzel, ha csak volna neki. De a gazdag feleség csukva tartja az erszényt, (a házmesternek, kit magával hozott házasságába, több beleszólása van, mint az úrnak), és így csak az marad hátra számára, hogy bármily gazságra teljhatalmat adjon segíteni képes rabszolgájának. De midőn a pénz megvan, nem feledkezik meg saját vágyairól sem, mert kiköti magának, hogy első legyen a leánynál és lakomát kapjon, a hol undorító kéjvágyának mámorában haragos neje rajtakapja, és a megalázott léhűtő megérdemlett büntetésben részesül. Az ismételt, bizonyára megfelelő cselekvéssel kísért intéssel: «fel, szerelmes, lódulj haza!» viszi őt neje a házba.

Minden megbántott hitves között a legegészségesebb humort tanúsítja Cleostrata a Casinában, ez érdes, de okos és határozott természet, minden érzélgés nélkül. Kezdetről fogva keresztül lát férje hűtlenségén és tervén, ki képmutatólag túlságos nyájaskodásokkal hízeleg neki s éles vallatására nyomorúságos kitérésekkel felel. A megszégyenítés, melyet számára készít, kemény, de hatásos eszköz, hogy észre térítse, mire sok teketória nélkül megbocsátja a megalázottnak durva bűnét. Melléje is van adva egy szomszédasszony, mint bizalmas barátnő. Miután ez előbb, a nélkül, hogy mélyebben be volna avatva, a férj akarata iránt való alázatos engedelmességet prédikált, aggodalom nélkül s megelégedetten vesz részt azután a

vidám tréfa kivitelében. Ebben hasonlít hozzá az elősdi szeretetreméltó leánya a Persában. Mily komolyan állítja ez eleinte atyja szeme elé tervének méltatlanságát és illetlenségét! De mivel nem sikerül őt más szándéokra bírnia, megadja magát s a legjobb humorral játssza aztán szerepét. Ezzel bebizonyítja, hogy igazi gyermeke atyjának.

Egészen azonban a boldog házasság sem hiányzik a komédiában. Ennek példáját nyújtja a Cistellaria, de a frigyet szokatlan módon maga Amor kötötte a Dionysiaikon, és csak a törvényes nő temetése után tér vissza az özvegy első szerelméhez. A hitvesi hűség mintáját nyújtja a Stichusban a szeretetreméltó fiatal testvérpár, kik megérdemlett módon a Philumena és Pamphila gyöngéd neveivel vannak kitüntetve. A rendületlen hűség elvei, melyeket az idősebb hangoztat, teljes elismerést érdemelnek, és a magvas válaszok, melyeket mindketten atyjoknak adnak, mutatják, mily egészségesen s egyszersmind szerényen gondolkoznak nemökről. E mellett mind a ketten bájosak és ügyes nyelvűek, az egyik kissé szenvedélyesebb, a másik hajlékonyabb, vidámabb is és jártas a nyájas hízelgés művészetében, melylyel megnyeri atyját. Egy ízben, a Menæchmiben, *após* is lép fel, ki már reszket az öregségtől, s kit boldogtalan leánya segítségül hívott a vélt férj ellen. Tudja, mint megy a dolog a házasságban, semmit sem akar hallani az örökös panaszokról és féltékenykedésekről, engedékenységet kíván leányától, és hajlandó a férj részére állni, ha ez nem rúg ki nagyon erősen. Az anyóssal, ki az ellene uralkodó elfogultság alatt szenved, csak Terentiusnál találkozunk.

Kedélyesen kellemes hatást tesz, jótékony ellentétben Euclio lázas nyugtalanságával és vigasztalan háztartásával, az öreges *testvérpár* az Aululariában. A derék ember-

kék kissé ódivatú, merev kifejezésmódja jól illik a lassú baccheusokhoz, melyekben beszélgetések folyik. Mind a ketten, fivér és nővér, házassulatlanok, bizalmasan enyelgő lábon állnak egymással. Az asszony özvegy és anyja egy felnött fiúnak. Bármily kevésbé vak nemének gyöngeségei iránt, mégis arra inti az öregedő aggregényt, hogy házasodjék meg: egy középkorú, gazdag örökösnot szemelt ki számára. De bátyja megmutatja, hogy van esze és szíve, midőn határozottan elutasítja ez intézkedést és a szegény szomszéd leányát választja, s az okos nővér áldását adja rá. Hogy eleinte tréfás felháborodással vonakodik s erős kifejezést ad a házasság elleni hagyományos irtózatnak, aztán váratlanul gyorsan enged, ezt a komédia rovására kell írni, mely a lélektani folyamok ütemét és tartamát ép oly kevésbé szorosan méri ki a valóság szerint, mint egyéb mozgásokat az időben és térben.

A családhoz, melyet egyes tagjaiban megvizsgáltunk, legközelebb áll a házi barát vagy *élősdí*. Az alak eredetileg a keleti fejedelmi udvarok kamarásaitól van kölcsönvéve. Czimök Κόλαξ (kísérő, comes) volt. A ki hát Athenben az uralkodó *demos*nak udvarolt, azt Aristophanes gúnyosan a *demos* kolax-jának nevezte. Eupolis azonban Κόλαξξς czímű komédiájában a vendégszerető gazdag Kallias házát királyi palotául tüntette föl, melyben udvaroncok kara lépett fel, hüllők, groteszk démonok alakjában, kik egészen hasnak vagy bélnek látszottak. Epicharmos már előbb kiragadta a syrakusai társas életből a magánházak állandó asztali vendégének alakját s a παράσιτος tisztes papi czíme alatt az ottani színpadra vitte, honnan először Alexis ültette át az athenire. Ő és Antiphanes versenyeztek a szerep kifejlesztésében, melyre a mindennapi élet klasszikus mintákat nyújtott; Menander

és társai is nagy szeretettel művelték. Jellemökre nézve mindketten, a kolax és a parasita, egy személylyé olvadtak össze, csak hogy a makedoniai udvari stilnek megfelelőleg a dicsekvő katona elválhatatlan kísérője az előkelőbb címet viseli, míg a másik a polgári állásnak marad fentartva. Láttuk, hogy már Nævius Kolaxában, Menander után, épen azt a katona-kísérőt vitte színpadra; őt követte Plautus, hasonló című darabjában, talán ugyanazon eredeti után. Legjobban megismerjük a Miles első jelenetéből és Terentius Eunuchusából, míg ellenben a Bacchidesben nagyon elhalványúl. Sokkal gyakoribb a Palliátában a parasita, mint az ifjú úr házi barátja, és pedig különböző alakokban, mint furfangos csaló és a szerelmes segítője a Curculióban és Phormióban, mint a cselszövény áldozatkész eszköze a Persában; elárvulva és elhagyatva áll ura távolléte miatt a Captiviban, azonfölül lecsapják a Stichusban, epés és bosszúálló az Asinariában és a Menæchmiben. Lustát és orvosi parazitát, azaz nyeglét is költött Plautus. Lehet, hogy a szerepet bohózatosan eldurvította, mert gazdag anyagot nyújtott a vastag komikumra való hajlamának, úgy hogy az alakot alkalmilag ott is beszötte, a hol eredetileg hiányzott. A parasita (mint a kolax) szabadszülött, de saját vagy apja bűne miatt tönkre jutott, szegény és chronicus éhségben szenved, mely arra kényszeríti, hogy ingyen asztalokra vadászson. Mivel még ifjú, foglalkozás nélküli és rendesen nőtelen (csak a Persában atya), a legszabadabban rendelkezik idejével és személyével, úgy hogy teljes odaadással követheti hivatását, mely a kövér lakoma megkaparításában áll. Ha nincs mint állandó vendégnek biztos ellátása, vagy még nincs meghíva, ebéd előtt a piacon keresi zsákmányát, ismeretséget köt, simulékony modora és

mulattatása által kellemessé tudja magát tenni, úgy hogy végre lakomára hívják. De ha lakodalom van, vagy a konyhakémény vastag füstje lakoma készítését árúlja el, hivatlanul is megjelen. Meg van elégedve a legalsó hely-lyel is, de telhetetlen étvágyat fejt ki. A jó ellátásért élczekkel és tréfákkal fizet, melyekre Apophthegma-könyvekből készül, és jó kedvvel elvisel minden csintalanságot, melyet a többieknek vele művelni tetszik. Különösen eltartójától, kit udvari mintájának stíljében «király»-nak nevez, mindent eltűr. A finomabbak állandó eltartást biztosítanak magoknak a durva és finom hizelgés legkifejlettebb művészete által: külsőleg alázatosak, simulékonyak, tele vannak tetszéssel és csodálattal, de bensőleg úgy érzik, hogy messzire fölötte állnak annak, a kit tisztelnek. Ügyessége és ravaszsága által a kolax minden gonosz vágyát támogatja urának, és ebben a legfurfangosabb rabszolgával versenyez. De ha valami sikerül neki, jól ki is tudja emelni érdemét és gyomra legfokozottabb igényeire kizsákmányolni. Mily messzire áll egymástól az önérzetes szerencsehírnök és a sóhajtozó, elhagyott koplaló föllépése! De ezt sem hagyja el soha a humor. A szellem teljességével van e valódi attikai alak fölszerelve, s egyik leghálásabb feladatot nyújtá a lángeszű komédiajátészónak. A külső megjelenés fővonásai voltak: ebszerű mozdulatok, vigyorgó és vágyódó arczkifejezés, benyomott fülek (a sok pofon következtében), hajlott orr, síma homlok és élénk tekintet. A név is mindig jellemző, az évéstől vagy a konyhai bevásárlástól (a parasita kedvencz foglalkozásától) van kölcsön véve, vagy nevetést, sürgölődést s többefélét jelent. Ha a parasita és rabszolga alkalmilag az ügy érdekében csínyeket követnek el, idegen maszkot vesznek fel és hazugságokat rögtönöznek, az úgynevezett

sykophanta veszi át az efféle betanított szerepeket, megrendelésre, csekély díjért, a nélkül különben, hogy érdeklődnék a siker iránt, ha csak helyesen oldja meg szerepét. Ilyen bérelt gazember a három garasos ember a Trinum-musban; a Poenulusban és a Pseudolusban is föllép ilyen. Ügyes ficzkóknak kell lenniök, vakmerő pofával, kik tudnak magukon segíteni. De a drámai inger emelésére könnyen történik velök valami apró baleset, mi által zavarba jönnek vagy épen leálarcoztatnak; elfeledik például a nevet, melytől függ minden.

Megrendelt segédek a tanúk is (*advocati*), kiknek hivatása valamely polgártársnak segítségére lenni jogi esetekben vagy jogi furfangokban is. Így a Poenulusban a két öreg plebejus, kiknek csigaszerű járása felfengerli gavalléros kísérijök türelmetlenségét, furfangos rabulistának bizonyul, kikben azonban az önérzet és ügyes nyelv sem hiányzik, míg kollégáik a Phormióban csak arra valók, hogy nehézkességgökkel és együgyűségökkel vidámságot gerjeszsenek.

Különben a Palliata csak még kevés typust vesz az élethivatásokból. Legfőkép, sőt csaknem kizárólag az *Alazon* jelleme az, mely legillatosabb virágán, a dicsekvő katonán kívül, még néhány más, persze alárendelt alakot szolgáltat. A *jósról* (*ariolus*) nevezte Nævius egyik komédiáját. Kezdetből fogva túrníe kell az *orvosnak*, hogy a komédiában mint tudatlan és dicsekvő nyeglét csúfolják. Egészen ily stílű, de mellékalak, a gyógyművész, kit a Menæchmiben a vélt örülthöz hívnak. Csaknem fárasztó kitartással vitte színpadra a közép és újabb komédia az előkelőt játszó, elbizakodott, bőbeszédű és doctrinarius *szakácsot*. A Palliatában az asztal örömei nem játszanak oly nagy szerepet, ámbár éhes parasiták vagy falánk rabszolgák

szívesen készítnék phantastikus étlapokat s az élvezet elképzelésében gyönyörködnek. Így a konyhaművész és konyhaphilosophus magasztos alakja, rangjában is lealacsonyítva, a rómaiaknál nagyon összezsugorodott és elhalványult. Gyakran föllép ugyan, de csak futólag: az egyetlen, ki néhány vonásában még emlékeztet az Antiphanes alkotta nagy mintára, a szakács a Pseudolusban.

E hosszú személy-lajstrom befejezéseül álljon két ellentétes csoport, melyek mellékes mulattatásra szolgálnak: a *nagyon öreg emberek* és a *gyermek*ek. Euripides óta mind a két életkor arra szolgál, hogy az emberi gyöngeség és semmiség benyomása által majd megindulást és fájdalmat, majd humoros hangulatot ébresztszen. Így a 84 éves szomjas szolgáló a Mercatorban nem más, mint futólagos tréfa. Hasonló fajta más alakokat már érintettünk. Nem ritkán fordulnak elő apró legénykék, kik a cselédszemélyzet legalsó fokán állnak, mint kukta és pinczés fiúk, mindennemű apródok és piccolók. Némelyek csak a helyzet feltüntetéseire szolgálnak: így a kukta a Captiviban, hogy a pusztításokról tudósítson, melyeket az élősdí a fazekak közt mívelt; és a szegény fiú a Pseudolusban, ki Ballio durvaságától remeg. Mások azonban furfangos, arczátlan kópék, mint a phlegmatikus Lurcio a Milesben, vagy Pægnium a Persában, ki művész a szitkozódásban. Furcsa önérzetet tüntet fel Pinacium a Stichusban, egészen mint valami felnőtt *servus currens*. Küldetésének fontossága, hogy úrnőjének örömhírt vigyen férje hazatértéről, erősen fejébe szállt a kölyöknek: Talthybiushoz hasonlítja magát, az olympiai kengyelfutóhoz. De gyalog járni méltóságán alúlinak tartja: quadrigával kellene őt elvinni. A parasitával és a szobalánynyal szemben mint igazi *ὀπερήφανος* veri a mellét, kegyetlen ritardandóval kánpadra feszíti

várakozásukat és midőn végre előáll jelentésével, költői lendületig emelkedik, hogy legvégül még egy gonosz oldalbaütést adjon az éhes parazitának és lerántsa őt mennyországból.

A mi az anyagot illeti, a régiek komédiája magasabb igényeket támasztott a költő leleményessége iránt, mint a tragédia. Ennek számára a gazdag mythosi kincsben, melyet az epos és a lyra annyiféleképp kidomborított, általában ismert mesék és alakok álltak rendelkezésre, s a nagy mesterek lángesze abban versenyzett, hogy ezekbe bemélyedjen és újjá alakítsa. A görög komikusok csak akkor részesülhettek hasonló előnyben, ha szintén, mint a satyrjáték mindig megengedte magának, az istenek és hősök történetéből választották az anyagot s burleszkké alakították át. Athenben, valamint Siciliában és Nagy-Görögországban nemcsak a régiek, hanem az újak is szorgalmasan művelték e területet. Kevésbé tették ezt a Palliata művelői, akár mivel nem tételezhették föl nézőiknél a megfelelő érzéket, akár mivel a felsőség nem látott szívesen ily tárgyalást, vagy talán mind a két ok is egyesült. Miután a keretet, melyen belül a cselekvény mozgott, már előbb körülírtuk, tartsunk először szemlét Plautus fenmaradt darabjai fölött, fő motívumaik szerint rendezve azokat. A személyek fölcserélése, rászedés és csalás, véletlen bonyodalmak és leleplezések, a szerelem összeüt-közései, egyes jellemek ábrázolása, ezek körülbelül az elemek, melyeknek különböző vegyítéséből e drámák össze vannak állítva. Fölcserélési darabok, melyekben két vagy több személy összetévesztő hasonlatossága tévedéseket idéz elő, már a középvígjátékban előfordúlnak. Antiphanes és Alexis óta oly drámai címeket találunk, mint «Ikrek», «Kétalakúak», «Képmások», melyek erre a moti-

vumra útalnak. Két pár képmás föltevésén alapúl az *Amphitruo*, egyszersmind egyetlen példája a mythologiai vigjátéknak. Ezt a darabot a maga nemében legtökéletesebbnek lehet nevezni, nemcsak azért, mivel istenek azok, kik a képmásukkal való hasonlatosságot a legtökéletesebben létre hozzák, hanem azért is, mivel a halhatatlanoknak a földiekkel való játéka valami magasztos vonást ad a magában ízetlen tréfának, és mivel a fölcserélés által lehetséges bonyodalmak schemáját, az ikerpár megkettőztetéséből származó tévedés dialektikáját a legcesekélyebb eszközökkel legtökéletesebben keresztül lehet vinni. *Amphitruo* diadalmasan tér vissza a háborúból Thebæbe és szolgáját, Sosiát, előre küldi, hogy megérkezését jelentse hű nejeinek, Alcumenának. De ugyanazon éjjel megelőzte már őt Juppiter és a férj képében gyakorolta jogait. Sosia saját képmásaként Mercuriust találja, őrt állva az úrnő ajtaja előtt, s meg kell érnie, hogy saját személyiségét hetyke szavakkal és súlyos puffölésekkel elvitatják tőle; mert az isten ellenállhatatlan felsőbbsege csakhamar nyilvánúl a félelemben, mely a gyáva ficzko előtt óriási nagyságban és erőben tünteti fel második énjét. Csak az a kérdés, hogy az őt személy, ki a csere-játékban részt vesz, minden lehető egybeállításban kerüljön össze. Először a két pár mindegyike helyes összetételben: Juppiter Mercur segédlete mellett elbúcsúzik Alkmenétől; *Amphitruo* a révből jő, heves szóváltásban Sosiával, kinek jelentését a második Sosiáról bosszúsan elveti mint hazugságot, hogy azonban Alkmene viselete és közlései rögtön a legkínosabb zavarba hozzák. Mélyen megbántva férjének meg nem érdemelt gyanújától, Alkmene el akar válni tőle, de a kitől búcsút akar venni, az Juppiter, kinek csakhamar sikerül a történeteket mint tréfát menteni ki és Alkmenét

megengesztelni, Sosia bámulatára, ki épen az előbb volt tanúja a házások viszályának. Most azonban (a mint az itt hézagos szöveg czélzásaiból és töredékeiből következtetni lehet) Mercur Amphitruot, a mint házába akar lépni, fölülről szemtelen gúnyszavakkal, sőt egy dézsa vízzel árasztja el. Alig vonúlt vissza a bűnös, föllép az első Sosia a hajó kormányosával, kit Juppiter parancsára áldozati lakomára hívott. Dühösen rohan az úr gyanútlan szolgájára, a legborzasztóbb büntetésekkel fenyegeti, semmit sem akar tudni a vendégről. Alkmenét is, ki ide siet, szemrehányásokkal halmozza el, hiába emlékezteti ez becsületének elismerésére, melyet Juppitertől nyert, hiába erősíti újra ártatlanságát. Hogy a zavar teljes legyen és az egész társaság összegyűljön, Juppiter végre kilép a házból. A képmások egymásra rohannak: Amphitruo Juppitert mint becsületrablót, ez amaszt mint betörőt akarja elfogni, Sosia nem tudja többé, melyik az ura a kettő közül, a semleges kormányos megtagadja a bizonyítást, mert nem tudja kiismerni magát. E zűrzavarban felhangzik Alkmene fájdalmas kiáltása, kinek vajúdása kezdődik; Juppiter, hogy segítségére legyen, besiet, Amphitruo utána indul, de a villám saját küszöbe előtt földre sújtja. De nemsokára beteljesül az isteni csoda, melyről az öreg szolgáló, még félig kábultan a látottaktól, egy tragikus pathosú anticumban tesz jelentést. A lesújtott férj megtudja, mily kegyelem érte nejét Herkules és ikertestvére születése által, és végül az olympi atya is, az isteni gépről (mint a tragédiában) méltósággal megad minden kíváncsú felvilágosítást és megnyugtatót. A tréfa újdonságával lehet menteni a kissé elnyújtott kidolgozást, kivált az első felvonás jeleneteiben, s talán az ismételt oktatásokat is, melyekkel Mercur és Juppiter a prológon kívül több monológban

megmagyarázzák a közönségnek szándékaikat. Némely dolgot későbbi átdolgozásnak lehet tulajdonítani. Az utolsó felvonásban is ismétlések tűnnek föl. A nagy mennydörgő isten pajkos ironiája, kinek fensége néha kisugárzik az álarcz alól (938. kk.), Mercur hetyke szeszélye, ki pompásan beletalálja magát közönséges szerepébe, Alkmene megható nőiessége és a bamba Sosia furesa humora kettőn van rajzolva. Az istenek és hősök belekeverését a komédia személyzetébe, a tragikus pathos és előkelő stíl belevegyítését, s az isteni gép alkalmazását a prológban használt tréfás tragicomœdia elnevezés igazolja.

Nagyobb személyzettel és tarkább jelenetkezéssel van kiállítva a *Menaechmi*, az ismert «Tévedések játéka». A véletlennek kell itt a természetes föltételek segítségére jönnie, mert hogy a fölcserélések hihetők legyenek, az ikertestvéreknél nemcsak a legnagyobb hasonlóság szükséges természetben, arczvonásokban, hajszínbén, járásban és mozdulatokban, hangban és modorban, hanem még a ruhában is. A költő finom szándékossággal mind a kettőnek ugyanazt a forró vért, haragos fölhevülésre való hajlamot, kissé előkelően elútasító modort adta, mint közös családi vonást. Ebből meg lehet magyarázni, hogy nem tudják nyugodtan megérteni egymást. Mind a kettő szeret vígan élni. Mivel az epidamnosi mindenféle, még nem egészen finom tréfára is hajlandó, fölteszszük róla, habár fejcsóválva, a legcsodálatosabb szeszélyeket is; a syracusai pedig szívesen veszi változatosság kedvéért a pikáns kalandot s szintén van elég humora, hogy rövid időre jó vagy rossz szerével beletalálja magát a reá tukmált szerepbe. És egészen igazságosan van mindkét részen kiosztva a sors, hogy az utóbbi az örömök mellett, melyeket testvére helyett élvez, ennek bűneiért is megszenved, a hűtlen férj azonban,

minden különös bűn nélkül, még kedvese előtt is czudar hazugnak tűnik fel és áldozata lesz élösdije álnok bosszújának, ki megbántott hitvesét még jobban felingerli ellene. Sőt még az örütségnek is, melyet a syracusai testvér pajkos szeszélylyel színlel, hogy kényelmetlen helyzetéből szabadúljon, fenyegető következményei vannak az epidamnosira: az orvosi tanácskozás annyira felingerli, hogy valóban félörült dühöngésbe esik. Erős markok már föl-emelik, hogy a bolondok házába vigyék, midőn testvérenek szolgája, ki urának véli, megszabadítja. A tévedések, melyek felvonásról felvonásra növekszenek, különösen a negyedik felvonásban oly egymásután és minden irányban következnek, hogy valóban úgy látszik, mintha mindenki feje megzavarodott volna, a mint kölesönösen újra meg újra egymás szemére vetik. És a részvevők kétség nélküli bizonyossága magát a nézőt is magával ragadja a forgatagba. Miután az első felvonásban kizárólag az epidamnosi testvér személyisége és viszonyai vannak előadva, a másodikban egyedül a syracusai lép fel, hogy a szakács és a hetæra azonnal mint az epidamnosit szólítsa meg. A harmadikban bonyolódik a csomó: az élösdí, a syracusait nézve pártfogójának, bosszút határoz, de mindjárt erre az epidamnosit hajtja végre, ki gyanútlanul neje kezei közé esik és kedvese részéről is éreznie kell a kegyvesztést. A negyedik felvonásban változatosság kedvéért, a syracusainak kell a házastársak viszályának további következményeit a matrona és ennek atyja előtt viselnie, míg az ötödikben ismét az epidamnosit veszik gyógyítás alá az örütség miatt, melyet testvére színlelt. Őt szabadítja meg Messenio, urának vélvé s mindjárt összevész valódi urával, ki semmit sem akar tudni arról, a mi épen most történt képmásával. Miután így minden alaposan össze-vissza

van hányva, a tévedést a két iker találkozása oldja meg az utolsó jelenetben. De még itt is tovább játszanak a fölcserélések: Messenio még egyszer urának nézi az epidamnosit (1071) és kénytelen mind a kettőt más-más oldalra állítani, hogy biztosan megkülönböztesse egymástól (1085). Éleselműségére marad a rejtély megoldása: öntetsző körülményességgel teszi ezt, hogy értelmét ragyogtassa a többiek tompa eszével szemben.

A *Miles gloriosus*ban viszont egy alak kétszereződik meg, hogy két külön személynek tartsák. A kelet és nyugat novella-irodalmában nagyon elterjedt régi lelemény, melynélfogva két szomszédhelyiség közfalán történésen ugyanazt az egyént majd itt, majd ott vezetik elő s ezzel a be nem avatottat bámulatba ejtik, itt az egy személyben egyesített kettős szerep motivumával van összekötve és ügyesen keresztül víve minden változatban, melyet a helyzet nyújt. Csak külső laza összefüggésben áll ezzel a második rész eselszövénye, mely a hetvenkedőt lépre csalja s a leányt megszabadítja tőle, hogy valódi kedvesének karjaiba vezesse.

A darab főértedme azonban az Alazonnak bár pajkos és phantastikus, de megkapó és rendkívül mulattató festésében áll: ezzel a *jellegdarabok* sorába lép. E műfaj klaszikus példája a fősvény jellemzése az *Aululariában*. Már Krates színpadra vitte a φιλάργυρος-t, az újabb komédia költői többszörösen kidolgozták e typust, legkitűnőbbben valószínűleg Menander. Akárki készítette a plautusi darab eredetijét, bizonyára mintául álltak előtte a híres menanderi alakok. Smikrines az Ἐπιτρέποντες-ben, Knemon a Dyskolosban. Nem valami földerítő kép e sötét aggastyán, kire atyjáról és nagyatyjáról szállt át a fősvénység örökölt betegsége. A házi isten rajta áll bosszút a hosszú fitymá-

lásért oly keserű gyötrelmekkel, melyek semmi részvétet sem gerjesztenek. A talált kincs démonává lesz, mely őt mint a hitvány arany aggódó őrét, nem hagyja megnyugodni. Mint béna varga éjjel-nappal a rejtett mammon fölött guggol. Csak a nyilvános pénzosztogatás csalja ki házából: nem szabad hiányoznia, nehogy valaki arra a gondolatra jöjjön, mintha nem volna oly szegény, a milyennek mutatja magát. A nélkül is minden barátságos üdvözlét, minden részvevő kérdezősködés hogyléte iránt azt a gyanút költi fel benne, hogy tudnak valamit kincséről. Mert szegénységben nővén fel, csak lenézéshez szokott polgártársai részéről; az előkelők emberséges előzékenysége iránti badar gyanúja oldalvilágítást vet a jó módúak szívtelenségére és feltűnteti saját kedélyének sivárságát. Midőn Megadurus jóakarólag megkéri leányát, ebben is csak pénze ellen irányzott titkos támadást tud látni: csak akkor egyezik meg, midőn ez határozottan lemond minden hozományról. Sem magának, sem másoknak nem juttat semmi jót. Távoztakor megparancsolja, hogy a tüzet oltsák ki a tűzhelyen, hogy senki se vihessen belőle, megtiltja bármely szomszédnak valami szerszámot kölcsönözni. A piacról, hol a menyegzői lakomára akart bevásárolni, semmi mást nem hoz haza, mint egy kis tömjént s egy pár virágfüzért, mert minden egyéb nagyon drága volt neki. Dühösen kergeti ki házából, mint kémekeket és tolvajokat, a szakácsokat, kiket Megadurus küldött hozzá, s midőn ez vidám esti italra hívja meg, gyanakszik, hogy le akarja itatni s aztán megrabolni. Nyugtalan bizalmatlanságával maga lesz árulójává. Mert mialatt nagyobb biztosságba készül helyezni a fenyegetettnek vélt kincset, a pajkos véletlen egy kíváncsi leskelődöt vezet útjába, ki vígan elviszi az elásott fazekat; és most csaknem tragikus

magaslatra emelkedik a megraboltnak tehetetlen jajveszék-lése. Annál földerítőbben hat a kettős félreértés Euclio és a bűnbánó Lyconides közt, ki nem juthat a leány ellen elkövetett bűn vallomásához, mert amaz azt hiszi, hogy a pénz elidegenítése nyomja a fiatal ember lelkiismeretét, ez pedig azt gondolja, hogy az öreg leánya szégyene miatt van magánkívül. A leány kedvéért történik, hogy a zsugori érdemetlenül ismét a magáéhoz jut. A legjobb azonban benne az, hogy végül épen e katastropha kigyógyítja betegségéből és belátja, hogy az arany nem méltó a kiállott félelemre, és most ismét remélheti, hogy nyugodtan fog alhatni. Az undok örültség mesteri és megkapó jellemzését a kicsinyes túlzott élczek, melyeket a szomszéd rab-szolga saját szerepéhez képest Euclio fös vénységéről mond (II. 4.), sem nem emelik, sem nem rontják meg.

Ellenben a Truculentus jellemképe, melyet a cím ígér, valószínűleg a római átdolgozó hibájából, el van satnyulva. Általában csak alárendelt szerepet játszik a darabban, melynek központja tulajdonképen az előkelő, hidegszívű, nyereségvágyó hetæra hasonló fajta szobalányával. A mi talán czélozva volt a görög eredetiben, a szigorú erkölcsű, durva paraszt ficzkónak városi inassá és naplopóvá való kifejlődése, a fordításban (valószínűleg a rövidítés miatt) nem domborodott ki. Látjuk ugyan az átalakulást, de ez hirtelen, indokolatlan és semmi másra nem vezet, mint hogy másokkal a kocsmába viszik, hogy elveszítse ott kevés pénzét. A rómainak fontosabb volt két hatásosan ellentétes jelenet, és a parasztlegénynek ott nagyon is erős, itt kicsiszolt szólásmódjai a szójátékokban és vonatkozásokban (például a prænestei tájszólásra) félreismerhetetlenül magokon viselik a sajátos plautusi élcz bélyegét.

A bonyodalom a plautusi kor Palliatájában még durva szálakból van szöve. Goromba csínek változatai ismétlődnek meglehetősen szűk körben, melyeknek sikerülte az áldozatok bámulatos butaságát tételezi föl. Úgy látszik, mintha ezek menthetetlenül vaksággal volnának sújtva, de a vakmerő csaló önérzete a nézőt is magával ragadja, úgy hogy hisz lángeszében. A *cseldarabok* közt, melyekben egy ügyes rabszolga tervei és ezek keresztülvitele bilincselik le az érdeklődést, első helyen állnak a *Bacchides* és a *Pseudolus*. Egészen léha, de szellemes és kecses a Bacchides. Mert a két ifjú viszonya a két hetérával tisztán érzeki, az egyik épen rögtönzött. Mnesilochus föl sem lép kedvesével együtt, szerelemről is alig van szó: csak mulékony élvezet forog kérdésben. A tulajdonképeni hős Chrysalus, a lángeszű kópé, ki valójában művészete gyakorlatáért kéréstelenül vállalja magára, hogy a két fiatal embert az élvezetökre szükséges pénzhez juttassa. Miután ez, hála az öreg Nicobulus könnyenhívőségének, egy ügyesen költött és igen drámailag előadott történet által fáradság nélkül sikerül, egy félreértés és a féltékeny ifjúnak egy elhamarkodott lépése nem csak a sikert rontja meg, hanem, a mi rosszabb, a rászedett bizalmát is. De épen ez a nehézség serkenti a hetyke rabszolga leleményes szellemét, hogy új, még sokkal furfangosabb tervet találjon ki. Az öreg indokolt bizalmatlanságára és jogosult haragjára építve, ezt fiának általa tollba mondott és személyesen átadott levél által saját cselei ellen óva inti. De mialatt hideg vérrel nyújtja megkötözésre kezeit, jól kiszámított s a véletlentől elősegített módon az atya szeme előtt gyalázatos veszély örvényét tünteti fel, mely fiára vár s magát úgy állítja elő, mint nélkülözhetetlen mentőt a veszélyben (természetesen bizonyos összeg pénzért). Sőt mivel az

ifjú bűnös erkölcsi javulása is szívére van kötve, arra használja e bizalmi állást, hogy még egy összeget csaljon ki korhely védencei számára. Cseleinek leleplezése elkésve történik, sőt a költő frivol ironiája annyira megy, hogy végül a fiaik erkölce miatt aggódó fehérhajú atyákat ugyanazon kecses boszorkányok hálójába ugratja, úgy hogy ezek, a helyett, hogy a fiatalokat elvinnék a a veszedelmes barlangból, magokat is becsaladják, hogy velők közösen áldozzanak a kéjnek.

A *Pseudolus*ban is az emeli a játék ingerét, hogy mestere előre megvallja szándékát és az áldozatot világosan intik óvatosságra. A szerelem ismét csak alárendelt szerepet játszik, de az érzelmes ifjú könyei és kedvesének gyöngéd levele a kedélyi elemet legalább az elején inkább érvényre emelik. Arról van szó, hogy a czudar kerítő körmei közül kiragadjanak egy leányt, kiért valami távollevő katonatiszt már kifizette egy részét a vételárnak, melynek többi része esedékes. Szerencsére éppen megjő a katona küldötte, az ügy elintézésére, és mivel *Pseudolus* mint *Ballio* házmesterét mutatja be neki magát, elég vigyázatlan rábízni a levelet és pecsétet, ha nem is a pénzt. Mialatt ez a kocsmában alszik, *Pseudolus* egy erre megfogadott, jól betanított csaló által, ki a levelen s az ismertető jelül szolgáló pecséten kívül a kívánt s egy fiatal baráttól kölcsönvett pénzt is átadja, elviteti a leányt a kerítőtől. Nemsokára, midőn már késő, megjő a valódi *Harpax* s üresen találja a fészket, úgy hogy a kerítő kénytelen visszafizetni a már fölvetett pénzt s belátja, hogy meg van csalva a leányra nézve. A hiú bízottság, melyet a silány *Ballio* érez, midőn már meg van csalva, a fogadás, melyet az öregnek ajánl, csípős ellentétet képez a rabszolga jogosult önbizalmával, ki mindjárt az elején ugyanazon öreggel

fogadott, hogy sikerülni fog a fiún apja akarata ellenére segítnie. Nem annyira az egyszerű és máskor is felhasznált csel leleménye, mint inkább jókedvű és drasztikus kidolgozása és a két főszemély megkapó jellemzése érdemel dicséretet.

Még több darabban forog a bonyodalom a kerítő gyűlölt személye körül. A szerető és katona között való vetélkedés is többször előfordul. A *Curculio*-ban az élödsi hozza működésbe a csalást az ifjú úr javára. Sikerül ellopnia a tiszttól pecsétgyűrűjét, ezzel megpecsétel egy önmaga fogalmazta levelet a tiszt nevében a pénzváltóhoz, melynek alapján ez kifizeti a kerítőnek a kikötött összeget a leányért s ennek fejében a kerítő kiszolgáltatja a leányt Curculiónak, az élösdinek. A *Persában* is jó szolgálatot tesz az élödsi, kevésbbé saját ravaszsága, mint egy kétes természetű odakölcsönzés által, s nem az eltartó, hanem a szolga javára: mert a darab egészen alsó légkörben játszik. Az úr távollétében egy furfangos rabszolga jár a gyönyör után. A kerítő szolgálója után vágyódik, de nincs meg a szükséges pénze kiváltására. E célra saját furfangján s a kedvező véletlenen kívül egy vakmerő társának és az élösdinek kell segítségére lennie. Az utóbbi egy jó lakomáért saját, még feddhetetlen fiatal leányát, az előbbi egy összeg pénzt, melyet ura épen most bízott rá, kénytelen odakölcsönözni. E pénzen a legény előbb megveszi a hetærát, azután átadja a kerítőnek urának egy költött levelét Persiából, melyben meghagyja neki, hogy a kerítőnek egy Arábiából rabolt szabadszülött leányt adjon el. Megkínálja a kerítőt az előnyös üzlettel, ki némi gondolkodás után reá áll. A készséges bajtárs, perzsának öltözve, elővezeti az élödsi leányát, az állítólagos arábiai szüzet. De alig fizette ki a kerítő a kikötött összeget, előjő a

valódi atya, visszaköveteli gyermekét s törvényszék elé hurczolja az elálmélkodott vevőt, ki azonfölül még a legczudarabb gúnyt is kénytelen végül elviselni a dorbézoló csaló bandától.

A *Poenulus*-ban két szabadszülött leányt, kiket gyermekkorukban jogtalan módon vásárolt a kerítő egy tengeri rablótól, igazi atyjok, egy pún kereskedő, ki szárazon és vizen üzi nyomukat, szerencsésen elhalász a kerítőtől. A rabszolga állítása és a dajka vallomása végleg eldönti a dolgot. Csak előkészítés és a földologra nézve jelentőség nélkül való a jó otromba csel, melylyel a nyomorúlt oktondit már is megpuhítják. A fiatal ember, ki az egyik leányt szereti, tisztartóját, kit a kerítő nem ismer, vendégül küldi hozzá s nagy összeg pénzt adat át vele neki, hogy aztán két meghívott tanú jelenlétében visszakövetelje szolgáját és a lépre csalt kerítőt perrel fenyegetse. Hogy ez valóban megrémül, az adott föltevések mellett minden hitet fölülmul.

Alig vesz e darabban nagyobb érdeklődést igénybe az Euripides óta oly gondosan kiképzett motivum, a *felismerés*. Nemcsak az atya találja fel mindkét leányát, hanem az ifjúról is, ki az előbbi csínt követi el a kerítő ellen, kisért, hogy szintén gyermekkorában elrabolt unokatestvére kedvesének. De e szerencsés fölfedezés a végén történik, a nélkül, hogy a megelőző cselekvény előkészített volna rá. Jelentékenyebb a hatás, midőn a *Curculio*-ban a lángoló szerelmes és vetélytársa, a kariai tiszt összeütközését az a leleplezés oldja meg, hogy ez testvére a leánynak, minek következtében a rendkívül gyöngéd pár egyesülése kétszeresen örvendetes lesz. A kerítő megálázása, fölismeréssel összekötve, tartalma a *Rudens*nek is. Egy előkelő érzületű becsületes ember, szerencsés vélet-

lenből ismét megkapja leányát, ki ugyanazon módon, mint a Poenulusbeli leányok, jutott a kerítő hatalmába. Ez kettős jogtalanságot követett el, mivel a leány kedvesével kötött szerződését megszegte s a leánynyal útra indult Sicilia felé, hol jobb üzletet remél csinálni. De Neptun hajótörést küld reá Kyrene mellett, a leány és kísérő nője először Venus templomában találnak menedéket, aztán, midőn a kerítő elriasztja onnan, amaz érdeemes aggastyán házában, ki később a leány apjának bizonyul. Mert az elsülyedt málha közül egy láda, melyet az aggastyán egyik szolgája hajókötéllal (innen a darab czíme) szerencsésen kihalász, magában foglalja a felismerés jeleit. A kerítő azonban kétszeresen bűnhődik: a leány kedvese, a kit megcsalt, törvényszék elé hurczolja, és a ládát kénytelen, nehogy egész tartalmát elveszítse, drága pénzen visszavásárolni. Még meg kell elégednie, hogy az összeg felét, a kísérő nő szabadon bocsátása fejében, visszakapja. A tervezet egyes részleteire kiterjedő nagy hasonlatosságot tüntet fel ezzel a meglehetősen terjedelmes töredékekben fenmaradt *Vidularia*. Itt egy fiatal ember találja fel apját. Őt is hajótörés veti a partra, melyen az öreg háza áll; ő is elvesztett egy ládát (*vidulus*); ebben pecsétyűrű van, mely később előidézi a felismerést. Itt sem ismeri egymást az atya és fiú a hosszú elválás következtében. A szegény ifjú, kit egy halász fogadott magához, napszámosnak szegődik a szomszédhoz. Egyik sem sejti, mily viszonyban állnak egymáshoz. A ládát kifogja egy halász, kitől annak birtokát (mint a *Rudensben*) el akarja vitatni egy rabszolga. A talált jószágot az úrnál teszik le s itt történik a fölfedezés. Az egész darabon át, mint sajátképi tárgyat, a fölismerést készítik elő a *Cistellariában*. Egy előkelő lemnosi kalmárnak Sikyonban, fiatal korában,

a dionysosi ünnep mámorában éjjeli kalandja volt, mely egy leány születésére vezetett. De már sokkal előbb eltűnt az ismeretlen atya, azután megházasodott honában, özvegy lett, Sikyonba költözött és ott nőül vette fölismert ifjúkori szerelmesét. Ez rábírja, hogy kutatást kezdjen hajdan kitett gyermeke után, és ebben jó szolgálatára van rabszolgája, ki látta, mint találta meg a gyermeket egy hetæra s mint vitte egy másik hetæra házába, kinek épen ily babára volt szüksége. A nevelőanya, az ismertető jelek felmutatása mellett, valódi szüleinek szolgáltatja ki a leányt, ki teljesen a tisztességes polgárnők sorába jut az által, hogy nőül megy egy sikyoni ifjúhoz, ki eddig is epegett utána, de atyjától akadályozva volt vágyainak teljesítésében. Ebből a darabból is csak néhány hatásos jelenet maradt fenn a hozzánk jutott feldolgozásban.

A kerítő mellett az atya a cselszövény áldozata. Fényes példáját láttuk a Bacchidesben. Művésziebben bonyolítva s a felismerés motívumával összekötve van az *Epidicus* meséje. Egy fiatal atheni harczos Thebæben a zsákmányból egy fogoly nőt vásárolt, kit hazatérve magával visz. A gyönyörű szabadszülött leány iránti hajlama elfojtotta előbbi szenvedélyét, melyet hazájában egy lantosnő iránt érzett. Szerencsétlenségre, meghitt szolgája néhány nappal előbb az ő megbízásából megvette e leányt, még pedig az atya pénzével, kinek fejébe verte, hogy ez az ő leánya, ki egy ifjúkori epidaursi kalandjából származott, s ki, mint tudták, az utolsó háborúban foglyúl esett. Azt elhallgatta, hogy a kerítő házából vezette hozzá. Honnan szerezenek most pénzt ama bájos thebæi nőre? Az öreg Periphanes és barátja beszélgetéséből, melyet Epidicus, a rabszolga, kihallgat, megtudja, hogy ez hallott valamit fiának a fuvolásnőhöz való viszonyáról s azon szándékáról,

hogy megveszi; megtudja azt is, hogy Periphanes nagyon aggódik az ifjú életmódja miatt, s minél előbb szeretné megházasítani. Erre alapítja Epidicus a tervét. Azt tanácsolja, előzzék meg a fiút a vásárlásban s aztán egész csendben távolítsák el a veszélyes személyt a városból. Indítványa tetszésre talál, őt és Periphanes jogi tanácsadóját bízzák meg a kivitellel s Epidicusnak átadják a kívánt összeget, mely ennek szándéka szerint a fiú kezébe fog jutni, hogy a thebæi nőért csinált adósságát kifizesse. A furfangos szolga azonban (e napra) egy másik, hivatás szerű lantos nőt bérel s ezt vezeti, mint az ifjú Stratippocles vélt kedvesét, az atya házába, ki a rossz hírű személyt gondosan távol igyekszik tartani állítólag feltalált leányától. Csakhamar, mint a jól értesült Epidicus előre látta, jelentkezik egy eubœai katona, ki régóta szemet vetett a kerítő házában levő leányra s most azért jött, hogy a maga számára megszerezze. A kerítő, kinél hiába keresi, Periphaneshez útasítja (Epidicus intézkedése szerint), s ez örömmel kész a kétes értékű szerzeményt (a második lantosnőt) egy kis haszonnal ismét eladni. Demidön elővezetik s át akarják adni új urának, az öreg rémületére kislát, hogy a katona nem ezt keresi, hogy nincs is megvásárolva, hanem már évek óta szabad sorsban él. Továbbá a kérdésekre megvallja, hogy társnőjét, kivel fölcserélték, jól ismeri, de nem tudja, hol lakik, különben azt hallotta, hogy Stratippocles nem rég kiváltotta. Ez a második villámcsapás a rászedett atyára. Szerencsére, a végzet útjába vezeti régi epidaurusi barát nőjét, ki Thebæből leánya keresésére indult, ki, mint hallotta, hadi fogságban Athenbe jutott. Periphanes örömmel értesíti, hogy ifjúkori szerelmök gyümölcse házában tartózkodik, de meg kell érnie a megsegényítő csalódást,

hogy az anya sehogysem ismeri el ez állítólagos leányát, s hogy a vakmerő lantosnő daczosan Epidicusra hivatkozik, ki arra tanította, hogy az öreget, ha ez leányának szólítja, atyjának nevezze. Hogy azonban minden kiengesztelő véget érjen, a vakmerő kópénak módja lesz valami nagy, nem remélt feltalálás által ismét jóvá tenni bűneit. Mert midőn végre Stratippocles elé vezeti thebæi kedvesét az uzsorás, ki a vételárat előlegezte, s ezt az atyától kicsalt pénzzel kifizetik, Epidicus a leányban Periphanes és Philippa elvesztett gyermekére ismer. Így persze a szeretőből mostoha testvér lesz és a fivérnek meg kell elégednie előbbi kedvesével, kinek bírása biztosítva van számára. Epidicus azonban nemcsak semmi büntetést sem nyer csínyjáért, hanem szabadsággal jutalmazták s a család jótevőjének ismerik el.

Az *Asinariában* tulajdonkép az anya az, kinek zsebéből a pénzt veszik, s az atya felhatalmazza a ravasz szolgát, hogy fiát kedveséhez juttassa, természetesen magának tartva a jus primæ noctis-t. Véletlenül épen úgy történik, hogy a házmester, a factotum, szamarakat adott el egy idegen kalmárnak s ez utóbbinak küldötte, ki a szamarak árát hozza, a két rabszolga egyikével, a furfangos Leonidával a borbélyműhelyben találkozik s elmondja megbízatását. Leonida azonnal a házmesternek adja ki magát, de az óvatos kalmár magával az úrral kíván beszélni, a kit egyedül ismer. Ez azonban, mint a szövetség harmadik tagja, ~~nem~~ habozik elismerni az ál-házmestert az idegen előtt, úgy hogy a vételár Leonida kezébe vándorol, ki azt gyermekesen bohózatos jelenetben a megszorúlt és kedvesétől épen könyvek közt elbúcsúzott szeretőnek adja át. Az *atya és fiú versengésének* csúf motívuma még kétszer fordul elő és pedig megvastagított színezéssel, a

Casinában és a Mercatorban. Mind a kettőben, mint az Asinariában, szintén a megbántott hitves részére jut a bosszúálló szerepe. Nagy tetszést aratott első előadásánál a *Casina* (a Kasos kyklad-szigetről való leány). Valóban a mese eredetiebb, mint a többiek legnagyobb részében. Apa és fiú beleszeretett a házi szolgálóba, a nélkül, hogy kölcsönösen megvallanak egymásnak gyöngeségöket. Mind-egyikök szolgálját tolja előre szalmabáb gyanánt, ki kérőként lép fel s a leánykát majd titkon urához vezetné; az öreg tisztartóját, az ifjú fegyverhordozóját választja e célra. Az utóbbi részén van az anya, ki éles szemmel ügyel buja férjére. Mivel egyik kérő sem akar visszalépni, sorsot vetnek nem minden nehézség nélkül s ez a tisztartó javára dől el (innen a görög cím Κληρούμενοι, a latin Sortientes). Most azonban még idején megtudja az érdemes matróna hűtlen férjének gavalléros céljait és szövetkezik fia legényével, hogy a vén bűnöst elüssék remélt zsákmányától. Miután nem sikerült fenyegetésekkel ijeszteni el, drasztikusabb eszközhöz nyúlnak. Az ifjú úr legényét Casinának öltöztetik s így vezetik a tisztartóhoz, mint jövődöbelijét, hogy a következő nászéjszakán a legkeményebb csalódást és megszégyenítést készítsék számára. Az öreg is megszégyelli magát és javulást ígér, a fiú pedig, ki ép oly kevésbé mutatja magát, mint a menyasszony, nőül veszi Casinát, kiről kitűnik, hogy a szomsédnak, egy tiszteletre méltó polgárnak a leánya.

Merev és kínos a vetélkedés kidolgozása a *Mercator*-ban. Egy fiatal ember, kit atyja két évvel előbb kereskedelmi ügyekben Rhodusba küldött, egy leányt ismert meg ott, kit megvásárolt, s a szülői házban mint szolgálot akarja most elhelyezni. (V. ö. az Epidicust.) Hogy elvonja szigorú atyja szeme elől, visszatértekor egyelőre a hajón

hagyta. De távolléte alatt atyja a hajóra ment, beleszerelt a szép idegen nőbe s el van határozva, hogy megszerzi a maga számára. Mialatt most az atya és fiú egymás elől titokban igyekszik tartani szenvedélyét, rejtett harc támad köztük a csábító prédáért. Amaz kijelenti, hogy a kecses szobalány nem való házában a nehéz munkára, hanem ismer egy öreget, ki meg akarja venni; a fiú ellenben azt állítja, hogy hasonló megbízást kapott egy ifjú barátjától. A rossz lelkiismeret mindkettejüket elfogulttá teszi, ámbár keresztül lát a másik hazugságán, különösen az ifjat, ki már gyermeki tiszteletből sem meri élesebben ostromolni apját. Így kerülgetik egymást, kölesönösen árverelve egymásra ajánlataikkal: a számító kalmár összeütközésbe jő itt botor vérével; ez a jelenet maga is igazolja a címet. Végre az atya minden további kifogásnak véget vet a hatalmi nyilatkozattal, hogy megköti az alkut. Egy kortársa által végezteti ezt, mialatt fiának megparancsolja, hogy a városban járjon dolgai után. Most azonban a jólelkű barátot, ki a leányt egyelőre városi házába vitte és estére vidám lakomára szakácsot fogadott, feleségének a faluról való váratlan visszatérése és a szakács fecsegése a legkínosabb zavarba és a hűtlenség oly súlyos gyanújába hozza, hogy a megbántott hitves elválásra gondol. Így kell bűnhődnie a fényes lakoma után való vágyáért: az erélyes matróna előtt szánalmas szerepet játszik a kihallgatás alatt akadozó és dadogó férj. De a fiú, az ifjú Charinus meghiittje, mindent földerít, s búskomoly barátját is, ki épen a nagy világba készül indulni, visszatartja az utolsó órában; a vén róka ellenben le van álarcozva és örülhet, hogy neje semmit sem tud meg eltévelyedéséről: a tisztességtelen kifogás, mintha nem tudta volna, hogy fiának vetélytársa, csak rosszul fedezi kényszerű

visszavonulását. Gyöngéd tapintattal elkerülte a költő, a vita tárgyát az öreggel vagy az ifjúval összehozni a színpadon: csak az ősz meghittnek őrizete alatt lép föl egyszer.

Az atya távollétét a *Mostellariában* arra használta az ifjú Philolaches, hogy zavartalanul élje világát, és visszatérése alkalmat ad a furfangos rabszolgának, hogy merész hazugságot rögtönözzön, melylyel a könnyelmű ifjat lehetőleg sokáig megóvjá az öreg haragjától. Így a cselekvény pajkos bohózatként fejlődik ki: mindegyre újabb veszélyek támadnak önmagoktól a helyzetből, és mindig új furfangokra van szükség elhárításuk végett, míg végre az egész vidám épület összedől és a könnyen hívő öreg szemeit kinyitják. Tulajdonképen helyzetkomikum az, mely vidám jelenetek szakadatlan során derült feszültségben tartja a nézőt: a mennykőcsapás, mely az atya hazatértének váratlan hírére a vidám társaság közé üt, a kísértetes mese (innen a cím), melylyel Tranio elijeszti az öreget a házába való lépéstől, a szóváltás a fizetés után kiabáló uzsorással a nyílt utcán, az állítólag megvett szomszédház szemléje. Az egész darab hangulatának megfelelő, hogy végül mindent szép szerével intéznek el: a fiú adósságaira találkozik valaki, a ki megfizeti, és így a leleményes csaló is, ki egy pillanatra sem veszti el bizalmát, büntetés nélkül menekül.

Égészen szokatlan motivumot vezet be a *Stichus*, tudniillik a női hűséget és a családi boldogságot. Két fiatal hitves három év óta özvegyi állapotban él, mert férjeik, két testvér, kereskedelmi útban vannak és nem adnak hírt magokról. Ősz atyjok nem igen komolyan vett kívánságának, hogy ismét házába térjenek vissza, erélyesen és sikeresen ellenállnak. Ugyanaz nap visszatérnek a férjek

nagy vagyonnal, már a kikötőben kiengesztelődnek apósukkal, és összebeszélnek nejeikkel, hogy az estét együtt töltik el, a minek lefolyásáról azonban fájdalom, semmit sem tudunk meg, míg a két rabszolga kicsapongó symposionja fejezi be az egészen ártatlan darabot. Ugy látszik, a római átdolgozó csak egy sor mulattató jelenetet szedett ki az eredetiből s magát a cselekményt, mint közömbös héjat, félredobta.

Nem a szerelem, hanem a férfiak *barátsága* képezi alapját két drámának, melyek a tisztességes, nyugodt tartású komédia (a fabula stataria) fajtát képviselik és joggal tartoznak a Palliata legjobb termékei közé. Ezek a Captivi és a Trinummus. Mind a kettőben teljesen hiányzik a női szerep és a szerelmi elem. A Captiviban általában semmi női lényt sem említnek, a Trinummusban történik ugyan eljegyzés, de inkább csak az a célja, hogy két barát nemes lelkét megvilágítsa és a cselekvény csomóját összegomolyítsa. Szerelemtől nincs szó, úgy hogy a menyasszony, mint merő tárgy, joggal a színpalak mögött marad. Mind a két darabnak kifejezett erkölcsi célzata van. A *Foglyokban* az úr és szolga között való barátság épületes példája, a hűség, melylyel Tyndarus Philocratesért feláldozza magát, arra való, hogy a jókat megerősítse érzületökben (uti boni meliores fiant). Csak a csel használata, a csalás, melylyel az úr és szolga szerepét fölcserélve, Hegiot rászedik, csak az tartja fenn (nem tekintve a személyeket és beszédeket) a különben inkább megindító és fölemelő darabnak komikus jellegét. A *Trinummus*, egyike a legértelmesebb műveknek, vonzó képet nyújt a régi jó időből való szilárd becsületű érzelemtől, midőn még bizni lehetett a barát szavában. Első sorban a derék Callicles képviseli ezt, de minden oldalról a többi személyek is tá-

mogatják és világosságba állítják. Nemcsak az aggastyánok, kik, épen mint a szilárd elvek természetes képviselői, szokatlan nagy számmal vesznek részt a cselekvényben, hanem a két ifjú is, bármily különböző életök iránya, ugyanazon talajon állnak, és mint száll át e gondolkozásmód atyáról fiúra, mutatja az erkölcsi beszélgetés Philto és a szeretetreméltó Lysiteles közt. Még a kópé Stasimus is, ki urának vidám életében teljes szívéből osztozik, a hűség-ről és becsületességről való elmélkedésektől áradozik. De az új, laza nézetek, mint a gyom, már felburjánoztak, s elnyomással fenyegetik az atyák szigorúbb nézeteit. Ismételten és behatólag panaszkodnak e miatt. Sőt mily nehézzé teszi a derék embernek már most is a pletyka és bizalmatlanság, hogy becsülettel haladjon az egyenes úton, finom ironiával épen Callicles példája mutatja. Mert mindjárt a házvétel, melyet a legjobb szándékkal azért tesz, hogy a rábízott kincset kezében tarthassa, piszkos önérdék gyanújába hozza őt öreg barátja, Megaronides előtt. Sikerül ugyan, a kitűnő expositióban, fényesen tisztáznia magál, de új zavar támad az ifjú tékozló nővérének eljegyzéséből. A társadalmi tisztesség fogalmai nem engedik, hogy hozomány nélkül adják át a gazdag kérőnek, bármily önzetlenül sürgeti is ez, s a távollevő Charmides titkát mégis meg kell őrizni. Így a becsületes öreg rábeszélésti magát szigorú intője és tanácsadója által, hogy egy, bár egészen ártatlan, szemfényvesztéshez folyamodjék. De nemcsak alaposan felsül e kísérletével, a mennyiben az e célra bérelt «Háromgarasos ember» meglehetősen rosszul végzi dolgát és épen az előtt álarcozzák le, kinek küldöt-téül adta ki magát, hanem Calliclesnek magának azt is meg kell érnie, hogy hazatért barátja előtt egy pillanatra hűtlen árulónak tűnjék fel és köszönet helyett keserű

szemrehányásokat arasson. De könnyen sikerül meggyőznie őt ártatlanságáról s mindenre nézve, a mit tett, ki nyernie teljes megegyezését. Hogy minden összhangzatosan végződjék, a könnyelmű Lesbonicusnak, ki úgyis már a javulás útján volt, természetesen bocsánatot kell nyernie, azon jellemző vezekléssel, hogy megházasodjék: mert a házasságról e derék emberek nem igen gondolkoznak nagyobb bensőséggel, mint léha kortársaik. A moralizáló intésnek és elmélkedésnek meglehetősen tág tér van engedve, némely mondás komoly és mély életfelfogásról tanúskodik; a bohózatos elem, melyet csak a rabszolga és a sykophanta képvisel, szerényen visszahúzódik.

Hogy a *szerkezet* és az egyes részek indokolása az új vígjáték jobb darabjaiban gondos és finoman kiszámított volt, biztossággal lehet következtetni a későbbi idők azon fordításaiból, melyek szorosan eredetijökhöz csatlakoznak. A plautusi korszakban a közönség érzéke még nem volt eléggé kiképezve, sem felfogási képessége eléggé élesítve, hogy teljesen tudjon méltányolni ily művészetet. A költő inkább arra ügyelt, hogy jellemrajzokkal, helyzetekkel, jelenetekkel, beszédekkel arasson tetszést; az egésznek szabályos fölépítésével, a szálak erős szövésével kevesebbet törődött. A *contaminatio* (két darab egybefűzése) idegen elemeket vitt az eredeti szerkezetbe, melyek több repedést, több oda nem tartozó függeléket, egyenetlenséget és ellenmondást okoztak. A költő nem mindig gondolt arra, hogy minden apróságot összhangba hozzon az egész épülettel: *minima non curat prætor*, gondolá magában. Ehhez járult a külső kiállítás nagy egyszerűsége, még inkább a római, mint a görög színpadon. Mivel az egész cselekvény a házon kívül történt, ez már előre is eltiltotta, hogy nagyon aggódó mértékkel mérjék bizonyos események

külső valószínűségét, ámbár sokat lehet igazolni a déli szokásokkal. Például a kapun kívül végzi piperejét Philematium a Mostellariában, a nővérek a Poenulusban. Phronesium persze a Truculentusban mint állítólagos gyermekágyas a szobában fekszik, melynek ajtaja a színpad felé nyitva áll. Bizalmas, sőt titkos beszélgetéseket, melyek a szobába valók, nyílt utcán végeznek; tanácskozásokat, melyeket benn már elhatároztak, kívül a néző előtt még egyszer feltárnak, hogy tájékozzák őket. A ház bensejében levő cselédségnek szóló parancsokat a küszöbről adják ki. Önszemléleteket és erkölcsi elhatározásokat, melyeket a beszélő már régen teljesített, szélesen adnak elő. Általában kevés tekintettel vannak arra, vajjon a cselekvény megkezdődött-e már a szín mögött, ha a színen egyáltalában előadásra kerül. A proscenium mérsékelt területe, részint csekély mélysége a néző előtt épenséggel hihetatlenné teszi valamely személy folytatólagos járását, vagy épen futását (például midőn keres valakit vagy hírt hoz), épen úgy, mint egy vagy több jelenlevő észre nem vevését. De a régiek nem kívánták meg a kézzelfogható valóság lapos illuzióját: még fiatal képzelők fürgébb és felfogásuk naivabb volt, szívesebben belement a drámairó szándékába, és úgy elragadtatta magát a cselekvő személyek beszédeitől, hogy az emberek elfeledték, hol vannak és segítettek azon, a mi külsőleg elégtelen volt, sőt épen a szemmel látott és képzelt dolog ellenmondása mulattatta őket.

A cselekvény vagy ugrándozva halad előre, vagy lassan húzódik tovább, a szál néha oly vékony és egyszerű, hogy bonyodalomról tulajdonképen szó sem lehet, el is ejtik és vidám jelenetek laza sora tölti be a többi. Nehéz megmondani, mennyi esik ebből az elsőnek vagy a későbbi összevonó, bővítő, változtató átdolgozónak rovására. Egész

jelenetek megcsonkítását és átalakulását is többször okozták a hagyomány esetlegei.

Szabály szerint, nagy gondot fordítanak az *expositióra*. Hiszen az volt a cél, hogy a gyakorlatlan néző előtt jó világossá tegyék a mese előzményét s észrevehetőleg megmutassák neki mindjárt az elején a szöveg szálait, s így képessé tegyék, hogy azután értelemmel kísérje a bonyodalmat. Néha egy rövid bevezető jelenet, mint előjáték, arra szolgál, hogy valamely főalakot plasztikusan kiemeljen, mint a Milesben a tisztet és élösdijét, ki egyenesen arra van hivatva, hogy urának ἀλαζονεία-ját mint visszhang és gúnyos hírnök teljesen szemlélhetővé tegye: miután e feladatának eleget tett, illő ürügy alatt eltűnik a színről, hogy helyet adjon a cselszövőnek. Gyakrabban arra szolgál ily jelenet, hogy drasztikusan bevezessen a helyzetbe: így a czivódás a tisztességes és a léha szolga közt a Mostellaria bevezetésében. Ezek közül is csak az utóbbi, a cselekvény tulajdonképeni vezetője megy át a darabba; a másik, ki az erkölcsöt védi s csak háttérül szolgál, többé nem fordul elő. Ez úgynevezett előjáték-szerepek (personæ protaticæ) előfordúlnak még a Cistellariában, Epidicusban, Mercatorban. A két előbbi darabban az a célja a beszélgetésnek, hogy elbeszélje az előzményeket, melyeken a következő cselekmény nyugszik, míg másokban, kevésbbé ügyesen, tájékozó prolog van vagy elől, mint a Mercatorban, vagy a jelenet után, mint a Milesben és felesleges módon a Cistellariában is. Már az aristophanesi komédiában az expositio egészen hasonló alakjai fordulnak elő. De a plautusi expositio nem ritkán közvetlenül a cselekvénynyel kezdődik. Így a Captivi első felvonása, Hegio beszélgetése két foglyával s aztán az élösdivel, egészen önmagától tudtúl ad minden tudni valót: az

utóbbinak megelőző monologja csak bohókás önarczképet nyújt.

Mivel a római színpadnak a Palliata virágkorában egész a hetedik század harmadik tizedéig nem volt függőnye, a drámai cselekvény egyes részeit, a hol az megszakadt, csak a nyílt színpadon tartott szünetekkel lehetett észrevehetőkké tenni. Ha a színpad üres lett, előlépett a fuvalás és zenével töltötte be az időközt. Így történt a Pseudolus szokatlanul gazdag és megkapó expositiója után. Szakadatlan sorban vonultak el a néző szeme előtt a legélénkebb jelenetek: Calidorus szerelmi panasza, kinek Pseudolus segítséget ígér; a kerítő nagy canticuma, mely bepillantást enged aljas keresetébe; alkudozása az ifjú úrral, mely a szolgának a tervéhez szükséges alapot nyújtja; végre ez utóbbinak találkozása a két öreggel, mely különös mesterfogásokra sarkalja becsvágyát. Elég történt a néző figyelmeztetésére, hogy hallatlan dolgokat fog látni. De szüksége van bizonyos magábaszállásra is, hogy megtartsa a különféle benyomásokat és elrendezze, mielőtt a kópé valóban működésbe hozza megígért fogásait, s ennek magának szintén időre van szüksége, hogy gondolkozzék és előkészítse játékát. Más esetekben, a fuvalás helyett, mint a görögöknél rendesen, kar lépett föl, mely vagy valamely tetszés szerinti dalt adott elő, vagy epizódyszerűleg a darab keretébe illeszkedett, mint a Rudens első felvonása után a halászok kara, mely a hiába való halászatról hazatérve, szegényes hivatását rajzolja, és mielőtt Venus szentélyébe lépne, kihez jobb szerencséért akar imádkozni, beszélgetésbe ered Trachalióval, ki a kerítőt keresi, s így átvezet a következőkbe. A szünet másféle betöltését nyújtja a Curculio harmadik felvonása után a ruhatárnok magánbeszéde, akár Plautustól, akár valamely későbbi átdolgo-

zótól származik. Ez épen elég arra a rövid időre, mely az elősdinek és a kerítőnek ez utóbbi házába való lépésétől, a leánynyal való rögtöni visszatérésökig eltelik. Ha azonban a cselekvény tagjai igen szorosan fűződtek egybe, megszakítás nélkül is játszottak. Mivel a Palliata semmi díszletváltozást nem ismer, ez könnyen ki volt vihető, ajánlatos is volt, kivált ha a színigazgató feszültségben akarta tartani a közönséget, vagy ha oka volt meggátolni, nehogy az emberek arra használják a félbeszakítást, hogy szétszaladjanak s talán más multságokat keressenek. Így lényegesen rajta állt, hol és hányszor akart minden egyes darabban formászerű felvonásközt engedni. Legtermészetesebb volt az ott, hol valamennyi személy eltávozásával a színpad egyelőre üresen maradt; tulajdonképpen szükséges volt ott, hol a mese menetében megszakadt az időfonál. De nem mindig jó segítségül a felvonásvég valamely időbeli hézag áthidalására: néha elégnek kell lennie egy rövid közbeeső jelenetnek is. Úgy látszik, hogy maga a költő feleslegesnek tartotta, meghatározott felvonás-felosztást szabni meg kéziratában, s hogy ezt is, mint minden egyebet, a mi az előadáshoz tartozott, az élő gyakorlatnak engedte át. A terjedelmileg egyforma felosztásra nem fektettek súlyt. Tudósok, mint Varro, kik a plautusi komédiák felvonásos felosztásának tekintetében határozott ismertető jeleket és elveket igyekeztek kimutatni, nyilván nélkülözték, mint mi is, a biztos hagyományú alapokat, de arra az elutasíthatatlan megismerésre jutottak, hogy a felvonások terjedelme nagyon egyenlőtlen. Bizonyára föltehetjük, hogy a görög eredetiek szigorúbban és szabályosabban voltak szerkesztve és elrendezve. Mintegy a drámai fejlődés természetéből kifolyólag s a régi elmélet szerint is (legalább a tragédiára nézve) el volt

ismerve a felvonások hármasszáma: előkészítés (protasis), feszültség (epitasis) és fordulat vagy megoldás (catastrophe). E három momentum kettejének széthasítása által az ötös szám keletkezett, mely azonban a naiv alkotás idejében nem volt sérthetetlen törvény: csak a doctrinarius műelmélet, melyet Horatius követ, rendelte, hogy egy dráma se lehet rövidebb vagy hosszabb öt felvonásnál. De Plautusnál sem hiányzanak példák, melyek a szabálynak megfelelnek. Nagyon megfelelő és átlátszó a *Captivi* tagolása. A már megbeszélt expositióra következik a második felvonásban az úr és szolga szerepcseréje és az előbbinek búcsúja; a harmadikban a földi közbejötté következtében a hű Tyndarus leálarcozása, és a részvét (a tragédia módjára) itt legjobban meg van feszítve: csodálatot és részvétet kelt a sorsa. A megoldást a negyedik felvonásban előkészíti Philocrates visszatérének híre Hegio fiával, mire az ötödikben Tyndarusnak, mint Hegio rég elveszett másik fiának fölismerése mindent szerencsés végre juttat. A *Pseudolus* második felvonásában Harpax megérkezése vezet a megállapított terv leleményére. Ennek kivitele a harmadik felvonást, az egész darab központját, veszi igénybe. A negyedikben Ballio rémületére felnyitják szemét. Az ötödikre semmi sem marad egyéb, mint a részeg Pseudolus kicsapongása és győzelmének megállapítása: vidám, de nélkülözhető utójáték. Jobban van e tekintetben a *Curculióban* gondoskodva tartalmas végről: a tervezet különben egészen hasonló, csak sokkal vékonyabb. A szerelmes pár ömlengéseinek az első felvonás van szentelve. A másodikban megalakítja a cselszövényt az élősdijelentése; a harmadik felvonás egyetlen jelenetében végre hajtják; a negyedikben napfényre jő a csalás, midőn a tiszt megtudja, hogy elragadták előle a leányt; az ötödik-

ben fölismerés, eljegyzés, a kerítő büntetése következik. A három utolsót minden aggodalom nélkül lehetett egymásután egyfolytában játszani.

A *Bacchidesben* az első felvonás, melynek első jelenetei, fájdalom, kevés maradvány kivételével elvesztek, kifejti a helyzetet. Pistoclerus megtalálja barátjának kedvesét és a két testvér hálójába kerül. A másodikat Chrysalus első merénylete s ennek megghiúsítása tölti be. A harmadikban ugyanez lángeszének magaslatán áll, a mennyiben az öreg bizalmát mindennek daczára, újra elnyeri; a negyedikben teljesen kihasználja azt; az ötödikben következik a katasztrópha és a megoldás. A *Trinummus* első felvonásában a két öreg barát beszélgetése kitűnően bevezet a dolgok állásába. A második megköti a csomót a házassági ajánlattal, melyet Lysiteles atyja által Lesbonicusnak tesz ennek testvérére nézve. A harmadikban a két nemeslelkű ifjú barát vitája szenvedélyesen felizgatja a hangulatot és a derék Calliclest a jó ügy kedvéért sykophanta-csínre kényszeríti, mely a negyedikben végbe megy és megghiúsul, míg a hazatért atyát a dolgok valódi állásáról minden tekintetben felvilágosítják. A fiú viszontlátása és a részére juttatott bocsánat ellenben kevés anyagot nyújt az ötödik felvonás számára. Kényelmesen tagolódik az *Epidicus*-ban is az ügyesen kigondolt, érdekfeszítő cselekvény. Az első felvonás expositiója után a másodikban kicsalja Epidicus az öregtől a pénzt. A harmadikban ehhez vezetik az ál lantosnőt és a katona leleplezi a csalást. A negyedikben következik az anya felismerése s az ál leány leálarcozása, az ötödikben a valódi leány felismerése s a cselszövő megjutalmazása. A szálak még sincsenek oly simán feltüntetve, mint kívánatos volna. Az expositio hiányos, a további lefolyás is megakad itt-ott. A szöveg nyilvánvaló hézagain

kívül az első vagy egy későbbi átdolgozás hanyagsága is oka lehetett ennek. Az egésznek a gazdag cselekvény daczára aránylagos rövidsége is megcsonkításra mutat. Hogy Plautus a Bacchides egyik helyén hangsúlyozva emeli ki e darab iránti különös előszeretetét s egyúttal a czímszerep ábrázolásával való elégedetlenségét, talán a darab bukására utal, melyet a költő egyik színész ügyetlenségének rótt fel. A nézőkre talán nehéz lehetett, a szokatlan bonyodalmakból kitalálni. Igen jól van elrendezve a *Mercator*. A két fiatal barát beszélgetése az első felvonásban előkészíti a kínos ügyet az atya és fiú közt, mely a második felvonásban kerül elő. A harmadikban az öreg győz, a fiatal kétségbeesik. A negyedikben jó a catastropha, mely előbb az aggastyán barátját hozza meg nem érdemelt gyanúba, de nemsokára a tulajdonképeni bűnös vétkét is napfényre deríti, úgy hogy az ötödik felvonásban a fiú a magáéhoz jut. Csaknem schemaszerűleg vannak a *Menaechmibus*ben, mint már kiemeltük, a különböző elemek az egyes felvonásokban összeállítva. Miután az első két felvonásban a nézők tájékozva vannak, fölhevülnek a kedélyek a harmadikban, és minél tarkább lesz a zűrzavar, még inkább a negyedikben. A két testvér közelebb jut egymáshoz, az egyiket és a másikat közvetetlenül egymásután ismerik félre ugyanazon személyek. Csak az ötödik felvonás hozza össze őket. A *Truculentusnak* csak négy felvonása van, még pedig nagyon egyenlőtlen terjedelemre és jelentőségre nézve. Leggondosabb és legterjedelmesebb az expositio, mely a hetærának imádóihoz való viszonyát fejti ki. A második felvonás a tiszt vélt apai örömeit tünteti fel a gyermekágyas szobában és fölmerül városi vetélytársa az ajándékhozó szolga személyében. Egészen rövid és futólagos a harmadik, melyben a falusi nemes s utána

szolgája foglalja el a tért. Ellenben a negyedik túl van terhelve jelenetek hosszú sorával, melyek szükség nélkül szakadatlanul követik egymást. Miután a városi udvarló elpártolását előkészíti az elutasítás, melyet tapasztal, azonnal tanúja lesz a csempészett gyermek származása leleplezésének, minek következtében csakhamar búcsút vesz a hetærától, kinek éppen ki kell lépnie, s e hölgy haladék nélkül rendbe hozza a másik két kedveséhez való viszonyát is. A *Poenulusban* még inkább, mint a *Truculentusban*, hiányzik a tulajdonképeni bonyodalom. A csel-szövény nem alakul bizonyos szükségességgel az adott előzményekből, hanem mielőtt még tudnánk ezekről valamit, szárazon előadja az öntetsző szolga különben is igen durvaszövéssű tervét, melyet ugyan művészileg kifejteni ígér, de csak ennél marad. A szerelmesek szándékolt egyesülése annyi, mint biztos, midőn a karthagói föllép, kinek megjelenése csak a két nővér polgári rehabilitációját célozza. Ez utójáték aránytalanul elnyúlik az utolsó felvonásban és éppen nem lep meg, mert kezdettől fogva előre láttuk a fölismerést. Hogy e mellett egy dicsekedő katona pórul jár, az egészen jelentéktelen mellékdolog. A valószínűleg különböző eredetiekből kölcsönzött két motívum tiszta egybeolvasztására és minden körülmény óvatos kiegyeztetésére kevés gondot fordított a szerző. Nagyon el van nyújtva a *Rudens* második része is, a láda és tartalma jogos birtoka fölött folytatott hosszú tárgyalásokkal. Az első három felvonásban is vékony a cselekvény. Könnyek és panaszok, félelem és harcz még nem viszik lényegesen előre a kezdetben adott helyzetet. Három részre oszlik a *Mostellaria*. A könnyelmű ifjak gazdálkodása az atya hirtelen hazatértének rémhíréig egész sor szélesen kidolgozott bevezető jelenetet tölt be. Az atya ellen elkövetett csalás

képezi a darab közepét, a leleplezés a végét. Az *Asinaria* főcselekvénye az első három felvonásban ér véget, mert csak mellékes az öreg megalázása, mely az ötödik felvonásban következik, miután a negyedikben fölgerjesztették az áruló bosszúvágyát.

Az ó-attikai komédia gazdag, művészileg fokozott változatosságban, beszélő és éneklő jelenetek finoman tagolt szerkezetét nyújtotta, hol a szüneteket különféle jellegű kardalok töltötték be. Habár az újabb vígjátékban a kar egészen elvesztette drámai jelentőségét és beavatkozását s legfőllebb arra szolgált, hogy mint hangversenyi elem beszótt darabokat adjon elő: mégis még a római Palliában is találkozunk itt-ott a régi dicsőség egy-egy gyöngé emlékével, midőn például egy darabban, mely a tengerparton játszik, halászok csapata lép föl, mely a nélkül, hogy a további cselekvényben szükséges részt venne, fájdalmas előadást tart szegényes hivatásáról, a mint egy modern operetben a kardalt gondolhatnók. De a mint látszik, a plautusi komédiának általában sokkal több hasonlatossága volt a vígjáték e fájával, mint a menanderinek. *Beszélt és énekelt* részeket különböztetett meg (deverbia és cantica), és az utóbbiak, az alakok és előadáskülönféle fokozataiban, jelentékeny helyet foglaltak el, úgy hogy a többieket többnyire fölülmúlták, mert csak a jambusi senariusokat beszélték egyszerűen. Mihelyt a hangulat valamivel emelkedett vagy a cselekvény kevésbbé élénk lépést vett föl, emelkedett tempóban, mintegy rohamlépésben, föllépett a trochæusi septenariusnak fuvolától kísért recitativája. Némely darabban épenséggel uralkodó a dialognak e formája. Még izgatottabban lüktet a trochæusi octonarius ütere, míg a lejtő

kecs és hetyke pajzánság jambusi septenariusokban talál kifejezést. Gyakran változik a rhythmus, több ízben is gyorsan egymásután a beszéd közepén, akár magánbeszéd az, akár beszélgetés, a szerint, a mint a tartalom és hang változik vagy új fordulatot vesz. Rohanó sietség és izgatottság, üde lendület és újjongás anapæstusi tetrameterekben tör útat; késedelmező lépések és lassú megfontolások bacchiusokban nyernek kifejezést, melyeket, ha a hang erélyes, határozott vagy pajkos lesz, a rhythmusilag rokon, de ellenkező hatású creticusok majd megszakítanak, majd kiszorítanak. Vegyes mértékek, rövidebb, különösen trochæusi vagy jambusi sorok, rendszerbe fűzve vagy egyenkint, részben mint hosszabb periodusok befejezései, a finomabb színezésre, árnyalásra, tagolásra szolgálnak, s mindent kifejező érvényre emel a zenei kíséret és a színészek testi mimikája: mert tánczmozdulatok is kísérték, a kimért menuett-lépéstől a kicsapongó bakugrásig, az énekjeleneteket különböző phasisaikban.

E canticumok majd monologok vagy monodiumok, majd kettősök, hármások, négyesek; együttesek és finálék is fordulnak elő. Gyakran monodiumkép kezdődnek, s aztán új személyek hozzájárulásával kibővülnek. Többször két csoportra oszlik a négyes, az egyik pár az előtérben, a másik oldalt, míg mind a ketten egyesülnek. Az egyenlően felosztott váltakozó éneknek az ó-kor nép- és műköltészetében annyira kedvelt alakjára itt is ez énekjelenetekben (sőt a beszélt dialogban is) elég gyakran figyelemmel vannak, habár semmi esetre sem állandó szabály gyanánt. A monodikus részek néhány versből terjedelmes szerkezetekig fokozódnak, váltakozó, gazdag képekben egymással összefont eurythmikus periodusokban s megfelelőleg váltakozó dallamoktól is kísérve.

E solok alkalma és tartalma épen oly különböző, mint a dalmokok személyei és hangulatuk. A szerelmes ifjú szíve szenvedéseit és csalódásait panaszolja, éjjeli zenét ad kedvesének, hogy felnyissa ajtaja zárát, örül szerencséjének, reményének. A vídám rabszolga, ki merényleteket követ el érte, dicsekszik, mily könnyen megy neki minden, vagy fejét töri, mint menekülhetne a hinárból. A rászédett atya szidja a csalót és saját együgyűségét. A megbántott hitves szabad utat nyit összeszorúlt szívének; a szabadság és élvezet után vágyó férj korlátai közé utasítja elégedetlen nejét, panaszkodik féltékenysége miatt. A matrona elhagyottságán siránkozik, a bénult tagú após az aggkor bajait rajzolja. A vén kerítőné dicsőítő dalt zeng a borról, az otromba kerítő egy bravour-áriában összegyűlt háznépe elé tárja kötelességeiket. A szegény halász örül a váratlanul talált kincsnek s büszke légvárakat épít; gondolkodó ifjak épületes elmélkedéseket tartanak a tiszt és feslett életmódról; öntetsző rabszolgák erényeikkel dicsekszenek, részeg rabszolgák neki eresztik aljasságuk zabláját. Örömhír, szerencsés hazatérés, kéjelmes hangulat ebéd után, mindennemű érzések e monodiumokban keresnek kifejezést. Hogy a többi énekrész tartalmát is röviden ismertessük, a szerelmes párok gyöngéd érzelmekben áradoznak, a hetárak kecses csevegésbe bocsátkoznak egymás közt vagy áldozatot csálnak hálójukba, a vetélytársak küzdenek egymással, a rabszolgák ingerlik és szidják, az aggastyánok biztatják egymást, szorongatott leányok versengve panaszkodnak. Vannak heves szóváltások, épületes beszélgetések apa és fiú közt, fontos tanácskozások, élénk közlések, vídám lakomák s ezekre való előkészületek. Csábítás, csalás, kigúnyolás, szóval a kedély legkülönbözőbb mozdulatai igénybe veszik a zenei elemet, és nincs egy

szerep sem, melynek ezt bizonyos körülmények közt mel-
léje ne lehetne adni.

A felosztásnak, a beszéd- és énekjelenetek vegyítésének
nincs szilárd törvénye. Némely darabban az utóbbiak na-
gyon háttérbe kerülnek, másokban összehalmozódnak
kényszerítő ok nélkül. A Miles jambusokra, trochæusokra,
anapæstusokra szorítkozik; az Asinariában egyetlen mono-
dium kretikus rhythmusai járulnak hozzá, hasonlókép
bacchiusok a Mercatorban. Csak egy, de nagyobb canti-
cuma (bájos dallal a lakathoz, παρακλαυσίθυρον) van a
Curculionak, és pedig az első felvonásban. Egész sor ki-
dolgozott énekrészszel bír az Amphitruo, Aulularia, Cap-
tivi, Cistellaria, Pænulus, Stichus, Trinummus; nagyon
tarka a vegyítés a Persában, kivált első és utolsóelőtti je-
lenetében; leggazdagabban van szerkesztve a Casina,
Pseudolus, Rudens, ezek után a Bacchides, Epidicus, Mos-
tellaria, Truculentus, Menæchmi. A beszélt dialog s még
inkább a recitativ egyes versei a fokozott izgatottság mel-
lett nem ritkán erősen meg vannak törve négyszeres, öt-
szörös, sőt hatszoros személyváltozással, úgy hogy gyors
tüzelés módjára pattog egyik szó a másik után.

A mindennemű versek prosodiai-metrikai kezelése szilárd
műtörvényeknek van alávetve, melyek lehetőleg
símúlnak a közéleti nyelv adott szokásaihoz. A kiejtés bi-
zonyos kényelmességét, melyet sokszor használt szavak és
fordulatok a mindennapi forgalomban igénybe vesznek,
számításba veszik a rhythmusok mérésénél és fokozott
mértékben alkalmazzák, minél gyorsabb lesz a tempo, úgy
hogy kivált az anapæstikus, aztán a jambusi septenariusok
és trochæusi octonariusok egész tömegét nyújtják az ily
szabadságoknak. Korlátlan a hangzók leköszörülése két
szó között, úgy hogy inkább ennek elhagyása van határo-

zott törvényekhez kötve. Az egymásba ütköző hangzók összehúzóása, egybeolvasztása a szó közepén, egyetlen egy hangzónak kitaszítása bizonyos mássalhangzók közt, meghatározott szavak sorozatára van szorítva. A mássalhangzók kihagyása a szó végén, a kettősöknek csekély súlya a szó belsejében (mert a kettős mássalhangzók akkor írásban még meg sem voltak jelölve) futólagosabb átsiklást engedett, úgy hogy a rövidebb időrészeknek az ereszkedésben csekélyebb akadályok álltak útjában. Másrészt még sok régi alak és szómérés állt a költő rendelkezésére, melyek mértékkel és válogatással alkalmazva, a versalkat (például a metszet) és a váltakozó beszéd bizonyos föltételei által oltalmazva, a körülményekhez képest jellemző színezést kölcsönözhettek a hangnak. Az ó-latin nyelv és rhythmika ismerői, mint Varro, nagyra tudták becsülni a plautusi versek hasonlíthatatlan ügyességét, üdeségét és simulékonyságát, formáinak sokféleségét és kellemét, míg persze a görög műelv szigorúbb követői, mint Horatius és iskolája, elvesztették az érzéket ama naiv, önállóbb irány iránt és a régi drámaíró meg nem értett versalakjaiban csak a barbár ügyetlenség nyomát tudták felismerni. Mert nem tekintve a nyelv elavult formáit, a plautusi versek alkata is sértette az Augustus-korabeli udvari költők körét, a görög rhythmika finomabb törvényeinek, kivált a jambusi és trochæusi vers dipodikus alakjának elhanyagolása következtében.

A komikus stil eszközeit könnyebben lehet a szöveg kommentárjaiban, mint összefüggő előadásban teljesen feltüntetni. Legyen elég némi jellemző és többször ismétlődő vonást emelni itt ki.

Az érdeklődést a *meglepés* és *meglesés* mozditja elő. Láthatlan tanúk a háttérben, valamely mellékutca rejtekében látják és hallják, a minek titokban kellene előttök maradnia, vagy a mi eddig titokban maradt, bámulva, méltatlankodva, kíváncsian, örömmel. A leskelődő haragja vagy gúnyja, tetszése vagy csodálkozása kíséri a színpadi beszédeket és eseményeket. A veszélyes ellenséggel szemben a fenyegetett lesben áll, mint a háborúban: a furfangos rabszolga szemmel tartja haragvó urát, a mint intézkedéseket tesz, hogy hatalmába kerítse a vakmerő csalót (Most. V. 2.). Az egyik teszi magát, mintha nem látná a másikat, s annál érthetőbben mondja el, a mi az illető fülének van szánva (Persa I. 3.). A másik zavarba jő oly beszédre, melyet a harmadiknak, ki pedig jelen van, nem szabad hallania: ennek hatását mindenféle kifogással igyekszik meghiusítani, a legrosszabb esetben azon állítással, hogy az alkalmatlan ember megőrült (Most. III. 2.). Személyek találkoznak, kiknek vagy éppen nem, vagy még nem vagy más módon kellett volna találkozniok, például az atyának útjába jő a fiú hitelezője vagy más valaki, ki nem sejtett eseményekről felvilágosítja (Most. III. 1. k. IV. 2.). A csodálkozás, bizalmatlanság, gúnyos gyönyörködés, növekvő feszültség, végül a felvilágosítás és bizonyosság stádiumai az ily leleplezéseknek drámai életet és a színésznek sokféle alkalmat adnak ügyességének bemutatására.

Névszerint a meglepő, szívesen vagy nem szívesen látott *hírmondásokat* zsákmányolják ki a drámai eszközök bő kifejtésére. A sietve föllépő először canticumban szokott utat nyitni izgatottságának (Most. II. 1.). Lélekzete elfuladt, félig elalélt a futástól vagy kereséstől, magánkívül van az örömtől vagy félelemtől, maga elé festi, mily hatása lesz

az illetőre, nem lát se jobbra, se balra, azt kívánja, hogy mindenki helyet adjon neki (Curc. 280.), heves erőszakkal kopog az ajtón, ha a keresett már kívül áll is (Epid. 195.). Ennek vonakodva, cseppenként adja tudtára az ujságot, félreértések zavarják az első czélzásokat, a hírmondó hirtelen ájulást színlel, először magához kell térnie, úgy hogy a feszültség a legmagasabb fokot éri el. Ha valami örvendetes jelenteni valója van, vagy pénzt hoz, akkor szívesen játssza a gögöst, a kegyes pártfogót, az urat, sőt istenként akar tiszteltetni (Persa 308 kk. Asin. 682 kk.) A rabszolga vagy élősdí a legünnepélyesebb intézkedéseket kívánja, kivált a konyhában (Capt. 833 kk., Stichus II. 1.), maga azonnal hozzá fog, a házat ékesíteni, mintegy valami hazatértnek fogadására (Stich. 347 kk.). A kinek azonban önkozta szerencsétlenséget kell jelentenie, az nyomott hangulatú és rövid szavú (Bacch. 677 kk.)

A beavatott nézőkre igen mulattatólag hatnak a *félreértések* és *tévedések*, kivált ha kölcsönösek két személy közt, kiknek mindegyike a maga nyelvén beszél, melyet a másik ismét a maga, de helytelen értelmében fog fel. Az Amphitruóban és a Menachmiben ezen nyugszik az egész hatás. Más példát szolgáltat az Aululariában a fösvény és az ifjú beszélgetése (IV. 10): azt hiszik, ugyanazon dologról beszélnek, de az utóbbi egy fiatal leányt gondol, az öreg leányát, ez pedig ellopott kincsét. Mivel egyik sem nevezi meg a tárgyat, beszéd és válasz úgy van rendezve, hogy mindegyik csak megerősödik egy ideig hamis föltevéseiben, míg a zavar tetőpontra ér s előidézi a felvilágosítást. Vagy ketten öntudatosan titkos játékot játszanak egymással, kölcsönösen tévedésbe akarják egymást ejteni, de mindinkább megszorúlnak és elárulják magokat (Merc. II. 3.). A rászédett, ki már lépre ment, biztosnak véli magát, ki-

gúnyol egy becsületes embert, mint ennek ál képmását, míg kivilágosúl előtte a dolog. (Pseud. IV. 7.). Ál gyanú vagy ál aggodalom támad két személy viszonyának téves felfogása következtében. (Merc. III. 1. IV. 3. 4. Bacch. III. 4.) Két barát bosszúsan egymásra támad, mindegyik azt hiven, hogy a másik lóvá tette. Komolyabb a tévedés, ha az egyik gyanútlanul helyesli barátjának egy áruló elleni keserű kitöréseit s ajánlkozik megbosszulására, míg megtudja, hogy épen őt magát értik ártatlanul (Bacch. III. 6.). A tragikus ironiához, mely közvetetlenül a catastropha előtt rövid fénysugarat tüntet föl, hasonlítható a rászedett elvakultsága, ki, mielőtt szemei felnyílnának, közvetlenül azelőtt gúnyolja az intéseket és gondokat, melyek gyötörték és biztosnak véli magát, vagy élvezet reményében gyanútlanul hálóba megy (Mil. IV. 9.). Szintén ide tartozik a megkísérlett vagy sikerült ijesztés hazug, ríki-tóan kiszínezett rémképek által. (Most. II. 2. Trin. 523 kk.)

Régi szokás volt már az ó-attikai komédiában a drámai illúzió pajkos megzavarása. A ruhakölcsönző parabasis-szerű intermezzója a Curculioban határozottan Plautus-utáni időből származik ugyan; de a darab folyamán Plautus gyakran kiesik, hirtelen és szándékosan, szerepéből: egyik személye közvetlenül a nézőkhöz fordul, kéri őket, ne árulják el, hova ment, megmagyarázza nekik, mért jön be ezen és nem azon az ajtón, felhívja őket, ne csodálkozzanak az eseményeken, melyek Rómában hallatlanok, de Athenben meg vannak engedve; becsületesen megvallja, hogy babszemeknek kell az aranypénzeket pótolni, s több efféle. Nem hiányzanak a komikus cselekvény drasztikusabb eszközei sem, mint botozások, melyeknek áldozatául nyílt színpadon legszívesebben a kerítőt választják, átöltözések, kicsapongó lakomák és tánczok. Még a bohókás

gyermekességeket sem vetik meg, mint a rabszolgalovaglást az *Asinariában*, vagy az utazást és hazatérést, a mint az ifjú Charinus a *Mercatorban* (V. 2.) gyermekes játékkal adja elő a színpadon.

Kimeríthetetlenek, részben régtől fogva szokásosak az eszközök, melyekkel a *beszéd* rendelkezik, hogy nevetést vagy derűtséget gerjesszen. Épen a sermones e területén ismerték el mesternek Plautust oly szakértők, mint Varro. Teremtő lángésszel uralkodik a nyelven s minden hangnemben kidomborítja, úgy hogy Aelius Stilo, Varro tanítója, azon állításig jutott, hogy a műzsák Plautus nyelvét használnák, ha latinul beszélnének. Alig lehet másképp érteni a józan grammatikusnak e túlzó kifejezését, mint azzal a föltevessel, hogy ezzel ellen akart mondani Ennius elbizottságának, mintha minden római közt ő szolgált volna először közvetítőül a műzsáknak. Bizonyára, mint Cicero, a plautusi beszédmód hamisítatlan és semmi græcismus által nem színezett tisztaságára és nemzeti eredetiségére hivatkozott, a kifejezés sajátos voltára, melynek valódiságát és természetességét csak a városi bensülött tudta felismerni és igazán méltányolni. A nyelv általában a mindennapi élet nyelve. A nem, kor, állás szerinti fokozatok épen nincsenek elhanyagolva, sőt elég gyakran világosan szemébe tűnnek még a mai olvasónak is és az egykorú hallgató előtt bizonyára még sok finomabb, most már részben elmosódott színezésben fölismerhetők voltak. E beszéd pedig durván érzéki, alapjában vidám, találó élcczel volt fűszerezve, a mint az szintén elfogulatlan szakértők ítélete szerint csak a régibb időkben és a városban tenyésztett. Mindez azonban nem volt keresett és mesterkelt, hanem mintegy magától áradt és szökölt szerencsés folyamban, úgy hogy, mint a komédiában szükséges,

olyannak látszott, mintha a pillanat sugalta volna, csak úgy odavetve; ebben Epicharmoshoz hasonlították őt. Persze a tréfára való alkalmat és az egyszer megkezdett tárgyat derekasan, néha mértéken fölül és a drámai haladás rovására használja ki, mert öröme telik benne s mindig valami új jut eszébe.

Ha a komédia nyelvét, nem ereszkedve részletekbe, csak némely vonásokban igyekszünk rajzolni, azzal is meg kell itt elégednünk, hogy gyors áttekintéssel érintsük a gyakrabban ismétlődő dolgokat. A mindennapi beszéd-mód hangjában a *túlzás* minden neme feltűnik: jellemző ez különféle hangulatokra, czélzatokra és jellemekre nézve. A panaszkodó és kétségbeeső, valamint az ujjongó, az elégedetlen, valamint a dicsőítő, a nyomatékosan erősítő, valamint a gúnyoló, a fenyegető, valamint az ígérő, az elbizott és dicsekvő, valamint a gyanakodó hyperbolikus hasonlatok túlzó fokozása és alkalmazása által ad súlyt szavának, a melyek a vídám személyeknél szívesen átesznek a groteszkbe. A pathos, úgy a valódi, mint az utánzott, a komédiában a játék és komolyság ellentétére emlékeztet. Fiatal, eszményi hajlamú emberek örömet emelkednek föl egy kissé a kothurnushoz, majd lelkesedésből, majd némileg pedáns visszaemlékezéssel az iskola tanításaira, a mint a buzgólkodó erényhirdetőknek is sajátjuk a méltóságos beszéd. Diadalmaskodó rabszolgák sikerült cselők büszke öntudatában a tragédiát parodizálják és hőseivel hasonlítják magukat össze. Ha maga a helyzet egy pillanatra látszólag tragikus színezetet vesz föl, mely azonban egyenes ellentétben áll a valósággal, akkor a szenvedély látszata még magasabbra fokozódik (Casina III. 5.). Színlelt örültség is utánozza az elragadtatott képzelődéseket (Men. 836. kk.). De hogy a pathos ne zavarja meg a

vídám hangulatot, a segélyért esdő Trachalio a Rudensben (626. kk.) például azonnal parodizálja saját beszédének tragikus hangját ugyanazon könnyörgés tréfás fordulatával. Néha az elgondolkozó elmélkedés egész komolyan mély értelmű gondolatokba vész, melyek azonban gyorsan elrepülnek, mint az árnyék és kitérnek a komikus pajzánság nyers realismusa elől. Alkalmilag parodizálják a morális gnomát, de az érett élettapasztalás számos mondásában megvan az attikai komédia előkelősége, és a komoly rómainak épen e gyakorlati elem volt nagyon inyére, de Plautus inkább szeret erkölcsi közhelyeket, és themákat, néha hosszúra nyújtott hasonlatokban, szélesen és kényelmesen kifejteni, mint egy nyomós gondolatot szoros formába önteni.

Szidalmazás, ingerkedés és hizelgés bőven van a komédiában, sőt a szidás- és gúny-párbajok a dionysosi ünnepi kedv legeredetibb elemeihez tartoztak a legrégibb idő óta, és oly harcokat, minő a paphlagoniai és a hurkás közt volt, a plautusi komédiában is vívnak még, ha nem is oly nagy stilben. Az amœbæikus jelleg, mely efajta szóváltásokban épen oly természetes, mint hatásos, minden korszakon át fenmaradt, akár úgy, hogy mint a bukolikus idyllben hosszabb egyenmértékű beszédekben folytatnak művészileg kidolgozott vitát, akár úgy, hogy egy töltés egyszerű gúnyszót egy másik, hasonló kaliberűvel viszonoznak, akár úgy, hogy egyes kurta megtisztelő címek és lekötelező szólásmódok illatos virágok módjára repdesnek ide és oda. Látható, hogy Plautus eredményesen kihasználta a rabszolgákkal, munkásokkal és alacsony rendű emberekkel való érintkezését. Még művészeibb lesz a harc, ha egy harmadik, például a kerítő, kettőtől közrefogva, jobbról-balról egymás után kap ütést ütésre és mindegyiket

hidegvérrel, valami daczos felelettel hárítja el. Kinek oka van magára, talán saját ostobaságára bosszankodni, saját becses személyét is nem épen hízelgő czímekkel halmozza el. A komédia szótára csaknem kimeríthetetlennek látszik a legzamatosabb jelzőkben és képekben, a legnyomatékosabb fenyegetésekben és átkozódásokban.

Az ingerkedésre leginkább a rabszolgáknak és hetáráknak van kedvök. Különösen az előbbieknél találnak abban gyönyörűséget, hogy elkövetett bűneikre és ezekért nyert büntetéseikre barátságosan emlékeztessék vagy reájok méltónak nyilvánítsák egymást, a milyen nyájaskodásokat a kecskepásztor és a juhász is váltanak egymással a bukolikus költeményben. Ily szópárbajoknál nem törődnek a részvevők azzal, vajjon nem mulasztanak-e el miattok valami sürgős ügyet: a kisértés sokkal nagyobb, hogy a szellemek egymásra zúdúljanak, és a közönség nem veszi rossz néven a vidám epizódot (például az Asinariában, 295. kk.). Általában, a ki csak nem mogorva már természeténél fogva, ellenkezés nélkül belemegy a tréfálkozásba, ha épen fontosabb dolga is van, sőt ha pillanatra rossz kedvű is: feljogosítja erre a vígjáték vidámsága. Csípősek és szemtelenek a szobaleányok és apródok válaszhai; különösen az utóbbiaknak van, mint a komédia valódi gaminjainak, éles nyelvök. Hemzsegnek a fenyegetett és kívánt, rettegett és elszenvedett botütések és egyéb büntető végrehajtások. Ellenben mily bódító kellemmel tudják a hetárák behálózni szeretőjüket, mily naivan és kecsesen hangzanak gyöngyöző versekben peregve, csábításaik és könyörgéseik; mily ékesszólóak és leleményesek az ifjak fogadkozásaikban és esküdözéseikben, elragadtatásukban és kétségbeesésökben, és mily szépen tudja például Milphio a Pöenulusban (365. kk.) ura hangját utánozni, sőt fölül is múlni!

Általában a szavaknak néha túláradó teljessége sajátos a plautusi személyeknél, ha valamikép fel vannak izgatva kedélyökben, vagy ünnepélyes beszédhez emelkednek, vagy világosak akarnak lenni. Alkalmilag még az imák, törvények, formulák, állami beszédek stíljébe is beleesnek. Csacsogó felsorolásokat, hetvenkedő, szenvedélyes, ingerkedő hangon, leggyorsabb tempóban darálnak le. Ha valamiféle szónoki hatást czéloznak, az alliteratio és assonantia különféle hangalakjai, melyek a római nyelvben, versben és prózában régtől fogva szokásosak voltak, megtalálják helyöket. Ugyanazon szó és szógyökér különböző képzéseinek és származtatásainak egy mondatban való összehalmozása is arra szolgál, hogy az egy fogalomnak túlságos hangsúlyozása által a buzgalom, elbizakodottság, furfangosság, sőt néha a körülmények szerint a zavarodottság benyomását idézze elő.

E kifejező felesleg néha a *szójátékkal* határos, mely a legkülönfélébb használatokban fűszerezi a dialogot. Természetesen kiválóan a vídám személyt, a rabszolgát, az élösdit illeti, s ezek nem válogatósak alkalmazásában. A beszélő szellemi minőségének megfelelően ez élczek majd találók és szellemesek, majd fagyosak és bágyadtak: többnyire a római költő tulajdonai, de olyanokat is vett át, melyek valamely görög szóra, névszerint a darab egyik személynevére támaszkodnak. Az együgyűeknek, mint Sosiának az Amphitruoban, sajátjuk, mindent szószerint vagy legalább más értelemben venni, mint a hogy értve volt. Az apró, csipős ficzkó, Lurcio, a Milesben szintén ily hangon felel a kérdezősködő Palæstriónak. A czélzatos kétértelműségeknek többnyire trágár mellékjelentések van. Érdekesebb az amphibolia, mely a helyzetből származik, s a komoly drámának is gyakran magas érdeket kölcsö-

nöz. Bizonyos zavaron vagy félelmen, gyakran azonban pajkosságon alapúl a képletes beszéd (perapologum), valamely talány, mese alakjában, mely Archilochus óta gyakori a csintalan és gúnyos költészetben.

Csípős ingere van a mondatnak, ha valamely váratlan éllel fejezik be. Pajkos rabszolgák szívesen találhatnak fel új szavakat és szólásmódokat azon ürügy alatt, hogy a szokásos szó nagyon elcsépett nekik, talán gúnyos oldalpillantással erre vagy arra a valóban megkísérlett és dugába dőlt nyelvújításra, néha határozott vonatkozással valamely vidéki vagy városi különösségre. Csodálatos szócsavarások és újképződések, melyek pillanatnyi szeszélyből születve, lángeszű teremtető erővel vannak odavetve, majd az élcz egy-egy fordulatára, majd a jellem festésére szolgálnak. Rőfös nevek óriási szörnyetegei álmétkodást gerjesztenek, átlátszó jelentések az élczes kópé fölényét mutatja. Már Aristophanes óta nagyon kedvelt és különféle hatású ugyanazon rövid szólásmódnak refrainszerű ismétlése, mint viszonzás vagy lefőzés, a rendületlen akarat vagy önbizalom, dacz vagy gúny, türelmetlenség vagy bámészkodás, lemondás vagy kétségbeesés kifejezésére, jókedvűleg utánózva vagy vas hatalmi szóval mennydörögve.

Nem tekintve a már említett szidalmazó és hízalgő szavakat s a mi hozzájuk tartozik, a komédia nyelvkincese gazdag *képletes fordulatokban*, a mint azokat a nép élcze kitalálja, különösen az ostobaság és ravaszság mozgató hatalmasságai, mindenekelőtt a csalás és cselszövény különféle műveletei számára, melyeken oly gyakran nyugszik a cselekvény. A ki valamely cselet kigondol, ácshez, építőmesterhez, takácshez, szakácshez, borbélyhoz és fodrászhoz, halászhoz, vadászhoz, kalózhoz, hadvezérhez, költőhöz hasonlít. A csel gép, melyet baltával kifaragnak,

összeenyveznek, mozgásba hoznak, hajógerincz, művészi szövet, hadi mozdulat, ostrom. A tárgy ellenséges város, leginkább Trója, elfogni való hajó; vagy az öreget meggyalulják, megnyírják mint a birkát, megkopasztják és megnyúzzák, sőt felkonczolják mint a halat és lehámozzák. Mint zsákmány hálóba, varsába megy vagy lépre jut, mint a madár. Eladják, mint a rabszolgát, telerakják, mint a szamarat. Az ügyes csaló megkeni, dörzsöli, gyúrja, mint a borbély, bemázolja arczát, nyalja, harapja és kifuvatja orrát (hogy aranyat ad ki), gőzzel és füsttel vakítja el szemét.

Görög morzsákkal, a mint azon idő római társalgási nyelvében szokásban lehetett, gazdagon meg van tűzdelve a plautusi komédia. Különösen a rabszolgák, kik Rómában különben is elég gyakran beszéltek görögül, esnek e jargonba, ha esküsznek, tetszést tanúsítanak, káromkodnak, kivált kicsapongó, pajkos kedvökben, például az ivási jelenetben a Stichus végén, mely élénk képet nyújt ily bacchanálokról. A ruhabeli és fölszerelési, evési és ivási görög fényűzés minden tárgyát, a fürdők és a palæstra kellékeit, az üzleti fogalmakat, társadalmi osztályokat és minden sajátképi görögöt az e célra egyedül rendelkezésre álló idegen kölcsönszavakkal jelölték. Ritka tréfát foglal magában a Pænulus, a mennyiben egy karthagóit léptet föl kísérelőjével. Már a külső megjelenés, a szokatlan jelmez, az övezetlen hosszan hullámozó ruha, mely tollazat gyanánt lengi körül, a fülbevalók, a sötét arczszín, az egész idegenszerű viselet bizonyos ingert adtak a szerepnek, de kivált még mindig nem eléggé megfejtett, a rómaiaktól azonban bizonynyal megértett, s nyelvtanilag nehezen szabatos és irodalmi, hanem a költő által tarka visszaemlékezésekből utána dadogott pún

nyelv volt egészen különleges fűszere a dialognak. A szolgáló és kis fia is pún nyelven beszél. Elég csodálatos ötlet ugyan, hogy e Hanno a maga barbár nyelvén beszél és a rabszolga vidám félreértések közt töri e nyelvet, mivel az idegen, a mint nemsokára kitűnik, egészen jól beszél latinul: a prolog abbeli indokolása, hogy tetteti magát, nem elegendő. De a római közönség, a nem rég kiállt háborús időre emlékezve, épen úgy mulathatott a semitikus torokhangokon, mint Aristophanes atheni közönsége Pseudartabas perzsa-görögjén, melyet a követek is tolmácsolnak, vagy a skytha ijász jargonján vagy a Triballus barbár szavain. Különben a kétnyelvű monolog az ötödik felvonás elején azt mutatja, hogy Hanno a darab egyik alakjában kezdettől fogva latinul beszélt, a másikban ugyanazt a tartalmat pún nyelven mondta el. Személyek, kik tájszólásban beszélnek, mint a megarai, a peloponnesusi Aristophanesnél, nem fordulnak elő a Palliátában, nem tekintve a prænesteiek néhány idiotismusát és más efféjét.

Nem mindegyikre, de a plautusi darabok nagyobb felére nézve a görög *eredetinek* és szerzőjének neve részint egyenesen ránk maradt, részint biztossággal és valószínűséggel ki van mutatva. A prologokból tudjuk, hogy a Miles gloriosus neve Ἀλαζών volt, de semmit sem tudunk meg a szerző nevééről; továbbá hogy Philemon után készült a Trinummus (Θησαυρός) és a Mercator (Ἐμπορος); hogy a Casina (Κληροῦμενοι) és a Rudens Diphilustól valók, az Asinaria egy csaknem ismeretlen Demophilus Ὀναγός-ának köszönhető. A Vidularia eredeti címének a prologban Schediá-t (Σχεδία, futólagosan rögtönözve készített csónak) mondanak. Ilynemű görög darab csak Diphilustól ismerek.

tes. A Didaskalia szerint a Stichus Menander Testvéreit ('Αδελφοί) utánozza, de nem a Terentius fordította darabot, hanem egy hasonlót. A Phasma mellékcziméből, mely alatt kétszer említik a Mostellariát, Philemon, egy Φάσμα szerzője, tűnik ki e darab eredeti költőjének. A Pœnulus görög czímének a prolog a Carchedonius-t mondja; de nem lehet biztosan megmondani, vajjon ez alatt Menander Καρχηδόνιος-a vagy egy más ismeretlen költőnek hasonló című darabja értendő-e, mert a menanderi komédia töredékei kevés támpontot adnak, sőt részben az ellenkezőre vallanak. Épen így lehet Amphitruo mellé Archippusnak, az úgynevezett középvígjáték egyik régebbi költőjének művét állítani, de közelebbi bizonyításra nem nyújtanak alapot a hiányos maradványok. Ellenben meggyőző okokkal lehet a Bacchidest Menander «kettős csalójára» (Δις ἐξαπατῶν) visszavezetni, mert mint épen e cím jelzi, kettős család van épen a plautusi mesében, és a fenmaradt görög maradványok megegyeznek a latin szöveggel. Hasonlókép szószerinti megegyezést vettek észre a Cistellaria egy helye és néhány menanderi vers közt. Ha igaz, hogy csak Poseidipposnál fordulnak elő szakácsok, kik az állandó házi cselédséghez tartoztak, úgy nemcsak a Menæchmi, hanem a Curculio is reá vezetendő vissza. Mindenesetre az előbbi darab eredetijére nézve megállapítandó időszak (a darab a 412. vers szerint syracusai Hieron alatt játszik, ki Kr. e. 269-től 215-ig uralkodott) kizárja a legtöbb jelentékenyebb költőt, mint Philemont, Menandert, Diphilust, Apollodort és másokat, ellenben ráillik Poseidipposra: ehhez járul, hogy ez valóban költött egy Ὅμοιοι (a hasonlók) című komédiát.

Sem könnyen, sem gyakran nem sikerül, a római átdolgozásokból felismerni az egyes eredeti költők egyéni szel-

lemi vonásait. Nagyon hasonlítanak egymásra ez utóbbiak, egyes munkáikban pedig, a műfaj bizonyos egyhangúságának daczára, viszont nagyon különböznek egymástól; és az önállóan alkotó fordító mindegyiket egyaránt áthatotta saját szellemével. Talán már nagyon messzire mentünk, ha a Mostellariában és a Trinummusban, melyek mindketten Philemontól származnak, némi rokonságot vélünk találni. Legkevesbbé jöhetne figyelembe az a külső körülmény, hogy az egyik mint a másik darabban, a kalmár hazatér kereskedelmi útazásából, házát elfoglalva találja, egy rab-szolgától felvilágosítást nyer és végül ismét birtokába vonul, hogy amott széles canticumban, itt kevés senariusban hálát mond Neptunnak megmentéséért és fogadást tesz, hogy nem száll többé tengerre, az is csak közhely, mely semmit sem mond. Jelentékenyebb a hasonlóság, midőn a Trinummusban (515. kk.) Stasimus kalandos áltatásokkal akarja Philtot a jószág elfogadásától elriasztani, a Mostellariában (455. kk.) Tranio gyilkossági és kísértetes történetekkel ijeszti el Theopropidest a házába való lépéstől. A bölcselkedő ifjak két canticumát is (Trin. II. 1. és Most. I. 2.) össze lehet hasonlítani. De kinek jutna eszébe, határozott bizonyíték nélkül, ugyanazon görög költőtől származtatni a Mercatort? Mily vékony és bágyadt itt a lelemény, mily kevéssé kapcsolódnak egybe a szerepek, mily futólag van például indokolva a fiú győzelme az öreg fölött, mint elüt a játkszisághoz való bizonyos hajlam a Trinummus jóra való stíljétől! Csak egy jelenetben lehet a Mostellaria költőjére ismerni. A mint itt (III. 1.) Tranio zavarba jő az uzsorás miatt, ki Theopropides jelenlétében kamatai után kiabál, hasztalan igyekszik azt hallgatásra bírni és kénytelen hazugsággal ámítani el az öreget: úgy botlik a Mercatorban (IV. 4.) Lysimachus útjába a szakács

a maga intézkedéseivel, gyanúba hozza neje előtt és szivós elfogulatlanságával kétségbe ejti. Mind a két jelenetben bőségesen ki van használva ugyanazon sürgető formula: *abi modo*. De mily veszélynek tennők ki magunkat, ha határozatlan találgatásokba tévednénk, ha határozott támaszték nélkül csak a mese, terv, jellemek vagy egyes motívumok és helyzetek vagy bizonyos komikus eszközök és fordulatok hasonlóságából ugyanazon szerzőre akarnánk következtetni, ennek kimérésére elég újmutatást adhattott a fentebbi szemle a fenmaradt plautusi komédiák tömegében. Hát még mily távolságba pillantunk, ha az elveszettek romjaival fedett mezőn tekintünk végig, melyről később fogunk beszélni.

Statius Caecilius.

Körülbelül egy emberkorral lehetett Plautusnál fiatalabb Statius Cæcilius. Insuber születésű volt, a legidősebb ama számos tehetséges költő közt, kik Felső-Italiából származva s Latiumba átültetve, új vért öntöttek a római irodalomba. Némelyek tudni akarják, hogy milanói lett volna. Már gyermekkorában Rómába kellett jutnia, itt nevelkedett és művelte ki magát; mert kelta hazájában akkor még nem verhetett mély gyökeret a római műveltség és nyelv, mivel csak 560/194-ben tört meg ismételt harcok után az insuberek utolsó ellenállása fővárosuk, Mediolanum mellett. De már csaknem harmincz évvel előbb (532/222) kivíta Marcellus ama híres győzelmét az insuberek fölött, mely fejedelmöknek, Viridumarusnak életébe került. A foglyok közt, kik akkor a consul diadalszekerét követték, lehetett az insuber fiú, talán szüleinek kíséretében. Mint rabszolga Statius név alatt szolgált valami

Cæcilius házában, s midőn később felszabadult, ura családi nevét kapta. Valószínűleg tehetsége bizonyítékainak köszönhetette szabadságát, mert miután önálló lett, az aventini költő-czéhhez csatlakozott, hol Enniussal, ki 550-ben jött Rómába, együtt lakott. Épen midőn legmagasabb fokon állt Plautus tekintélye, akkor lépett föl első kísérleteivel fiatalabb vetélytársa, melyek azonban nem voltak szerencsések; még végig sem hallgatták. De a derék szízigazgató, Ambivius Turpio, fürge vállalkozó ember, ki tapasztalásból tudta, hogy a színházi közönség szeszélyei iránt türelemmel kell lenni, nem riadt vissza az első bukások miatt s fáradhatatlanul újra elővette a régi darabokat és kivitte, hogy eleinte legalább figyelemmel meghallgatták, s azután tetszetek is. Így fentartotta az ifjú költő bátorságát, kit egy ellenséges párt támadásai csaknem oda vittek már, hogy egészen visszalépjen a megkezdett pályáról. Az 575/179-ik évben már nagytekintélyű komédia-költő volt, a legelső művészetében, mert Plautus már meghalt, s ámbár rajongó hívei úgy találták, hogy vele a tréfa és nevetés is sirba szállt és a színpad elárvúlt, az elfogulatlanok most annál szívesebben fordultak az új csillag felé. Mert az utód egyszersmind a művészet új irányát emelte érvényre. A görögök tanítványának, Enniusnak barátja, talán növendéke, több tisztelettel volt a görög minták műformája iránt, és legalább bizonyos tekintetben szorosabban törekedett hozzájuk csatlakozni. Mindjárt darabjainak 30—40 címében (melyek közül egyetlen egy sem fordul elő elődjéinél), a plautusi címekhez hasonlítva (a tulajdonneveket nem tekintve) a görög forma kétszeresen fölülmúlja a latint. Ha tekintetbe vesszük, hogy több darabot majd latin, majd görög név alatt említnek, úgy látszik, hogy a latin címek korábbi időszakhoz tartoznak, midőn

Plautus még élt és iránya mérvadó volt, a görögök ellenben későbbi korszakba valók, melyben Cæcilius uralkodott. A kettős czimeket, mint Obolostates sive Fænerator, Hypobolimæus sive Subditivos, a különböző korszakokban történt ismételt előadások idézték elő; valószínűleg a latin cím a korábbi, a görög a későbbi előadáshoz tartozott, ámbár az is gondolható, hogy Cæcilius már első szerencsétlen kísérleteinél mindjárt görög czimekkel lépett föl, aztán színigazgatójának tanácsára bukott darabjainak ismételt előadásain megadta magát a latin címek uralkodó szokásának, később azonban ismét visszatért a görögökhöz. A latin címek közt is némelyekből kevésbé elhasznált anyagokra lehet következtetni, például a száműzött (Exul), a kikötői vámszedő (Portitor), az ökölvívó (Pugil), Triumphus. A görögökből több azt sejteti, hogy közelebbről vonatkoznak attikai viszonyokra, például a kovácsünnep (Chalcia, talán Menander χαλκεία-ja után), a leányörökös (Epicleros, kedvelt cím Antiphanestől Diphilusig), a menyegzői előünnep (Progamos, talán Menander után). Ázsiára utal talán a negyedmester (Epistathmos, Poseidippos után?). Sajátságos jellemképet ígérnek, «az önmagán nyugvó» (Exhautuhestos), a kétnemű (Androgynos, Menander után?); különös családi állapotokat az ál Nicasio (Nothus Nicasio, talán Philemon Νόθος-a után). Oly nevek mint ChrySION, Hymnis, hetærákra mutatnak, az utóbbi egy híres menanderi darabra; ezekhez járul a harmadik a Meretrix fajnévvel. Kétszer tárgyalja a «becsempésztett fiú» motivumát (Hypobolimæus Chærestratus és Hypobolimæus Aeschinus), és az egyiknek mellékczímeiből (Subditivos, Rostraria) több ismételt előadására lehet következtetni. Az attikai komédiák lajstroma is öt drámát mutat fel e névvel Alexis óta. A menanderi minta után van ki-

dolgozva a Hypobolimæus Chærestratus. Egy parasztos és egy városi ifjú, két testvér ellentétét állítja fel, kik közül az egyik, az atya kedvence, ennek oltalma alatt egyszerűen nevelkedik a falun, a másikat a városba adják ellátásra és előkelően nevelik fel. Az utóbbi rossz útra téved, de az előbbinek is van szerelmi viszonya egy cziterásnővel; melyikre sült ki közülök, hogy csempészett gyermek, nem tudjuk. Általában úgy látszik, Menander volt Cæcilius kedvencz költője, mert mintegy tizenhat drámai czíme vezethető vissza reá és pedig legnagyobbrészt kizárólag. Biztosan be van bizonyítva, hogy a «társak» (Synephebi) és a «nyakkötő» (Plocium) hozzátartozott. Az elsőben, változatossággal, a hagyományos szerető helyett, ki szigorú atyját rászedi, egy ifjú lép fel, ki atyjának unalmas engedékenysége és bőkezűsége ellen panaszkodik és boldogoknak magasztalja ama szorongatott fiúkat, kik megszerezhetik magoknak azt az élvezetet, hogy egy fősvény, keményszívű öreget valami jól ismert csinnel rászedjenek: ő mindettől meg van fosztva. Ugyanennek vagy társának (mert két ifjú barát körül forgott a mese) meg kell érnie a hallatlan dolgot, s úgy jajgat miatta, mint valami végzetes eltévelyedés miatt, hogy egy hetæra nem akar elfogadni pénzt a szeretőjétől. Legtöbbet lehet még kitudni a második darab, a Plocium meséjéből. Ez két szomszédos család közt mozgott. Az egyik házban egy aggastyán sóhajtozott csúf feleségének papucsa alatt, ki gazdag hozományára hivatkozva, feltékenyen őrizte férje hűségét; még egy csinos szolgálóját is, kin tetszéssel pihentette szemeit, el kellett adnia úrnője parancsára. A fiú el van jegyezve a vagyontelen szomszéd leányával, kinek atyja csak nemrég költözött faluról a városba. Már megtették a menyegzői intézkedéseket, midőn a derék atya rémületére és bána-

tára egy korai családi esemény üt be, melyet a vőlegény nem akar elismerni; de egy nyakkötő, melyet egy éjjeli, falusi ünnep alkalmával egy ismeretlen nővel átélt kalandja emlékéül magánál tart, ismertető jelül és bizonyítékul szolgál, hogy nem kell szégyenkeznie nem remélt apasága miatt. Menander és Cæcilius több helyének összehasonlítása, melyet Gellius bemutat, persze annak elismerésére kényszerít, hogy a latin fordítás nagyon eldurvítja az eredetinek előkelő és szabatos, finoman kimért hangját s a szöveget általában csak nagyban és egészben adta vissza, a nélkül, hogy a kihagyásokat és bohózatos toldalékokat rossz néven venné magától. A szorongatott férj jambusos magánbeszédéből Cæcilius egész plautusi módon váltakozó rhythmusú canticumot csinált, mely mintájából csak a tényleges föltételeket tartotta meg, különben teljesen önálló szöveget nyújt durva, vastag színekkel, mely azonban épen nem hiányos élénk érzésben és plasztikus ábrázolásban. Úgy véljük, mintha hallanók a mellét veregető matróna hangját, ki komaasszonyai körében engedékeny férjén kivívott győzelmével dicsekszik. A részletekben tehát még csak törekedni sem lehet arra, hogy a szószerinti görög szöveghez való szorosabb simúlást találjunk. Inkább föl lehet tenni, hogy az egész mese hívebben van visszaadva szerkezetében: mert úgy látszik, Cæcilius egészen tartózkodott a contaminatiótól. Ez és a kivált menanderi eredetiek jó választása volt, mi Varro részéről azt a dicséretet szerezte meg számára, hogy a mese tárgyalásában fölülmúlja a többi komikust, és a miért azok, kik épen erre helyezik a legnagyobb súlyt, az első helyet jelölik ki számára a vígjátékírók közt. Menanderi darabok átdolgozásai voltak azok is (Hymnis, Hypobolimæus, Plocium, Synephebi), melyek még Cicero idejé-

ben is fenmaradtak a színpadon. Mily kifejezőleg tudta az indulatokat (πάθος) visszatükröztetni, megítélhetjük a dorgáló beszédből, melyet a bosszús atya intéz könnyelmű fiához. Ilyen és hasonló helyek azoknak is tetszhettek, kik még az augustusi időkben is magasztalólag emelték ki a stil nyomatékosságát (gravitas) a költő komédiáiban, a mint a töredékekben is jelentékeny mennyiségű általános mondást és elmélkedést lehet találni, melyekben Menander oly gazdag volt (egy csaknem szóról-szóra átvett euripidesi hely bizonyára szintén e forrásnak köszönhető). köztük az aggastyán egyszerű, de megragadó mondását, ki fákat ültet a jövő nemzedék számára. A költőben nem hiányzott sem az erő, sem a stil sajátos színezete, de igen, a finomabb szakismerők szerint, a biztos nyelvérzék egyesekben és kicsinyben, a tiszta nyelvtani szabatosság, mely mintául szolgálhatott volna. Így Cicero nem ismeri el tekintélynek efféle kérdésekben. Épen élete végén (586/168-ban halt meg) lépett föl egy utódja, ki hivatva volt arra, hogy a színpadi nyelvnek addig ismeretlen finomságot adjon. Anekdota-mondók összehozták a tekintélyes mestert még élete végén (ha a valóságban nem volt már halott) az épen akkor feltörekvő tehetséggel. Ha költött is a történet, hogy a szegényes, kezdő Terentius, lenéző fogadtatás után, első komédiájának felolvasásával már az első versek után tiszteletet és mindig fokozódó tetszést nyert ki az öregtől: mindenestre elég jól fejezi ki a kettőnek egymáshoz való művészi viszonyát. Ifjúságuk sorsa is hasonlít egymáshoz.

P. Terentius Afer.

A város alapítása utáni hatodik század hetvenes éveinek elején, egy még zsenge korú gyermek került Afrikából vétel vagy ajándék útján Terentius Lucanus római senator házába. Ez a csinos és tehetséges fiúnak oly nevelést adott, minőben a jó családbeli szabadszülött fiúk részesültek, s a felnőtt ifjúnak szabadságot ajándékozott. A fiatal P. Terentius Afer lényének simulékonysága és műveltsége által bejáratos lett az akkori társaság legjobb köreibbe. A *nobilisek* ifjabbnemzedékében, kik a görög irodalom iránt fogékonyak voltak, s az anyanyelv tisztaságát és nemességét, a fővárosi szokás és kifejezésmód sajátzerű csiszoltságát (*urbanitas*) iparkodtak ápolni, P. Scipio Africanus személye képezte a központot, ki körülbelül egykorú volt az ifjú szabadossal; mellette valamivel idősebb barátja, a szeretetreméltó C. Laelius. Az eszményi, ábrándos fiatalkori barátság, mely a görögök sajáttsága volt s melyet a platoi dialogok rajzolnak, kötötte össze benső lelki közösségben ezeket a társakat is. Ily pártfogóktól buzdítva, az ifjú Terentius a komédiának szentelte költői tehetségét: tisztább alakban kellett megnyerni Menandert a római színpadnak, mint az elődöknek sikerülhetett, kik az attikai finomságot és kellemet nagyon gyakran kénytelenek voltak feláldozni közönségök nyersebb igényeinek. A vastag ecsetű, eldurvító átalakítás helyére, melyben még Cæcilius is kedvét lelte, tisztább utánzásnak kellett lépnie, mely még mindig nagyon különböző volt a szószerinti fordítástól. Mintegy kárpótlásúl a kedvelt hangnak e megszorításaért, Terentius ismét visszatért a *contaminatio*hoz, hogy alkalmas szerepek és részletek ügyes felhasználásával gazdagítsa a darabok személyzetét és érdekesebbé tegye a cselekvényt.

Az *Andriával* kezdte, mely az 588/166. év megalesiáin került előadásra. A jó érzelmű ifjú Pamphilusnak atyja, Simo, egy gazdag barátjának, Chremesnek leányát, kit ez maga ajánlott fel, szánta feleségül, ámbár a fiú még soha sem látta a leányt. Az ifjú titkos viszonyt folytat Glyceriummal egy androsi leánynyal. Midőn Chremes ezt megtudja, felbontja az alkut. Az öreg Simo azonban, hogy fián segítsen s a dolgot, a mennyire lehet, ismét kerékvágásba hozza, kijelenti ennek, hogy a mai napra kitűzött menyekzöt valóban meg fogják tartani, azon várakozásban, hogy akár ellenmond, akár enged fia, ezáltal módot fog nyerni, a kedve ellen való frigyet felbontani s fiát a neki szánt menyasszonyhoz vezetni. Ezalatt a ravasz Davus, Pamphilus meghittje, biztos jelekből fölfedezi, hogy a menyekzöt nem veszik komolyan. Azt tanácsolja az ifjú úrnak, hogy ne ellenkezzék atyjával s így fegyverezze le, mivel minden úgy is csak színből történik és Chremes az előtte ismert körülmények között nem fog felhagyni ellenkezésével. De szerencsétlenségre, sikerül az öregnek újra kinyerni ez utóbbinak megegyezését azon biztosítással, hogy Pamphilus és Glycerium szakítottak egymással, mely mesét a pillanatnyi zavar szorongásában Davus rögtönzött vigyázatlannúl. Így a ravasz tanácsadó legjobb szándékkal elrontotta a játékot és oly csomót kötött, melynek megoldásában egész ügyességének nyilatkoznia kell, míg az összeütközés megfeszülése a legszebb világításba állítja az ifjúnak kedveséhez való szerelmét. Hogy Chremes szemét felnyissa, a vakmerő rabszolga a leghatásosabb eszközt ragadja meg. Kiveszi a bölcsöből Glycerium újszülött fiát s ennek szolgálója által Chremes küszöbére téteti; azt is el tudja intézni, hogy az, mint rejtett tanúja egy, az ő fülére szánt kihallgatásnak, melyet Davus rendez, bizonyosságot nyer

a felől, hogy a gyermek atyja senki más, mint Pamphilus és a mellékes nyilatkozatból, hogy Glycerium attikai polgárnőnek nevezi magát, meg kell értenie Pamphilus kötelezettségét. Hiába állítja Simo, hogy mindez csak csel-fogás, melyet Davus régen elárult neki mint ilyent. Midőn pedig ez végre azon hírrel lép föl, hogy épen most egy idegen érkezett meg, ki megerősíti Glyceriumnak attikai polgárjogát, a helyzet egy pillanatra eléri a feszültség tetőpontját. Simo, ki minden oldalról elhagyva és elárúlva látja magát, haragra gyulad a hazug rabszolga ellen, kit megkötöztet, valamint a kötelességfeledett fiú ellen, ki ily fogásokat használ atyja ellen. Csak Chremes biztosításai veszik rá, hogy az idegen, Crito, vallo-másait legalább tőle magától hallja meg. És így általános meglegedésre kisül, hogy a bájos Glycerium szintén Chremes leánya; kis leány korában nagybátyja útra vitte magával, s miután ez Androsnál hajótörést szenvedett és meghalt, ama Chrysis atyjának oltalma alatt maradt, kinek testvére gyanánt ment később Athenbe szü-leinek keresésére. De ha Pamphilus és Glycerium egész tisztességgel boldog házaspárrá lesznek, az ártatlan test-vér, a cserbenhagyott menyasszony üres kézzel távozzék? Az eredetinek e hézagát Terentius azzal töltötte ki, hogy Menander Perinthiájából átvette egy másik ifjú, Charinus szerepét, ki a bájos Philumenáért eped, de eddig hiába vágyott az atya igen szava után. Az atyáktól tervezett házasság sikerének emelkedő vagy hanyatló kilátásaival emelkednek vagy hanyatlanak e szerelmesnek reményei, és érdekes ellentét keletkezik a két fiatal barát közt, a mennyiben Pamphilus nagyon szívesen átengedné a reá tukmált boldogságot epedő barátjának, ezt azonban később, midőn látszólagenged atyjának, lerántja a mennyből,

míg végre a másik pár egyesülése után elnyeri azt, a ki után epedett, és így minden kielégítő véget nyer. A Charinus számára tett ez ígéret, mely Terentiusnál csak reményteljes kilátásba van helyezve, a régi kornak egy későbbi átdolgozásában még egy külön végjelenet tárgyát képezi. Az első jelenet pompás expositiója is inkább a Perinthia, mint az Andria után van dolgozva; mert a monolog helyett, melylyel ez kezdődött, a mi darabunkban Simo bizalmába vonja kipróbált rabszolgáját, Sosiát, valamint Perinthiában nejét az aggastyán. Ezen, a derék szolga bölcs közbeszólásaitól ügyesen meg-megszakított magyarázatban a fiú múltja és jelleme, Andriához való viszonyának keletkezése s az atya által való fölfedezése, s végre ennek sajátos gondolkozása és cselekvésmódja a legélénkebben s egyúttal megfelelőbb indokolással van előadva, mintha az öreg magában a nézőkkel beszélne vagy feleségével, ki előtt a legtöbbnek már rég ismeretesnek kellett lennie. A drámai oekonomia hiánya, mely az előbb említett conventionalis szokáson alapúl, hogy Sosia, ámbár igénybe veszi segítségét, névszerint rábizza Davus megriasztását és fia őrizetét, többé épen nem fordul elő a darabban, s mint úgynevezett *πρόσωπον πρότατικόν* egyszerűen eltűnik a színpadról. Hogy Charinus oldalán is szolgája, Byrria áll, helyzete és a komédia symmetriája követeli. Az urak ellentéte és szerepeik rangfokozata szolgálkijellemében tükröződik vissza: az első szerelmes, a cselekvény hőse mellett a leleményes, soha sem csüggedő Davus áll, a passiv várakozásra és sóhajtozásra szorított szerelmes mellett a kislelkű, lemondásra intő Byrria. Igen szellemesen van kifejtve az ellentét a finoman számító, de a saját skepsisében megfogott Simo és Davus közt, kit pillanatban száll meg az ihlet, de ki ép oly kevésbé diadalmasko-

dik, mint amaz. Hogyan sompolyog és leselkedik egymás körül a két róka s aztán hogyan megy óvatosan egymásnak, hogyan játsza a furfangos ficzkó urával szemben az ártatlant, ez pedig eleinte elfojtott haraggal a szelidet, hogyan lesz azonban később világossá s hogyan mutatja ki nagyon érthető fenyegetéseivel a gazdát; hogyan öltözteti aztán Davus a színlelt menyekző fölött való gúnyolódást a csekély készülétek miatti szerény panaszkodásba és egészen meghökkenti az öreget a lemondó engedelmesség hangjával; hogyan ad igazat abbeli hitének, hogy Glycerium szülési fájdalmai merő hívságos szédelgés, s így egy pillanatra kivonja magát a hurokból, — mindezt annál nagyobb kedvteléssel kísérik, minél rövidebbre van szabva a beszéd és válasz. A leányok egyike sem jelen meg a színpadon: a fiatal anyának körülményei maguktól megtiltják, de kellemét és szeretetreméltó jellemét eléggé megismerjük az expositióból, kedvesének odaadó állításaiból, valamint szolgálója, Mysis ragaszkodásából; hogy Philumena nem az a szörnyeteg, melynek a rátukmált völegény gyanítja, teljes bizonyosságot tesz Charinusának rajongó szenvedélye.

A hang egyáltalában emelkedett és a művelt körök kimért formáiban mozog: többnyire komoly, néha egy szemernyi attikai ironiával fűszerezve, néha szenvedélyesen fájdalmas izgatottságban pathetikusan emelkedve, seholsem bohózatos; a sentimentalis érzés és az ész játékának elemei túlnyomóan uralkodnak, a tréfa a cselekvényben fekszik, szavakban csak igen ritkán lel kifejezést, míg az általános veretű sententiákban nincs hiány. Az érdekes darab tetszett, úgy hogy (néhány év múlva) ismételten előadták; de a szigorú elvű kollégák (valószínűleg Cæcilius iskolájából) ellenmondását is fölidézte, kik a con-

taminatiót mint magában elvetendő eljárást korholták és bűnt láttak benne a görög eredetiek ellen. E korholók ellen van intézve a fenmaradt prolog, mely Nævius, Plautus, Ennius példáira hivatkozik.

Kevesebb szerencséje volt egy évvel az Andria első előadása után a *Hecurának* (589), mely karystosi Apollodoros hasonnevű darabja után készült, ki erősen felhasználta talán Menander Ἐπιτρέποντες-ét. Mindkét eredeti a római költő előtt lehetett, úgy hogy ez többször önállóan is visszatérhetett a régibb mintához. A darab nevét az igazságtalanul gyanúsított anyóstól nyerte, ki saját jólelkű személyén kénytelen tapasztalni az e családtag elleni hagyományos bizalmatlanságot. Egy Pamphilus nevű ifjú, lány, gyöngéd természet, loyaltással és kegyelettel tele, atyja kívánságára lemondott egy előkelőbb fajta hetærával, Bacchissal való viszonyáról és nőül vette Philumenát, a szomszéd leányát. Midőn végre öt havi vonakodás után bele kezdte magát találni házi boldogságába és fiatal nejét szeretni kezdte, atyja útra küldte egy örökség behajtására. Távollétében neje hirtelen, semmi okát sem adva, elhagyta anyósa, Sostrata házát s visszatért az övéihez: minden kísérlés, hazatérésre bírni, sikertelen maradt, még Sostrata látogatását sem fogadta el, betegnek és kimerültnek mondván magát. Míg az atyák értekeznek egymással e rejtélyes viseletről és a jó anyóst állítólagos megférhetetlensége miatt felelőssé teszik e szakításért, hazatér a fiú, hogy fölfedezze a valódi okot: Philumena teherbe esett egy támadás következtében, melyet az esküvő előtt egy ismeretlen intézett ellene, és fiút szül. Az anya esdekel a férjhez, kímélje boldogtalan leányát, ne árulja el a titkot. Részvét, fájdalom és felháborodás küzdenek a fiatal ember keblében; elhatározza, hogy nejét nem veszi többé magá-

hoz, a fiút sem ismeri el, de abbeli fáradsága, hogy ifjú nejétől való elfordulását saját megbántott anyja iránti érzékenységgel és kegyeleti tekintetekkel palástolja, atyja előtt rosszul sikerül, ki inkább azt hiszi, hogy még Bacchis bilincseiben van. Midőn ez, előhívatta, az ellenkezőt bizonyolja, Myrrina, Philumena anyja, megismeri újján a gyűrűt, melyet amaz éjjeli becsületezlő elragadott a szüztől. Bacchis pedig Pamphilustól kapta ezt, és így kisül, hogy ő az újszülött fiú atyja és házassági jogait, a nélkül hogy a menyasszonyt ismerné, csak valamivel a menyekző előtt gyakorolta. De a dolog ez állása a házások titka marad, csak Myrrina és Bacchis vannak még beavatva: Pamphilus úgy találja, hogy nem szükséges, mint a komédiákban történni szokott, mindenkinek mindent megtudni.

Nem lehet csodálni, hogy e kínos családi dráma nem gyakorolt nagy vonzó erőt a római közönségre; sem az első, sem a második ízben (L. Aemilius Paulus halotti játékain 594/160-ban) nem lehetett végig játszani. Úgy járt a költő, mint kezdetben Cæcilius. Idő előtt kiabálva futottak szét a nézők, hogy ökölvíaskodókat, kötél tánccsoportokat, gladiatorokat lássanak. Csak a már említett színigazgató, L. Ambivius Turpio kitartásának lehetett köszönni, hogy harmadszor is (ugyanazon év római játékain) megjelent a színen, nem tudjuk, mily sikerrel. Valóban, a mesében nagyon hiányzik a drámai érdekesítés, s a helyzetek és bonyodalmak mulattató sokfélesége. Az utolsó jeleneten kívül alig esik itt-ott a vídamság egy bágyadt sugara a színpadra: nagyobbbrészt szemrehányások, panaszok, könyek, gyámoltalanság, előterjesztések, leverő kettős családi jelenetek uralkodnak rajta. A cím szerep viselője tökéletesen passiv: az ártatlan matrona dolga az, hogy paraszt

férjének otromba szidalmait szeliden elfogadja, s csak egyszer van még alkalma rokonszenvünk megnyerésére, midőn önzetlenül elhatározza, hogy önként kitér az útból. A ki mint szakismerő nem látja kezdettől fogva a rejtély megoldását, érezhet részvétet az ifjú férjnek, ki egész derekasan viseli magát, önokozta bajai iránt; mindenesetre el kell ismerni a költői igazságszolgáltatást, mely bűnéért egy ideig megvezekelteti és végül még nem remélt kegyelemben részesíti. Kevés érdeket nyújtanak a meglehetősen halvány mellékalakok: a második, szelíd érzelmű atya házastársával, leányának egyetlen meghittjével, a leány természetesen nem jön elő; a kíváncsi és fecsegő Parmeno, kit bosszúságára mindig elküldenek, midőn valamit látni vagy hallani lehet, az első felvonáskét *πρόσωπον προτατικόν*-ja, a még jó természetű leányzó Philotis és banyája, kik amattól az expositiót meghallgatják, végre a nagylelkű Bacchis, a darab *dea ex machiná*-ja.

Annál művésziebben és éleleműebben van átgondolva a *Hautontimorumenos* meséje (előadták 591/163-ban a megalesiákon). Ezúttal Terentius, talán ellenfelei kritikájának engedve, egyszerűen a menanderi eredetihez tartotta magát, mely persze alig tűrte volna a cselekvény kibővítését. Az «önkínzó» Menedemus, kit az első jelenetben szomszédja Chremes nehéz mezei munkánál talál, elbeszéli ennek részvevő kérdésére a magára vett kemény vezeklés okát és alkalmát. Fiát, Cliniát, ki szerelmes volt Antiphiába, egy *✠*korintheta szegény asszony leányába, túlságosan szigorú szemrehányásaival Ázsiába, hadi szolgálatba üzte, aztán keserű megbánás szállta meg elhagyottságában, és elhatározta, hogy fia visszatértéig önkéntes vezeklő életet folytat. Kényelmes városi házáat eladta, cselédségét elbocsátotta, falura vonúlt és itt reggeltől estig egy e célra

vásárolt szántóföldön a legdurvább parasztmunka aláveti magát, nem fogadva el semmi vigaszt, semmi intést, hogy kímélje magát. Ekkor az ifjú Clitipho azt a meglepő hírt hozza atyjának, Chremesnek, hogy régi barátja, Clinia, épen most tért haza, de egyelőre hozzá szállt, mert fél saját atyjának haragjától s előbb meg akarja vizsgálni, vajjon változatlan-e még iránta kedvesének érzelme. Erre nézve Syrustól, majd saját tapasztalásából a legmegnyugtatóbb bizonyosságot nyeri. De Clitipho is szereti, atyja tudtán kívül, a kéjes Bacchist. Hogy kényelmes élvezethez s egy kis pénzhez segítse őt, ravasz szolgálja azt a cselt gondolja ki, hogy Bacchist Chremes előtt Clinia kedvesének adja ki és egész pereputtyával, köztök természetesen Antiphilával is, Chremes vendégszerető házába szállásolja. Este aztán a lakománál úgy hozzá látnak pinczéjéhez, hogy a jó öreg aggódni kezd szomszédja erszénye miatt, mint a ki ily elkényeztetett és pazarló személynek lesz apósa. Azt tanácsolja hát Menedemusnak, ki az elveszett fiút, mihelyt megtudja visszatérését, rögtön karjaiba zárni s minden kívánságát teljesíteni akarja, hogy inkább titokban csalassa ki magától a kívánt pénzt, mintsem nyíltan adja oda, nehogy az atya bőkezősége további kicsapongásokra csábítsa a könnyelmű fiút. Míg azonban Menedemus sürgetésére felbiztatja Syrust, hogy használja fel művészetét az állítólagos fősvény öreg ellen, nem sejtí, hogy önmagának ássa a vermet. De Syrus első tervét megghiúsítja Sostratának, Chremes nejének abbeli fölfedezése, hogy Antiphila az ő leánya, kit egykor születése után egy korinthusi öreg nőnek adott át. Mivel többé a mesét, hogy Bacchis Clinia kedvese, nem lehet fentartani, rábeszéli ezt, hogy lakást változtasson, költözzék amazzal atyja házába, mondja meg ennek az igazságot Bacchis és Clitipho

viszonyáról, Chremest azonban hagyja meg hitében. Ennek azt hazudja, hogy Clinia Clitipho kedvéért tetteti atyja előtt, mintha Antiphilába volna szerelmes, színből meg is fogja kérni kezét Chremestől, hogy így a lakodalmi készüllet ürügye alatt pénzt csikarjon ki Menedemustól. Szerencsétlenségre, Chremes kijelenti, hogy még színből sem fogja leányát oly könnyelmű emberrel, mint Clinia eljegyezni, de kész ezer drachmát, melylyel Syrus állítása szerint Antiphila Bacchisnak tartozik, kifizetni, még pedig Clitipho által, úgy hogy ez mégis a kívánt összeghez jut. Menedemust is, midőn megkéri fia számára Antiphilát, azon véleményben, hogy csak Syrus ismert cselfogását támogatja, felhatalmazza igen - szavának kijelentésére. De mennyire kiábrándul és meg van alázva, midőn végre Menedemus megezáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a pazarló Bacchis valóban Clitipho kedvese, hogy nem a szomszéd, hanem ő van rászédve! Vigasztalásául szolgál, hogy újra feltalált leányát jó lelkiismerettel ígérheti a tisztességes Cliniának; de hogy megbüntesse a gonosz Clitiphót, elhiteti vele, hogy egész vagyonát hozományul adja leányának és így őt kitagadja örökségéből. Csak elvesztésének veszélye, a mennyiben fia azt következteti a kitagadásból, hogy nem valódi gyermeke állítólagos szüleinek, s a szelíd anya közbenjárása bírja rá az öreget, hogy megbocsásson neki, de csak oly föltétellel, ha lemond Bacchisról és tisztességes házasságra szánja magát. Épen kapóra jön, hogy a fiatal ember már szemet vetett egy jó családbeli leányra, kivel a szülők meg vannak elégedve, s így nem esik neheze, a cselszövő Syrus számára is kieszközölni a kegyelmet.

Igazi menanderi ironia van e mesében: a ravasz Syrus feladatul tüzi maga elé, hogy az igazság által csalja meg

mind a két részt (711); az öreg Chremes, ki eleinte kedélyes önérzettel, mintha házában minden a legjobban el volna rendezve az érett élettapasztalás kipróbált elvei szerint, a vigasztalót adja a levert vezeklővel szemben, majd nemsokára a bölcs tanácsadót, — öntudatlanul mozditja elő a tört, melyet számára állítanak fel, s végül maga viseli a fondorlatok költségét, melyeket ő indított és jóízű mosolylyal támogatott. De mivel a kár, melyet viselnie kell, csak mérsékelt, s ő azonfölül érdemetlenül leányt és derék vőt nyer, fia jövőjében is bízhatik: a kis megalázás, melyet különben a jólelkű és helyes gondolkozású öreg tapasztal, a vídám játék határai közt marad, melyet a néző, ki mindig uralkodik a bonyolult szálakon, jó érzéssel és lelki nyugalommal kísér. Az is igazságos, hogy a vén ficzkó, ki hajdanában maga is könnyelmű legény volt s bor mellett szeret ugyan fiatalkori csínjeivel dicsekedni, de különben feszes pórázon véli tartani fiát (213 kk.), nevelési eredményül kénytelen megismerni, hogy az alma nem esik messze fájától. A mit Menedemus, tanácsadójának meggondolt okosságát bámulva, fontolgat, mily csodálatosan van berendezve az emberi természet, hogy idegen ügyeket jobban megítél, mint sajátjait (503 kk.), ezzel öntudatlanul nem annyira a maga esetét, mint inkább Chremesét jelzi. Hiszen nemsokára (III. 9.) semmit sem sejtve, mindent vezetni véelve, felbízattja Syrust, hozza működésbe furfangjait, melyek valójában ellene vannak irányozva; aztán megdicséri (IV. 1.), midőn a munkánál látja, szánakozik a szegény Menedemus fölött vagyonának romlása miatt, mely Bacchis költekezése által fenyegeti, holott neki magának kell azt viselnie, vállalat von a gyöngye atya tévedésén, ki jó úton hiszi fiát (844), az együgyű hiszékenységén, kinek minden mesét orrára lehet kötni

(853); a beavatott jóízű mosolyával nevet a szemfényvesztő játék előhaladásán (V. 1.), míg végre — későn — felnyílnak szemei, és most Menedemusra kerül a sor, hogy nevéssen — rajta, a rászedetten, — valamint hogy mérsékletre intse (a haragban) és atyai viseletre oktassa (919 kk.). De a könnyelmű Clitipho is megkapja részét az ijedtségben és fájdalomban, melyet állítólagos kitagadása okoz neki. E vezeklés Syrust is érinti egy pillanatra, mert jó szolgálatai ifjú urának kárára látszanak kiütni s ő is koplalásra van vele ítélve, de a kipróbált emberismerőnek rögtön eszébe jut a helyes eszköz, melylyel világosságot vihet a helyzetbe (V. 2.). Ötlete egyúttal alkalmat nyújt, egy pillantást vetni Chremes családi életébe: nejét, Sostrátát, okos asszonynak ismerjük fel, kinek helyén van a szíve; alkalmas időben lép közbe fiáért s rettenthetetlenül megmondja haragos férjének az igazságot. Ennek bosszúsága végre erős atyai büntető prédikációban tör utat magának (1032 kk.), mely befejezi az ifjú töredelmét, de végül mégis megőrzi ez jó ízlését és akarata önállóságát, erőlyesen visszaútasítván anyjának egy jóakarátú házassági tervét. Bacchis és Antiphila ellentétével, az utóbbi háziasságának vonzó rajzával (274 kk.), valamint az előbbinek vallomásával is (II. 4.), gondoskodott a költő, hogy helyes világításba állítsa a boldog házassági frigy előnyeit a szabad szerelem mulékony örömei fölött. Valóban, Clinia és Antiphila frigye mintaházasságot ígér. A jó ifjú egészben atyja jellemvonásait viseli: lány kedélyű, kissé sűrű vérű, komor aggodalmaknak hozzáférhető, megbánás és kétségbeesés könnyen megragadja (256 kk.), éghat ujjongása (308, 679 kk.), majd halálra búsulja magát.

Egészben nyugodt lefolyása van a darabnak: úgynevezett fabula stataria; különösen a cím szerep, melyet a

már koros Ambivius Turpio játszott, kevés megerőltetést kívánt. Menedemus az utolsó felvonásig csupa senariusokban beszél, csak akkor emelkedik trochæusi septenariusokra, midőn öntudatára jut Chremes fölötti fölényének s a meglepő leleplezést kell előtte tennie. A következő izgatott tárgyalásokba, melyek ugyanazon rhythmust tartják meg, csak kevésé avatkozik takarékos szavakkal.

A menanderi-terentiusi művészet magaslátán áll az *Eunuchus*, melyet először 593/161-ben a megalesiai játékokon adtak elő, még pedig oly fényes sikerrel, hogy ugyanaz nap még egyszer ismételni kellett és a költőnek ezért 8000 sestertiusnyi rendkívüli tiszteletdíjat, eddigelé hallatlan összeget adtak, valószínűleg az ünneprendezők. Az elégtétel annál nagyobb volt, mert az ædilisek előtti próbán a költő gyűlölködő vetélytársa tiltakozott ellene s egyenesen lopással vádolta, mivel a tiszt és az élősdí szerepei Nævius Colaxából, melyet Plautus valószínűleg átdolgozott, volnának átvéve. Hogy ez ellen igazolja magát, a mint már a hatóság előtt is megtörténhetett, Terentius nyilvánosan a prólóban is alkalmat vett magának: elődeinek ama munkája ismeretlen volt előtte, különben csak közvagyonot használt fel és közös forrásból, Menander Colaxából merített. Ebből vitte át ama két szerepet Eunuchusába, melynek eredetijét szintén Menander költötte. Visszatért tehát a contaminatióhoz.

Egy előkelő hetæranak, Thaisnak, az a nemes szándéka van, hogy egy ifjú leányt, Pamphilát, kit gyermekkorában a kalózok Attikából elraboltak s egy kalmár hajdan Rhodusban anyjának adott át, és ki mellette mint testvére nevelkedett föl, családjához és polgárjogához segítsen. Ő maga nem régiben akkori barátjával Athenbe költözött, ennek halála után megismerkedett egy tiszttel, Thrasóval,

aztán pedig, midőn ez Cariába vonúlt, benső szerelmi viszonyt kötött Phædriával, egy fiatal athenivel. Ezalatt a rhodusi nevelőanya halála után ennek pénzvágýó fivére Phamphilát mint lantosnót árúba bocsátotta; Thraso, ki véletlenül jelen volt, a nélkül, hogy tudna róla valamit, megvette azon szándékkal, hogy visszatérte után Thaisnak ajánlja fel. De mivel vetélytársat talál nála, nehézségeket támaszt s nem akarja kiszolgáltatni az ajándékot, ha csak nem biztos Phædria fölötti előnyéről. Thaisnak, ki a leányban fogadott testvérére ismer s nyomában van rokonságának, nagy nehezen sikerül rábírní a heves ifjút, hogy néhány napra visszavonúljon. De testvére, Chærea, fiatal könnyelmű legényke, meglátta a virágzó Pamphilát, midőn kikötött Piræusban, forró vágytól megragadva utána ment és kikutatta, hogy épen most vitték be Thais szomszédnő házába, a mely előtt áll. A véletlen úgy akarja, hogy Parmeno, Phædria szolgája, épen készül egy rút eunuchot vinni Thaishoz ajándékul ura megbízásából. Mennyire irigyli Chærea a vén teremtményt az előnyért, hogy ugyanazon földél alatt, talán ugyanazon szobában fog lakni a bájos Pamphilával! Parmeno félig tréfából azt ajánlja, hogy lépjen ő az eunuch helyett Thais szolgálatába, s a rabszolga rémületére a tüzes szerelmes két kézzel ragadja meg e vakmerő eszmét. Az átöltözés gyorsan megtörténik, benn azonban, míg Thais a tisztnél van estebéden s a házi szolgálok fürdenek, az idegen leány őre bátran ki tudja zsákmányolni az alkalmat: meglepi az alvót s aztán az örömtől még ittasan elhagyja a házat. A nők nagyon felháborodnak és sok könnyet hullatnak a vakmérő tett fölött, melynek valódi elkövetőjét rövid csálódás után fölismerik. Szerencsére azonban, Thais kutatásai ezalatt kedvező eredményre vezettek: Pamphila fivére

előkerült, az ismertető jelekből a dajka bebizonyította a leány származását és kimutatta attikai polgárjogát; Chærea nagyon megörülve e megoldásnak, kész nőül venni őt, s a leány, valamint fivére beleegyeznek. A tisztnek, mint idegennek, le kell mondania jogáról. Thais a két ifjú atyjának oltalma alá helyezi magát, úgy hogy az elnéző öreg engedelmével a házhoz tartozónak tekintetik és Phædriának állandó biztos birtoka lesz. Thraso pedig rövid, kevésbé hősi ellenállás után megadja magát, és meg van elégedve élösdijével együtt, hogy mint bőkezű házi-barátot és fényes lakomaadót eltűrik a körben.

A vidám és kellemes darab teljesen lemond ama bonyoldalmakról és cselszövényekről, melyeket szerelmes ifjaknak szigorú atyáikkal való összeütközései szoktak szülni, ravasz rabszolgák szoktak kifőzni és kivinni. Az öreg Laches, kit csak a darab végén vezetnek be, nem talál egyéb tenni valót, mint a tényeket helybenhagyni. Még Pamphila felismerése sem történik meglepő módon: kezdettől fogva szemügyre van véve s nehézség nélkül teljesül. Az egész cselekvény, minden részében és fordulataiban, az ifjúság kezeiben van: eleinte Thais látszik a helyzetben uralkodni: az első két felvonásban ő a központ, mely körül minden forog, ő vezeti a többi személyt biztos fonállal, a mint látszik. De szövevényét keresztezi Chæreának háta mögött lángra gyúlt szenvedélye, kinek vakmerő csínje, következményeivel együtt, ettől fogva igénybe veszi a fő érdeklődést s az egésznek megoldására minden várakozás ellenére a legszerencsésebb kiindulást adja. E tizenhatéves legényke üde fiatalságú személye kitünően sikerült. Már nyilvános állása van Pireusban (270), pajtásai tudják benne becsülni a mulató czimborát: épen mára beszéltek meg egy picknicket s reá ruházták

az elnökséget (III. 4.). Már műértő a női szépségben (566), de a keze ügyébe eső mindennapi atheni polgárleányok egész karát oda adja egy ismeretlenért, kinek nyomát követi (296 k.). A vele egykorú leányka el nem kényeztetett és el nem idomtalanitott üdesége ellenállhatatlanul vonja őt magához (313 kk.); egy pillanatig sem vonakodik a vakmerő álkodásra vetemedni, s a szolgálta erkölcsi aggodalmát is találóan tudja megezáfolni (382 kk.). Mily stratégiával tudja a házban hódítását előkészíteni, előbb a bambát, veszélytelent játszva, míg megjő a kellő pillanat férfiasságának bebizonyítására: az a mód, a melylyel bámuló Antipho pajtásának a földolgot jelzi (604), mutatja, mennyire fölötte áll. E gyors erélylyel komikus ellentétben áll külső megjelenése az eunuch viseletében, melytől nem tud megszabadulni, melyben utczáról-utczára riadtan bolyong, ismerősei előtt futva, hogy aztán az utolsó felvonásban (V. 2.) még egyszer eljátszsza szerepét Thais előtt, de mint leálarczozott gonosztevő: azonban itt sem megy töredelme annyira, hogy a szidalmazó Pythias szolgálónak egy pár gonoszsággal ne feleljen és Thais büntető prédikációja ellen ne védje magát, sőt még ezzel szemben is egy udvarias szerelmi ajánlatot rögtönöz (882); és Pythias bizalmatlansága, midőn Thais nem fél e veszedelmes bűnöst, ki csak előlegezett menyasszonya fivérének színe előtt akar elvonulni, másodszor átereszteni küszöbén, csípős befejezést képez. Joggal látja előre Parmeno, hogy e kópé egykor el fogja homályosítani idősebb testvérét (299 kk.). Phædria természeténél fogva komoly, szigorú jellem (226), de a szerelem őt nem emelte föl, nem adott szárnyakat tettejének, hanem függővé tette a fel- és leszálló hangulatok minden ingadozásától és hullámozásától. A női szeszély kiszámíthatatlan befolyásai mintegy vezető

madzagon vetik ide s oda elragadtatás és undor, bizalmatlanság és föltétlen odaadás közt; úrnőjének egy könye **kormányozza**: egész szívéből odaadja magát neki, kit egy napig sem nélkülözhet, annál kevésbé egy éjen át (218 kk.), azért feltékeny és gyanakodó, könnyen hajlik a szakításra s mégis képtelen lemondani. Klasszikus módon van e föl- és leszállás rajzolva az első felvonásban, mely felülmúlhatatlan expositióban bemutatja egyszersmind Thais jó jellemét s az érzelgő ifjú fölötti fölényét, mégis igazán szereti őt. Csak gyöngé kárpótlásúl a bájos Pamphiláért, ki nem jelen meg a színpadon, fivére Chremes a tisztességes család típusát mutatja be, melyhez tartozik: falusi ifjú, ártatlan, kissé nyers és merev, idegenkedik a hetæraságtól (III. 3), de egy csésze bor, Ceres és Liber, fölmelegíti (732), gyámoltalan a világi ügyekben és bajokban, óvatos philister, ki inkább zárt ajtók mögött, mint viaskodásban alkudozik az ellenséggel (754 kk.). Chærea szerepének emelésére az okos Parmeno is bágyadtabb színekkel van festve. Éles megfigyelője és ismerője a világnak látkörén belül: Phædriával szemben magasabb bölcseségtől áradoz, az erős akarátú, heves Chæreával nem bír meg. Miután tréfás ajánlata, akarata ellenére ténynyé lett, nagyon is sokat tart magára a szépséges eszköz miatt, melylyel az ifjú urat oly könnyen vágyának kielégítésére segítette s azonfelül lelkiismeretének lecsillapítására elhitteti magával, hogy a hetæra-gazdálkodásba tett ez első pillantás a legüdvösebb erkölcsi hatással lesz ez ifjúra (923 kk.), de korlátoltsága napfényre jő, midőn belemegy Pythias otromba törébe (V. 4), és félelmében minden szokás és kötelesség ellenére kifecsegi az atya előtt a fiúk bűneit (V. 5), hogy aztán érdeme szerint kinevettesse magát a gonosz szolgálóval (V. 6). Az állandó jellemszerepek

kettejét, az Alazont és a Kolaxot bemutatja az Eunuch a tiszt és élösdije személyében. A görög eredetiből, a cselekvény menetéből következően, nem hiányozhattak; de mégis magától a római költőtől tudjuk, hogy itt más forrásból vett kölcsön. Nem lehet ezt másképen érteni, mint hogy Terentius szükségesnek érezte, amaz alakokat, melyek Menander Eunuchosában kissé háttérbe vonultak, közönsége kedvéért vastagabban rajzolni. Ezért ugyanazon költőnek valószínűleg régibb darabjához, a Kolaxhoz fordult, melynek átdolgozását már Nævius és Plautus kortársai látták a színpadon, s kivette belőle ama mulattató jeleneteket, melyek a mesére nézve ugyan nélkülözhetők, de a rómaiaknál oly kedvelt alakok jellemzésére annál hatásosabbak voltak: Gnatho monologját (II. 2), melyben ez kitárja gyakorlati életbölcseiségét, Thraso hetvenkedéseit és élösdije válaszait a harmadik felvonás elején (III. 1, 2), talán a negyedikben (VI. 7) a víg harczieleneget, melyben a dicsőséges hadvezér falstaffi hősiessége oly szépen napvilágra kerül. Míg elődei e motivumokat még szélesebben dolgozhatták ki, Terentius szorosan csatlakozhatott attikai mesterének szűkebb vonásaihoz. Antipho alakja is a római költő toldaléka lehet. Mindenesetre sokkal drámaiabb hatású, hogy a gyönyör utóízében kéjelgő Chærea kiléptekor egy társat talál, ki előtt, túláradva az ujjongó közlés vágyától, élénk párbeszédben rajzolhatja kalandja részleteit (553 kk.), mintha csak a nézőket tehetné titkának meghittjeivé. Hogy a részletekben a görög szövegtől némi eltérést kell fölvenni, a scholiasta-megjegyzésből következtethetjük, mely szerint az Andria egy mondata (959—961) a menanderi Eunuchból volna átvéve: a terentiusi átdolgozásban, úgy látszik, más hasonló pótolta (551 k.). Épen e helyet, mely közvetetlenül megelőzi az

Antiphóval való jelenetet, kellett önállóan szerkeszteni. Miért változtak meg az eredeti személynevek, Davus Parmenóra, Chærestratus Phædriára, Chrysis Thaisra, Simo Lachesre, alig lehet biztossággal megmagyarázni. Részben a vers kényelme vezethetett rá; Thais címzserepe volt Menander egy más nagy hírű komédiájának. Persius paraphrasisban adja elő az eredeti elejét, az eredeti nevek megtartásával (V. 161 kk.), melyből meg lehet ismerni, hogy Terentius megrövidítette és a hallgatót drámai élénkséggel gyorsabban vezette be a beszélgetés kellő közepébe.

Ugyanazon évbe esik a *Phermio*, karystosi Apollodoros Epidikazomenosa után, mulattatóbb, mint ugyane szerző Hekyrája, azért nagyobb sikerrel is került színre, legelőször a római játékokon. Két testvér ugyanegy időben több hónapi útra kelt üzleti ügyekben, az egyik Demipho, Lemnosba, az idősebb, Chremes, Ciliciába. A fiaik fölötti felügyeletet az öreg urak az előbbinek rabszolgájára, Gétára bízták, ki csakhamar belátta, hogy nem képes az életvidám fiatal vér zabolázására és sokkal jobban jár, ha vágyaiknak enged és segít. Így Phædria, Chremes fia, azonnal beleszeretett egy cziterásnőbe, ki fájdalom, egy kapzsi kerítő hatalmában van, s ennek követeléseinek nem tehet eleget az ifjú, mert a szigorú atyák czélszerűnek találták, semmi pénzt sem hagyni fiaik keze közt. A másik, Antipho, valamivel később, de annál bensőbb szenvedély rabja lesz egy tisztességes szegény leány iránt, kinek anyja épen meghalt. De egyetlen felügyelője, az öreg szolgáló, Sophrona, minden közeledést elutasít: a leány jóra való szülők gyermeke, attikai polgárnő, csak mint törvényes hitves volna neki átengedhető. E zavarban az élősdi Phormio, ügyes rabulista, segítséget talál: a törvényszék előtt az árva atyai barátjának adja ki ma-

gát, azt állítja, hogy Antipho rokona neki, s indítványozza, hogy ezt az attikai törvény értelmében a leány elvételére szorítsák. Mivel ez az összebeszélés szerint nem mond ellen, bírói ítélettel hozzá útasítják a menyasszonyt. Így állnak a dolgok, midőn az öreg Antipho, fia rémületére, hazatér. De Phormio vas homlokkal áll ellen dühös tiltakozásának, sőt össze is veti egymással Antipho abbeli kívánságát, hogy a rátukmált menyit lerázza magáról, és Phædria szükségét, kinek harmincz mina kell, hogy kerítőjét kielégítse, azt ajánlva, hogy nőül veszi a leányt, ha a nevezett összeget kifizetik neki adósságainak törlesztésére és az első berendezésre, természetesen azzal a hallgatag fentartással, hogy mihelyt zsebében lesz a pénz, visszalép a házasságtól. Ekkor derekasan segítségére jő a fölfedezés, hogy a szintén haza tért Chremes saját leányára ismer ama leányban, gyümölcse a viszonynak, melyet az öreg egy ifjúkori bűné következtében egy asszonynyal folytatott Lemnosban, hova most épen azért utazott volt, hogy a gyermeket elhozza és unokaöccsével, Antiphóval, összeházasítsa. Mivel most az öreg el akar állni a Phormióval kötött megegyezéstől, ezen van a sor, nehézségeket tenni. De midőn ismét el akarják venni tőle a pénzt, melyért Phædria már megvette lantosnőjét, felrobbantja az utolsó aknát: kihívja Antipho nejét s elárúlja neki férje titkos bűneit, kinek most örülnie kell, hogy a pénzbírságért, melyet Nausistrata Phædria javára reá szab, elnyerheti a megbántott matrona bocsánatát, s azt is elnyeri, hogy bosszúságára Phormiót vendégül hívják a mai lakomára.

Magasabb kedélyi érdekelt nem költ a cselekvény, de a főszemély, Phormio, megérdemli az elismerést, hogy mestereleg viszi keresztül cselszövényét és minden újabb nehézségnek megfelel. A hálás élősdiek ritkább fájához tar-

tozik (338 kk.): Antipho kedvéért magára veszi a kellemetlen ügyet, a mi mindenestre az öreg legvégső haragjának teszi ki. Igaz, hogy e fajta veszélyek számára vastag bőre van és semmi veszteni valója sincs (326 kk.): de különösen örömeire vannak az efféle apró hadjáratok, melyek tehetségét foglalkoztatják. Valódi vívó-ügyességgel veri vissza Demipho első dühös támadását (II. 3): villámsebesen ragad meg minden új helyzetet, s ki tudja használni (IV. 2); mily bátorsággal és lélekjelenléttel vívja az utolsó elkeseredett harczot mind a két öreg ellen! (V. 9.) Második sorban áll mellette segéde, Geta, ámbár szerepe terjedelmesebb. Csak kétszer, a főmozzanatokban, az atya elfogadására és a befejezésben lép fel az élösdi, míg Geta ritkán hagyja el a színpadot, a mennyiben mint jelentéstevő, hírnök, izenetvivő, közbenjáró mindig új foglalkozást nyer. Ő nyújtja az expositiót egy rabszolgatárssal való beszélgetésben (I. 1), mint *servus currens* hírt ad a két ifjúnak Demipho megérkezéséről, betanítja ifjú urát az elfogulatlan kifejezésre és magatartásra, melylyel haragos atyját fogadnia kell (I. 4), támogatja Phædriát az ezzel való első találkozáskor (II. 1), színből szóvitába ereszkedik Phormióval az öreg füle hallatára, hogy hű szolgául tüntesse fel magát, ki semmit sem enged meg ura ellen, s ezzel további cseleire megnyerje bizalmát (II. 3), értesíti Antiphót a dolgok állásáról (III. 1), magára vállalja pénzt szerezni Phædriának, ámbár vonakodva és saját sugallat nélkül, melyet csak Phormiótól nyer (III. 3, IV. 2), ennek nevében mint ügyes diplomata sikeresen alkudozik Chremessel (IV. 1), végre ujjongva hozza az örömhírt, hogy Phaniumot Chremes leányának ismerték fel (V. 6). A két unokatestvér közül Antipho a gyöngébb természet: atyjától való aggódó félelmében, még mielőtt bizonyos volna

ennek visszatérése, megbánja meggondolatlanságát (155). Ha nem követte volna Phormio vakmerő tanácsát, ha le kellett volna mondania a leányról, néhány napig bánkódott volna, de ezzel vége is lett volna mindennek (157 kk.); irigyli testvérét, hogy szabadságában áll kedvesét megtartani vagy elhagyni (173 kk.), és mégis jajveszékel azon gondolatra, hogy az övét ismét elragadhatnák tőle (201 kk.): oly szelíd és ingatag a szenvedélye. Atyját megpillantva, elmenekül, saját és a leány sorsát barátjára és rabszolgájára hagyva (215 kk.). Annál hihetőbbnek kellett látszania a hazugságnak, hogy a csüggeteg ifjút elbódította az élősd vakmerő panasza s azért egy szót sem mert szólni a törvényszék előtt (281 kk.). Igaz, hogy később maga jogos szemrehányásokat tesz magának gyávasága miatt (III. 1), részvétet is mutat Phædria szorongásai iránt, és igyekszik, habár csak szavakkal és mások által, segíteni rajta (III. 3), de semmit sem akar érte merészelni és mindjárt magán kívül van, midőn Geta Phormio ajánlata által veszélyeztetni látszik birtokát. (IV. 3. 4.) Több szerencséje van, mint esze és jelleme. Tetterősebbnek, sőt támadónak, a merész humor némi árnyalatával, mutatkozik Phædria; Geta bámulatára pompásan tudja Demipho előtt az első találkozásnál (II. 1) a naivot játszani. Különbben e szerep, valamint a két öregé, úgyszintén a kerítőé és az együgyű ügyvédek triója (II. 4) ismert minták után van kidolgozva. Szép, hogy a költő elégtételről gondoskodott a jogaiban titkon megbántott matrona, Nausistrata számára: sőgora a legjobb bizonyítványt adja neki, mint kipróbált közvetítőnek a családi ügyekben; gazdag hozománynyal ment férjhez s mégis türelmesen viseli a férj kiadásait, melyeknek czélja homályos előtte (V. 3). A két öreg kínos beszélgetésében is, melyben Demipho fél sza-

vakkal és czélzásokkal szeretné tudtul adni a dolog megváltozott állását, tapintatosan viseli magát (V. 4); még Phormio utolsó leleplezéseit is jogos bosszúsággal fogadja ugyan, de a nélkül, hogy méltóságáról megfélemedne s a női szelídségről és szendeségről lemondana. Egyetlen bosszúja abból áll, hogy egészséges logikával védi fia ügyét a fösvény öreg előtt. Hogy az újonnan fölfedezett mostoha leánynyal is jó lábon fog állni, várni lehet, mert ez mindjárt első látásra megtetszett neki (815). A görög eredeti czélszerű változáson ment keresztül az expositio jelenetében (I. 2): a mit Terentiusnál egy fiatal ember ad elő, ki az épen akkor nyert benyomástól izgatottan lép a borbélyműhelybe (91 kk.), azt Apollodornál a borbély beszélte el, ki a gyászoló leány haját levágta. Így még ama helyiségbe is drámai élet jö és Geta előadásába még több mozgás. Különben kicsinyben sok gond van fordítva az események és a színpadi oekonomia szoros indokolására. Így valódi nevének Stilpóval való fölcserélése, melyet Chremes Lesbosban kedvelt, hogy megakadályozza a titok Athenbe jutását (744 kk.). Ha tehát amaz első találkozás-kor kívánságára Phormio tudtára adja, hogy Antipho állítólagos rokonát és Phanium atyját Stilpónak hívták, Chremesnek meg kellett hökkennie (390): de csakhamar összeszedi magát, ama, lelkiismeretére nézve merész állítást téve, hogy Stilpót nem ismerte és soha sem volt ily nevű rokona (391 k.). Még Davus mint *πρόσωπον προτατικόν* föllépését is indokolja az a szándéka, hogy visszaadja Getának a kölcsönvett pénzt, melyre ennek szüksége van menyegzői ajándékul Antipho számára, s ezzel egyúttal jelezve van Geta benső viszonya a családhoz. Azonfelül alkalmat nyer ezáltal a költő oly elmélkedésekre, melyek figyelemre méltó szabadelvű tartalmúak: talán Terentius-

tól származnak, ki saját tapasztalásából elég jól tudta, hogyan gondolkoztak a rabszolgák ez önkéntes adókról.

Minden terentiusi darab koronája s valószínűleg legkésőbbike, melyről bizonyos, hogy 594/160-ban Aemilius Paulus halotti játékaik adták elő, a *Testvérek* (Adelphoe), ismét Menander után. A cselekvény alapvonásai igen egyszerűek. Demeának két fia van, kiknek egyikét, Aeschinust, nagybátyja, az aggregény Micio örökbe fogadta és igen engedékenyen nevelte föl, míg a másik, Ctesipho, édes atyja szigorú fegyelme alatt áll. Ez azonban nem akadályozhatta, hogy egy lantosnőbe szeressen, ki egy durva kerítő hatalmában van. Az idősebb testvér kaparja ki számára a gesztenyét a tűzből, midőn, veszélyes lévén a késedelem, erőszakkal elszökteti a leányt ura házából és atyja zsebéből utólag kifizeti a vételárat. Neki magának tíz hónap óta egy szegény szabadszülöttel van viszonya, melyből fiú születik. Ama nyílt útczán elkövetett erőszakos csínje miatt egy pillanatra gyanúba jő kedvese családjánál, mintha ezt hűtlenül el akarná hagyni, de Micio maga felvilágosítja a dolgot s kezet nyújt a házasságra. Demea pedig rájön, mit vétett Ctesiphója, kire mint mintafiúra büszke volt, és bele kell nyugodnia a megtörténtekbe.

A nézőnek kezdettől fogva kezébe van adva a kevés, lazán összebonyolított fonál, kevés meglepő történik: a mese tulajdonképeni bája itt a lélektani fejlesztésben fekszik, a kétellentétes testvéri jellem és az erkölcsi-pædagogiai kérdés kidolgozásában, melynek példái gyanánt szolgálnak. Itt a szelid, művelt Micio, ki békét és kényelmet szeret, a gondokat kerüli, a fiúval mint barátjával bánik, szeretettel és bizalommal igyekszik jóra vezetni, elnézőleg és szabad-elvűleg veszi és egyenlíti ki Aeschinusának ifjúkori hajlamait és kicsapongásait, mert ismeri a fiatal ember jó természetét és tudja, hogy mindenkor visszatérítheti az egyenes

útra (829 kk.), tetőtől-talpig derék ember, örömmel kész helyt állni a családért és a szegényebbeknél jóvá tenni az elkövetett igazságtalanságot. (IV. 3.) Vele szemben a parasztosan zsémbes rigorista, Demea, fekete epéjével és sűrű vérével, sötét szigor ó-divatú elvei szerint vezetve a nevelést, lelkiismeretes és kötelességtudó, mint férj és családapa, de erszényén tartja kezét és örömtelen. Ez ellentétek dialektikáját a költő nagy finomsággal és alapos-sággal juttatta kifejezésre. Rokonszenve természetesen Micióé, kinek bölcsesége, nyugodtsága és szeretreméltósága megnyerő vonásokban és minden beszédéből kidom-borodik, és kivéve testvérét, mindenkitől háladatosságban és szívélyes hajlamban nyer elismerést. Demeát ellenben, a darab önkénytelenül komikus alakját, nem szeretik, félnek tőle, kerülik, kigúnyolják. Mindig mint a kopó azt szimatolva a falu és város közötti úton, micsoda új gyalázatosságokat követhetett el Micio neveletlen fia, azt hiszi, hogy éberségét messze távolban semmi sem kerülheti el (396 kk.), büszke nevelési eredményeire, vélt képmására Ctesiphóra, kinek durva erényét a meghatottság könyeivel hallja a kópé Syrustól dicsértetni (III. 3. 535 kk.), és nem sejti, hogy lóvá tesz s mint a vakot vezetik, hogy egyedül előtte titok, a mi körülötte történik. (546 kk.) Valami megindító van becsületes aggodalmában testvére gyöngesége és elvakultsága miatt, fiának elfajulása miatt, kit kiadott kezéből s mégsem hagyhat el, s a család fenyegető romlása miatt; a nyugtalan izgatottság, melyben az öreg ember hányódik, a hegyke gúny, melyet a vakmerő rabszolga a derék aggastyánnal üz, csaknem részvétünket gerjeszti föl; és fájdalma, midőn végre rájön, hogy minden gondviselése haszontalan volt, hogy másik fia is, ki eddig öröme és vigasztalása volt, romlás martaléka lett, határos a tragikummal. Megtörtnek látszik,

becsületes elveivel csődöt mondott. De a vígjátéki derü és a költői igazságszolgáltatás nem engedi, hogy e keserű hangulatban, így megalázva, kinevetve és elhagyva maradjon, míg a többiek jó napot csinálnak magoknak és örülnek diadaluknak. Az ötödik felvonásban benső változás történik vele: megismeri, hogy minden erényes szigorúságával csak gyűlöletet és bánatot von magára, míg testvére kényelmes engedékenységgel megnyeri a szíveket. Elhatározza hát, hogy hasonló hangot fog fölvenni, nyájas lesz a rabszolgák iránt, gyöngéd és előzékeny Aeschinus iránt, mértéktelen kedvezményekre vetemedik, természetesen testvére rovására, melyek közül a legrosszabb az a követelés, hogy a hatvanöt éves Micio vegye nőül a menyasszony anyját, az öreg Sostratát, mert egyedül áll és szegény; s valóban ez elég jólelkű, hogy némi kissé durezás vonakodás után beleegyezzen s a többit is mind megadja, a mit a gonosz Demea javasol neki. Mert ennek mindenké előtt az a célja, hogy szeretetreméltó testvérének leczkét adjon, mily könnyű szivességekkel szeretetet és hálát szerezni, persze erkölcsi alap nélkül, s hogy a bőkezűség és engedékenység ellenében nagyon helyén van a szigor és tartózkodás ellensúlya; és midőn végül fainak választására hagyja, vajjon jövőre föltétlenül engedje hajlamaikat követni, vagy a maga idején tanácsával és rendreutasításával lépjen közbe, megvan azon elégtétele, hogy Aeschinus bizalommal elismeri jobb belátását. Mindenesetre kíváncsi volna, hogy az ellentétek e kiegyenlítése végül valamivel kevésbbé durván és hihetőbben ütött volna ki. Habár a legjobbat tehetjük fel a tiszteletreméltó matronáról, Sostratáról, hogy ősz férjét híven fogja ápolni s kárpótolja elvesztett szabadságáért, mégis megütközünk e hirtelen rátukmált házasságban. A római átdolgozó érezte ezt: mert míg Me-

nandernél Micio sok vonakodás nélkül késznek nyilatkozott, Terentiusnál, rendes módja ellenére, bosszús és goromba lesz, s csak vonakodva enged Demea és Aeschinus egyesült sürgető könyörgésének, kik csaknem erőszakot tesznek rajta. De nagyon kétséges, vajjon nem járt-e el lélektanilag helyesebben a görög költő, s nem szerencsésebben oszlatta-e el a nézők aggodalmát az agglegény hajlandósága által, melyet jól lehetett indokolni?

Egészen szeretetre méltóan van festve a két ifjú képe: mindketten jólelkű, meleg és hűszívű, életvidám legények; az idősebb erélyes, erőszakos, határozott, bátor és önfeláldozó, a másik lágyabb, érzékenyebb, csüggedőbb, a mint nevelésétől várható. Atyjokhoz való viszonyuk természetesen nagyon különböző: Ctesipho azt kívánja az öregnek, ha egészségének különben nem árt, hogy fáradságtól három napig ne kellessen fel az ágyból s így biztos legyen, hogy nem találkozik vele (518 kk.). Mily viszonyban áll Micio Aeschinushoz, legjobban mutatja abbéli érzékenysége, hogy fia eltitkolta előtte Pamphilával való viszonyát, és a csinos leczke, melyben ezért részesíti (IV. 5). Jótékony kifejezést nyer itt az atyai komolyság is egyfelől, valamint a gyermeki érzelem másfelől.

Különben a darabban erősebb vegyítés van drasztikus jelenetekből és nyersebb komikumból, mint a többiekben, legföljebb az Eunuchust kivéve. Syrus enyelgőbb és pajkosabb, mint a többi rabszolga Terentiusnál, különösen midőn Demeát bolondítja, profán konyhai rendeletekkel szakítva félbe a tisztes társalgást vagy komoly arczczal parodizálva az öreg bölcs mondásait (III. 3), vagy midőn mint Ctesipho durva erényének áldozatát tünteti fel magát és lóvá teszi az elragadtatott atyát (IV. 2). Csaknem plautusilag nyers a botozási jelenet a kerítő Sannióval (II. 1).

Ez Menandernél nem fordult elő, hanem szóról szóra Diphilus Συναποθνήσκοντες-éből van véve (átment Plautus Commorientes-ébe). A kerítő házából való elszöktetés motivuma természetesen Menandernél sem hiányozhatott, mert a cselekvény lényeges részei nyugosznak rajta. Úgy lehet gondolni, hogy az eredeti második felvonásában Aeschinus föllépett a leánynyal, Sanniótól üldözve, s rövid szóváltás után Micio házába vezette, míg amaz kívül maradt s a rajta esett jogtalanság miatt panaszkodott, aztán kilépett Syrus s kiegyenlítette vele a dolgot (II. 2), úgy hogy csak az első jelenet van Diphilustól, míg a következő némileg hozzá lehet alkalmazva. Terentius színpadán a verekedés Aeschinus és Sannio közt, mely az utóbbinak házában történt, még egyszer megújult Micio ajtaja előtt. Szerencsés fogása Aeschinusnak, hogy — talán csak taláломra, a nélkül, hogy biztosan tudná — a leány szabad születését említi és a pörrel való fenyegetéssel megriasztja a büntudatos kerítőt. E motivumot, melyet Diphilus tovább is felhasználhatott, Terentius elejtette. Aeschinus (a mint Menandernél történhetett) előnyt ad a békés kiegyenítésnek a vételár felajánlása által és Syrus hatásos előterjesztéseinek, kit a házban talált és tanácsot kért tőle. A római kidolgozás szerencsés önállóságára lehet következtetni továbbá ama tudósításból is, hogy Varro többre becsülte az eredetinél a terentiusi darab kezdetét, Micio monológiát s talán a Demeával való következő beszélgetést is.

A még ifjú költő finom és termékeny tehetségétől még gazdag aratást remélhetett a római színpad, midőn 595/159. évben utazást tett Görögországba, hogy saját szemléletéből ismerje meg a klasszikus földet és lakóit, s forrásuknál zsákmányolja ki az attikai komédia-irodalom

kincseit. De hazatértében, a Malea hegyfok körülhajózásánál, a vihar partra-szállásra kényszerítette. Először, mint beszél, Patræba ment, hogy hajóját várja, de hírt kapott, hogy az elsüllyedt málhájával együtt, melynek legbecsesebb része menanderi darabok készlete lett volna. Mélyen elbúsulva tovább ment az arkadiai Stymphalusba, hol halálos betegségbe esett, mely csakhamar megölte.

Terentius tulajdonképeni tere, mint láttuk, a fabula stataria: erre kellett vezetnie őt főszenész, a bátor vállalkozó Ambivius Turpio magasabb életkorának is, ki a charge-szerepekben eltöltött fölemészti tevékenység után nyugalmasabb szerepkörre vágyott (Hautont. Prol. 36 kk.), és megfordítva, talán éppen ez irányának köszönheti igazgatója hajlandóságát (Hec. Prol. II.). A mit ellenfelei elvetőleg vékony stilnek (*tenuis oratio*) és hideg, hatástalan írásmódnak (*scriptura levis* ellentétben Cæcilius gravitásával) jeleznek, éppen azt dicséri Cæsar, ámbár föltételes értelemben, midőn a terentiusi komédia «nyugodt mozdulatairól» (*sedati motus*) és «szelídségéről» (*lenia scripta*) beszél, melyhez persze ugyanoly arányban erőt (*vis*) kíván vegyíttetni. Mind a kettő rendelkezésére állt Menandernek, Terentiusnak csak az egyik fele a görögök művészetének, úgy hogy műértők ítélete szerint csak «fél Menander» nevére tarthat igényt. Plautus megkapó komikuma, egészben és részletekben, hiányzik nála: az atyák és fiúk nemes családból valók, a matronák tiszteletre méltók, még a hetærák is illedelmesek és jóézelmeiek. A burleszkebb szerepeket Terentius vagy egészen elkerüli vagy aránylag szerényebb hangra szállítja alá. Az attikai helyi szigorúan megtartja: semmi római dolgot nem kever belé, nincs semmi anachronismus, sem a színpadi *illusio* pajkos megzavarása. Minden bohózatot kerül, még az élcz minden

élesebb fűszerét is. Egészen lemond a furcsa ötletek sziporkázó tűzijátékáról, a pajzán dialog lapdajátékáról: nincs semmi vakmerő tisztességtelen szó, semmi kétértelműség, a társasági illemnek semmi megsértése. Nincs egy jelenete vagy helye sem, mely szívből jövő kaczajra ingerelne vagy azt a vidámságot szülné, mely elfeledteti a mindennapi életet. E helyett nyugodt előkelő vidámság, mely inkább az észben, mint a szívben lakik, a legjobb körök művelt társalgási hangja, mely szabatos és emelkedett, gyakran czélzásokkal, fél mondatokkal megelégszik, csendes ironiától van áthatva, tiszta válogatott nyelve (*purus, lectus sermo*) a művelt született rómainak, kinek legnagyobb és legbájosabb előnye a kifejezés átlátszó világossága és élessége (*proprietas*), minden szónak valódi jelentésében való alkalmazása. Fínom stil-érzéssel tartja meg a költő a határvonalat a tragikus pathos és közönséges beszédmód közt (*mediocritas*): csak ritkán, szenvedélyes indulatban mutatnak személyei rövid hajlamot a kothurnusra. Joggal dicsérte Varro finom és következetes jellemzésének művészetét, mely a különböző személyeknek kor, nem, állás, érzület szerint színezett beszédmódjában is következetesebben lép elő, mint Plautusnál. A rajz és színezés e biztossága képessé teszi, hogy nagyobb számú személyeket is megkülönböztessen a színpadon mozgalmas, sokszorosán megszakított dialogban. Mivel az átdolgozó ritka kivétellel egészben szigorúan ragaszkodik eredetijéhez és az esetleges toldalékokat vagy változtatásokat gondosan be tudja illeszteni, a darabok ökonomiája általában szabatos, a szerkezet zárt, úgy hogy egyik a másiktól függ és összhangzik egymással, s az indokolás és előkészítés jól át van gondolva. Két-két egymásba font résznek ügyes kettős játéka az ellentétek és összeüt-

közések által emeli a már is gazdagabban tagolt cselekvény ingerét. A drámai művészet nagyobb mélységével, melyre Terentius törekedett, összefügg a lyrai vagy operette-szerű elemnek jelentékeny gyöngülése is, Cæciliushoz és Plautushoz hasonlítva. Ama terjedelmes canticumokat többféleképp váltakozó rhythmusokban, melyek a cselekvényt vagy egészen feltartóztatják vagy legalább a zenei hatások mögött háttérbe szorítják, csaknem egészen elhagyta, s talán erre is akart Cæsar a *sedati motus* kifejezésével célozni. Egészen száműzte a szilaj anapæstusokat. Általában csak két darabjában fordulnak elő más, mint iambusi és trochæusi versek, az elsőben, az Andriában, és egyetlen egy rövid helyre szorítkozva a «Testvérek»-ben. Amabban is egészen szerény helyet foglalnak el a tulajdonképeni énekrészek és sehol sem bírnak a lyrai intermezzók természetével, hanem csak megfelelő rhythmikus motivum által jelzik a természetesen tovább haladó cselekvényen belül valamely helyzet vagy személy jellemét. Néhány bacchikus versben (481—485) adja utasításait a meggondoltan méltóságos bába, kilépve a házból. Egyszer, a negyedik felvonás elején (625—638), az ifjú Charinus, ki barátjától elárúlnak s minden reményében csalódottnak véli magát, váltakozó rhythmusú rövid canticumban ad kifejezést keserű érzelmeinek: egy daktylusi tetrapodiára creticus tetrameterek következnek, melyeket két iambusi dimeter és két bacchikus tetrameter követ. A «Testvérek»-ben is a szenvedélyes Aeschinus az, a ki az őt ért hamis gyanú miatti élénk nyugtalanságát vegyes rhythmusokban, melyeknek magyát choriambusok alkotják, fejezi ki (610—616). Sehol sincsenek efféle énekek két vagy három személy közt felosztva. Némi kárpótlásul a zenei változatosság és mozgás e hiányáért a recitativokban

nemcsak iambusi, valamint trochæusi septenariusok és octonariusok vannak igen bőven alkalmazva, úgy hogy a senariusokkal szemben a szövegnek mintegy felét foglalják el, hanem az iambusok és trochæusok közt igen gyors, gyakran nyugtalan váltakozás fordul elő, míg rövidebb sorok, úgynevezett záradékok (clausulæ) itt-ott nyugvó pontot jeleznek.

A saajátságos irány, melyet Terentius képviselt, elkeseredett ellenmondásra talált ama párt részéről, mely bizonyos tekintetben Cæcilius iskoláját folytatta s ennek halála után érvényesíteni akarta a komikus színpad fölötti uralomra való igényét. Szóvivőjévé egy régibb komédia-költő, *Luscius Lanuvinus* tolta föl magát, ki csak támadásai visszaütésének köszönheti, hogy az irodalomtörténetben egyáltalában szó van róla. Ő is kísérletet tesz menanderi darabok átdolgozásával. Kevéssel az Eunuchus előtt előadatta a *Phasmát* Menander után. Alaposan megbukhatott, mert Terentius az ellenfél megszégyenítésére megelégszik azzal, hogy egyszerűen ez előadásra emlékeztet. Talán a még régibb *Theusaurus* is Menander után volt dolgozva. Legalább *egy* sikerét még Terentius is kénytelen elismerni (a Phormio prologjában), habár ennek érdemét is inkább a színésznek, mint az írónak tulajdonítja. A miket szemére vet, azok részben mesterének gyöngéi: rossz latinság s a komédia közötti finomabb stíl-határok elmosódása, például egy fantastikus ifjú felléptetése, kinek víziója van. Különben Luscius, a mint látszik, szigorúbban ragaszkodott a görög szöveghez, mint Cæcilius, a nélkül, hogy oly helyeket, melyek ellentétben voltak a római felfogással az életben vagy ügyvitelben, a nemzeti fogalmakhoz alkalmazott volna, a mit ellenfelei részéről mint durva hibát és tudatlanságot vetettek sze-

mére. Egészben véve a bűnlajstrom, melyet szemére hánynak, nem épen lesújtó, s az ismételt fenyegetések sem nyomnak sokat a latban, hogy alkalom adtán még jobban kibővítik a lajstromot. A makacs és megátalkodott polemia, melyet Luscius és pártja az ifjú feltörekvő költő ellen folytatott, mutatja, mily veszélyesnek látszott ez rájuk nézve tehetsége és összeköttetései következtében, mily jelentékenyen érvényesült saajtszerűsége a hagyomány ellenében. Gyűlölködő gyanúsításokkal az ünnepadóknál, a próbák és előadások zajos félbeszakításával, megvető bírálatokkal először is lehetőleg egészen ki akarták az ujonczot szorítani a színpadról és elriasztani. Felszólaltak a contaminatio ellen, mely hiba a művészet fennálló szabályai ellen, megsértése a fordító köteles hűségének; továbbá elődein elkövetett lopásról vádolták a költőt, mert bizonyos jeleneteket és alakokat régiebb darabokból új használatra alkalmazott; kárhoztatták stiljének soványságát és bágyadtságát; végre, midőn a gyűlölt ellenfél mindinkább utat tört magának, nem neki tulajdonították az érdemet, hanem előkelő pártfogóinak, kik kijavították a kontár fogalmazványát és álarcza mögött saját fényöket ragyogtatták. Az utóbbi szemrehányást finom tapintattal czáfolat nélkül hagyta, vagy úgy fordította, hogy neki nem kevésbbé, mint barátjainak, becsületére vált.

E gyűlölködő támadásokra előkelően ironikus hangon a *prologok*-ban válaszolt, melyeket mindegyik darab előadása előtt elszavaltak. E prologok czélja eredetileg többé vagy kevésbbé beható előadás volt a meséről, előzményeiről és lefolyásáról. Mint az euripidesi tragédiákban, úgy a közép és újabb attikai komédiában is a szavaló szerepe valamely istenségnek vagy dæmonnak jutott, így az Areturusnak a Rudensben, a házi Larnak az Aululariá-

ban, Auxilium tündérnek a Cistellariában, vagy párbeszédes formában is a Luxuriának és Inopiának a Trinummus-ban. A darab és az eredeti szöveg, valamint a görög és a római szerző neveit már az előadás előtt tudtul szokták adni, a mennyiben az ünnepien ékesített játszó személyzet ó-görög szokás szerint nyilvánosan a közönség elé állt a színpadon, úgy hogy nem volt föltétlenül szükséges, ugyanazokat fölvenni a prologba, de nem ritkán ez is megtörtént, kivált mivel könnyen lehetett azt a kérést csatolni hozzá, hogy a közönség fogadja szívesen a darabot. Terentius korában, talán épen általa, szokásba jött, hogy a költő vagy a színigazgató vagy mindkettő érdekében mondott beszéd képezte a prolog főtartalmát, úgy hogy ez foglalta el a hajdani parabasis illető részének (az anapæstusoknak) helyét. Egészen úgy, mint Aristophanes idejében, a vetélytársak támadásai vagy a közönség szeszélyei nyújtottak alkalmat és anyagot e fejtegetésekre. A mese elbeszélése, melyhez a hallgatók még mindig szokva voltak, könnyen elmaradhatott, mert a költő az első felvonásban az expositióval pompásan be tudott vezetni a cselekvénybe, és még a műveletlenebbeknek is meg kellett idővel tanulniok, hogy önállóan kövessék a fonalat. A fenmaradt prologok nem mind készültek az illető darabok első előadására s csak esetleges maradékát nyújtják számunkra az eredetileg nagyobb készletnek. Legrégiebbnek látszik a Hecura második előadására írt prolog töredéke (az első egészen prolog nélkül volt), azután a harmadik előadás teljesen fenmaradt prologja. Az Andria prologja is a darab ismétlésére volt szánva, míg az Eunuchus, a Hautontimorumenos, a Phormio prologjait az első előadáson mondhatták. Az Eunuchus prologját korra nézve talán megelőzi a «Testvérek»-é. Különben gondolhatjuk,

hogy ez előszavakat a szükséghez képest a régibb példányok felhasználásával és új részletek betoldásával, majd így, majd úgy idomították és faragták. Szabály szerint fiatal emberek adták elő, kivételesen (mint a Hautontimorumenosét és a Hecura második prologját) az igazgató, ki egyszersmind a főszerepet játszotta.

Epigonok.

Terentius halálával mély apály következett a Palliában. Sokkal ifjabban halt meg, hogysen tanítványokat és követőket hagyjon hátra; az öregebbek pedig, kik még Cæciliusra vagy épen Plautusra támaszkodtak, részben szintén meghaltak már, részben sokkal jelentéktelenebbek voltak, hogy sem valódi tekintélyre jussanak. A kevés nevet, melyekről tudomást nyertünk, még chronologiailag sem rendezhetjük kellő biztossággal. Jól ismert volt *Trabea*, kinek Cicero egy pár jó septenariusát említi, melyekben egy életvidám ifjú a szívemelő fogadtatást rajzolja, midőn tele erszénnyel a kerítőnőhöz megy s aztán beléphet szépjéhez. Megerősítik Varro ítéletét, ki az indulatokban (παθή) dicsérte művészetét. Ugyane dicséretben részesíti e műértő *Atiliust*, kinek «Nögyülőljét» (Misogynos) Cicero idézi (nagyhírű volt Menander Μισογυνικός-e). Rosszalólag mondja más alkalommal rendkívül keménynek stíljét: az általa rosszalt, kissé zörgős vers csaknem enniusi játékokra emlékeztet. Ha a szerző talán a prænestei L. Atilius volt, a ki Terentius korában színészkedett, úgy a stil-érzék e hiányában földieivel osztozott, kiknek rossz latinságát már Plautus gúnyolja. Talán nem merészlünk sokat, ha a παθή e mesterének tulajdonítjuk egy ugyanazon nevű költő Electra tragédiáját, melyet még

Cæsar halotti ünnepén is előadtak. Hiszen a tragikust is a következő verssel jellemzi a VII. századnak egy műbírálója (Porcius Licinus): «vasas a szerző, de mégis csak szerző», és Ennius is kísérletet tett a dráma mindkét nemében. Talán a plautusi korhoz tartoztak: *Juventius*, egy Anagnorizomene (az újra felismert) szerzője, és *Licinius Imbrex*. E költő Neerájában (Philemo után?) egy hetvenkedő tiszt fordult elő, ki előtt nem látszott elég magasztosnak a címben megnevezett nejének neve: Neriónak kellene magát neveznie, mint Mars nejének. Sajátságos, hogy egy hasonló jelentésű melléknévű költőről, P. Licinius Teguláról történik említés, ki 554/200-ban felsőbb megbízásból körmeneti éneket írt egy prodigium engesztelésére (mint egykor Livius Andronicus). Talán a nemzetségnév ugyanazonossága és a czéhbeli közösség adott alkalmat, hogy az egyiket a másiktól csaknem egy jelentésű melléknévvel különböztessék meg.

Nem csoda, hogy a friss termelés a Palliata területén megakadt. Miután csaknem egy századon át kizsákmányolták a görög játékindet, s az első mesterek legjobb vagy legalább a római közönségre nézve legélvezhetőbb darabjait, különösen Menander nagyszámú darabját előadták, lassankint kifogyott a valóban hálás anyag. A hatásos típusok és mesék rendelkezés alá eső készlete ki volt merítve; nem akarták mindig újra ugyanazon alakokat és bonyodalmakat hozni. Azt is látni fogjuk, hogy más elemek érvényesültek a drámai színpadon. Ennek daczára nem nélkülözhatték a görög vígjátékot: az öregek fájdalommal gondoltak a szép időkre, midőn Plautus oly alaposan meg tudta nevetetni nézőit, a mi az újabbak közül senkinek sem igen akart sikerülni, sőt épen oly kevésbé tetszettek műveik, mint az új kisebb értékű pén-

zek. A vállalkozók ekkor, mint ily esetekben történni szokott, a régi kedvenczhez tértek vissza: a régi jó bort vették elő az ízetlen új termés helyett. Igaz, hogy az ünnepadókra nézve becsületbeli dolog volt újat nyújtani, de az utolsó évtized áramlata annyira feledésbe döntötte ama régi darabokat, hogy az ifjabbak soha sem látták azokat: természetesen nem is olvasták, mert a szövegek kizárólag a színigazgatók kezében és birtokában voltak. Csak egy kis hadi cselre volt szükség, nehogy már előre elriaszszák a közönséget állott portéka kínálásával. Megváltoztatták a czímet, úgy hogy a kevésbbé ártatlan színházlátogatót is csalogatta az új hang. A Casinát *Sortientesre* keresztelték a menanderi Κληροόμενοι (a sorsolók) fordítása által; a Mostellariának szintén visszaadták az eredetinek nevét, a *Phasmát*; a Pœnulusból (vagy a menanderi Carchedoniusból) a «Nagybátya», Patruos (t. i. Hanno) lett, s ezúttal még a latin szerző nevét is elleplezték furcsa körülírással: a pépevőfi (Pulphagonidæ) azaz rabszolgafi Plautus munkájának nevezik a prologban. A személynevek megváltoztatására nézve is vannak példáink (Stichus és Aulularia). A prologok, melyeket e megújított előadásokra írtak s melyek kiszorították a valódi plautusiakat, elárulják ez eljárásokat és alkalmukat, a mint magukat is saját koruk terményeiül árulják el részint a bőbeszédű terjedelmesség és üres élczelés, részint ama vonatkozások által, melyek csak a VII. század elejére illenek, különösen a színházi ülölépcsők említése (nem 608/146 előtt). Nem maradhatott el, hogy ama vállalkozók a költő szövegére is kezet vesse-nek, hogy czéljokhoz és a kor ízléséhez idomítsák, a mit hasonló körülmények közt a görög tragédia remekműveinek is el kellett tűrniök. Részint irgalmatlanul összehúzgálták a darabokat, mint a Stichust, részint bővítő vagy

változtató toldalékokkal, intermezzók befűzésével (milyen a *Curculió*-ban a ruhatárnok beszéde) elnyújtották és átídomították. A *Poenulus*-nak, valamint az *Andrián*-nak két különböző szerkezetű végjelenete van, az egyik hosszabb, gondosabb kidolgozású, a másik rövidebb s mintegy elhamarkodja a befejezést. A prologokat meg épen újra meg újra átdolgozták esetről-esetre bizonyos adott alapon. Mindehhez járult a nyelvalknak többé vagy kevésbé átható modernizálása, alkalmilag a versek, kivált a canticumok átolvasztása a kényelmesebb és szabályszerűbb senariu-sokba. Mivel így ismételt változtatásokat és átdolgozásokat vittek a színházi példányokba, a későbbi hagyomány tulajdonképeni alapjába, lassankint a szövegnek különböző rétegei képződtek: az eredeti alapot különböző kezeztől származott változtatások és toldalékok változtatták át, vonták be és szőtték át, melyeket néha még tárgyi bizonyítékokból lehet felismerni, minők a kézirati tanúság, anachronismusok, mint a basilikák s más Plautus utáni időkben épített helyiségek említése, vagy a kenyérsütése, mint önálló iparé. Ellenben igen gyakran csak a nyelvi és versmértéki alak, a logika és műérzék útmutatására van utalva a kritika. A fenmaradt plautusi darabok közül talán egy sincs megkímélve e befolyásoktól.

Miután azonban ily úton másodszor divatba jött Plautus neve, természetszerűleg föléledt a hamisítás ipara is. A kedvelt czég jegye alatt nem csak a valódi bort mérték ki többé, hanem régibb és újabb esztendők más fajait is előszedték, melyeknek arra kellett szolgálniok, hogy a közönségnek a plautusi termékek iránti vágyát kielégítsék. A mi még *Nævius*-tól és Plautus más kortársaitól raktárban és feledésben volt, újra napfényre került lobogója alatt. A jelenkor ismeretlen költői kétséges tehetségek termékeit

hasonló zászló alatt csempészték be: még mindig inkább számíthattak elfogadásra s a vállalkozók sikerre, mint saját becsületes nevökkel próbáltak volna szerencsét. Legkényelmesebb dolga volt ez epigonok egyikének, névszerint *Plautiusnak*: jó lelkiismerettel hirdethette minden darabját mint Plauti fabula-t s a nézőkre bízhatta, vajjon az ő vagy a régi Plautus művészetétakarták-e bennök találni. Így történt, hogy a hetedik század első felétől fogva mintegy 130 úgynevezett plautusi komédia rostálatlan tömegét ásták ki s másolatokban lassan-lassan elterjesztették, melyből a valódiakat kiválogatni egyik első feladata lett a század végén fölébredt kritikai szellemnek. Nem csoda, hogy ez eljárásban némely munkánál, mely eddig más név alatt volt forgalomban, viszont arra tekintettek, nem lehetne-e Plautusnak tulajdonítani. Így Varro nem kételkedett, hogy a régibb költő *Aquilius*-nak (talán Menander után szabadon átdolgozott) Bœotiája inkább Plautustól származik, mivel ennek stíljét és vidámságát vélte benne fölismerni. Így az éhes élösdinek bizonyítékul idézett beszéde, melyben panaszskodik, hogy nem többé, mint gyermekkorában, a gyomor, hanem az óra határozza meg az evés idejét (nyilván önálló toldalék), valóban méltó a sarsinai költőre, de chronologiai okokból inkább Nævius egyik kortársára illik. Hogy az állítólagos plautusi komédiák ama nagy tömegében a nem jelentéktelen számú csempésztettek mellett az általában elismerteken kívül, melyek hozzánk jutottak, a mesternek még más valódi darabjai is voltak vagy lehettek, senki sem vonta kétségbe az ó-kor szakismerői közül, csakhogy ítéleteikben eltértek egymástól, mert inkább általános benyomás, mint tárgyi-lagos okok szerint ítélték. Tudósok, mint Varro, Verrius Flaccus, Valerius Probus, még magok olvasták a roppant

hagyatékot, s az egyes helyekre szóló magyarázataiknak és jegyzeteiknek köszönhetjük 34 cím fentartását s valamivel több mint 300 verset a töredékekben, melyek néhány érdekes adalékkal járúlnak a Palliata ismeretéhez. Találunk itt egy uzsorásnőt (Fæneratrix), kerítő párt (Gemini Lenones), hármás ikreket (Trigemini), szökött rabszolgákat (Fugitivi), lusta élösdit és egy élösdit mint orvost, egy Colaxot, egy mogorvát (Dyscolus), egy parasztosat (Agræcus), menanderi címeket, melyek csak Plautus utáni időből származhatnak; egy «gyöngykomédiát» (Bacaria), rablókat (Cæsus vel Prædones, a kettős cím bizonyítéka az ismételt előadásnak), kik betörnek, a megtámadottat elrejtett aranyának kiadására kényszerítik, rabúl hurezolják el; nőket, kik kocsin jönnek a színpadra (Astraba), és más egyebet.

Sextus Turpilius.

A Palliatának csak még egy neves költője emelkedik ki a hetedik század közepéig az általános sivatagból, *Sextus Turpilius*. Fájdalom, nem tudunk egyebet mondani életéről, mint hogy 651/103-ik évben késő vénségben halt meg Sinuessában, Latium déli határán. Cæcilius irányának legjelentékenyebb követőjeként lehet őt megjelölni. Minden darabjának (összesen 13) görög címe van, a legtöbb ismét Menander után van dolgozva, bizonyára legalább öt: Canephorus, Demiurgus (a kézmíves), Epiclerus (az örökös), Thrasyleon (egy híres menanderi tiszt neve), és Leucadia (a leukasi leány). A régi novella Sappho rajongó szerelméről a szép lesbosi Phaon iránt és kétségbeesett ugrásáról a leukasi szikláról, sokszorosan foglalkoztatta az

attikai komédiát, habár nem mondhatjuk meg, mily fordulatot adott neki minden egyes költő. Már Ameipsias, Aristophanes kortársa, költött egy Sapphót, s utána nem kevesebben, mint öten, kik közt a legfiatalabb Diphilus; egy-egy Phaont mind a régi (Platon), mind a közép komédia (Antiphanes) mutathat fel, és Leukadia volt Amphistól, Alexistól és Menandertől, azonfölül még egy Leukadios Antiphanestől. Menandernél és Turpiliusnál Phaon vén, rút révész volt Lesbosban, kinek egyszer szerencséje volt az öreg asszonyt átváltozott Venust a szárazföldre átvinni. Mivel (irgalomból) nem fogadott el pénzt a szegény asszonytól, az istennő búcsúzáskor (de bizonyára az ő balga kívánságára) kenőccsel ajándékozta meg, melynek az a hatása volt, hogy minden nő beleszeretett. E varázst és következményeit tüntette fel a komédia. A pikáns az volt benne, hogy a vén ficzkó külső megjelenésében a legcsekélyebb változás sem történt, és hogy mégis minden nő az otromba filkónak, kitől különben elszaladt volna, egyszerre mint valami Adonisnak udvarolt, az ifjú, csinos, szeretetreméltó férfiak megbotránkozására, kik elhagyatva látták magokat. Szellemes megfordítása volt az Alazontypusnak (a mint hogy Pyrgopolinicest Plautusnál a lesbosi Phaonnal hasonlítja egybe élősdije), hogy amaz isteni hatalomnál fogva valóban ellenállhatatlan lévén, nem védhette magát bájos személyének tolakodó ostromlásaitól, hogy fenhordta az orrát, a fásultat játszotta, s idővel maga is szívéből beleúnt veszélyes bájába, míg imádóit kölcsönösen a féltékenység emésztette föl. De a katastropha nem maradt ki. Az egyik leány (Sappho?), ki különösen hő vágygyal járt utána s miatta eddigi kedvesének csúfosan hátat fordított, elhatározta, hogy kétségbeesésből vagy szerelmi próbául megteszi Phaon kívánságára ama hirhedt

ugrást a szikláról a tengerbe. A megvetett ifjú azonban kihalászszsza, s a hideg fürdő feloldotta a bűbájt: kigyógyúl örültségéből, ismét a régi szerelmet érzi előbbi imádója iránt, és a mint a szenvedő megfogadta, megülik a gyógyulás vidám ünnepét. De Phaonról is el kellett valahogy tűnnie a varázsnak, és pedig kielégítő módon, mert templomot emelt Venusnak Leukason. Demetriust biztossággal lehet visszavezetni Alexis egy híres darabjára. Poseidippos után készülhetett Philopator (a jó fiú), Diphilus után Lemniæ; Pædiumra nézve válogathatunk Menander, Apollodor, Poseidippos közt. Újak a Lindia, Hetæra, Paraterusa (kémnő) címek.

Az eredetinek szabadabb kezelését mutatja az Epiclerus egy példája: a monolog helyére, melylyel e darab Menandernél kezdődik, Turpilius dialogot tett az ifjú úr és rab-szolgája közt, épen úgy, mint Terentius az Andriában. Szabadabb rhythmusú (bacchikusok, kretikusok, anapæstusok) canticumokat több darabból ki lehet mutatni: ezek egyikét (a Demiurgusból) Cicero még hallotta Rosciustól előadni. A legfeltűnőbb különbséget, Terentiussal összehasonlítva, a nyelvvalak mutatja. Turpilius komédiái bőséges bányául szolgáltak a grammatikusok és glossographok számára: gyűjtő szorgalmoknak köszönhetjük a legtöbb töredéket, melyek a mérsékelt számú versekhez (218) képest az ószerű szóképzések és mondatszerkezetek bámulatos bőségét nyújtják. E népies archaismusok helyezik csak igazi világitásba Terentius «válogatott» kifejezőmódjának finomságát és simaságát. A hallgatók nagy tömege nem igen jól érezhette magát a kizárólagos előkelő körök e hangjánál: azért Turpilius stílje visszahatást képvisel a népies ízlés javára, összhangzóan a Plautus iránt újra fölébredt előszeretettel.

II.

A tragédia.

Az athénieknek egy költőjük sem volt, ki egyformán alkotott volna tragédiákat és komédiákat: az elméleti vallomásnak, hogy mind a kettő egy és ugyanazon embertől való, melyet Sokrates a platói symposion végén Agathontól és Aristophanestól kicsikar, nem volt gyakorlati következménye. Rómában is elvált egymástól a két szellemirány a művészet emelkedésével. Először — Plautus óta — a vígjáték terén léptek föl különös tehetségek.

De még *Atilius*, ki úgy látszik, Cæcilius előtt költött, kísérletet tett mind a két fajban. A sophoklesi Elektra fordítását Cicero igaz hogy rossznak nevezi, de ez volt az egyetlen; és legalább egyik canticuma, kétségkívül a megölt fölötti panasz (Soph. 245 kk.), elég hatásosnak látszott Antoniusnak, hogy Cæsar halotti játékain előadassa.

Ennius aztán még egyszer mindent átkarolt sokoldalú tehetségével, de a tréfás dráma még sem volt tulajdonképp az ő eleme, s már életében talált a tragédia kizárólagos művelőket. M. *Pacuvius*, Brundusium római gyarmatból (szül. körülbelül 534/220-ban) Ennius unokaöccse s tanítványa, barátságban volt Læliussal, valószínűleg tehát közel állt Scipio köréhez: hosszú életén át szeme előtt látta a római hatalom, valamint a görög műveltség kifejlődését, névszerint a Palliata virágkorát is. Ő az első, ki a színpadon a komoly drámára szorítkozott. Ennek daczára alig ment tragédiáinak száma többre, mint Ennius

drámáinak fele: azonkívül még csak szatirákat olvastak tőle, vegyes költeményeket mestere stíljében, melyekből semmi sem maradt fenn. Irodalmi műveinek aránylag csekély terjedelme részben azon körülményből magyarázható, hogy egyszersmind festő volt: az idősebb Plinius a forum boariumon álló Hercules-templomban még látott tőle egy híres képet. Ehhez járul, hogy lassan és meggondoltan dolgozott. Mily korán vagy későn kezdett dolgozni, nem tudjuk. De életének utolsó évtizedében, midőn egészségi szempontból elhagyta Rómát és Tarentumba vonúlt, semmit sem alkotott többé a színpad számára. Nyolczvan éves volt, midőn ugyanazon ünnepen versenyezve lépett fel Acciussal: valószínűleg ez volt utolsó darabja (talán a Chryses). Csaknem kilenczven éves kort ért el a szelíd szeretetreméltó aggastyán, midőn Tarentumban meghalt. Tevékenysége nagy jelentőségű volt a római tragédia fejlődésére nézve, mert az anyag kiválasztásában, valamint kezelésében új ösvényekre lépett.

Csak igen kevés darabjában érintkezik elődeivel. A *Fegyverbíróság* (Armorum iudicium) Aeschylus példájára, kinek Ὀπλων Κρίσις trilogiájában az első darab volt, szélesebb alapot ad Ajax tragikus végének, melyet már Livius és Ennius is tárgyaltak. A tulajdonképeni súlypont itt a két ellenfél vitájában feküdt, és Pacuvius volt az első a római költők közt, ki Ajax és Ulixesnek a rhetor-iskolákban oly kedvelt vitatkozását, újabb forrásból előadta a drámában. Trójai foglyok, nem az Atridák képezték Nestor javaslatára a döntő bíróságot, mely azonban nem fordult elő a színpadon. Miután a legyőzött haragos viselkedésről jelentést tett egy szemtanú, őt magát látták föllépni, hogy az öngyilkosság előtt szabad utat engedjen

keserű érzelmeinek egy híres canticumban. A temetési tilalom fölötti tárgyalások fejezték be (mint Sophoklesnél) a darabot.

Teucer-ben, szintén Sophokles után, Ajax hazatért féltestvérének volt adva a főszerep, míg Ennius ugyanazon tárgyra nézve Telamót választotta hősül. A két jellem finomabbúl kidolgozott ellentéte által az ismétlés új ingert nyert. Fényjelenete, a cselekvény tulajdonképeni központja, a hazatért fogadása volt a szenvedélyes atya által. Viharzó haragról szívszaggató panaszra térve át, trochæusi septenariusokban vetette szemére bűnét a vélt árulónak az elárvult aggastyán, mely versek a sigmatismus és az alliteratio egyéb alakjai, valamint a végszótagok hasonló hangzása következtében (homœoteleuta), utánozhatatlan hatást tettek. «El mertél válni tőle (Ajaxtól) s nélküle lépni Salamisba? és nem rettegtél az agg atya tekintetétől, kit gyermektelenné tettél, szétéptél, megsemmisítettél? és nem esett meg szíved sem testvéreden, sem kis fián, ki oltalmazmadra volt bízva?» *Teucer* hosszú védelemmel válaszolt, névszerint kimerítő jelentésben mondta el a Trójából való hazatérést, mily balsors következtében veszté el a kis Eurysacest. Itt fordul elő a tengeri vihar ama ragyogó festése, melyet Sophokles a régi epos alapvonalai után színezt ki: a pompás kép tipikussá lett a következő költőkre nézve, melyet különféle változatokban utánoztak. Először a tenger csalékony csendje, a mint a delfinek a verőfényen játszadoznak a hajó körül és a gondatlan hajós nép nem tud eltelni nézésökkel; mint lesz aztán hullámos a tenger tükre napnyugta felé, beköszönt az éj és a felhők kettős sötétsége, villámok cikáznak, dörgéstől reszket az ég, hirtelen záporral vegyes jég szakad le, minden oldalról előtörnek a szelek, dühös forgószelek emelkednek és forr a

tajtétkzó áradat; mint hánycák ide s oda a rohanó hullámok a hajót, feldobják az örvény öléből s ismét leragadják; mint zúg összevissza a vitorlák és kötelek sivitása és moraja, a hajó recsegése és a mennydörgés bömbölése. De hiábavaló minden igazolás: az aggastyán semmit sem akar hallani, míg nem nyeri vissza elvesztett unokáját, eltaszítja magától a korcsot, ki megsemmisítette törzsét és számkivetésbe üzi őt. De csak most emelkedik teljes magasságra a drámai összeütközés. Az eltaszított anyja, Hesiona, mintegy bacchusi örvöngéstől megragadva, heves pártviszályt gyújt lánggra. Miután Teucer barátjai hiába kísérelték meg az aggastyán megszelidítését, fölkelés tör ki a király ellen, ki éveit ellenére hősi erővel védi magát. Most Teuceren van a sor, hogy gyermeki kegyeletét és nemes érzületét önlegyőzésével megmutassa: a kemény atya részére áll, oltalmazza trónját és vidám nyugodtsággal aláveti magát az Apollo által is helybenhagyott utasításnak, hogy idegen földre költözzék: *patria est ubicumque est bene*, kiáltja követőinek, kikkel új Salamist szándékozik Kyprosban alapítani.

A költő minden többi darabja egészen új anyagokat vitt a római színpadra; némelyikök (Dulorestes, Iliona, Peribœa, Medus, Atalanta) a görög játékrendben sem található, a mennyiben reánk maradt; kevésbbé ismert forrásokból kellett tehát merítnie. Először is a Priamidák és a görög hősök Trója bukása utáni sorsa foglalkoztatta még másokban is a már vázolt drámákon kívül. Az euripidesi Hekabe második részéhez hasonló, de más fordulattal (talán egy tragikus epigon leleménye után) és egységesebben kikerekített volt *Iliona*. Priamus legidősebb leányának legifjabb öcsését Polydorust, mint a királyi ház utolsó reményét, azonnal születése után ápolására bízták. Hogy a

trón számára minden esetre megmentsen egy örököst, saját férje, Polymestor thrák király tudta nélkül, öcsését mint fiát Deiphilust és ugyanazon korú fiát mint öcsését neveli föl. Így nőttek fel mind a ketten ifjakká. Mivel azonban a görögök elhatározták, hogy az ellenséges uralkodó család férfi ágát egészen kiirtják, arannyal és Agamemnon leánya, Elektra kezének ígéretével elcsábítják a nemtelen Polymestort, hogy megölje nevelt fiát, s így ez tudatlanságában saját fiát öli meg. Az anya álmában megtudja az épen most elkövetett gonosztettet. A sülyesztőből az első jelenetek egyikében fölemelkedett az alvó királyné előtt a meggyilkolt gyermek véres árnya, hogy egy megható canticum tompa panaszos hangján temetést követeljen a partra vetett holttest számára. A valódi Polydorus ellenben, Iliona testvére, ki megkérdezni ment Apollo jósdáját, s azt a választ nyerte, hogy szülővárosát felgyújtották, atyját megölték, anyját rabságba vetették, visszatér és csodálkozik, hogy a jóslatot betöltetlenül találja, míg nővére föl nem világosítja. Mindketten bosszúra szövetkeznek az áruló ellen; megvakítják, és ekkor Iliona borzasztó gúnnyal kinyilvánítja előtte, hogy saját egyetlen fiát ölte meg. Ő maga, miután hírt vett Ilion bukásáról és a rettentő következményekről, kétségbeesetten megöli magát.

Sajátságos fordulat, mely szintén egy Euripides utáni drámából látszik kölcsönzöttnek, van adva Orestes Aegisthus és Klytæmnestra elleni bosszújának a *Dulorestesben*. Igénytelen alakban, rabszolgának öltözve, ki baromnyáját hajtott Delphiből Mykenæbe, lép föl Agamemnon fia. A palotában épen menyekzöt akarnak ülni, mert a természetellenes anya elhatározta, hogy leányát, Elektrát, nőül adja Oeaxhoz, Nauplius fiához, ki csalékony jelekkel egy-

kor vesztébe csábította az achivok hazatérő hajóhadát. Az Atrida-ház egyik legelkeseredettebb ellenségével való frigy által kell az elhagyott szüzet ártalmatlanná tenni. Ez vonakodik; durva fenyegetésekkel igyekszik Aegisthus megfélemlíteni: de a testvérek találkoznak és egyesülnek, támadást intéznek a zsarnok ellen, kinek Nauplius fiai segítségére sietnek. Ezeket Pylades öli meg, míg Orestes a házasságtörő páron hajtja végre a bosszút, de nem heves ellenállás és pártharcz nélkül, mert a szolgaszemélyzet és a nép mindkét oldalon részt venni, s névszerint Klytæmnestra egész erélyét felhasználni látszik. És így az apollói parancs egyszerű végrehajtásából, a mint Aeschylus szigorú nyugalommal előadta, izgatott politikai cselekvény lett, jelentékenyen megszáporított személyzettel.

A taurisi Iphigenia mythus a újabb módon van átalakítva és tovább folytatva *Chrysesben*. Orestes, Pylades és Iphigenia az elrabolt Diana-képpel, menekülésök közben, vihartól hajtva hajótörötten egy szigetre vetődtek, hol Chryses pap, ama Chryseis fia, kiért az Iliasban vetélkedtek, Apollo szolgálatát teljesítette. Thoas nyomon követte őket, emberei kifürkészik a menekülteket rejtekökben. Hiába folyamodnak ezek a pap oltalmához; épen tőle követeli a király, hogy kezét nyújtsa a templomrablás kiengesztelésére. Csak annyit érnek el, hogy a halálbüntetés végrehajtását a tulajdonképeni tettesre, Orestesre szorítják. De melyik ez a kettő közül? Nemes vetélkedéssel mind a kettő a maga számára veszi igénybe e nevet, s midőn a barbár zavartan haboz, mindketten egy ajakkal közös halálért esedeznek. De Thoasnak sikerül valahogy megoldani a kétséget és gúnyosan dicsekedhetik, hogy végre mégis megtalálta az igazit. *Chrysesben*, mihelyt Orestesnek és

testvérének Agamemnontól való származását megtudta, újra fölébredt az ősi harag: Orestes hát elveszettnek látszik. Csak a legfőbb veszély pillanatában nyújt nem remélt segítséget a még élő anya, Chryseis leleplezése, hogy fiának atyja, nem mint eddig állítá, Apollo, hanem inkább az Atrida volt, hogy tehát Chryses és Orestes testvérek. Amaz most a szorongatott pártjára lép s megszabadítja a foglyokat Thoas kezeiből, ki elesik a harcban. A megoldás a komédia kedvelt leleplezéseire emlékeztet.

Valószínűleg Sophokles után készült a *Hermiona*. Újra ébredt ifjúkori szerelem és két féltékeny vetélytárs harca volt a cseldarab motivuma. Neoptolemus Delphibe ment, hogy ivadékára nézve megkérdezze az istent: kíséretében van neje, Hermiona és ennek apja Menelaus, valamint az agg nagyapa Tyndareus. Ugyanakkor érkezik oda Orestes Pyladessal, hogy Apollónál szabadulást keressen a furiáktól. Ezek elől a templomba menekült, de ők a küszöbön várnak áldozatukra, s alig lép ki, újra reá rohannak. E rémjelenet után találkozik a szeretett menyasszonynyal, kit egykor, igaz hogy atyja megegyezésével, erőszakosan elragadott tőle Neoptolemos. El van szánva, hogy érvényesíteni fogja régibb jogát. A szende nő összeütközésbe jő első valódi szerelme és jelen kötelessége közt; hiába esedezik «a minden dolgok szívindító királynőjéhez, a beszédhez», hogy kiengesztelődést és közvetítést hozzon létre. Heves szóharczokat vív a két vetélytárs: mindegyik igényeire hivatkozik, névszerint Neoptolemus Achilles és saját hadi érdemeire; gúnyolja az elhamarkodó Tyndareust, ki unokáját Menelaus hazatérte előtt önhatalmúlag eljegyezte. De Orestesnek hatalmas segítői vannak Apollo papjaiban. Neoptolemus megsértette egykor az istent, midőn vezeklést kívánt tőle atyja haláláért. Az áldozatnál

egy vita fölébreszti a régi haragot és új gyanút: a könnyen fellobbanó, önféjű Achillesfit a fanatizált papok megragadják és megölik a harcban. Valószínűleg Orestes is részt vett benne, mint az isten harczosa. Jutalmúl a delphii borostyán meg fogja őt tisztítani a kiontott anyai vértől. Ujra egyesül Hermionával, s Argos és Delphi közt tartós barátság jó létre.

Végzetes félreértés idézi elő Ulixes halálát a biztosan Sophokleستől kölcsönzött *Niptra* (a lábfürdő) tragédiában. Sötét éjjel érkezik Telegonus, Ulixesnek Círcetől való fia, vihartól hajtva, ismeretlenül és mit sem sejtve, atyja háza elé, ki szintén éppen ekkor érkezett haza egy hosszú útról, hogy most tartós nyugalmat élvezzen. Csak a jövevény lábfürdője alkalmával ismeri fel drága urát az öreg gazda-asszony (mint az Odysseában), és a költő nem szalasztá el az alkalmat, hogy kalandjainak kimerítő elbeszélését adja a sokat utazottnak szájába, mint ha éppen Trójából s nem a thesprotok földjéről térne vissza. Figyelmeztetést nyervén a jóslattól, hogy fia kezétől fenyegeti a halál, el akarja útasítani a tolakodót, ki atyja után kiált, azon hitben, hogy az Telemachus. Heves harc fejlődik ki a homályban, melyben Ulixest Telegonus mérgezett dárdahégygyel megsebesíti. Fájdalmaktól gyötörten deszka-ágyon a színpadra hozzák: csak ekkor következik a felvilágosítás. Az idegent felismeri mint fiát, ez elmondja, hogy saját anyja adta neki útjára a veszedelmes fegyvert, Ulixes előtt világossá lesz a halálára vonatkozó homályos jóslatok értelme, és övéitől körülvéve, férfias elszántsággal hal meg. A végzet ama keserű ironiája talált e drámában kifejezést, hogy a sokat próbált hős, éppen midőn biztos révbe vél jutni, nem sejtett, ámbár rég megjósolt veszélybe jut saját félreértése következtében és elbukik.

Euripidesnek egyik jelentékenyebb s gondolatokban leg-gazdagabb költeményét, *Antiopát*, Pacuvius, Cicero tanúsága szerint «szóról-szóra», azaz mélyebbre ható változtatások nélkül fordította le. Zeus kedvesének megható, valóban nőies jelensége, meg nem érdemelt szenvedései és végső megmentése vad ellenségének hatalmából, ikerfiainak újra feltalálása a legfőbb veszély pillanatában, a szerencsés átmenet a bajból és megaláztatásból diadalra és felmagasztalásra, a római színpadon sem tévesztette el hatását. A bacchusi ünnep, melyet a Cithæron ormain tartanak, előbb thebai polgárokból álló kart, majd ujjongó Mænadcsapatot, Dircével élén, vezet a pásztor tanyájára, kinek ápolása alatt nőttek fel a Zeusfiak, Amphion és Zethus. Hajlamaiknak, a gyakorlati és szemlélődő életnek ellentétét Euripides a testvérek híres beszélgetésében juttatta bő kifejezésre: hogy Pacuvius bátorságot vehetett, efféle beszélgetést, mialatt a cselekvény jó ideig megállapodott, nézőinek nyújtani, azt mutatja, mily élénken ki volt már fejlődve a korabeli rómaiaknál is a theoretikus elmélkedés iránti érzék és a művészileg bölcsészti műveltség iránti érdeklődés. Ekkor megjelent az anya, menekülve, oltalmat keresve az üldöző ellen. Szenvetéseinek elbeszélése könnyekre indítja a lány Amphiont (a művész és gondolkodó szívében prófétailag megmozdul a természet hangja), de Zethus keménynek és idegenkedőnek mutatja magát, míg az agg pásztor leleplezése mindkettőt egyesíti a gyermeki szeretet érzelmeiben.

A *Periboeáról* csak annyit lehet mondani, hogy az Euripidestől az Oenesusban feldolgozott anyagot az Agrius testvérétől és fiaitól letett királynak, unokája Diomedes által trónjába való visszahelyezését tüntette föl lényeges vonásaiban. Névszerint a koldússá süllyedt ősz fejedelem

alakja, egyike a kedvelt euripidesi rongyos szerepeknek, a római darabban is teljes érvényre jutott. Szenvedett bántalmainak kicsikart elbeszélése fájdalmas felismerés után arra indítja a váratlanul megjelent megmentőt és bosszulót, hogy támadást intézzon a bitorlók ellen. Ebben részt vett s nyilván kiváló módon Oeneus neje, Periboea, de a kivitel mikéntjére és egyes részleteire nézve csak bizonytalan találgatásokat lehet felállítani.

Ismeretlen az *Atalanta* eredetije. Parthenopæus, a szűz fia, kit az arkadiai vadász nő egykor a hegyek közt szült és kitett, felnőtt s kor- és bajtársával Telephussal együtt útra kelt, hogy ismeretlen szüleit fölkeresse. Atalantához jut, kiállja vele a versenyfutást, melyet az kérőire szabott; győzelmi díja, a házasság, már int feléje, de szerencséjére megakadályozza a rokonok ellenállása, s a szerencsés felismerés fiú és anya közt megoldja a csomót.

Nyilván késői mintára utal a *Medus* is, meglehetősen elhasznált motivumokból művészileg összefűzött tévedés- és cseljáték. Medea ugyan a varázslónő egész pompájával jelen meg, sárkányoktól vont szekeren, de Euripides dæmoni, a szív szenvedélyétől izzó hősnőjéből hidegen számító, csaló kalandornő lett. Kolchisban Perses királynál, ki testvérét Aeetest letaszította a trónról, véletlenül összekeverül Medussal, saját és Aegeus atheni király fiával, ki anyja keresésére útra kelt és a partra hányódott. Nagyobb biztosság okáért Hippotesnek, Kreon fiának adja ki magát; Medea, hogy bosszút álljon atyján, elhiteti Persessel, nem sejtve, hogy igazat mond, hogy a jövevény Medus, kit Medea küldött megölésére, s magának kéri a kegyet, hogy a halálítéletet végrehajthassa az orgyilkoson. Négyszemközt egymásra ismer anya és fiú, Medea kezébe adja fiának a kardot, melylyel meg akarta őt ölni, s fel-

hívja, hogy álljon bosszút nagyatyjáért. Es siralmas aggasztással, ki bárgúnak és hülyének van rajzolva egészen az euripidesi érzékeny-minta szerint, gyöngéd viszontlátást ünnepel megszökött leánya; Persest megölik és Medus trónra lép.

Ha áttekintjük e művek összességét, előszeretettel találunk a bonyolult cselekvények iránt nagyszámú személynizettel, szorosra vont csomók, érdekfeszítő cselszövény, összevetések és nem sejtett felismerések, erős megindulások és a részvét fölgerjesztése iránt, túlnyomólag az euripidesi szellem irányában és azon túl is. Kidolgozott természetfestések a képíró árulják el; az epikai elem a jelentésekben és messziről kezdett elbeszélésekben, melyek a cselekvény haladását megakadályozzák, a retorika és dialektika a szóharcokban és általános életkérdések fölötti terjedelmes vitatkozásokban érvényesül. Mint Ennius tanítványa, Pacuvius a felvilágosodásnak s a jel- és csodafejtők elleni idegenkedésnek hódolt. Mint Euripides, szívesen vitte piacra a bölcsészet tanait: Anaxagoras physikális elméletét, melyet az euripidesi Chrysipposnak egy szép karadala tanított, a rómaiaknál (talán e dráma átdolgozásában) egyes személy adta elő. A gördülő golyón álló vak Fortuna képéről, ki a világot kormányozza, Pylades semmit sem akar tudni, s azoknak ad igazat, kik mindent a véletlennek tulajdonítanak: de elmélkedésében nagyon is hiányzik a logikai él. A pacuviusi drámák hatása jelentékeny és tartós volt. A két barát vetélkedése Chrysesben viharos lelkesedést gerjesztett: a nézők fölemelkedtek székeikről és tapsoltak. Cicero idejében továbbá gyakran és szívesen nézték a Fegyverbiróságot, Teucert, Ilionát, Niptrát, magát Medust is, és mindenek előtt Antiopát. Az utóbbit oly gyakran ismételték, hogy színházkedvelők

már a kísérő és előljátszó fuvolás első hangjainál ráismertek; még Persius elfajúlt kortársai közt is voltak tisztelői e darabnak. A canticum, melyben Ajax halála előtt ellenségeinek hálátlansága miatt panaszkodik, megrázó benyomást tett a meggyilkolt Cæsar halotti ünnepén, mintha maga a diktátor beszélne. Fényes szerep volt a színész számára a metsző beszéd, melylyel az agg Telamo a hazatérő Teucert fogadta. Az álarczból kiviláglottak a szemek, a dühös haragból a leglágymabb fájdalomba ment át a hang. Borzadályt gerjesztett az egész színházban a meggyilkolt Deiphilus véres árnya és gyászos panaszló dala. Épültek a halálra sebesült Ulixes hősi nyugalmán, kísérőinek férfias beszédein, és úgy találták, hogy a római költő itt megfelelően kijavította görög mintájának lágy hangulatát. Hálás szerepeknek tartották többek közt Antiopát és Medust. Horatius rokonszenvennel emlékszik Teucer derült és nagylelkű megadására, Seneca és Ovidius kizsákmányolták a költő festéseit és beszédeit. Még Ennius oly lelkesült tisztelője, mint Cicero, sem habozott Pacuviusnak ítélni a díjat mint tragikusnak; az augustusi korszak műbírálói s Quintilianus ítélete szerint is utódjával Acciussal legalább egyenrangú volt. A gondolatok komolyságában, a kifejezés súlyában, a szerepek hatásosságában egyformára becsülték mind a kettőt; műértők, mint Varro, Pacuvius munkáiban nagyobb gondosságot, finomabb technikát, több iskolai képzettséget találtak. A görög műforma ismeretének a *doctus poeta* megtisztelő címét köszönte. Dícsérték Enniussal összehasonlítva verseinek szépségét és tiszta kivitelét, és valóban, tragédiáinak fennmaradt senariusai jobban közelednek a görög trimeter tisztaságához, mint társaié a köztársaság korából. Septenariusai is csengők, az anapæstusi periodusoknak a met-

szet nagyobb szabadsága által Euripides eljárása szerint több változatosságot adott. Mesterileg uralkodik a hangfestés eszközein: a lábfürdő langyos hullámlását és az öreg gazdaasszony puha kezét, az agg Telamo dörgő haragját és szívszaggató panaszát, a forgó szél rikácsoló hangjait szerencsésen tudta utánozni. Stíljét Varro a teljesség dicséretében részesítette, s még a töredékekben is meg lehet ismerni a szemléltetésre való törekvést az árnyaló és ellentétes kifejezések összehalmozása s a párhuzamos tagok által. Körmondatainak szerkezetét inyére valónak találta a sullai korszak. Csak a valódi latin kifejezés tisztaságát, mely egy Læliust és Scipiót kitüntetett, nélkülözte Cicero Alsó-Italia szülöttében, ki talán nem ment elég korán Rómába, hogy teljesen megszerezhesse magának a városi nyelvjárást. Lucilius megütközött némely formáján; idiotismusok és vulgarismusok, merész græcismusok, barokk összetételek sértették a jó ízlést.

L. Accius.

Fél századdal fiatalabb a legtermékenyebb római tragikus, *L. Accius*, született 584/170-ben, egy évvel Ennius halála előtt. Atyja, egy Accius szabadosa, az 570/184-ben az umbriai Pisaurumba költözött gyarmatosok közé tartozott. Fia, tüzes, nagytehetségű természet, tekintélyes állást foglalt el a római társadalomban és önérzettel tartotta meg. Kis termetű, érzékeny és fellobbanó léte nem értett semmi tréfát: hősi vérmérsékletének és külső megjelenésének ellentéte könnyen kihívhatta a tréfát és gúnyt, melyet nem hagyott büntetlenül. Több mint nyolczvan évi időszakon át megérte, hogyan kezdte a római nép befelé fordítani diadalmas fegyvereit és megérett Sulla diktatúrá-

jára. Még látta teljes erejében és tevékenységében az öreg Catót, ki akkor halt meg, midőn Accius 21 éves ifjú volt, és maga, igen élemedett korában még érintkezett a fiatal Ciceróval. A görög műveltség mindegyre szélesebb talajt foglalt el, a hullámzó pártharczokban zúgó folyamra nőtt a nyilvános ékesszólás, az irodalom minden irányban felvirágzott.

Mily joggal nevezi Acciust egy régi író a tragikus költészet köz- és tetőpontjának, mutatja már a fenmaradt dráma címek száma (mintegy 50) és a meglevő töredékek tömege (mintegy 700 vers). Ott találjuk körülbelül minden nagy mondakör terjedelmes feldolgozását, s köztük néme-lyeknek kimerítő kizsákmányolását, mindenekelőtt a trójai mondakörét, mely 13 darabbal van képviselve. Egy csomó anyagot, melyet elődei már tárgyaltak, újra elővett. Így mindjárt a trójai cyklus élén áll *Telephus*, melyet már Ennius színpadra vitt: a fő különbség abban állt, hogy a hős nem, mint Euripidesnél és átdolgozójánál, csak színből ölti fel a koldus ruhát, hanem valóban elűzték országából, de a szerencsétlenségben is nemes öntudatot és lelki nagyságot tartott meg, mely felfogást talán Aeschylusra lehetne visszavezetni. E költő nyomát több tragédia követte, melyeknek anyaga az Iliasból van véve. Legelőször a *Myrmidones*, mely a haragvó Achilleshez küldött követséget, és a mit már a cím is jelez, valamint az ugyanazon nevű aeschylusi dráma töredékei is megerősítenek, Patroclus kiküldését és halálát adta elő. A mint pedig a görög tragikus trilogiájában Hector halálát (a Nereus leányaiban) és végül Hektor holttestének Priamus általi kiváltását hozta sorra, úgy Accius is Epinausimachéjában Achilles visszatérését a harciba, mely a hajóknál kezdőd-
vén, csakhamar a Skamander és a város felé húzódott, ta-

lálkozását Hektorral és ennek elestét adta elő; és ha nem akarunk a római költőnek is teljes trilogiát tulajdonítani, valamely döntő vers után («csak a testet adtam vissza Priamusnak, Hektort eltettem az útból») a Priamussal való tárgyalásnak is benn kellett lennie. A forróvérű, merev érzületű és nagyszívű Aeacida egyénisége, Homerosra támaszkodva, az Antilochussal és más társaival folytatott beszélédeiben volt kidomborítva; kimerítő hírmondói jelentés csodatetteit rajzolta s előkészítette a büszke győztes föléptét, ki sokkal nagyobbyszerűen gondolkozott, hogysen kicsinyes bosszúnak engedjen. Az Ilias Doloneiájából a *Nyctegresiát* merítette, Ulixes és Diomedes éjjeli kirándulását és találkozásukat a trójai kémekkel, Dolonnal; ellen-
darabja ez az Euripidesnél későbbi Rhesusnak, mert a római darab színtere a görög tábor volt, mi által persze a drámai cselekvénynek vesztenie kellett élénkségben és jelentőségben.

Mivel a görög tragédiában ugyanazon mesét gyakran különböző mesterek tárgyalták a motivumok finom változásai-
val: azért a római átdolgozókhöz még sokkal közelebb állt több eredeti darab contaminatiójának gondolata, mint a Palliata költőihez. Már például Ennius is, úgy látszik, Euripidesen kívül, kit alapúl vett, Sophoklest is használta Iphigeniájában. Így Accius a *Fegyverbíróságban* (*Armorum iudicium*) egybeolvasztotta Aeschylust és Sophoklest. A talpraesett dialektikust ingerelte a feladat, hogy Pacuvius után is a két ellenfél vitabeszédeit, nem mint ott, megelőző viadalképen, hanem egész szélességökben a görög vezérek előtt fejtse ki. A második rész azonban, melyben a megalázott hős sorsa beteljesül, részben szóról szóra követte Sophokles «dühöngő Ajax»-át, csak-hogy többek közt az első beszélgetés Tekmessával, a düh-

rohamból való fölébredés után, melyet a görög eredetiben csak elbeszélnek, itt valóban megtörtént. Teucernek és az Atridáknak Ulixestől eszközölt kiengesztelődése is szabadon volt tárgyalva. *Philoktetes* meséje a görög tragédia három nagy mesterének igen különböző feldolgozásaiban háromszorosan állt a költő előtt, későbbi másodrangú munkákat nem számítva. Meggyőzőleg ki lehet mutatni, hogy sokat Aeschylustól vett át, Sophokleستől az összes tervezetet és Euripidestől sok egyes részletet. Ulixes kíséretében van (mint Euripidesnél) Diomedes és a hajósok kara, mely körülbelül a sophoklesinek felel meg: bevonulásakor anapæstusi dalt énekelt e kar, és Ulixes (talán Aeschylus után) hasonló rhythmusokban írta le a lemnosi sziget helyiségeit, melyekkel régibb időből ismerős volt. Minerva átváltoztatta alakját és hangját, hogy ellensége rá ne ismerjen. Egy benszülöttől tudósítást szerez állapotról, de még behatóbban rajzolja maga Philoktetes nyomorúságát. Mihelyt megpillantja az idegent, megindúlt, bizalmas beszéddel (iambusi octonariusokban) szólítja meg, a barlangba vezeti, megmutatja neki fájdalmas fekvő helyét, s miután a beszélgetés nyugodtabb fordulatot vett, fegyvertársairól beszéltet magának, Achilles haláláról, a fegyverítélet eredményéről; és a ravasz Laërtesfi meg tudja nyerni bizalmát szinte feleleteivel és valami csellel az óhajtott nyilak birtokába jut. Bonyodalmat és küzdelmet egy trójai követség ugyanakkori megérkezése hoz a cselekvénybe, mely csábító ajánlatokkal a maga számára szándékozik megnyerni az elhagyottat és fegyvereit. Hálás tér nyílt itt a két párt művészi és ügyes beszédeire, politikai és erkölcsi gondolatok kifejtésére, különböző jellemek és világnézetek, a hellenismus és barbarismus ellentéteinek ábrázolására. Hosszú ingadozás után végre kitört

az elkeseredett, de törhetetlenül hű hős lelkében a nemzeti büszkeség s a fajrokonokhoz való szeretet: elútasította a phrygiai csábítókat és kiengesztelődve követte a görög küldötteket hajójokra.

Tovább követve az események fonalát, a mint a kis Ilias eposában volt szöve, *Neoptolemusban* a költő Achilles ifjú fiát mutatta be, a mint Ulixes Skyrosból a nagyszülők oltalmából a háborúba viszi: az atyai fegyverek, melyeket hozzá visznek, ellenállhatatlan erővel hatnak az ifjú hővére. Az *Antenoridákban* (ily nevet visel Sophoklesnek is egy drámája) hasztalanul alkudoznak a görögbarát Antenor és görög közvetítők, köztük ismét Ulixes, Helena kiadása és a békés kiegyezés fölött; egy heneta fejedelemnek a város fölmentésére tett kísérlete nem sikerült, Antenor két fiával s egy heneta csapattal idegenbe vonúlt, hogy a hesperiai félsziget keleti részén új hazát alapítson. Sinon csele, Troja bevétele, Helena viszontlátása Menelaussal és harmadik férje ellen elkövetett árulása képezte a *Deiphobus* tartalmát; Hektor kis fiának Kalchas szavára Ulixestől végrehajtott kegyetlen meggyilkolása volt az *Astyanax* főtárgya. A *Troadesben*, ha ez külön darab volt s nem esett össze az előbbivel, Polyxene feláldozása fordult elő, és külön czímmel van végre *Hekuba* képviselve. Így ki van merítve a Priamida-ház végzetének sorozata. A Hazatérők mondakörébe egy megható és bonyodalmas eseldarab vezet, minőket Pacuvius kedvelt, az *Eurysaces*. Az agg Telamót, ki országából elűzve, szegényen és elhagyottan tengeti életét Aeginában, fölfedezi Teucer és bizonyára már felnőtt unokája, felismerik és a polgárok segítségével az ellenfelek daczára ismét visszahelyezik jogaiba.

Csaknem rendszeresen van kizsákmányolva a Pelopidák mondaköre is egy drámacsoportban, mely a Pelopsra mon-

dott átokkal kezdődve, a nemzedékről nemzedékre dühöngő daemon végleges kiengeszteléséig terjed hét tragédiában. Élökön áll *Oenomaus*: a mint Tantalus fia megkéri Hippodamia kezét s királyi atyjával a végzetes versenyfutást tartja. *Chrysippushan* valószínűleg a szép fattyú meggyilkolása következett Atreus és Thyestes által Hippodamia biztatására. A két ellenséges testvér engesztelhetetlen gyűlöletét és a szörnyű lakomát már Ennius is előadta egyszer Thyestesében: Accius *Atreusa* ismétlé a borzasztó tárgyat. Éles vonásokban domborította ki a kíméletlen, gyanakodó és álnok zsarnok jellemét: «hadd gyűlöljenek, csak féljenek tőlem», ez jelmondata. Önként tért vissza, segítségért esengve, a száműzött testvér fiaival; Atreus új cselelt gyanít és vad képzelme hallatlan bosszú után kutat. A boldogtalannak, ki a lakomáról jő, e gúnyos rejtett szót veti eléje: «fiainak sírjául szolgál saját atyjok». Csaknem az egész darab a szilaj gyűlölet legmerekvebb hangján volt tartva, rikítóan és metszően. Egyike volt a feltörekvő, mintegy harminczéves költő első műveinek. Midőn körülbelül 615/139-ik évben ázsiai útján Tarentumban tartózkodott, agg házi gazdájának, Pacuviusnak felolvasta újon készült művét. Ez dicsérte a stíl teljes hangzatosságát és emelkedettségét, de igen keménynek és érdesnek találta. A szerző maga nemes almákhöz hasonlította költészetét, melyek csak idővel lesznek puhák: korának haladásával, ígérte, mindegyre élvezhetőbb gyümölcsöket fog nyújtani. Fájdalom, az egyes drámáknak, kivált a monda fonálával összekötötteknek időrendjét nem lehet megállapítani. Atreus szörnyű tettéhez a *Pelopidákban* a bosszú fűződött, melyre ismét Thyestes és fia Aegisthus hivattak a sors szörnyű lánczolata által, de egyszersmind vérével engeszteli ki saját leánya a szenvedett gyalázatot. Nem aeschylusi,

hanem valami újabb minta szerint tárgyalta *Clytemnestrában* Agamemnon meggyilkolását: úgy látszik, itt is (mint Pacuvius Dulorestesében) közbelépett Oeax alakja, ki a királyné haragját és féltékenységét a hazatérő férj ellen újból felingerelte és az Aegisthussal való egyesülést a közös tette közvetítette. Ha *Aegisthus*, melynek töredékei szintén erre utalnak, külön dráma volt, úgy a költő ugyanazon anyagot kétszer is tárgyalta, és a régibb mese, a mint az Odysseában érintve van, Aegisthosnak tulajdonítja a fő részt. Végző befejezését a hosszú sorozat Agamemnon gyermekeinek egyesülésében, az *Agamemnonidákban* találta. Delphiben találkoznak: amaz álhír, hogy a taurisi papnő megölte Orestest, kísértetbe hozza Elektrát, hogy bosszút álljon az idegen nön; ekkor közbelép a fivér, a testvérek egymásra találnek és visszatérnek Mycenæbe. Ez anyagba, mely egykor Goethét is kidolgozásra ösztönözte, valószínűleg bele volt szöve Aegisthus gyermekeinek, Aletesnek és Erigonának a királyi ház valódi örökösei elleni cselszövénye, mert egy *Erigona* dráma töredékei bizonyítják, hogy Agamemnon gyermekei ebben is fölléptek és pedig a fentebb jelzett helyzetben. Ugyanazon darab kettős címével van tehát dolgunk.

A thebæi mondának zárt sorozatban tizenhárom tragédia volt szentelve, talán a közös *Thebais* cím alá foglalva. Euripides után dolgozta a *Phoeniciai nőket*, de egy lényeges motívum megváltoztatásával. Oedipusnak fiaira mondott kemény átká ki volt törölve a mese előzményeiből: ő maga rendelte a testvéri viszály elhárítására, ámbár elég rövidlátóan, hogy mindketten felváltva uralkodjanak. Azért Eteokles sértve érzi magát elsőszülöttségének természetes jogában és reá hivatkozik, midőn mereven megtagadja részét Polynicestől s kiűtasítja őt a városból.

Antigona alapja a sophoklesi költemény volt, de a nemes engedetlennek kegyes tette s testvére holttesténél való elfogatása a színpadra volt hurczolva, hol egy csapat ör helyettesíté a thebæi aggastyánok karát. A kevés maradvány mutatja, hogy a görög dialog finom illata különben is kevésé volt megkímélve a széles és lapos fordításban. Az *Epigonokban* (= Eriphyla) megvezekelt bűnéért Adrastus megvesztegethető nővére, ki férjét Amphiaraut hitvány arany ékszerért a hetek háborújába és a biztos halálba küldte. Saját fia Alcmeo, az epigon-sereg vezére, hajtja végre Apollo parancsára a véres bosszút. A cselekvő személyek közt azonkívül föllépnek: Thersandrus, Polynices fia, mint a hetek szóvivője, kinek feladata volt, Alcmeót a Theba elleni harczra bírni; ennek öcscse Amphilochnus, ki hasztalanúl könyörög anyjáért; Amphiaraut árnya, mely a bosszulót megerősíti kötelelességében; Demonassa, Eriphyla egyetlen leánya, ki bensőleg részt vesz anyja sorsában; Adrastus, testvére, kinek a gyilkossal számolni valója van. Egy jós vagy isten hangja végül a csatamezőre utalja a menekült, hol a döntő diadalmas csatát ki kell küzdenie a thebæiek ellen. Már e nagyszámú személyzetből lehet sejteni, hogy a költő itt is jelentékeny eltéréseket engedhetett meg magának a sophoklesi eredetitől. *Alcmeóban* és *Alphesibocában* tovább folytatta a költő a furiáktól gyötört anyagyilkos sorsát. Phegeus fiai által való meggyilkolása, kik az atyjok és nővérök ellen elkövetett durva csalást bosszúlják meg, az előbbi darabban következett be; hogy a másodikban a meggyilkolt neje Alphesiboea ismét férje halálát bosszúlta meg testvéreinek, valószínűvé teszi Propertius egy czélzása, ámbár a homályos töredékekből alig sikerül a cselekvényt vázolni.

A görög tragédia egyik legkedveltebb anyaga, mely ma-

gasztos költői szépséggel bírt, s hősi és dæmoni elemekkel egy szerelmi novella kesernyés gyöngédségét kötötte össze. Meleager meséje volt. Lovagias közbelépése a vadásznő Atalanta joga mellett, nagybátyjaival való harcza, kiket megöl, saját anyjának végzetes haragja, végül e dicső ifjú elhalása egész tömeg erősen drámai elemet szolgáltatott, melyeknek klasszikus kifejezését Euripides alkotta. Természetszerűleg hozzá csatlakozott Accius *Meleagere*. Az arkadiai szűznek a vadászatra való bocsátása fölötti vitában a nők emanczipációját tárgyalták, Atalanta a lakoniai leányok férfias gyakorlataira hivatkozott. Egy szemtanú később fényes jelentést tett a vadkan elejtéséről. A bátor hősnő panasza, midőn elragadják tőle a díjat, Althæa hirtelen fellobbanó szenvedélye még észrevehetőleg lépnek elő a maradványokból. Ugyanazon ætoliai mondakörhöz tartoznak *Melanippus* (Tydeus akaratlanul megöli testvérét) és *Diomedes*. Mindkettőben előjött az agg király Oeneus: amott fia, itt unokája. Ez úgy mint Pacuvius Peribœájában, nagyatyja segítségére jő a bitorló Agrius ellen. De nem kaphatjuk meg a cselekvény világos körvonalait.

Homályosak az *Athamas* töredékei is. Lehet, hogy a mese hasonló volt Hippolytuséhoz: a szép ifjú királyfi Phrixus megveti nagynénje szerelmi ajánlatát, ez rágalmazza férje előtt, a könnyenhívő atya beleegyezésével halált kell szenvednie, de isteni közbelépés megmenti és kiengeszteli atyjával, miután ez megvezekelt bűnéért. Ezzel a thessaliai mondába lépünk át. Ide tartoznak a *Hellenes*, Hellas tartomány lakosai a thessaliai Phthiotisban. A töredékek a derék Peleusra utalnak, ki Chiron által megmentve Jolkost, álnok vendéglátójának Acastusnak városát meghódítja és ennek rágalmazó nejét megbünteti.

Medea (= Argonautæ) tárgya rhodusi Apollonius költeményében található, melyet Sophokles valószínűleg megelőzött «Skytháival». Kolchisból hajózva a menekülők a skythák partján kötnek ki. Az Argo óriás épülete a pásztorok előtt, kik még nem láttak hajót, félelmes élő szörnyetegnek tűnik fel, úgy hogy rémülten cserben hagyják nyájukat. Valaki egy hegyről szemlélte és így írja le a csodás jelenséget:

... zúgva siklik a hatalmas nagy tömeg,
 Roppantul fújva, erre sík tenger felől
 Hullámokat tol, nagy forgó szelet kavar,
 Előre ront, hátulról köpköd tengerárt.
 Majd, azt hinnők, hatalmas felhő hömpölyög,
 Majd viharoktól leszakított szikla leng
 Felénk, vagy sűrűn összenőtt forgószelek
 Emelkednek föl rohanó habok közül.
 A Pontus tör földünkre, pusztítván vadul?
 Vagy Triton ás szigonynyal egy barlang körül?
 S a hegytövekből, hullámozó ár mélyiből
 Magas sziklákat emel az egek felé?

Nem hisz érzékeinek, midőn zenét is hall onnan (a zengő deszkát vagy Orpheus dalát), és ifjú férfi alakokat pillant meg. Az ország királya vagy Diana papja fogadja a jövevényeket, oktatást nyer a hajózás bátor találmányáról, üdvözli az «isteni Medeát», kinek híre hozzá is elhatott. De egyúttal (a szárazföldi úton) Aeetes küldöttei is megérkeztek, hogy a szökevényeket feltartóztassák s a barátságos fejedelemtől ítéletet követeljenek. Jason hajlandó lemondani nejről, ha csak a gyapjút megtarthatja. Ekkor fellángol Medea szenvedélye, eléje tárja a hálátlannak, mit tett érte és visszatéríti kötelességéhez. Álnok fondorlattal elteszi az útból a kényelmetlen üldözöt, saját testvérét, és

az elárvúlt Aeetes számára végül csak a tehetetlen panasz marad. Az argonauta-mondából voltak véve a *Phinidák* is: a hajó kiköt Salmydessos barátságtalan partján, hol a boldogtalan Phineus-fiak, mostoha anyjok ármányai következtében, élve el vannak temetve. Boreas fiai megtalálják unokaöccseiket és megbosszúlják őket, valamint bántalmazott testvéröket, Kleopatrát.

Jellemző a költő merész szellemére, hogy *Prometheus*-hoz is hozzá mert nyúlni. Úgy látszik, Aeschylus lelánczolt és megszabadított Prometheusát egy tragédiába olvasztotta össze. *Io* sorsának is külön drámát szentelt. Az euripidesi Theseusnak általában a *Minotaurus* (= *Minos*) felelhetett meg. Herkules mondaköréhez tartozott *Alcestis*. Gyenge nyomok egy drámára vezetnek, melyben Hercules haláláról és apotheosiséről volt szó és fölléptek fiai (mint Euripides Heraklidáiban). Homályos az *Amphitruo* anyaga (valószínűleg = Persidæ), több lehetőség közt legvalószínűbb Taphos bevétele Amphitruo által és Comætho királyleány árulása atyja Pterelaus ellen. *Andromeda* megváltását Accius harmadszor vitte színre (Livius és Ennius után). Előbb az ország baját rajzolta: a jóslat, mely az isteni harag kiengesztelésére a királyleány odaadását kívánja, a legnagyobb rémületet gerjeszti a hozzátartozók között, de a fejedelmi vő, bármennyire szívére kötik, nem határozhatja el magát, hogy harezra szálljon a szörnyeteggel. Ekkor jön a szabadító Perseus, kinek számára az atya díjúl biztosítja leányát. De visszaveszi szavát, míg Andromeda ragaszkodik megmentőjéhez. A költő tüzes vérmérsékletének, kit Persius, habár gúnyosan is, egyenesen Dionysos egy melléknevével jelez, Euripides lendületes tragédiája, a *Bacchansnők*, bizonyára különösen rokonszenves lehetett. Fordítása persze nem adhatta

viSSza megfelelőleg a kardalok művészi rhythmusait, különben sem ragaszkodott szó szerint a szöveghez. Újabb mintát kell föltenni a *Stasiastae*-ről («Párthívek, Tropæum Liberi, Liber diadala kettős címmel). Lycurgus vagy más hitetlen harcza volt ez a Bacchus-hívek serege ellen. Accius minden műve közül egyik sem volna az ifjúkori művével, Atreussal való összehasonlításra alkalmasabb, mint a legalább katastrophájában igen hasonló *Tereus*, melynek első előadásakor (651/103-dik évben) a költő 67 éves volt. A másfél tuczat vers, mely megmaradt belőle, persze nem nyújt alapot arra, hogy stíljének és művészetének csaknem negyven év alatti fejlődését megismerjük. Abban hű maradt magához, hogy e darabjához is erős politikai mellékízt csatolt, a zsarnoki uralom megtámadását, mire Sophrosyne gondolatai is a sophoklesi eredeti szép kardalaiban, alkalmat adhattak.

Ha a görög mythusból való drámák szemléje a sophoklesi eredetiek bizonyos túlnyomóságát látszik feltüntetni, míg Euripides is, s némely darabbal maga Aeschylus is képviselve vannak, viszont egész tömeg címet és anyagot csak alárendelt vagy későbbi költőknél találunk, nem kevés egészen idegen a görög színpadnak más forrásból ismert, játékendjén. Új alakok és mesék jelentékeny száma járult a régiekhez. Figyelemre méltó egy csapat patronymikus cím, mely a régebbi attikai tragédiában nem gyakran, a rómaiban azelőtt épen nem fordult elő: ebben, valamint bizonyos mesekörök rendszeresen kimerítő feldolgozásában érzék nyilatkozik a történeti összefüggés s a végzetnek nemzedékről nemzedékre való működése iránt. Az erősen kiemelkedő politikai elem, a polgári zavaroknak, királyok és zsarnokok emelkedésének, bukásának, visszahelyezésének, meggyilkolásának, a bitorlók büntetésének ábrázolása

beillik a Gracchusok, Marius, Saturninus, Livius Drusus és Sulla idejébe. A mit a régi műbírálok mint Accius stíljére nézve jellemzőt kiemelnek, a többnyire csekély terjedelmű töredékek távolról sem teszik eléggé szemlélhetővé: a vérmérséklet tüztét, az erőt, lendületet, emelkedettséget, a csengő teljes hangot, a dionysosi eret. Hiszen (Vitruvius mondása szerint) annyira kidomborodott ez ember egyénisége költeményeiben, hogy szemök előtt jelen lenni vélték őt. Nem hiányzanak azonban erélyes, szenvedélyes, keserű, valamint szelíd és megindító kifejezésnek, gazdag színű festésnek, lendületes daloknak, nemes, férfiasan büszke gondolatoknak próbái sem. A mi elődeinek saját-sága volt, az ódon szókinsnek különféle hangfestés által emelt teljessége, azt itt újra megtaláljuk, de az iskolaszerű retorika valamint életben, úgy a színpadon is előre haladt: teljesebb körmondatokkal találkozunk éles ellentétek mellett, egyenletesen kimért párhuzamosságokkal, a tagok művészi egybefűzésével. Oly csattanósnak tűnt fel a dialektika a beszédekben és válaszokban, oly találóak voltak az ellenvetések és viszonzások, hogy úgy látszott, mint ha a szerző ügyvédnek született volna, de azt mondják, bevallotta, hogy erre nem rendelkezett elég lélekjelenléttel. Ismételt előadásokra lehet már a kettős címekből is következtetni. A ciceroi korszakban Accius drámáit klasszikusoknak tartották és lelkesedéssel nézték. Különösen a főrangúaknak voltak rokonszenvesek. Eurysaces előterjesztései az elűzött Telamo javára, érde-meinek dicsőítése, a hálátlan argivok elleni szemrehányások, kik az önfeláldozó jótevőt a számkivetésben hagyták epedni, mindezt egy 697/57-ik évi előadáson Aesopus, a színész, nagy hatással használta fel politikai tüntetésre a távollevő Cicero javára. A 710/44-ik évi apollinaris játé-

kokra Cæsar meggyilkolása után Tereust választották. Kedvelt bravour-szerepek voltak az Epigonok és különösen Atreusban, melyet Cicero minden többi darabnál gyakrabban említ, de Philoktet, Oenomaus, Medea, Brutus és több más is általában ismeretes volt akkoriban. Seneca koráig tiszteletben részesül a termékeny és hatásos tragikus legalább azon körökben, melyek nem idegenkedtek elvileg a köztársasági irodalomtól.

A tragikus költészetnek csak kevés ápolóját lehet az Augustus előtti időben Accius mellett és után fölemlíteni. Hogy az irodalom rangot és tekintélyt szerzett magának a felsőbb társaságban, a még megnevezendő tragikusok állásából és személyiségéből is kitűnik. Accius fiatalabb kortársa volt C. Julius Cæsar Strabo, ki egyik legrégibb patricius családból származott, curulis ædilis volt testvére L. Julius Cæsar consulatusi évében 664/90-ben, tehát nem született később, mint 634/120-ban. Miután 666-ban a consulatus szokatlan keresése által — a prætura ellátása előtt — izgatott tárgyalásokra adott alkalmat, már a következő évben elveszett több főrangúval a vérfürdőben, melyet a száműzetésből hazatért Marius és Cinna rendezett Rómában. Mint kora legelső szónokainak s legkeresettebb ügyvédeknek egyike, rövid, de fényes működésében bátor előharczosa volt pártjának. Hiányzott ugyan beszédéből az elragadó erő és szenvedély, de mindenkit fölülmúlt ízléses enyvelésével: sajátyszerű művészettel bírt, melylyel az ügyek szigorú, gyakran sötét komolyságát bizonyos vidámsággal és kedélyességgel enyhítette s a forum tárgyalásainak drámai ingert kölcsönzött, a nélkül, hogy méltóságából engedne valamit. Mint tragikus költő is igen tisztelt helyet foglalt el, de éles ellentétben Acciussal, ki a Minerva templomában tartott collegialis összejeveteleknél

is bizonyos fitogtatással érvényesítette czéhmesteri jogát a félszázaddal ifjabb nemes műkedvelővel szemben. A mint az előkelő, kissé talán gavalléros hajlamú világfi a jelen viharfelhői által sem engedte megzavartatni lényének vidámságát, úgy tragédiáinak hangja is szelíd és halk volt, inkább finom, tartózkodó és mérsékelt, mint hatalmas, emelkedett és magával ragadó. A mint Terentius Palliatája, a plautusival összehasonlítva, szelídebb lett, úgy *Julius* is — ez volt írói neve — elsimította kissé a tragikus múzsa sötét homlokát, hogy e helyett több természetes életet és előkelőbb tartást adjon neki. Csak három drámaczímét ismerjük, melyek közül egyik sem vezethető vissza a nagy görög költők egyikére. *Tecmesa* (először mondva ki e tisztább görög formában) mutatja, hogy Ajax halálának meséjében a női szerepet állította előtérbe, melyet Sophokles s bizonyára a római utánczók is szerényen a háttérben tartottak. Ez által a hősi és magasztos elem rovására a szerelem és megindulás kedélyi és érzelmi elemeinek kellett túlsúlyra emelkedniök. Egészen a későbbi költészet ízlése szerint való a mese, mely valószínűleg a *Teuthrasban* volt tárgyalva. Telephus, egy szűz fia, útra kel anyját keresni, megmenti a mysisi király birodalmát, s az ígéret értelmében arául nyeri ennek fogadott leányát, nem tudva, hogy ez az ő anyja. Ez szintén nem sejtve semmit, kardjával készül a rátukmált kérotnak a menyekzői szobájában átszűrni. De egy kigyó emelkedik föl védőleg kettejük közt. A leány eldobja a kardot s beyallja szándékát. Az ifjú már bosszúállóan rohan rá ugyanazon karddal. Ekkor a leány Herculeshez, fia atyjához, fohász-kodik bajában: Telephus most felismeri anyját és visszaviszi hazájába. A Pacuvius Atalantájával való hasonlatosság szembeszökő. A harmadik dráma *Adrastus* kivonulásáról

és sorsáról szólt. A fenmaradt versek (egészben három!) technikája és stílje megfelel koruknak, de e kevés töredék is gracismusra való hajlamot tanúsít.

Az inkább realisztikus hangot a tragédiában már C. *Titius* lovag megpendítette, ki mint nyilvános szónok is tekintélyes volt. Már mint fiatal emberföllépett 593/161-ben Fannius fényüzési törvénye mellett: a korbély dözsölőknek a nyilvános törvényszéki tárgyalások vezetésénél tanúsított méltatlan viseletéről szóló nyers drasztikus rajza méltó egy komikusra vagy szatirikusra, s a szemléltető és vidám ábrázolás ugyanazon adományát tünteti fel, melyért Julius beszédeit dicsérik. Titius is, a nélkül hogy tulajdonkép iskolaszerű műveltsége lett volna, gazdag élecczel rendelkezett: szójátékok, vidám történetek, szellemes ötletek áradtak belőle; a só, melylyel beszédeit fűszerezni tudta, az attikai stíltre emlékeztetett. Ugyane pikáns modort gyakorolta tragédiáiban, melyekből semmi más nem maradt fenn, mint egy cím, *Protesilaus*; igaz, hogy ezzel, mint Julius, a komédia hangjához közeledett, úgy hogy egy kortársa, Afranius, Terentius finomsága mellett, Titius dialogját is mintául vette magának. Figyelmes ítélok már amannál is észrevenni vélték a kothurnusra való hajlamot, de mindig határozott indokok által igazolva. Különben a két műfaj sajátos stil-színezetének összekeverését hibának tartották.

A köztársaság vége felé feltűnőleg kiapad nem ugyan a tragikus költészet iránti részvét, hanem az alkotó erő. Megelégedtek kipróbált remekművek ismétlésével. Alig méltók e megnevezésre, de jellemzők az emberre és korra *Quintus Tullius Cicero* műkedvelő stilgyakorlatai, ki ifjú korától fogva lelkesült tisztelője lévén Sophoklesnek, mint Cæsar legatusa, Galliában és Britanniában (700/54) álli-

tólag tizenhat napnyi rövid idő alatt négy sophoklesi tragédia fordítását készítette el; ezek közt Elektrát (melylyel már Attilius kísérletet tett), és talán Troilust. Kevéssel előbb (ugyanazon év sextilisében) már ugyanazon költőnek két drámáját dolgozta át, melyekkel, a mint látszik, az attikai satyr-játékot akarta (talán a Mimus helyett mint a tragédia utójátékát) átvinni a római irodalomba. Bacchus betérése Icarius attikai paraszthoz és leányához nyújthatott anyagot Erigonára. A «Lakomatársak»-ban a Trója felé vonuló achiv hősök lakomát tartanak egy szemle alkalmával Tenedoson: nagyban dözöltek, s verekedés támadt Achillessel, kit későn hívtak meg. A gyors író kísérlete még testvére helyeslését sem nyerte meg, és tágabb körökben minden észrevehető hatás nélkül maradt. Sophokleshez *C. Julius Caesar* is vonzódott, mint egészen fiatal ember: mert akkoriban, bizonyára ama költőre támaszkodva, egy Oedipust írt. E tárgyhoz még senki sem nyúlt előtte; az éretlen ifjúkori darabnak nyilvánosságra hozatalát, mely hagyatékában bizonyynyal még meglehetett, Octavianus megtiltotta.

III.

Történeti dráma.

(Fabula praetextata.)

A komoly dráma nemzeti műfajában, a fabula praetextatában, melyet Nævius alapított és Ennius tovább művelt, az utódok is nyújtottak valamit, de az ezen területen való termelés mindig messze hátra maradt a görög eredetiek után dolgozott tragédiák tömege mögött; s a kevés darab-

ból való idézetek is elég csekély számúak. A termékeny költők leleményességének szegénysége feltűnőleg előtérbe lép az e téren való eredeti alkotások ritkaságában. Igaz, hogy sok jó darabnak elveszhetett emléke. A *Veji meghódításáról* (358/396) szóló liviusi elbeszélés szavaiból még föl lehet ismerni, hogy ennek egy jelentékeny epizódját a színpadon adták elő. A vejii királynak az áldozatnál azt jósolja a haruspex, hogy az lesz győztes, a ki a bemutatandó áldozati állat beleit kivágja. E mondást meghallották az ostromlók a földalatti futó árkokban. Hirtelen harczosok törnek ki a mélységből a várbeli Juno-templomban, ugyanakkor rohamot intéznek a falak és kapuk ellen, mely a rómaiakat a város uraivá teszi. Egy csapat válogatott ifjú harczos fehér ruhába öltözve kihozza az istennő képét templomából, s e kép a vakmerő kérdésre, akar-e velők Rómába menni, fejével intett, sőt érthető igen-t mondott volna. Mellesleg megemlékszik Varro egy togata praetextáról, mely a *Juno Caprotina* tiszteletére évenként július 7-én tartott női áldozatünnep eredetének legendáját ábrázolta. Ugyanazon hónapban, kevés nappal egy ily ünnep után, az apollinaris játékokon (július 13) adták volna elő. A legendában, mely az anyagot szolgáltatta, van valami pajzánság, mely a vígjátékhoz közeledik. A gall inváziót éppen már visszaverte Camillus, de a szomszéd latinok fel akarták használni az alkalmat, hogy a rómaiaknak a nélkül is meggyöngült hatalmát még jobban megalázzák. Diktátort választanak, Livius Postumiust Fidenából, s fegyveres erővel egészen a város alá vonulnak. Egy hírnök azt a követelést közli a rómaiakkal, hogy ha azt akarják, hogy községökből fenmaradjon valami, újítsák meg velők a régi vérrokonságot s e célra szolgáltatassák ki összes matronáikat és szüzeiket. E föltétel alatt

béke és barátság állhat fenn a rómaiak és latinok közt, mint hajdan. A senatus tanácskozik és haboz, mit tegyen. Ekkor egy szolgáló, Tutula vagy Philotis, késznek nyilatkozik, hogy a többi szolgálók közül a legszembekkel urnőik neve alatt, az ellenséghez megy. Szabadszülött asszonyok és leányok ruháját öltik fel, és szépen felcziczomázva, a kíséret könyei közt, az ellenséges táborba vonódnak. A diktátor kiosztja őket emberei közt. A nőknek sikerül azon ürügy alatt, hogy nálok ünnep van, dőzsölésre csábítani a férfiakat. Midőn ezek éjjel ittasan álomban nyugszanak, a leányok elveszik tőlök a kardokat, és Tutula egy vad fügefáról, mely a tábor közelében állt, tűzjelt ad a rómaiaknak rögtöni támadásra, melyben a védtelen ellenség vereséget szenved. Hálából a senatus minden szolgát szabadnak nyilvánított, hozománynyal látta el őket, és a napot, mint Nonæ Caprotinæ-t, fölvette az ünnepi naptárba. Ezt a szolgálók lakomájával s mindenféle tréfával, melyek ama kalandra emlékeztetnek, ünneplik meg.

Pacuvius, a mennyire tudjuk, csak egy Prætextatát írt: *Paulus*-a L. Aemilius Paulus consul győzelmét dicsőítette, melyet Pydna mellett Perseus makedon király fölött vivott ki. A színgazdag festések és drámai élénkségű jelenetek Liviusnál és Plutarchnál egészen olyanokul tűnnek föl, mintha költői képzelemből fakadtak volna: ezeket kell segítségül vennünk, ha a számos hatásos motívumról, melyek ama fényes tett előadásából vehetők voltak, fogalmat akarunk szerezni, mert a négy megmaradt egyes vers még a főtartalom kétségtelen megállapítására sem elég. A két főszemélyen kívül, kiknek jellemei éles ellentétben álltak egymással, többek között a lovagias Scipio Nasica és a consul gyöngéden szeretett fia, Scipio, Kar-

thago jövőendő meghódítója is szerepet találhatott. Komoly és fölemelő elmélkedésekre a leggazdagabb anyagot nyújtotta a két nagy ellenfél nevezetes találkozása a csata után, mely még történeti forrásainkban is oly megragadólag van előadva. Talán Paulus diadalmi játékain (586/168. telén) adták a darabot, ha nem az 594/160-ik évi temetési játékokon.

Köztársasági érzülettel lehetett tele Accius *Brutus*-a, melyből különösen Ovidius vehette át a Tarquiniusok bukásáról szóló szép elbeszélésének vonásait. Olvasunk még senariusokat, melyekben a király elbeszéli a jósnak éjjeli álomlátását: ez ünnepélyes septenariusokban óvja őt attól, kit bárgyúnak tartanak, és a nap pályájának megálmodott változásában a közelálló országos átalakulás jelzésére ismer. Egyetlen egy senarius maradt fenn a közlésről, melyet Lucretia rokonainak a gyalázatos Arruns éjjeli megrohanásáról tett. Végre vannak maradványok a nagy nyilvános tárgyalásból az államélet ujjaalkotására, a consulok választására vonatkozólag. Accius szoros barátságban állt D. Junius Brutussal, a 616/138-ik évi consullal, ki a görög irodalom ismerője és nem rossz szónok volt. Ez nemsokára 618/136. után templomot emelt Mars tiszteletére a lusitaniai zsákmányból. A dráma, mely nagy ösét dicsőítette, valószínűleg e templom felavatása alkalmából tartott dedicatiói játékokra volt szánva.

Szintén főfő hazafias érdekességű volt a *Decius* (= Aeneadae), melynek kiválóbb részeiről Livius fogalmat adhat. Kevéssel napkelte előtt kezdődött a cselekvény a római táborban Sentinumnál (459/259). Egy kém jelentése szerint még minden csendesnek és biztosnak látszik, midőn egy szökevény az ellentáborból, a consultól kihallgatva, azt a hírt hozza, hogy a samniták és gallok egyetemben nyílt csatát terveznek. A hadi tanácsban Fabius

kijelöli az állásokat, ifjabb társának, Deciusnak, a bal-szárnyat a gallokkal szemben: «mossa el ellenséges vérrel az eddig kiontott honfivért». Áldoznak, a pontifex imádkozik, hogy a jelentős előjelek, melyekről épen hírt hoznak, a népnek és hazának üdvére üssenek ki. Mivel a meggondolt Fabius eleinte szándékosan elnyújtja a harczot s a védelemre szorítkozik, szóváltásba keveredik a hevesebb Decius-sal: amaz tapasztalására hivatkozik, ez felhozza, hogy a nagyon hosszú halogatás a bátrat is elcsüggeszti. Félelmes harczy dallal, melyről egy anapæstusi canticum emlékezik, vonúlnak fel a gallok. A harcz, egy szemtanútól leírva, hevesen kitör: «kiáltástól és hörgéstől visszhangzik az égiek tanyája.» A rómaiakat végzetes kimenetel fenyegeti: hiába veti magát Decius a hátrálók elé. Ekkor a színpadra jő s kijelenti elhatározását, hogy atyja példájára feláldozza magát s az ellenségnek szenteli lelkét. A pontifexnek elő kell mondania a felajánlási formulát, erre a csatába és halálba rohan. A szerencse csodálatos módon megfordul, a samnit tábort beveszik. A végtisztességgel, melyet Deciusnak nyújtanak, fejeződött be a pompás darab. A mellékcím, «Aeneas-fiak» azt sejteti, hogy a törzsatyja Aeneas talán maga jelent meg Deciusnak és maga serkentette hősi elhatározására.

Inkább személyes hiúság, mint a múzsa ihlette a cæsar-ianus *L. Cornelius Balbust* «az utazás» (Iter) című Prætextájára. A polgárháború kitörésekor (705/49) azt a megbízást kapta Cæsartól, hogy *L. Cornelius Lentulus* consullal, ki más főrangúakkal elmenekült Rómából, a városba való visszatéréséről alkudozzék, utána utazott egész Dyrrachiumig a pompejánusok fegyvercsörgető táborába, de többszörös beszélgetés daczára sem jutott semmi eredményre. E diplomatikus fiascót drámává dolgozta fel, melyet saját

elülülése mellett mint ünnepadó előadatott Gadesben, szülővárosában. Az előadás, bizonyára különösen az épületes hazafias beszédek legalább öt magát könnyekig megindították.

ÁLTALÁNOS TUDNIVALÓK.

A Palliatával kezdettől fogva közös volt a római tragédia összes ökonomiája és alkata, valamint a görög eredetiek átdolgozásának módszere: majd szó szerinti fordítás, majd szabadabb kidolgozás, majd több minta összeolvasztása; valamint az a törekvés, hogy halmozott cselekvény, szaporított személyzet és drasztikus eszközök által lebilincseljék a figyelmet. De a tragédia magasabb méltósága a cselekvény nagyobb nyugalma is föltételezte, például ritkább személyváltozást. A rabszolgák szerepe természetesen háttérbe szorult, habár az uraik sorsában való részvétből nem is voltak kizárva. Néhány névtelen töredékből meg lehet ismerni, hogy a korszak vége felé (a város hetedik századának befejezése óta) föllépett a törekvés, a dialogvers szerkezetét a görög művészet törvényeihez alkalmazni. Az énekelt, recitált, egyszerűen beszélt részek vegyítését már Livius Andronicus használta. A váltakozó rhythmusú nehezebb monodiákat, melyek egyszersmind az ábrázoló táncmozdulatait kívánták, a görög hyporchemákhoz hasonlóan, külön énekes adta elő a fuvolás kísérete mellett, míg a színész számára a mimikai elem maradt: így például Cassandra éneke Livius trójai lovában; Enniusnál Alcumeo, Cassandra látományai Alexanderben, Andromacha, Hecuba panasza, Medea búcsúja gyermekeitől; Pacuviusnál a Fegyverbiróságban Ajax éneke halála előtt,

az Ilionában a megölt Deiphilus dala; Acciusnál Althæa szenvedélyes kitörése a Meleagerben stb. De legalább Cicero idejében a színész maga adta elő Teucer nagy cantumát az Eurysacesben. Hol két vagy több személy váltakozott, ez magától kínálkozott. Igen erősen lehetett képviselve a tragédiában a recitativ elem is, mert a trochæusi septenarius különféle tartalmú és legkülönbözőbb hangulatú jelenetekben van felhasználva. Sem a görög-római tragédiából, sem a Prætextatából nem hiányzott a kar. De mivel az orchestra a nézők számára volt fentartva, a kar a színpadon foglalt helyet, a szélesebbre készített előtéren (pulpitum). Így a cselekvő személyekhez közelebb, a közönségtől távolabb húzódva, legalább néha közvetetlenebbül beavatkozott a cselekvénybe, tehát épen nem szorítkozott a felvonásközökre. Accius Antigonájában az örök a holttest mellett tanyáznak s tetten érik a merész bűnöst. Menetek és tánczok számára is elégnek kellett lennie a térnek; bizonyítják ezt viharos bacchusi kardalok maradványai Nævius Lycurgusában, Pacuvius Antio-pájában, Peribœájában, Accius Bacchansnőiben. A karok azonban nem voltak mindig állandó elem, mint a görögök-nél, hanem gyakran inkább csak mulékony, mint az újabb operában. Föl- és levonulás fordult elő például a katonai karnál Ennius Iphigeniájában. Csak egy időre léptek fel a pásztorok ugyanennek Alexanderében, a sebesült Ulixes vivői Pacuvius Niptrájának végén, az örök Antigonában, a vadászok Accius Meleagerében stb. Ellenben Ulixes társai Philoktetben, a szüzek a Phœniciai nőkben, az Eumenidák, a korinthei matronák Medeában stb. állandó helyet foglalhattak a színpadon. Néha különböző karok léptek fel egymás után. Így Pacuvius, valamint Euripides Antio-pájában kettős kar volt: az egyik a polgároké, kik

nyugodt beszélgetést folytattak Amphionnal, a másik a rajongó nőké Dirce kíséretében. Anapæstusi, daktylusi, kretikus és bacchikus rhythmusokat ismerünk fel a canticumok maradványaiban, az iambusiakon és trochæusiakon kívül, de a görög lyrika művészi szerkezetét, gondolatainak bőségét és mélységét hiába keressük. Az énekesek, hivatás-szerű művészek száma, egy karmester vezetése alatt, szükség szerint változott. Egyhangon (unisono) adták elő dalaikat egy pár fuvola halk kísérete mellett, egyszerű kellemű, komoly dallamokat. Csak idővel lépett szenvedély, érzékiség, ideges élénkség az ódivatú szigor helyére: a közönség zenei ízlése még a legnaivabb gyermekiességben volt. Annál fogékonyabb volt a pathetikus nyelv és a retorika erős eszközei iránt, a kifejezés, valamint a gondolat különféle képleteiben, a mint a görög kézikönyvek és az iskola tanították és a nyilvános ékesszólás is alkalmazta. A római nyelv csengő hangjának, melyet még emelt a szándékosan megkímélt ódonszerű színezés a szavak, formák, mondatok választásában és képzésében, kellett pótolnia, a mit a stíl talán nélkülözött a benső előkelőség és költői fény tekintetében. Mert a római tragikusok általános világnézete sem volt az, a mi Aeschylusé vagy Sophoklesé. A fenséges Moira helyett, mint a komédiában, Fortuna vagy épen a véletlen uralkodott. Ellenben a természetbölcészeti tanok, minőket Euripides kedvelt, elfogadást találtak; az ő szellemében a gondviselést is az isteneknek az emberi nemről való gondoskodását keserűen kétségbe vonják, s kigúnyolják a jószok szédelmességét. De a bölcsészeti és vallási elvek száraz józanságát némileg jóvá teszi a jellem férfias erélye, a cselekvő vagy szenvedő személyek vas szilárdsága és büszke léleknyugalma. Az érzület zord derekassága, mely sajátos volt a rómaiaknál,

a görög mûzsának ez utánzásait is áthihlette és még jobban előtérbe léphetett a Prætextatában. Hazafias beszédek és pompás hirmondói jelentések mellett e zajongó és fegyvercsörgető históriák tarka színváltozást is hozhattak magokkal. Annyi bizonyos, hogy oly finom ítélő, mint Quintilianus, habár talán inkább a szónok és stilista szempontjából, a római tragédiát föléje helyezte egy Plautus és Terentius komédiái kísérleteinek, és maga Horatius is elismerte elődeinek természetes tehetségét a kothurnus terén.

Még Accius virágkorában a komoly drámának is a gondolható legegyszerűbb volt a külső kiállítása, mint fentebb leírtuk. Húsz évvel azután, hogy a színpadi falat művésziebben festették be, forgatható színfalak járultak hozzá, a görög periakták (*scæna versilis*): ezek a szintér ritka változását oldaltól is világosabban szemlélhetővé tették és összhangzásba hozták a háttér változásával, melyet a tábláknak két oldalra való széthúzásával hoztak létre (*scæna ductilis*). Gépek lebegő személyek számára, milyen Perseus az Andromedában, a pacuviusi Medea kigyószekere számára, intézkedések a ház bensejének megnyitására és elötölására (*exostra*, megfelelő az ekkyklemának), sülyesztők az alvilág számára (az acheroni lépcső, egész elől a színpad szélén), a két oltár, — mindez, mint a komédiában, nélkülözhetetlen volt. Különben sokat hagytak a néző képzelő tehetségére. Csak Accius korszakában jött szokásba az álarcz (*persona*), eleinte főleg azon czélból, hogy a hangot megerősítse. A nagy Roscius lett volna az első, ki használta. De a nézők, kik a színpadtól csak csekély helyköz által voltak elválasztva és kifejező arczjátékhoz szoktak, kezdetben elégedetlenül fogadták az újítást. Lassanként, kivált miután az álarczok kiállítása tökéletesebb lett, hozzá szoktak: minden egyes szerep éles

egyenítése, Medea lángoló haragja, Ajax mély levertsége, Hercules nyers durvasága, mely maradandó vonásokban volt kifejezve, nézőknek, valamint színészeknek, mintegy megjelölte a jellem alapvonását, s megkönnyítette felfogását. A szem tüzét pedig, mely tágra nyílt üregekből villogott elő, még emelte az álarcz.

Mint Görögországban, a színművészet és a szenvedélyes színházlátogatók műértelme csak akkor érte el tetőpontját, midőn a költők üde alkotó ereje kiapadt és meg kellett elégedni régi klasszikus darabok ismétlésével. Tehetséges rabszolgák kiképzése a színészetre a magánipar dolga lett: uraik saját költségökön híres mesterekhez adták tanulásra. Mindenekelőtt a hangszerv módszeres iskolázására tekintettek: az előadást és mozgást a legfinomabb árnyalatokig tanulták. A vers recitálásában, a zenei ütem megtartásában a legkínosabb tisztaságot kívánták. A testi mimikában nagy szerepet játszott a kezek és ujjak beszédessége. A közönség éles kritikát gyakorolt kipróbált mesterekkel szemben is, a szótagmérték elleni legkisebb hibát fütyüléssel, dobogással, szidalmakkal büntette, de a sikerült játékot lelkes tapsokkal, ujrázásokkal jutalmazta. Pártkedvezés és a tapsolók szervezése már korán föllép. Politikai természetű czélzásokat a jelenre és élökre betoldások vagy kézzelfogható cselekvés által többször és néha jelentékeny sikerrel engedtek magoknak a színészek.

A mimikai művészet koryphaeusait csak a cicerói korszakból ismerjük. A színművész eszményét kortársai számára hosszú dicső tevékenységével a szabados *Q. Roscius Gallus* valósította meg. Különösen teremtve látszott a komédiára: elősdiék és a kerítő a Pseudolusban voltak bravour-szerepei, de tragédiákban is csodálták. Szép jelenség volt, kancsal szemei daczára: a legkifejezőbb ábrázolásnál

sem lépte át soha a vele született kellem határvonalát. Előhaladott éveiben (még mint hetvenes — 691/63 —, egy évvel halála előtt is föllépett) előadásban és mozgásban, kivált a canticumoknál, lassúbb lett, s a mi drasztikus hatásban elmaradt, finomsággal és egyenletességgel pótolta. Semmi állást sem vitt a színpadra, melyet otthon be nem tanult volna. Ő, valamint társa, Aesopus, szorgalmas hallgatói voltak Hortensiusnak, ama szószéki színésznek. Az ékesszólás és színművészet viszonyáról és finom különbségeiről való gondolatait külön iratban rakta le. Nem volt jobb, de egyszersmind nehezebben kielégíthető tanító, és még van tudomásunk néhány elsőrangú komikusról, kiket fölnevelt.

Megfordítva, *Clodius Aesopus* tulajdonképeni tere a tragédia volt, ámbár viszont a komédiában is nagy tetszést aratott. Hatalmas, csengő hangja volt, hatalmas ereje, elragadó pathosa és mély, megható érzése, mely ellenállhatatlanul megragadta a vonakodókat is. Egészen szerepébe mélyedve, el tudta feledni maga körül a valóságot, úgy hogy (egy színházi anekdota szerint) mint Atreus jogarával agyonütött volna egy szolgát, ki átfutott a színpadon. Nem kevésbbé, mint a zsarnok zord szenvedélyét, tudta a súlyosan megsebesült harczos Eurypylus férfiasan bátor magatartását is ábrázolni, kinek fájdalmak között, az ájuláshoz közel, hosszú csataleírást kell adnia, vagy Ennius fogoly Andromacháját, vagy az Eurysacesben Teucer lány ékesszólását, mely szerepét a vele baráti viszonyban álló Ciceróra való személyes vonatkoztatás által a legnagyobb hatásig tudta fokozni. Ez alkalommal (Cicero háza lerombolására czélozva) Andromachából egy canticumot toldott be megfelelő változtatással. De már csak rom volt, midőn két évvel később (699/55) Pompejus

fényes játékain valószínűleg Sinót adta Nævius trójai lovában. Az utódok, valamint elődök közül még többeket lehetne megnevezni: Rupilius igen kedvelt volt Antiopa szerepében, nagy sikert aratott Diphilus a 695/59-ki apollói játékokon Prometheusával, a mennyiben titáni beszédeit a jelenlevő Pompejusnak, feléje nyújtva kezeit, arczába szórta. Külön színészek voltak a második és harmadik szerepek számára, azonban a görög összjáték azon összhangját, melyet a deuteragonistának és tritagonistának a protagonistával szemben való szerény alárendelése föltételezett, mégis nélkülözték a műértők a római színpadon.

Végre intézkedtek is, hogy az elhalt mesterek műveinek előadására méltó helyet készítsenek. Miután M. Scaurus 696/58-ki pompás roppant épületét is ismét lebontották, Pompejus consulsága évében, 699/55-ben megnyitotta híres állandó színházát mintegy 18000 néző számára. És most a tágas színpadon barbár pompa terpeszkedett el, mely elárulá, hogy a szellem eltűnt, és a költemény művészi hatását csak tompítá. Ama játékokon Accius Clytæmnestrájában 600 öszvér vitte a hazatérő Agamemnon zsákmányát; 3000 szintén zsákmányolt edényt számláltak Nævius trójai lovában. Egy Prætextatában oly viadalt mutattak be, melyben a gyalogság különféle fegyverzetét lehetett csodálni. Egy katonai kar felruházására Lucullus egy prætornak 100 bíbor chlamyst kölcsönzött készletéből. Így fajultak el ez egyszerű, egykor censori szigorúsággal szoros korlátok közt tartott színjátékok fényűző látványokká és felvonulásokká.

IV.

Nemzeti vígjáték.

(Fabula togata.)

Mintán a görög komédiáknak oly sokáig ápolt átdolgozása kimerült, közel feküdt a gondolat, hogy a nemzeti életet is színpadra vigyék vidám ábrázolásban. Míg a komoly drámában a hazai tárgyakkal való kísérletek annyival korábban léptek föl, a római *gravitas* volt annak az oka, hogy a vígjátékban nem merték azonnal ugyanazt megkísérteni. Nævius szabadabb mozdulatait csírájokban elfojtotta a rendőri nyomás. Talán Rómán kívül, az itáliai vidéki városokban, hol a szövetséges háború előtt a Nagy-Görögországgal való közelebbi érintkezés következtében a műveltség magasabban állt, mint a Tiber-parti városban, már előbb mulattak oly színpadi tréfákon, melyeket közelről és a jelenből merítettek. Rómában ez oly természetes lépés csak Terentius korában következett be, talán szándékos ellentétül azon előszeretettel szemben, mely az ő körében a görög erkölcs és műveltség iránt uralkodott. Legalább csak most merül fel az új műfaj legrégibb megnevezhető költője, kinek neve túlélte saját napjait.

A színhely Italia volt, többnyire Rómán kívül, déli Latiumban. Személyek és erkölcsök itáliaiak voltak, s mivel a ruhatár fődarabja az itáliai toga volt, nem a görög pallium, az új vígjátéki fajt *fabula togatának* nevezték. Ellentétben az előkelő Prætextatával, mely a legmagasabb körökben, királyi palotákban vagy hadvezérek környezetében mozgott, *fabula tabernariának* is nevezték, mert apró emberek szerény lakásán, kézművesek, szatócsok, s

más alacsony vagy legalább magán állású személyek között játszott. A társadalmi osztályok vegyítése a vígjátékban a római illemfogalom ellen lett volna, mely előítélet mellett a vígjáték soha sem fejlődhetett ki teljesen és szabadon. Sőt ez illemszabályok merevsége annyira ment, hogy a költő nem engedhette meg magának, az itáliai rabszolgának, úgy mint az athéninek, az okosság nagyobb mértékét juttatni, mint urának, nehogy a köteles tisztelet kárt szenvedjen. Általában a hang komolyabb, mondjuk ki: szárazabb volt, mint a Palliában, és bőven voltak közbeszöve erkölcsi mondások a hallgatók épülésére. A felépő személyek száma csekélyebb, azért a cselekvény egyszerűbb, a darabok terjedelme korlátozottabb volt: ez eredeti költők leleményessége, ha saját lábaikon kellett állniok, nem igen nyúlt messzire. Mindazonáltal épen e képek az itáliai polgári és városi életből, a hatodik század végén és a hetedik század első két harmadában, megbecsülhetetlen képeket rajzolnának elénk, ha több maradt volna meg belőlök, mint körülbelül 70 drámacím három költőtől és mintegy 450 rövid töredék körülbelül 650 szét-szóró verssel és versrészekkel.

A kizárólag latin címek, nem tekintve a személyneveket, rokon viszonyokat, családi eseményeket, személyes vonatkozásokat, egyéb szokott motívumokat, a mint a Palliában is előfordúlnak, sajátos tárgyak jelentékeny sorát vezetik elénk. A cziterásnő a hernicus városkából Ferentinumból, melynek lakossága a görögségért rajong, a setiai, a velitræi leány, az insubernő, a brundusiumi nők mutatják, hogy az Alpesek lábától a déli partig az egész félsziget szolgáltatott typusokat. A compitaliai, megalesiai ünnepek alapul vannak véve. «Satura» az itáliai parasztok azon legrégibb drámái rögtönzésére emlékeztet, melyből

a togata a legtermészetesebb úton kifejlődhetett. A fürdői életet, hol feleziczomázott örömeányok parádéztak, az Aquæ Caldæ (melegforrás) ábrázolta. A jogtudósnő, az ujoncz induláskor, a hetérák fodrásza, az augur elragadtatásaival, pikáns czimszerepek voltak. A szenvedett kár megtorlásának ősrómai joga szolgáltatta a *Talio* vigjáték motivumát. A kalló-komédia egy kézműves osztályt vett elő, melynek őseredeti nyersesége és durvasága hirhedt volt. Verseny volt takácsnők és kallósok (vagy egy-egy képviselőjük) között a két kézmű fontossága és méltósága fölött: «Ha nem szőnénk, nem volna, mit szereznetek, ti kallósok.» «Sem éjjel, sem nappal nincs a szegény kallósoknak nyugtok.» Egy varga fenyegetőzik, hogy fogaiba üti valakinek a kaptafáját. Egy kuruzsló dicsekszik. Az «Aedil-komédia» talán az utczai és piaczi rendőrséggel s a közönséggel való összeütközéseivel foglalkozott. Egy hajdani ruhahimző (phrygio), szabados, előkelő elégedettséggel beszéli el, hogy igen ügyes volt mesterségében, de végre urának és urnőjének engedte át a tüt: tehát vagy mintparvenu, nyugalomba vonúlt nyereményével, vagy más iparág felé fordult. Egy vevő fonónókkal alkudozik; egy tolvaj nőt, ki gyapjat lopott és ügyetlenül rejti el, rajta kapnak. Veszekedő jelenetek szolgálók között (mint a Palliában szolgálk közt) fordulnak elő. A házi élet, menyekző, törvényes házasság és lefolyása, a családi élet különféle örömeivel és bajaival inkább az előtérbe látszik lépni, mint a Palliában: a matronák jelentékenyebb szerepet játszhattak. A házi asszony máskép tud itt, mint amott, tiszteletet szerezni férjétől. «Majd engedelkenynek mutakozom, majd mogorvának; aztán veszekedést kezdek, néha pokróczgoromba leszek», vallja meg egy hitves. Feleségek és férjek itt is kiöntik egymás előtt szívöket a másik félre

nézve. Elégedett özvegyek is szerepet játszanak. Egy rangjára büszke anya, a mint látszik, gúnyolódik a föltevés felett, hogy leánya molnárhoz (pistor) menjen nőül: «miért nem mindjárt kalácsütőhöz? hogy legalább kis unoka-öcscsének nyalánkságot küldhessen». A férjek, nővérek, sógornók, bácsik, nénik, a mostohaleány, a mostohafiú, az anyós, az apai hatalom alól elbocsátott fiú (Emancipatus), az eltaszított (Repudiatus), az iker, kinek testvére már születése előtt meghalt (Vopiscus), mind oly czímek, melyek elárulják, hogy a családi körben előforduló ellentéteket és bonyoldalmakat még inkább tárgyalták, mint a Palliátában. Az elválás (Divortium) oly tárgy volt, mely a második pún háború vége óta mindinkább szokásos lett a rómaiaknál. Különfélék itt a fiatal emberek jellemei is: fordul elő pazarló, korhely, kinek szigorú atyával van dolga, szerelmes, ki őrt áll kedvese ajtaja előtt, piperkőcz, elpuhult, ki nőiesen czikornyás módon beszél, dadogó, ki beszédet próbál tartani, rajtakapott házasságtörő futás közben, ki a büntetés elől a Tiberisbe akar menekülni. Egy ifjú, leánynak öltözve, lopózik be kedveséhez (valószínűleg összebeszélve vele), több komikus bonyodalom után leálarcozza a bámuló és haragos anya, de a bocsánat valószínűleg nem maradt el (Afranius Epistulája.) Egy kétségbe esett, a ki szerelmi bánatból (mint Sappho) a tengerbe ugrott, de kit egy halász kifogott és ismét életre hozott, jobb oldaláról ismeri meg, vigasztalására, kedvesének szívét, ki után Bajába utazott (Afranius Exceptusa). A kerítő és az élődi sem hiányzik. Egy üres zsebűt kigúnyolnak. Szabály szerint városban játszanak a darabok; oly emberekről beszélnek, kik faluról jönnek, falura mennek, oda tartoznak (parasztos viseletök miatt). Paraszt lehet, a ki panaszkodik, hogy sehol sem talál megfelelő helyet, hogy szükségében

könnyítsen magán (Afran. 198.). De egyes esetekben nem lehet mindig eldönteni, vajjon a színhelyet egyik kis vidéki városban vagy Rómában kell-e gondolni. Az erkölcsök lényeges különbségét a Palliátával szemben, alig lehet a töredékekből kiismerni. Itt-ott nyilvános állapotokat és kérdéseket, történeti eseményeket is érintenek. Megjegyzik, hogy a kapaszkodást eléje helyezik a becsületes jóra valósnak. Megvető oldalpillantás esik azokra, kik oszk és volszk tájszólást beszélnek, mert latinul nem tudnak. Görög morzsáknak a beszélgetésbe való vegyítése divat lesz, de anyagot szolgáltat a gúnyra is, ha valaki azzal cziczomázza magát vagy nem érti. Egy jó setiai polgár honi mezőinek érdekében azt kívánja, hogy mocsárvíz helyett a Tiberis áztatná. Természetesen az apró polgárok és kézművesek, kivált Rómán kívül, nem beszélhettek úgy, mint finomabb műveltségű fővárosi kortársaik. Sok szót, sok szóalakat és szerkezetet hallottak még a Togatában, mely Terentius köréből számúzve volt; némelyek még Plautusnál sem találhatók s általában nem mutathatók ki máshonnan; de ennek a drámai műfajnak stíljét is jelentékenyen megfinomította a hetedik század folyamán fő képviselője, Afranius, úgy hogy ez Terentiushoz ebben is sokkal közelebb áll, mint Turpilius. A hang többnyire tisztességesen cseng, rhythmusok és vers-technika ugyanazok, mint a Palliátában, canticumok sem hiányzanak (legalább terentiusi határok közt).

A Togata három híres költőjének eredetét nem ismerjük pontosan és nagyon keveset tudunk életök körülményeiről. A legrégebb, *Titinius*, plebejus családból, talán legtisztábban őrizte meg a műfaj jellegét. Varro, mint a jellemfestés mesterét, Terentius elé helyezte, utána mint ifjabbat, *T. Quinctius Attát* (a melléknév olyant jelent, ki

ujjhegyein inkább szökdel, mint jár). Ez 677/77-ben Rómában halt meg, s a kapu előtt a prænestei úton temették el. Ha a szorgalmas gyűjtő, Fronto, kiemeli a női kifejezések gazdag zsákmányát, melyet Atta nyújt, úgy talán első sorban Megalensiára gondolt, melyben a nőknek mindenestre alkalmok volt, teljes sajátságoságokban mutatni magokat. Általában azonban elismerik, hogy hasonlóan a syrakusai Mimoshoz, a Togata éppen az állások és nemek jellemzését ápolta a kifejezésben is. Még az augustusi időkben is szívesen nézték Atta drámáit, ámbár Horatius nem tartotta szalonképeseknek, és nem találta helyén valónak, hogy illatuk az akkori Róma előkelő, virággal ékes színpadának jó illatai közé vegyüljön. Éppen tőlök maradt fenn legkevesebb, legtöbb ellenben Afraniustól, Accius kortársától. Plebejus családból származott: vajjon volt-e és mennyire rokonságban az 557/197-ki néptribunál vagy az 569/185-ki praetorral, nem tudjuk. Éppen oly kevésbé látszott csupán a költészetre szorítkozni, mint öregebb kortársa, a fentebb említett lovag C. Titius, kinek beszédeit Cicero adata szerint buzgón utánozta. A mint ez tragédiákban gyakorolta tehetségét, úgy Afranius fényes sikerrel a Togatának szentelte magát szónoki tevékenysége mellett. Mindkettővel közös volt, a most nevezett műértő ítélete szerint, az éleztett szó-élcz (*argutiæ*) adománya, és ezt, valamint beszédbeli ügyességét, megtartotta darabjaiban is szójátékok, rokon fogalmak éles megkülönböztetése, a párbeszéd folyamatossága és találósága által. Canticumait a rhythmikus körmondatok végén szabadon alkalmazott rövid tagok következtében, Næviuséi és Plautuséi mellé állítják. A Togatának ő adta meg a legfinomabb csiszolást, igaz, hogy részben meg is károsítva sajátságoságát. Mégis csak szégyenségi bizonyítvány volt, melyet a tekintélyes költő ki-

állított magának, midőn meg kellett vallania, hogy a jót, a mit nem tud jobbra tenni, onnan veszi, a hol találja; hogy Menandertől, Terentiustól, kiket különösen nagyra becsült, de másoktól is, görögöktől úgy, mint rómaiaktól, aggodás nélkül kölcsön vesz. Valóban még most is kimutathatjuk némely menanderi vers visszhangját a töredékes maradványokban, még az egyesekben is. A nemzeti szokások elgörögösödése segítségére jött; az idegenszerű elemek átalakítása nem volt többé szükséges, minden nehézség nélkül bele illettek a szokásos nézetek keretébe. Így a színhely és egészben a személyzet italiai marad ugyan, de a levegő, a hang, az erkölcsi alap és a mese görögösködő lesz, mint az akkori élet. Görög rabszolgák és szolgálók, görög hetárak és, fájdalom, görög kéjfiúk is fontos szerepeket játszanak. Quintilianus megjegyzi (mint legelvetendőbb újítást), hogy a szerző drámáiba vivén a fűszerelmet, csúfosan elárulta saját erkölceit. Habár elődeinél sem hiányoztak a Palliata motivumainak visszhangjai s egy kis görögösség mint fűszer vagy háttér nem volt nélkülözhető, Afraniusnál már, egészen úgy, mint Menandernél, egy Thais lép fel címszerep gyanánt. Az Exceptus komédiában is (a tengerből kifogott) egy nápolyi kéjleány, Moschis, egyike a főszemélyeknek. A prologokban, melyeket Afranius néha mint Terentius, művészetéről való igazoló fejtegetésekre használt, többször görög istenségek vitték a szót, például Priapus, a feslett kerti daemon Lampsacusból; máskor legmerevebb ellentétül ily kicsapongással szemben a magasztos Sapiencia, mely (mint Ennius Annaleseinek ama helyén) a görög Sophia gyanánt mutatja be magát. Ha atyjának Usust, anyjának Memoriát mondotta, ezzel a szerző epikureusnak vallotta magát. Különben is használ Afranius allegorikai személyeket: egy Remeligo (halogatás)

istennőt léptetett föl, kinek, a ház Lareseitől kiküldve, valamely esemény folyamát kellett feltartóztatnia. Magasabb műveltségi állapotot tételeznek föl irodalmi fejtegetései. «Nem könnyű, mint Pacuvius mondja, egyetlen egy jó nőt is találni», így szól valószínűleg egy fiúkedvelő. Szó van «nem jó költeményekről». Egy gond-terhelte hitves irigylili a színpadi nőket, kik oly könnyen kormányozzák a férfiakat a szidás és nyájasság üdvös váltakozásával (100). Mint a Palliatában, felemás görögösködő kifejezések fordulnak elő, például perpalæstrizōς, görög szójátékok (112) és közmondások (274). Egy görög iskolamester (Pausias) eltiltott egy fiút a további iskolalátogatástól, ha nem kapja meg tiszteletdíját (93). Némely drámacím határozottan görögökre emlékeztet. Hasonlókép a mese meg lehetőszen ugyanazon elemekből van összeállítva, ámbár a kérdésbe jövő jogviszonyok s más effélék a nemzeti nézetekhez voltak alkalmazva.

A mint Afranius általában a Palliata szellemével töltötte meg a Togatát, úgy a cselekvényt is teljesebbé kellett tennie s nagyobb számú személyzetet bevezetnie, elődeivel összehasonlítva. A Vopiscusban például biztosan meg lehet különböztetni több férfi, öreg és ifjú nők, egy szolgáló, egy szolga, egy élősd szerepeit, úgy szintén párhuzamos csoportok kölcsönös játékát és meg lehetőszen bonyodalmas cselekvényt, melynek lefolyását természetesen nem lehet többé megállapítani. Arról van szó, hogy újra egyesítsenek egy párt, mely a férj hibája miatt vált el. A nőnek ikrei voltak tőle; miután az egyiket balszülés által elvesztette, a másik később élve jött a világra, de az atya anyjával együtt eltaszította. Most (nem tudjuk, mily hosszú idő múlva) bánatot érez a hűtlen, kit szenvedélyes vágy ragad meg a szeretett nő után, de akadály áll útjában egyesülésöknek. Azon-

kívül menyekző van készülöben, egy öregebb pár nem igen fölemelő példáját nyújtja a hitvesi szerelemnek; tanácsadók, lelkiismereti tanácsolók, segédek avatkoznak be. Valamivel világosabb a *Simulans* lényeges tartalma. Egy könnyelmű férj (talán hirtelen haragú iszákos) javulásáról van szó, kinek életmódja nejét és gyermekeit boldogtalansággal fenyegeti. Heves házassági jelenet fordult elő; az anya haragját lecsillapította szelíd fiának közbelépése és könyörgése. Talán e czivódás adott alkalmat az apósznak a heroikus gyógyításra, melyet egy barátja tanácsára megkísért. Nagyon bosszúsnak tettei magát (innen a cím) s kijelenti vejének abbeli akaratát, hogy neje felbontja a házasságot. Mivel pedig a férj a hibás és neje a házat, melyben laknak, hozomány gyanánt bírja, amannak dolga összeszedni sátorfáját, elhagyni a házat és udvart. Ő maga kevéssel vagy semmivel sem bír, s minden teketória nélkül kitaszítják. A megszégyenítő cselekedetet a színpadon az egész családnak, még a cselédségnek is jelenlétében hajtják végre. Miután bűnlajstromát, valószínűleg apósa, eléje tartotta, az egész háznép mintegy karban közbevágott, arczába dobva elítélését és megvetését. A szándék azonban nem volt ily rossz. Az eltaszított magába szállt, fiát szószóló gyanánt nagyapjához küldte, s miután javulást fogadott, bocsánatot nyert s visszatérhetett övéihez. Ez épületes családi drámát 697/57-ben (az apollói játékokon?) adták elő, és a háznépnek ama büntető canticumát politikai tüntetésre használták. Lentulus Spinther consul, ki az elnökséget vitte, akkoriban, mint az egész főrangú párt, azon dolgozott, hogy Cicero visszahivassék száműzetéséből, s ez alkalommal is részére igyekezett nyerni a közvéleményt. Nyilván az ő intézkedésére ama dalmokok, mint egy ember, a nézők közt ülő Clodiusra irányozták

tekintetöket, taglejtésöket és hangjokat, s így a hirhedt demagógot erkölcsileg kidobták az ajtón.

Az augustusi korszakban is megvoltak Afraniusnak úgy, mint Plautusnak tisztelői, kik őt, mint a Togata Menanderét magasztalták. Még a ludi maximi ünnepére is, melyet Nero halálából «a birodalom örökkévalóságáért» örült fényűzéssel állított ki, ki volt szemelve többek közt a «Tűzvész» (Incendium) előadása, melyben a színészeknek egész tömeg értékes házi szert engedtek át az égő házból való megmentésre és felprédálásra.

V.

Campaniai bohózat.

(Fabula Atellana.)

Ugyanazon időben vagy alig egy évtizeddel később, irodalmi virágokat hajtott a rögtönzött jellembohózat ősrégi műfaja. Említettük már az ingerkedő verseket (versus fescennini), melyek a Saturá parasztos mulatságát kísérték, és mint találta kedvét Rómában is a jobb állású férfi ifjúság, tusciai ábrázolóktól serkentve, a mimikai játékokban s az azokat kísérő vidám versekben, a nélkül azonban, hogy a képeket, melyeket előadtak, drámai cselekvényekké alakították és ezeket mint hivatásszerű színészek nyilvános színpadon előadták volna. Campania és Nagy-Görögország népes és élvezetben gazdag virágzó városaikkal (mindenekelőtt Tarentummal) mindenféle bohócok és szemfényvesztők színterei voltak, kik a dóri anyaországban kedvelt művészeteket itt is előadták. Bohózos rögtönzésekben utánozták emberek és állatok orczáit és hangjait, egyes

vagy egymásután több személy beszédeit és mozdulatait, bizonyos állások és hivatások, mint a vándor orvosok vagy nyeglék jellegét, sajátságait, a mindennapi élet helyzeteit és jeleneteit. A játéknemek sokféleségére következtetni lehet a különböző nevek nagy tömegéből, melyekkel e bohócokat különös képességeik szerint felruházták. Némelyek nyilvános téreken a körülálló tömeg közepett léptek föl, mások előkelő házakban az asztalnál. Kivált a Diadoch-idő óta virágoztak e bohózatok, melyekben épen a nagy urak találtak gyönyörűséget. A legdurvább realismus és vaskos illetlenség lényegéhez tartozott e műfajnak. A legkicsapongóbbak és legtöbb oldalú alakok egyike volt a Magodos, a ki varázsló módra bírt azon művészzel, hogy átalakuljon s egyszerre több szerepet ábrázoljon a lehető legfeszettebb tánczok közt, úgy férfi, mint női szerepeket, például egy részeget szeretőjének ajtaja előtt, vagy egy férjes nőt, kinek kurafiakkal és kerítőkkal van dolga. Tárgyait a komédiából vette kölcsön vagy újakat is talált. A magasabb lantos költészetet és zenét (dithyramb, kitharodika) és a tragédiát a Hilarodos torzította el: előadta Dionysos találkozását Ariadnéval, a Kyklopsot, a mint Galateának éji zenét csiripel, a hajótörött Odysseust, ki elfelejtette a görög nyelvet. Miután a Mimos, a realiztikus élet- és utczakép, Syracusában Sophrontól, Euripides egyik öregebb kortársától rég megkapta klasszikus kiművelését, kevésel Theokritos előtt, az első Ptolemæus alatt, Rhinthon a tarentumi színpad számára az ott uralkodó tájszólásban művésziileg kidolgozta a hilarotragédiát, a mi afféle Offenbachíada volt. Tárgyainak választását teljesen megvilágítják a drámai címek, mint Amphitryon, Iphigenia Aulisban, Iphigenia Taurisban, Medea, Orestes, Telephos, Meleagros mint rabszolga. A tárgyalási módról semmit sem tudunk,

csak azt, hogy a tragikus költeményt nevetségessé alakította át.

Az oszkoknak is velök született érzékek és hajlamuk volt a realisztikus bohózat és torzkép iránt. A campaniaiak az ó-korban úgy, mint az új-korban, született bohócok: az oszk tájszólás teremtvé volt az otromba komikumra. E néptörzs parasztos és durván érzéki természete nem tagadta meg magát sem erkölceiben, sem nyelvkincsében: abban a kétértelmű kitüntetésben részesült, hogy szemtelen és illetlen kifejezések (obscena) forrásának tekintették. A görög gyarmatosok területi szomszédaik durva minőségéből, kikkel összeköttetésben álltak, következtetést vontak minden törzsrokonukra, úgy hogy az opikusok lenéző elnevezése alatt a latinokat is értették. Oscus volt ama Messius Cicirrus, ki, mint Horatius elbeszéli, Cocceius vilájában Mæcenast és úti társait a lakoma alatt oly vidáman mulattatta, szitkozódó duettet adván elő a bohóc Sarmentussal, mely világosan emlékeztet a satura eredeti jellegére; és midőn ellenfele gúnyosan felszólítja, hogy Polyphemot álarcz és kothurnus nélkül tánczolva adja elő, a csüfolódó valószínűleg a tarentumiak hilarotragédiájára gondolt. Capuában és más oscus városokban, sokkal a rómaiaktól való leigázás előtt, egy odavaló durva bohózatban találtak mulatságot, mely természetesen tájszólást követett, állandó jellemszerepekkel, határozott s ismétlődő társadalmi és családi típusokkal. E farsangi játék körülbelül Nævius korában divattá lett a római ifjúság említett műkedvelői közt, de a tréfa, habár nagyobb tömeg előtt adták elő, tiszta magánügy maradt. Belépti díjat nem szedtek, és az előadók, hogy fel ne áldozzák személyes méltóságukat, álarczban léptek föl. Nævius az «Álarczosjátékban» (Personata) talán ily műkedvelő előadást használt

motivumul s azon ügyes ürügy alatt vitte színpadra, hogy e pillanatban nincsenek hivatásszerű színészei, a miért az álarczos műkedvelők önkéntes segítségét szívesen elfogadta. Sulla közvetlen befolyásának lehet aztán tulajdonítani, hogy épen az ő korában magasabb érvényt és kiképzést nyert Rómában az oszk bohózat. Hogy üdülést találjon életének sötét komolyságában, a véres ember kedvelte a bohócok és kicsapongó művész-csöcselék társaságát. A mint a görögöknél a tragikus trilogiára vidám satyr-játék következett, Rómában is szokásba jött ekkor, hogy a tragikus előadást bohózos utójátékkal, az úgynevezett exodiummal fejezzék be, s e célra az oszk játékot választották, mely néha valószínűleg a tarentumi hilarotragédiától is vett kölcsön. A műkedvelők kiváltságát átruházták e műfaj színészeire is, úgy hogy ezeknek el volt rendelve az álarcz viselése, és sértetlenül megmaradt számukra teljes polgári becsületök, s helyök a tribusban, valamint a hadseregben.

Ez oszk bohózatot irodalmi műfajjá a római színpad számára csak *L. Pomponius* emelte, Bononia latin grammatból, kinek nevét Hieronymus a 663/91-ik évből mint «hirest» jegyzi fel: születési és halálozási éve, életének tartama s minden közelebbi körülménye ismeretlen. Körülbelül egyidejűleg, talán valamivel később, ugyanazon irányban kitűnt mellette *Novius*. Pomponius 70 drámai címéből s alig 200 verséből és Novius 43 címéből s kevéssel több mint 100 verséből kell kísérletet tennünk, hogy e legnagyobb mértékben életteljes költői műfaj vázlatát elkészítsük.

A cselekvény színhelye a bohózatokban szabály szerint, bár nem kivétel nélkül, *Atella* városka volt, a campaniai Abdera. Erről az egész műfajt fabula Atellanának nevezték

Rómában: vajjon az oszkok is már abban a tiszteletben részesítették-e e hely polgárait, hogy mint született bolondokat kitüntessék a többiek fölött, nem tudjuk. A rögtönzött bohózat régebbi formáira emlékeztetnek még oly címek, mint Pomponius Saturája, Novius Exodiuma. Mint még ma is az olasz népbohózat, mint a velencei *comedia dell' arte* és a németek Hanswurst-játékai, az Atellana is bizonyos állandó jellemszerepekkel bírt, melyekben az oszk nemzeti typus nyomós kifejezésre jutott. Ha kivételesen Róma vagy Campanián kívül más hely volt a színtér, a fő személyek hívek maradtak nemzetiségökhöz és ehhez volt kötve jellemök. Maccus szellemi rokona az együgyű Makkonak, mely a legrégebbi attikai komédiában, talán már a megarai bohózatban föllépett és a hülye öregnek (γέρων μᾶκκων), mint például Aristophanesnél Demosnak, ki fölött paphlagoniai főabszorgája zsarnokoskodik. De az Atellana Maccusa ifjú vagy legalább legjobb korabeli tökfilkó. Egészben kilencz darab vette tőle nevét és a legkülönbözőbb helyzetek vannak neki tulajdonítva: Maccus mint katona, ki hálótársával az evésért verekszik, mint letéteményes vagy bizalmi ember (*sequester*), mint szűz, két Maccus mint ikrek. Novius hozzá csatolta még Maccust mint kocsmárost (*copo*) és mint száműzöttet vagy kivándorlót (*exul*). Fájdalommal vesz búcsút a tökfilkó az ajtó felső küszöbétől, mely gyakran beütötte fejét, és az alsótól, hol elestében minden ujját összetörte. A Palliata aggastyánjának megfelelő, de szabály szerint és még magasabb fokban együgyű a Pappus, a hervadt öreg, *πάππος* a görögben, a *casnar* (*casinar*), szürkefejű, oszk nyelven s az Atellán-színpadon is e nevet viseli. Különösen tetszhetett mint bukott jelölt (*Pappus præteritus*), mert ugyanezen motivumot hasonló címek alatt mindkét költő tár-

gyalta. A választás előkészületeit, a kilátásokat, a választás előtti és utáni hangulat ellentéteit igen mulattatóan lehetett kidolgozni. Természetesen csúfosan csalódik reményeiben a becsvágyó tökfilkó. Mint mezei gazdának (P. agricola) meg kell érnie, hogy míg a városban jár, távollétét arra használja vetélytársa, hogy elszöktesse nejét. A buja szerető szerepét, úgy látszik, maga játszotta a Pappi Hirneá-ban (P. sérvése) és «Pappus menyasszonyában» (Sponsa Pappi). A Bucco, felfújott pofákkal és hatalmas szájjal, e hetvenkedő, ki leginkább az attikai komédia Alazonjával hasonlítható össze, viadornak szegődött el Pomponius Bucco auctoratusában, máskor (ugyanazon költő B. adoptatusában) családot cserélt és örökbe fogadtatta magát. Novius talán «kis Buccót» (Bucculus) is írt, ki valószínűleg mintatyja-kedvence szerepelt. A zabáló (Manducus) és tányérnyaló szerepe a púpos Dossennust illeti, az Atellana tudósát. Pomponius «Campaniai»-jában egy rendelet fordul elő, mely őt a helybeli kallósok szép társaságában a nyilvános megvendégelés tiszteletében részesíti. Ugyanennek *Philosophiájában* azzal kell kimutatnia tudományát, hogy egy arany edény vagy ékszer tolvaját fölfedezze, ő azonban büszkén elútasítja a föltevést, hogy ingyen jósoljon (talán ő maga volt a tolvaj). Mint szigorú iskolamestert, ki előszeretettel kezeli a virgácsot, említik a Maccus Virgoban. Egy sírirat (más darabban) az elhunyt bölcsességét (sophia) magasztalta. Kettőt állított szembe Novius, valószínűleg mint ellenfeleket és vetélytársakat, a Duo Dossenniben. Ezekhez járult még, mint öntudatos bohóc, a bolond, sannio (sanna nevű szemtelen mozdulattól nyerve nevét), a ki épen úgy, mint a görög φλόακας, hangja, arczkifejezése, taglejtése, testmozdulatai, mások utánzása, mindennemű bárgyúságok által, szóval vagy a

nélkül, Paprika Jancsi-szerű komikummal hatott. Többes számban alkalmazta e szerepet Novius «Bolondkomédiájában» (Sanniones).

Az életnek rendkívül gazdag képét, sokkal változatosabban, mint a Palliata s még a Togata is, állíthatta szem elé az Atellana. Legjobban kitűnik ez a drámai címek tarka tömegéből, melyekre, fájdalom, nagyrészt utalva vagyunk; mert 67 darabból nem maradt fenn más, mint egy-egy kis töredék, többnyire egyetlen egy vers vagy épen csak néhány szó, ritkábban kettő, legföljebb három vagy négy összefüggő vers. Előfordult a márczius elsei matrona-ünnep (Kalendæ Martiæ), a vidám Minerva-ünnep, mely márczius idusától számítva ötödik nap vette kezdetét (Quinquatrus), mely ünnepet a mindkét nemű kézművesek, művészek, orvosok, költők és tudósok, névszerint az iskolák is megültek. Egy rabszolga örül a saturnalia-ünnepnek. A pártok politikai és helyhatósági működését a Jelölt (Cretula vagy Petitor) világította meg és az «örökös mint jelölt» (Heres Petitor), a ki, mint látszik, költekezett egy kissé és fényes lakomát rendezett; továbbá a kikiáltó (Præco posterior), az erkölcsi felügyelő (Præfectus morum), a sekrestyés (Aeditumus: nagyon boldogtalannak érzi magát templomi szolgálatában), az augur, az áldozatszemlélő, ki egyszersmind falusi borbély (Aruspex vel Pexor rusticus), az orvos, a gladiator (Auctoratus). Kézműves czéhről kell érteni a Collegium címet. «Kis iparos» (Cerdo) nevet vett Novius egy darabja. A kézművesek közt, mint a Togatában, a durva kallósok lépnek előtérbe, a mit bizonyítnak mindkét költő Fullones címei: Noviustól a «kallósok ünnepnapon», valószínűleg a Quinquatrus (Fullonesferiati) és a «kalló műhely» (Fullonicum vagy Fullonium), Pomponiusztól a «kalló-adó» (Decuma Fullonis). Azonkívül kép-

viselve vannak a molnár (Pistor), ki szomszédjait megcsalja a lisztel, melyet őrlésre reá bíztak; a halászok (Piscatores). Egy tolvaj istennőjére, a szent Lavernára esküszik (Nov. 105). Pomponius Rusticusa és Novius Agricolája úgy állottak egymáshoz, mint paraszt és mezei gazda (ἄγροικος és γεωργός). Mezei légkörben mozgottak még: Novius fügetermelője (Ficitor), a ki meg van elégedve portékája keletével, a vinczellérek (Vindemiatores), az ökörhajcsár (Bubulcus). A parasztszolgát, ki mint fegyencz a dologházba kerül (Ergastilus), úgy látszik, Pomponius ábrázolta. E költő négy darabja disznókkal foglalkozik. Nyilván ellentétes darabok voltak: a beteg disznó (Verres ægrotus) és az egészséges disznó (Verres salvos); ide járultak még: a «hízó ártány» (Maialis, áldozatul szánva a tenyésztő mezei és tavaszi istennő, Maia számára), «az anyakocza» (Porcetra). Falusi színhelyre utal még több más cím: a nőtény számár, a keeske, a tehén, komédiák a kapáról, a tyúkról; és paraszt személyzetre vall azonkívül több töredék. Láttuk, hogy alkalmilag mindegyik állandó jellemalak fölléphetett mint paraszt. Határozottan rusticusnak jelzik még a régi glossariumok a Buccót. A parasztok és közönséges emberek nyelvét utánozták, mint Sophron mimusai-ban. Pomponius Campani és Galli transalpini darabjai különös helyi színezést és a faji sajátosságok jellemző rajzát nyújthatták. Noviustól voltak a «pometiai katonák» (Militēs Pometinenses) azaz valószínűleg a hajdani volszk városról, Suessa Pometiáról, nevezett lápvidék helyőrsége, melyet a rómaiak már 371/383-ban gyarmatosítottak.

Mint egészen különös játéknem emelendők ki a mythologiai darabok, melyek Rhinthon hilarotragédiájára és az attikai satyr-drámára emlékeztetnek, ámbár az attikai ko-

média sem egészen mellőzte bármikor a hősi tárgyak eltorzítását: a «csempészett Agamemnon» (Agamemno suppositus) és Marsya Pomponiustól, Phœnissæ Noviustól. Az a szokás, hogy Hercules Italiában minden nyereséget tizedét behajtottta, valószínűleg motivumot adott Noviusnak Hercules coactor-ához (Hercules, a pénzszedő). A rémekben való babonás néphit is szolgáltatott tárgyakat. Az egyiket Novius írja le (30), mely minden állattá átváltozik és felfalja, a mit érint. Ilyen popáncz lehetett Pomponius Pytho Gorgoniusa: a pythoi sárkány Gorgon-fővel és kiálló éles agyarakkal. Mania volt a neve a gonosz elhúnytak nyugtalanúl kóborló kísértetei (larvæ) anyjának vagy nagyanyjának: velök fenyegették a dajkák a kis gyermekeket. Mert, mondák, felszállt az alvilágból s időről-időre követelte, hogy a családnak nagyobb bajtól való megóvására, egy fiút áldozzanak neki. Engesztelésül és védelmül lisztből sütött csúf apró alakokat (maniolæ) függesztettek a házajtó elé. E gonosz Maniát Novius a Mania medicában mint orvosnőt léptette föl, de gyógyításmódja nehezen lehetett szelíd. Ellenben Pomponius Lar familiarisában az oltalmazó házi szellem működött, ki Plautus Aululariájában is föllépett. Ugyanazon anyagot, melyet egykor Ennius egy Saturában tárgyalt, az élet és halál vitáját és értekezletét, újra feltaláljuk Novius Atellanájában: Mortis et Vitæ iudicium. Mindkét ellenfél mint személy léphetett föl s bizonyos meghatározott eset alkalmából képviselhette ügyét. Itt egészen kézzelfogható lesz a régi összefüggés az oszk szídalmozó játék és az ó-latin ingerkedő és vitázó dialog között.

Egy egész sor drámai cím persze épen úgy tartozhatnék a Togatához vagy a Palliatához is. A jellemdarab területén mozognak a gazdag, a takarékos és a takarékosak,

a dőzsölők (Dapatici?), a tiszta nő (Munda), a rongyosak (Pannuceati), a rosszakaratúak (Malivoli), a siket (a legrégibb attikai komédia vagy a megarai bohózat Myllosára emlékeztetve). A családot és családi eseményeket képviselik a nagybátya, ikrek, fivérek, a gazdag hozományú nő (Dotata), a hozománynyal a házasságba vitt rabszolga (Dotalis), a gaz rabszolgák (Syri), menyekző, temetés. Pomponius cziterásában, mint a Palliátában, egészen magától érthetőnek tüntetik fel, hogy minden férj neje halálát kívánja. Természetesen erotikus motívumok sem hiányzanak: előfordúl a hetæra, a kerítő, a viselős szűz, a háromszorosan, azaz három közt felosztott nő (Tripertita). A parasztok is megveszik a magok «rimácskáját» (pellicula). A címek alakja túlnyomóan latin, a Palliata melléknév-címe is képviselve van (Sarcularia, Gallinaria, Lignaria, Tabellaria, Togularia), de görögök is fordulnak elő: Hetæra és Pædium Noviustól (Pomponius Prostibulumja mellett), Adelphi, Synephebi, Citharista, Concha Pomponiustól, Zona Noviustól. Pomponiusnál (191) egy görög dicsekszik, hogy ő és néhány földije élezők által fentartják Attika régi hírét: tehát valószínűleg élősdi.

A kevés vers nem engedi meg, hogy csak egyetlen egy darab folyamát is vázoljuk: csekély terjedelmű bohózatok voltak, talán egy felvonásosak, kevesebb személylyel is, mint a mennyi a Palliátában föllépett; a csomó megoldása gyorsan és önkényesen következett. Az apró bonyodalmak, összeütközések és cselszövények, melyeket nem nélkülözhettek, a görög szomszédoktól kölcsönzött *tricae* (fonadék) nevet viselték, melyből a közönséges nyelvhasználatban *intricare* és a modern műkifejezés «intrigue» képződött. Átöltözködés és idegen szerep fölvétele által való ámitások az efféle eszközökhöz tartoztak. Martius Kalendáin férfiúnak

kell egy matrona szerepét játszania : s a színpadon tanítják be (Pomp. 57 kk.). Egy leánynak öltözött férfit csúfosan leálarcoznak, bármily aristophanesileg küzködik ellene (Pomp. 67.). Egy talán nem igen tiszta rendeltetésű nagy fazékban egy álarcosat fedeznek föl (Pomp. 96.). Házasságtörést, fájdalom, vérfertőzést, fiúszerelmet s más testi bűnöket is gyakorolnak és megbeszélnek ; a megarai bohózat módjára, kétértelmű és nem kétértelmű pórias trágárságok fűszerezik a dialogot. Részegek hevernek a színpadon (Nov. 36.). Botozásokat, névszerint pofonokat hallunk csattanni, sőt a fiú szándékosan az ajtó felé vezeti atyját, hogy kívül a nézők előtt felpofozza (Pomp. 142 kk.). Mint az ó-attikai komédia, az Atellana pajkos gúnyolódást engedett meg magának élő kortársakra, magas állásúakra is, legalább burkolt módon : ismert személyiségek neveit is megnevezik. Egy sokat irkáló költőről így szól Novius szenvelgő dagályos szavakkal : «mihelyt aranyos lett a naptól, gyakran ostromlá a viasztábort faltörőjével» (66.). Az Atellanának megvult a saját fajta élceze (dicteria) ; a szójátékokon kívül különösen kedveltek voltak az úgynevezett *ἀπροσδόκητα*, bamba válaszok, paraszt módra betűszerinti értelemben, de pajzánul gondolva, mint midőn Buceót intik, hogy valami dologhoz, valami ügyhöz jó tisztán fogjon s ő erősíti, hogy már megmosta a kezét (Pomp. 10); vagy midőn valakiről azt mondják, hogy nem iszik sok bort, hanem — nagyon sokat (Pomp. 39.). «Lennél oly szíves, szól valaki egy tolakodóhoz, kissé félre lépni?» A kíváncsi őszintén kérdi : «mennyi lesz elég neked?» (Pomp. 43.). «Miért sírsz atyám?» kérdi a fiú. Felelet : «talán daloljak, hogy elítéltek?» (Nov. 113.) Valakit az adósok börtönébe vezetnek. Egy jelenlevő kérdi : «mennyivel adós? — Ezer garassal. — Semmit sem teszek hozzá : vezesd csak el»

(Nov. 115.). Egy másik e mondást hallatja: «ha mint böles fázni akarsz, vaczogni fogsz a fagytól» (Nov. 116.). Ha Pomponiust felelőssé teszik azért, hogy az e fajta élezet utána kivált Laberius és Cicero túlságig használták, úgy az Atellanában nagyon kellett tetszenie. A sententia-elem is szívesen öltözködött bohózatos alakba. «Mi a pénz?» kérdi valaki Noviusnál (46): «rövid boldogság, sajt, mely Sardiniából jő» (és hamar elolvad). Egy találó vers, melynek szövegét Cicero, fájdalom, nem közli, a fatumban való hitet gúnyolta. Kecses és kellemes töredékek, mint Pomponiustól (163) a következő: «csupa bájból adott neki diadémot Liber», bizonyítják a hang és szerepek sokféleségét.

A rhythmusok a Palliata ismert rhythmusai voltak, nem jobbak és nem rosszabbak; még kretikusok és bacchiusok is fordultak elő. Különösen gyakori és a műfaj kicsapongó mimikájának, valamint fesztelen hangjának megfelelő lehetett az iambusi septenarius, de a töredékek épen nem bizonyítják ennek túlsúlyát, még az octonariusok és trochæusi septenariusok mellett sem. Anapæstusok nem mutathatók ki. Tehát az Atellanának is operette-szerű jellege van, a beszélt dialog összeköttetése canticumokkal; úgy látszik, a prologot sem nélkülözte. Fölötte élénk, kifejező, torzított volt a taglejtés, s a nyelvben is uralkodik az a törekvés (mint a syracusai mimusokban), hogy az ábrázolt típusok valódi beszédmódját egész a jellemző részletekig, a kifejezések megválasztásáig, fordulatokig, hajlítási alakokig, egész a szokásos hibáig, archaismusokig és idiotismusokig visszatükrözzék, névszerint a parasztok kiejtését is. Ezért a töredékek csodálatos, elavúlt, nem városias ritkaságoktól hemzsegek az egészen művelt és korszerű beszédmód mutatványai mellett. Ha csak egy

darab maradt volna fenn e figyelemreméltó műfajból, gazdag árnyalatú képét nyújtaná amaz idő népnyelvének, hely és állás szerinti fokozataiban.

VI.

A mimus.

Legalább épen oly korán, ha nem korábban, mint az Atellana, szintén Nagy-Görögországból, névszerint Tarentumból a római színpadra vitték a mimust, eleinte persze azt a fajtát, mely szöveg és drámai cselekvény nélkül tánczra s alakok és egyes jelenetek mozdulatokban gazdag ábrázolására szorítkozott. Egy koros mimus volt az, ki 543/211-ben az apollói játékoknál, midőn hirtelen támadt hadi zaj fegyverre szólította a nézőket, gondoskodott az ünnep szakadatlan folytonosságáról, a mennyiben folytatta tánczát az üres színházban a fuvalás kísérete mellett, míg a győztesek visszatértek. Ily jellemtánczokkal szokták a földszinten, a színpadon alúl, betölteni a dráma felvonásoközeit. Nevök embolia volt, a mint Agathon óta a kardalok helyett az epeisodionok közé illesztett dalokat Athénben ἐμβολία névvel jelölték. A proscenium és orchestra közt ekkor egy keresztgerendára függesztett egyszerű vitorlavászont mint függönyt (siparium) bocsátottak le. Csaknem épen oly régi, mint a Livius Andronicus behozta színjáték, a Flora-ünnep (Floralia) alapítása, melyet a sibyllai könyvek útasítására először 516/238-ban ültek meg. Nemsokára felavatták a virágistennő templomát a circusnál, és 581/173-ban állandó, évenként visszatérő lett az ünnep. Négy nap egymásután, ápril 28-tól május 2-ig átadták

magokat a buján viruló természet fölötti örömmek. Rózsákkal borított asztaloknál ült a koszorúzott tömeg. Ittak, tánczoltak, részegen muzsikáltattak szép leányok küszöbén, dionysosi kedv és kicsapongás uralkodott: a rózsák gyorsan hervadó pompája a futó pillanat kimerítő élvezésére intett. A circus-játékokhoz járult idővel a mimus, kifejtettebb formájában, mint drámai bohózat, több személy párbeszédével, dalával és játékával, kik többé nem mint a magányos bohóc az orchestrában, hanem mint más színészek, a színpadon léptek föl. Accius és Lucilius korában e műfaj már kifejlődésre jutott, s szintén különös kegyében részesült Sullának. Már a cicerói beszélgetésben a szónokról, melyet a szerző a 663/91-ik év szeptemberébe helyez, a «gyámot» (Tutor) mint régi, különösen vidám mimust emelik ki. Irodalmi virágzásra csak Cæsar korában jutott a közjáték: akkor (biztos tanúság szerint 708/46-ban) lépett mint a tragédia utójátéka (exodium) az Atellana helyére, nem volt tehát többé a Floralia színpadjára szorítva. A római lovag *Decimus Laberius* (szül. 648/106-ban) nem tartotta méltóságán alúl állónak, hogy tehetségét a vígjáték e pajkos alfajának művészi kiképzésére szentelje. Feddhetetlen élet és sikeres költői tevékenység állt mögötte, midőn hatvan éves korában (709/45-ben) katasztropha érte, melyet csak két évvel élt túl. Mert a 711/43-ik év januárjában, a tizedik hónapban Cæsar meggyilkolása után, halt meg puteoli-i magányában. Hatalmasabb vetélytársa támadt *Publilius Syrus* személyében, ki a syriai Antiochiából mint fiú Italiába kerülván, itt egy szabados szolgálatában vidám, csattanós élceze, valamint megnyerő külseje által meghódítá előkelő pártfogójának tetszését s ennek intézkedésére nem csak szabadságot nyert, hanem gondos oktatásban s kiképzésben is részesült. Ő is a mimus

felé fordult: Italia kisebb városaiban, mint egy színtársaság előljárója, színpadról-színpadra vonúlva, saját leleményű darabjaival nagy tetszést és hírt szerzett, Midőn a hatalmas diktátor előkészítette fényes diadaljátékait, az ügyes és szorgos syriai önként vagy meghívásra Rómába ment, hogy ez alkalommal a világ előtt ragyogtassa tehetségét. Ereje a rögtönzés készségében állt, a mint azt a mimus eredeti lényéhez és a hagyományhoz képest föltételezte. Pillanatnyi ihlet szerint szokott közvetetlenül a színpadon alakítani valamely, általános körvonalaiiban átgondolt és megbeszélt tervet. Ebben minden művészársát versenyre hívta ki, és pedig úgy, hogy a tárgyat mindig a versenyzők egyike adta fel. Cæsar mint elnöklő versenybíró Laberium is, mint korának első mimus költőjét udvariasan megnyerő alakban részvételre hívta fel, és ez nem merészelt, bármily nehezére esett, visszavonulni a súlyos feladat elől. Hiszen a verseny kedvéért önmagának kellett mint főszereplőnek színpadra lépnie, a mit Publius rendesen tett s mint szabados aggodalom nélkül tehetett, míg Laberius, mint lovag, nem csak társadalmi méltóságát, hanem polgári feddhetetlenségét és jogi állását is feláldozta, mihelyt csak egyszer is átvett egy szerepet. Igaz, hogy más magas állásúak is vállalkoztak közreműködésre ama játékokon: hiszen egy hajdani senator és egy prætori család egyik tagja mint gladiatorok léptek föl a forumon. Arra is talált a diktátor módot, hogy a károsulást, legalább külsőleg, azonnal ismét jóvá tegye: átnyújtotta a költőnek, midőn ez a színpadról ismét az orchestrába szállt alá, az aranygyűrűt, s így ismét visszahelyezte előbbi állásába, s félmillió sestertius tiszteletdíjat csatolt hozzá, mely fölmulta a lovag-censust. De a személyes méltóságon esett kárt ez nem törölte el: csak vonakodva fogadták ismét

soraikba rangtársai a megalázottat. Cicero e gonosz szó-játékkal mentegetőzött: «helylyel kínálnálak meg, ha már nem ülnék nagyon szűken» (miután Cæsar annyi méltatlant vett fel a tanácsba), és erre a következő metsző feleletet nyerte: «csodálom, hogy szűken ülsz; hiszen két széken szoktál ülni». A legnemesebb elégtételt a megbántott önmaga szerezte magának a pompás prologgal, melylyel rendkívüli előadását bevezette. Önérzettel hivatkozott eddig megőrzött függetlenségére: semmi becsvágyó törekvés, semmi megvesztegetés, semmi félelem, semmi erőszak, semmi tekintély nem tehetette ingadozóvá. Hiszen azelőtt Clodiustól (Cicero száműzetése után) megtagadott egy mimust, s midőn ez dühösen bosszúval fenyegetőzött, gúnyosan így válaszolt: «mit tehetsz többet velem, mint hogy Dyrrachiumba és ismét visszaútaozom?» Ama prolog klasszikus versei kimérten fájdalmas hangjokkal és költői ihletökkel, csendesesen a mindennapiság talaja fölé emelkedő nyelvökkel finom és megragadó kifejezést adnak a rá kényszerített megalázás fölötti keserű érzésének. Nem a közönséges mimus, hanem az érdemes, előkelő aggastyán áll a nézők előtt, búcsút véve a multtól, mely büszkesége volt, előérzetében a biztos vereségnek, melyet számára a hatalmas készített. Mert, mint előre látta, elbukott az egyenetlen versenyben: mosolyogva nyilvánítá Cæsar egy lekötelező, előkelően stilizált versben Laberius legyőzöttnek («tapsolok neked, Laberius, de Syrus a győztes»), és Publiliusnak nyújtá a pálmát, ki a többit is ellenmondás nélkül legyőzte. Ez elég udvarias volt, a levertnek, ki most a nézők közt foglalt helyet, szintén rögtönzött versben kegyét kérni. Laberius azonban egyik mimusának legközelebbi előadásán oly őszinteséggel, melyre csak valóban előkelő természetek képesek, néhány betoldott sorral

megvallá hírének hanyatlását, elismerve a természeti törvényt, mely egyiket a másik után fölemeli és ismét le-súlyesztí. Syrus egy sikeréről olvasunk nemsokára ezután egy 710/44-ki ápril 8-ról kelt levélben, kevés héttel Cæsar halála után: nyilván a megalesiai játékokon lépett föl. Mióta Laberius elvált az élettől, Publius uralkodott ellenmondás nélkül a római színpadon, de nem mondhatjuk meg, meddig tartott tevékenysége. Ugy látszik, csak kevés darabját hagyta hátra írásban és kidolgozva, mert csak kettőnek címét ismerjük, Laberiustól ellenben negyvenhármát. A műfaj általános rajzában tehát kiválólag az utóbbiból kell kiindulni.

A római dráma minden más fajától abban különbözik a mimus, hogy női szerepeit valóban nők játszották, kiktől a nézők a Flora-ünnepen régi kicsapongó szokás szerint a darab végén azt kívánhatták, hogy vessék le lepleiket s valószínűleg valami feslett tánczot járjanak. Beszélük, hogy a szigorú erkölcsű Cato a 699/55-ik év Floraliáin elhagyta a színházat, nehogy jelenlétével megzavarja a tömeget élvezetében. Egyedül a mimus vetette meg mindig az álarcz használatát. További jelöl, hogy a személyek a leg-reálisabb valóság talaján mozogtak, lapos lábakkal (mint planipedes), a láb fölemelése nélkül, léptek föl, azért e műfajt a régiek fabula planipedariának nevezték (megkülönböztetésül a kothurnus vagy a soccus drámáitól). A játék egész népszerű szervezése a görög komédia kezdetére emlékeztet. A személyzet élén állt az archimimus, mint protagonista, egyszersmind, ha rögtönöztek, a cselekvény feltalálója és vezetője. Mellette állt egy deuteragonista (secundarius, actor secundarum partium), kinek feladata volt, hogy a főszereplő szavait, mint állandó kísérlője (akár szolgálja, akár barátja) meghallgassa, tovább szőlje, a rö-

tönzést bohóságaival támogassa. Ő volt a hivatásszerű tréfáló, a vidám személy (βουκολόχος), Sannio, a mint az Atellanában nevezték, mert testének minden izmával, arcának minden ránczával, szavának minden hangjával nevetést kell gerjesztenie. Elczei kizárólag, mint az Atellanában, szintén abból álltak, hogy a másíknak szavát betű szerint vette. Ily tréfák bányája lehetett például a főnevezett Tutor. A tarka foltokból összeférczelt inas- vagy harlekin-ujjast viselte. A dráma e két oszlopa körül rendezkedett el a többi személy, a mint a mindenkori cselekvény kívánta. A legkedveltebb és legszokottabb tárgyat a megcsalt férjek bajai nyujtották. Nem ifjú emberek és hetærák szerelmi kalandjairól volt itt szó, hanem a matronák szerelmi bűneiről. A lakodalommal egyidőben s még a férj előtt gyakorolja ennek jogait a vetélytárs. A férj rendesen kopasz (calvus), tehát túl van virágkorán, valószínűleg süket is, és mindenesetre tetőtől talpig tökfilkó (stupidus), ki mindenki gúnyjának cél táblául szolgál és a Palliata öregeinek sorsában osztozik, hogy rászedik. Körülötte csoportosúlnak a hűtlen házi asszony és előkelő gavallérja, a hű rabszolga (patriarchális szokás szerint *familiaris* néven), mint az úr meghittje, a ravasz szobaleány (cata carissa, v. ö. carezzare, caresser), ki rokon a Palliata cselszölvő rabszolgájával, s az úrnő szerelmi titkait támogatja és imádója előtt az utat egyengeti. A rövid, négy-szögű felöltöt viseli, melyet hátrafelé visszahajtanak (ricinium), és oly állandó e szerep, hogy az ó-korban ettől a ruhadarabtól vették a mimusnak *fabula riciniata* nevét (ellentétben a Palliátával, Togatával, Prætextatával). Mindig újra meg újra gyönyörködtek a bolond megcsalt férj tehetetlen féltékenységében és hülye kutatásaiban, melyeket a furfangos feleség lecsillapított, a házasságtörő pár titkos

megbeszéléseiben és összejövételeiben, a hirtelen meglepetésekben és veszélyekben, bujósdi játékban, midőn a szarvas férj váratlanul hazatért és a megrémült szeretőnek nyakra-főre a lábába kellett bújni. Laberiusnál egy ízben (a Belonistriában) a felnőtt mostoha fiúba szerelmes a fiatal asszony, s amaz nehezen játszotta Hippolytot a kísértő ellen. Természetesen másnemű családi viszonyok útjából sem tért ki a mimus: az ikrek, a nővérek, az ephēbus, a szűz, a gyám a Togata és Atellana játékrendjére emlékeztetnek. Durva érzékiség, természetes és természetellenes testi vágy szavakban és mozdulatokban leplezetlenül lépett fel, s Priapus egész otrombaságában haladt át a színpadon, ámbár szűzek és matronák, fiúk és rangbeli emberek, élőkön a magas senatussal, ültek a nézők közt. A délvidéki tudvalevőleg ma is másképp érez az illem és erkölcs dolgaiban, mint az éjszak fiai. A torz mimika, a szemérmetlen mutogatások, a pofonok csattanása mellett, melyekben első sorban a sannio részesül, a stupidus közönséges, aljas, képtelen, szándékos és szándéktalan élcei (dictobolaria), furcsa ostobaságai mellett, midőn gondolkodás nélkül Liberhez vizért, a nymphákhoz borért imádkozik, a csöcselék köznapi nyelve mellett kellő helyen a mimusban is érvényesül az előkelőbb hang, nemes nyelv, műveltség és komoly életnézet. Ugy látszik, a vígjáték egy faja sem gyakorolta oly akadálytalanul és bőven a politikai célzások, személyes támadások görög szabadságát, még a jelenlevők ellen is s a nevek megnevezésével. Ama kényszerített versenyben Publilius ellen, Laberius egy Syrus nevű rabszolgának, kit, a mint látszik, korbácsütésekkel büntettek s kiszabadult kintzóinak kezeiből, ezt a felkiáltást adja szájába: «előre, Quiritek! (meneküljetek!) elveszítjük a szabadságot!» úgy hogy minden tekintet

Cæsar felé fordult. Tüstént erre következett a keserű megjegyzés: «a kitől sokan félnek, bizonyára sokaktól fél». A «Halotti jóslat» mimusban (Necyomantia) Cæsar utolsó életéből mérges oldalpillantást vetett egyúttal a diktátor állítólagos tervére, hogy behozza a többnejűséget, és a piaczi rendőrségnek hat ædilre való felszaporítására: «két nő? ej, ez csak több vesződséget okoz, mondá a közbenjáró: akkor hat ædilt látott». (Laber. 53 kk.). A senatusnak Cæsar által való szaporítása s e hatóság tekintélyének ezzel összekötött gyöngítése ellen voít az úgynevezett senatores pedarii-ra vonatkozó találó mondás intézve, kik azzal adták tudtul szavazatukat, hogy egyszerűen hozzájárultak a különböző csoportok egyikéhez: «Fej nyelv nélkül a láb-senator szavazata» (88). Talán a névtelen silphiumi mimus is (vagy a silphium-kereskedő? Laserpicarius) Cæsarra czélt, ki a polgárháború kezdetén e becses fűszer 1500 fontját vette ki az állami kincstárból. Ostorozzák egy helytartó rablásait a tartományokban (38). Accius és Lucilius költőkkel is névszerint ingerkedtek: mindketten persze panaszt emeltek sértés miatt, de csak az előbbi eszközölt ki ítéletet. A császárok korában sem hagyott fel a mimus a jelenhez és a nyilvános állapotokhoz való élő vonatkozásával. Még becsebb volt gnomai tartalma, szorosan és élesen gyakran egy versbe foglalt jelmondatainak bősége által, mely művészetet Menander Euripidestől tanulta és tovább kiképezte, s a római drámaírók közt különösen Publius Syrus oly tökéletességre vitte, hogy a kiválóan iambusi és trochæusi jeles mondások gyűjteményei, a minőket a császári kor első százada óta az iskolák használtára különböző forrásokból merítettek, az elismert mester híres nevével ékesítették magokat. E komoly ethikai elem érdemes és tisztes alakok alkalmazását tételezi föl a bohó-

zatosak mellett, ha csak nem akarjuk a sanniót vagy a familiarist venni igénybe a költő tolmácsa gyanánt efféle gondolatvillámokra. Gyorsan, hirtelen átmenetekkel és változásokkal lebegett tova az élet e pajzán pillanatnyi képekben : a koldusból egyszerre milliomos lesz és megfordítva. Indokolásra és művészi megoldásra nem sok fáradságot vesztegettek. A csomót szétvágták, ha másképp nem akart menni : a gonosztevő, például egy bukott tőkepenzes, arczára vonja palliumát és kereket old, a függöny föl-emelkedik s a nézők meg vannak elégedve.

Különben a fenmaradt címekből és másféle adatokból, melyek persze részben későbbi időből származnak, a tárgyak és helyzetek nagy változatosságára lehet következtetni. Laberius elvezette nézőit Alexandriába, egy fürdőhelyre (Aquæ caldæ : v. ö. Atta), az Avernus tóhoz, az alvilág bejáratához a híres halottijóslattal. A már Kratinosnál és társainál kedvelt halottidézésekre és kikérdezésekre emlékeztet a Necyomantia. Gætulok lépnek föl, kik mór zagyvalékot beszélnek, továbbá gallok (v. ö. Pomponius), Creta rosszhírű lakosainak egyike, egy etrusk nő. A *Kosár*-ban (Cophinus) valószínűleg szerepet játszottak a Cæsar kedvezésében részesült zsidók. Ünnepeket ültek : születésnapot, a kedélyes Compitaliákat a városnegyedekben az utczaí Larok tiszteletére (Compitalia : v. ö. Afranius) ; a Saturnaliákat, a rabszolgák boldog napjait ; a pásztorok vidám játékait a Paliliákon (Pariliciū). Az élethivatások, kézmű, kereskedés, ipar, szintén számos motivumot szolgáltatottak. A Togatából vagy Atellanából vagy mindkettőből ismertek a cserző varga, a halász, az augur. Ezekhez járultak a tűárusnő (Belonistria), a fonónők (? Staminariæ), a centones, azaz tűzoltó párnák készítője (Centonarius), a színezők (colorator), a kötélverő (Restio), a fametszők (Putatores

Publiliustól), a sóárus (Salinator), a vaskalapácsoló (Stricturæ). Jellemalakok a feledékeny (vagy orroló? Cacomnemon), a dörmögő (Murmureo Syrustól). A Colaxot is újra feltaláljuk. Mint pompás typust a mimus számára ajánlja egy ízben Cicero a jogtanácsost Britanniából. A Hatujjúbán (Sedigitus) a fölösleges újj mindenféle tréfát űzhetett. A Scylaxban talán kutya is játszott, mert a cím kutya-nevet jelent. Kutyakölyök vagy kutyakereskedő lehetett a Catularius. A «Kenetese» (Late loquentes) alatt bölcseszek lehettek érthetők. Egy fősvény atya a «Kötélverő»-ben (I. tör.) Demokritost akarja mintául venni: a mint ez a napban ragyogó paizs által megvakította magát, hogy ne kellessen látnia, mint élnek boldogságban a gazemberek, úgy fogja ő is a szeme elé tartott fényes pénz ragyogása által megóvni magát, hogy dorbézolni lássa tékozló fiát. Egy másik (Laber. 36.) elrettentő példáját nyújtja a cynikusok felekezetének. Egy harmadik (talán a Cancerben) ékesszólásának egész erejével bizonyítá, talán a stupidusnak, Pythagoras azt a tanát, melynél fogva a férfi (például ama tökfilkó) az öszvértől, a nő (talán ennek neje) a kigyótól származik. Igen népszerű, sőt közmondásos lett a «bab» (Faba) mimus, melyről Cicero a 693/61-ik év májusában emlékezik meg, s mely valószínűleg a bab és ember közötti rokonságról s az emberi léleknek a babba való átmeneteléről szóló pythagorasi bölcséletet dolgozta fel.

Priapuson kívül más istenek is léptek föl a mimusban. Világosan ki lehet venni egy isten beszédét, akár Quirinusét, akár Marsét, vagy Virtusét, vagy magáét Juppiterét az Ephebus töredékeiben, midőn így szól: «a mi segítségünkkel terjedt el a *gens togata* uralma», s midőn ugyanazon személy mondja: «azt akarod, hogy véget vessek a *togata stirps* vakmerőségének és vágyainak». Így a «Sze-

génység» (Paupertas) című darabban ez maga mint isten lény jelenhetett meg és mint a Penia az aristophanesi Plutosban áldását magasztalhatta egy gazdagság után epedő szegény legény előtt. Mily régiék ama szemtelen tárgyak, melyeket az egyházi atyák erkölcsi felháborodással vetnek a pogányok szemére, nem tudjuk: a három koplaló Hercules (ismét egészen a megarai bohózat stílusában), Juppiter végrendeletét olvasva fel halála után, Dia, azon ősrégi mezei istennő megostorozása, melyet az arvalis testvérek ünnepeltek, Luna, a férfias (a nőkhöz való viszonyának aljas jelentésével), Anubis mint házasságtörő és több efféle bohózat. Igen jól beillenek e körbe, ha a mythusokat, melyek az állatkör jeleihez fűződnek, Laberius egy sorozat mimusban tárgyalta volna: legalább a «kos», «bika», «rák» címek közel járnak ily magyarázathoz. De a mythologiai mimusnak egészen biztos példáját nyújtja Laberius Anna Perennája, kinek történetét Ovidius oly kellemesen beszéli el. A csintalan aggszűzhez, ki mint nymphea a falun lakik, oda megy Mars, hogy Minervához való szerelmét megvallja neki és közbenjárását kérje. Ez eleinte bizonytalan reménynyel hitegeti; de mivel vágya mindegyre lángolóbb lesz, végre azt állítja, hogy sikerült megnyernie részére a begyes istennőt. Nagy örömmel készíti a derék miles gloriosus a menyekzői szobát. A menyasszonyt elburkolt fejjel vezetik be (körülbelül mint Plautus Casinájában); de midőn Mars leleplezi, hogy megcsókolja, szégyenszemre az öreg ránczos Annát kell megpillantania és kinevettetnie magát.

A római vígjáték különféle alakjai és phasisai, a mint itt le vannak írva, nem alulról fölfelé való emelkedést

mutatnak, hanem inkább ellenkezőjét. Midőn a tragédia elérte virágzását, véget ért a finomabb attikai műfaj. A közönséges alsó-italiai bohózat lépett helyébe előbb a burleszk parasztjáték, az Atellana, aztán az arczátlan, tetőtől talpig realiztikus rögtönzött kép a fővárosi jelenkorból, gyorsan odavetve, mint az élet érütése, rohamosan és nyugtalanul.

HARMADIK FEJEZET.

A SZATIRA.

C. Lucilius.

A satura, mint láttuk, először Enniustól nyert irodalmi alakot az olvasó számára. Utána tanítványa, Pacuvius tett benne kísérletet, de hatás nélkül; talán még egyik-másik is mellette. Új jelleget a régi fesztelen műfaj csak *C. Luciliustól* nyert, ki kevés évvel Plautus halála után, midőn Cæcilius és Cato, s Ennius is még tevékenységek magaslatán álltak, Suessa latin gyarmatban, az auruncusok földén született (574/180). A hannibali háború viharai óta ismét meglehetősen felvirágzott vidéki város, az élénk Appia, a római országutak királynője mellett fekvő, a tájék oszk nyelvű parasztjain kívül, félig latinúl, félig görögül beszélő népességet foglalt magában. Születésénél és természeténél fogva lovag lévén, az ifjú vagyonos nemes hadi kötelességének mint ama hatvan lovas egyike tett eleget, kiket hazája évenként köteles volt állítani a birodalmi hadsereg számára. Így személyes érintkezésbe lépett Róma előkelő fiatalságával és valószínűleg már jó korán a fővárosban vett állandó lakást. Itt pompás háza volt, melyet egykor államköltségen építettek Antiochus syr király

fiának, ki mint túszt Rómában tartózkodott. Az önálló, eredeti természet önérzetével és szabadságra való törekvésével meg tudta óvni függetlenségét. Sem a nyilvános hivatalok fényére és hasznára nem irányult becsvágya, sem a házasság és család kötelékei után nem vágyódott szíve. Míg nővére vagy unokahúga (egy fivére, mint látszik, a római senatori osztályhoz tartozott), a későbbi triumvir, Pompejus egyik elődjénél volt férjnél, kényelemmel élvezte a legényélet fesztelen örömeit. Épen oly kevéssé csábították Ázsia kincsei, melyeket talán mint adóbérlő becsületes lelkiismeretének és jó nevének rovására, melyet büszkén említ, zsebre rakhatott volna. Midőn azonban nemes barátja P. Scipio Africanus Aemilianus Spanyolországba vonult Numantia ellen (620/134), a negyvenötéves lovas katona a vezér praetori cohorsába lépett s jelentékeny, magas műveltségű férfiak válogatott körében megosztotta vele a tábori életet. Ott voltak a nagy ember elválhatatlan kísérőin és tanácsadóin, a történetíró Polybiuson és a stoikus bölcsezt Panætiuson kívül, kiket ott is szívesen gondolunk el oldala mellett, a két katonai tribun, P. Rutilius Rufus (649/105-ben consul), szintén Panætius tanítványa, terjedelmes tudományos műveltségű és szilárd becsületes jellemű élénk szellem, és P. Sempronius Asellio: mindketten leírták Numantia előtt véghezvitt tetteiket és élményeiket műveikben, melyek polybiusi szellemben rajzolták az egykorú történetet. Ugyanakkor nyerték el sarkantyúikat Scipio alatt a parasztszülött Marius, az ifjú C. Gracchus és a numidiai fejedelem Jugurtha.

A kívülről egy paraszt nemzetbe bevitt, hirtelen fejlődő, de meg nem emésztett görög műveltség hatásai nemcsak a numantiai táborban idéztek elő szégyenletes álla-

potokat, melyeknek Scipio vas fegyelem által csakhamar véget vetett. A városban is jobban elterjedt, mint azelőtt, az uralkodó osztályok közt a rothadt, könnyelmű, szemérmetlen érzület. Kapzsiság és bujaság, léhaság és görög bűn, mindazon árnyékok, melyeket a haladás a nemzetek életében vet, mindaz, a mi már az öreg Cato zsémbelő korholásait kihívta, gazdag anyagot nyújtott oly tehetség számára, mely, mint egykor a régi komédia mesterei, hivatva érezte magát, kiméletlenül suhogtatni a felháborodott gúny ostorát. A voconiusi törvény a nők örökösödési joga ellen, melyet Cato ajánlt (585/169), ez utóbbinak beszedése a hivatalok elkaparítása ellen (595); a fanniusi fényüzési törvény (593), ennek élesítése és Italiára való kiterjesztése a didiusi törvény által (611/143); a calpurniusi törvény, mely megnyitja a törvények sorát a tartományokban történt zsarolások ellen (605) és a fiúnak elítélése ily perben saját atyja által (613); a birói megvesztegetésnek első, feltűnést keltő esete (613); a cassiusi törvény által behozott titkos szavazás a törvényszék előtt (617); a philosophusok és rhetorok kiűtasítása (593/161), az astrologoké (615), a színházi mulatság korlátozása, az építések megakadályozása és az ülőhelyek eltiltása által (600); Sulpicius Galba árulása a lusitaniaiak ellen (604) és a római seregek szégyenletes vereségei a spanyol háborúknban, — csaknem mind e tünetei a régi római szellem aggasztó lazulásának ama kevés évtizedbe esnek, melyeket Lucilius érlelődő öntudattal, aztán állandó éles megfigyeléssel átélt. Tapasztalt lévén a világban s otthonos a legjobb római társaságban, hazafias érzületű, de ment a pártok szenvedélyétől és becsvágyától, korának minden műveltségi elemétől táplálva, de szenvedés és pedanteria nélkül, jellemes és szellemes ember létére épen arra való volt,

hogy gúnynyal, élezczel, kedélyes elmélkedéssel, nemzetének zömére büntetőleg, oktatta, serkentve hasson.

Nemsokára Numantiából való visszatérése után kellett mulatságainak (sermones) első mutatványait írnia és nyilvánosságra hoznia. Szatiráinak harmincz könyvéből, melyeket az ó-kor ismert, az öt utolsó volt a legrégebb, és valamennyit megelőzte a huszonhatodik, valószínűleg, mint a többiek, antik szokás szerint több darabból állva. Ennek és a következő könyvnek versformája a trochæusi septenarius volt, ama kedvelt csevegő vers, melyet gúnykölteményekre először Archilochus, s a mint láttuk, Ennius is használt szatiráiban és más munkáiban. Mindenekelőtt arról volt szó, hogy az irodalmi műfaj választását és hangját, valamint saját magának erre való hivatását igazolja. Azért írói kísérleteinek megnyitásául a szerző (itt is emlékezünk Ennius szatiráira) beszélgetésképen fejtegetésekbe bocsátkozik egy kipróbált barátjával az élet többféle útjairól és irányairól, melyeket mint természetéhez nem valókat elutasít. Sem a házas élet botrányait és bajait, sem az állam sikamlós pályáját vagy a kereskedés piszkos nyereségét nem találja csábítóknak, mert mindenekelőtt fenn akarja tartani személyes és erkölcsi függetlenségét, Lucilius akar maradni. De hatni akar népére, nem ugyan hosszúlélékzetű eposi költeményekkel vagy a tragikus cothurnus falábain, nem is magasabb tudományosságnak és művészetnek válogatott, előkelő műértők kis köre számára szánt finomított termékeivel, nem is kizárólag a rómaiak s az elkényeztetett *urbani* számára, hanem az itáliai népesség nagy tömege, névszerint az élénk, hasonló szellemű délvidékiek számára Tarentum körül és Siciliában, kik a római erkölcs és erkölcstelenség némely oldalától még legkevésbé érintve, akarja mindazt, a mi

fejét és szívét foglalkoztatja, a mint a nap hozza magával és a pillanat ihleti, őszinte szóval leírni. Meleg szavakkal üdvözli hát a huszonhetedik könyvben a magvában még egészséges népet, a gyakran levertet, soha le nem győztet, neki ajánlja verseit és Juppiterhez imádkozik jólétéért. Először a senatorokat, a megvesztegethető bírákat és a tehetetlen tiszteket vonja kérdőre bűneikért, leálcarozza a képmutató élösdieket. Többféle versformát (iambusi senariust, trochæusi septenariust, daktylusi hexametert) kísérelt meg a huszonnyolczadik és huszonkilenczedik könyv különböző darabjaiban, megfelelve talán a gazdagabb anyagnak és a váltakozó hangulatoknak. A harminczadikban magasabb hangot kezd és megmarad a hexameternél: meleg, lelkesült szavakat szentel Scipiónak. Ez a vers ettől fogva kizárólagos uralmat tart meg az első húsz könyvben, és ennél maradtak Lucilius nagy utódjai is. Csak a huszonkettedik könyvben találkozunk distichonok is; a huszonegyedikből, továbbá a huszonharmadiktól a huszonötödikig semmi hiteles töredék sem maradt meg.

Kimeríthetetlen az anyag bősége, mely a fölötte elidomaltalanúlt romokból (mintegy 1200 nagyrészt megszakított vers és versdarab) a szemlélő elé tolul. Előtérben áll, különösen az első gyűjteményben, a háború és béke idején fennálló közállapotok, valamint az állások és személyek, a papok, senatorok, bírák, szónokok, hadvezérek, hivatalnokok, vám- és adóbérlők bírálása. Aristophanes kíméletlen nyíltságával ostromozza a szerző mindazt, mi bűnnek, gyöngeségnek, bolondságnak tűnik föl előtte: az előkelőket egyenkint, a népet tömegestül ragadta meg, mind egyikről kérlelhetetlenül levonta a képmutató burkot, melyben az emberek előtt büszkélkedett, és kinyilvánította a benső undokságot. Mintegy kivont karddal, mondja Ju-

venalis, rohant tova buzgalomtól lángolva; bő szóval, mondja Horatius, kefélte meg a várost, legrettenthetetlenebbül a régibb gyűjteményben: a másodikban, óvatossá lévén a megtámadások következtében, a személyes gúnyt inkább csak a halottakra vagy köztudomásúlag elvetemültekre szorította, különben általános, olykor irodalmi tárgyakra és saját élményeire szorítkozott. A benső politika hullámai magasra emelkedtek: a gracchusi nyugtalanságok, melyeket a hazatért már folyamatban talált, a népeséget fenekestül felforgatták. Mily más képet nyújtott most a forum az előbbihez képest! Lucilius, összehasonlítva a jelent és múltat, leírja, mint kószálnak most tétlenül a forumon reggeltől estig ünnep- és hétköznapiokon a nép és az atyák, mindnyájan azzal foglalkozva, hogy egymást óvatosan megcsalják, ravaszul küzdjenek egymással, hízélgésben és képmutatásban versenyezzenek, ármánykodjanak, mintha mindnyájan ellenségek volnának. A kapzsiság az emberi természetén alapul: «mert, ha a mi elég az embernek, elég lehetne neki, úgy ez elég volna; de mivel nem így történik, miként hihetjük, hogy bármi kincs kielégítheti szívemet?» A hatodik könyvben egy ízben egy zsugorít rajzol. «Nincs sem igavonó barma, sem rabszolgája, sem kísérője. Erszényét és minden pénzét magánál hordja. Erszényével eszik az asztalnál, vele alszik, fürdik: egész szíve egyedül az erszényben van, karjára van kötve.» A gazdagok kéjvágya és romlottsága volt a negyedik könyv tárgya, melyet Persius mintául vett harmadik szatirájára. Összehasonlította a gracchusi korszak hitvány felkapaszkodóinak dözsölését nemes barátjának, az elhalt Læliusnak szerény asztalával, ki a salátalevelért rajongott, míg egy plebejus, mint a kikiáltó Gallonius, Trimalchiónak egy elődje, fényes ebédeket ad, a liciniusi törvény gúny-

jára. Többre becsülendő a jól megfőzött és fűszerezett asztali beszélgetés. Más helyeken is ismételten a dözsölésre kerül a beszéd. «Éljetek csak, dözsölök és zabálók, igen, éljetek csak tovább, ti hasak!» kiált megvetéssel a költő a falánkokra, kik semmiben sem ismernek mértéket. Leírja továbbá a nagy urak keleties háztartását, a dagadó párnákat és szőnyegeket, az ifjú uracsok nőies öltözékét, kiknek egyike így adja elő e fontos ügy stadiumait: «megborotválnak, megkoppasztanak, lepikkelyeznek, tajtkövel megdörzsölnek, felcziczomáznak, kisimítnak, kifestenek». Két hírhedt semmirekellőt Lucilius valódi nevökkel (Gentius és Macedo) állított pelengére a hetedik könyvben, ugyanott az örült rajongók gyalázatos öncsonkítását is. A satirikus író rajzai oly nyíltsággal leplezték le az érzéki bűnök részleteit, mely a szemérem és illem minden tekintetét megvetette.

A hetedik század laza fiatal társadalmába bepillantást nyerünk egy saajátságos monumentális okirat nem rég feltalált kezdetéből. A görög bölcsészeknek iskolai köreikben való társas összejöveteleikre bizonyos ital- és ételszabályok álltak fenn a mértékletesség és jó erkölcs előmozdítására, melyek czéh-helyiségeikben fel voltak állítva. E tisztes szokást utánozva, Gnathaina, a vigjátékíró Diphilos barát-nője, saját és leánya szeretői számára elkészítette ama bölcsészi asztali szabályok parodiáját, és ily minta után egy erkölcstelen előkelő római, *Valerius*, a bruttföldi Vibo Valentina latin gyarmatból, korhely ifjúságában élczes «dözsölési törvényt» (*lex convivalis*) szerkesztett, valószínűleg ugyanaz, ki egy tréfás költeményben egy jó családbeli fiún és leányon elkövetett sikerült gatzetteivel dicsekedett. Az úgynevezett «törvény» egészen curialis stilben volt bevezetve. Tappo, Tappo fia, azaz korhely pajtás indít-

ványára a dőzsölő hős Hercules templomában határozták el s róla lex Tappulának nevezték; mint a tárgyalás ülnökei megjelentek Zabáló (M. Multivorus), Gyorsláb (P. Properocius), Boros (Mero); az indítványozó a «kövér» tribushoz (Satureia) tartozott. E nemes szabályzatból egy vidám korhelytársaság (legkorábban az augustusi időben) ivó helyiségének díszéül bronzmásolatot (talán korszerű szerkesztésben) készíttetett, s Lucilius is beszéli, mennyire gyönyörködtek az asztalnál a lex Tappulában Opimius pajtásai (valószínűleg az 667/87-ki consuléi, ki C. Gracchust megölte és Jugurthától megvesztegetettette magát). Valerius ama költeményét pedig (talán 667/87-ben) a szerző szégyenére nyilvános törvényszéki ülésen felolvasta az általa zsarolásról vádolt C. Cosconius védője. Megvolt a védőtől célzott hatása, mert a vádlót megvetettette, úgy hogy a bírák inkább fölmentették a nem becsületes praetort, daczára bűne bizonyítékainak, mintsem igazat adtak volna az orcátlan kéjencznek.

Luciliusnak esze ágában sem volt, hogy túlszigorú asketa legyen vagy olyannak tűnjék fel: a vidám, élni tudó ember meg nem zavarodva a bölesészet aggályaitól, ürítette ki az egészséges érzékiség kelyhét, bőségesen hódolt Bacchusnak, valamint Venusnak, és vaskos kedvteléssel beszélt lakomákról és szerelmi kalandokról. Barátnőjét, Collyrát egy külön, róla címzett könyvben, a 16-ban ünnepelte. Sok bohóságot és tréfát, sok találó apophthegmát, például Graniusét, az élczes kikiáltóét (névszerint a tizenegyedik könyvben), s aëtopusi meséket is (mint egykor Ennius) tudott bele-
szöni, és e történeteket, melyek átmentek az anekdotalgyűjteményekbe, oly szívesen olvasták, a Luciliusnál föllépő személyek oly általánosan ismertek lettek, hogy még a császárok korában is értették a rájuk való célzásokat;

különösen a horatiusi szatirák még tele vannak velök. Így egy Capuán át Siciliába tett útazásának vidám leírása is, az első e nemű kísérlet versekben (a harmadik könyvben), mintát nyújtott Horatius brundusiumi útazására, még pedig egész a naiv részletekig, csakhogy az előd szélesebben és formátlanabbúl járt el a távolságok pontos megjelölésében, az utak, vidékek és helységek rajzában, a nevezetességek följegyzésében, a fogadókra és ellátásra vonatkozó észrevételekben, az élmények és események őszinte előadásában. Mily élvezettel olvashatták a honfitársak az első hazai útleírást! A szerző nem önkéntesen indult ez útra: M. Junius Pennus abbeli indítványa, hogy minden idegent (peregrini) kiutasítsanak Rómából (628/126), neki is felmondta a vendégjogot. Csak miután C. Gracchus kivitte ama törvény megszüntetését (630), sőt talán csak néhány évvel később tért vissza Lucilius.

A mint a nyilvános szónoktól és államférfiútól általános műveltséget kívánt, melyet nem kell ugyan fitogtatni, de a melynek mindenből, a mit az beszél, ki kell sugározni, úgy ő maga is a szellemi érdekek minden területén körültekintett és tájékozta magát. A görög bölcsészet iskoláit és rendszereit elég jól ismerte, hogy a tudását sokféle vonatkozásban alkalmazza füszerül irataiban, majd tantételeikre hivatkozva, alkalmazva és kifejtve azokat, majd (különösen a huszonnyolczadik könyvben) bohókás bírálat alá véve. Hiszen a pún Clitomachussal, Carneades skeptikus követőjével oly barátságban volt, hogy ez hozzá intézte egyik bölcsész iratát. A dialektika és sophistika család művészeit vidám mutatványokban tűntette föl. «A mivel a lovat futni és vágatni látjuk, azzal fut: szemmel látjuk futni, tehát a szemmel fut.» Saját bölcsességéből, az erkölcsi buzgalom nyomatékosságával, de némi

iskolamesteri széles előadásban határozza meg a *virtus* fogalmát. «Virtusnak nevezik azt a képességet, mely szerint a viszonyoknak, melyekben élünk, megfelelünk; virtus az emberre nézve tudni azt, mit ér minden dolog; virtus tudni azt, mi jogos, hasznos, mi becsületes, mi jó vagy rossz, mi haszontalan, gyalázatos, becsstelen; virtus mértéket és czélt ismerni a szerzésben; virtus a vagyont, a gazdagságot értéke szerint becsülni; virtus a becsületnek megadni, a mi megilleti, rossz emberek és erkölcsök ellenségének és ellenfelének lenni, ellenben jó embereket és erkölcsöket védelmezni, ezeket nagyra tartani, ezeknek jót akarni, ezek iránt egész életen át megtartani a barátságot; azonkívül legmagasabbra helyezni a haza javát, azután a szülőkét, harmadik és utolsó sorban a magunkét.» A színpad alakjai a tragédiából és komédiából ismeretesek voltak a nagy közönség előtt, mint Athénben, sok magvas vagy szép hely a műveltek szájában forgott. Nem kevésbbé szabadon, mint Aristophanes a görögökön, gyakorolja a szatirikus a római drámaírókon bírálatát és pajos élczét, alkalmilag még Euripides furfangosságait is érinti: természetesen ebben a mythusokra, jellemekre és stilre gyakran meglehetősen köznapias észjárás mértékét alkalmazza. Parodizálja Ennius és Pacuvius egyes verseit, egész jeleneteket is, névszerint a huszonkilenczedik könyvben Terentiust, és éles szeme felismeri a szerkezet, lélektani kivitel, metrika, nyelv gyöngéit és hibáit. Különösen Acciusnak, mint az egykorú költők legjelentékenyebbikének merészségeit, újításait a szóképzésben és még inkább a latin helyesírás reformálására irányuló kísérleteit veszi bírálat alá, még pedig összefüggésben beható fejtegetésekkel a helyes kifejezésről és az ebből az írásra nézve származó következtetésekről. Míg a harmadik s talán a tizedik

könyvnek is egy része Accius költészetével foglalkozott, a kilenczedik majdnem kizárólag orthographiai és a nyelvtan, synonymika, metrika és retorika rokon kérdéseinek volt szentelve. Mert ez volt az az idő, melyben a mintaszerű beszéd (*sermo urbanus*) törvényeit a művelt körökben buzgóan és komolyan fontolgatták és néhány kiváló hangadó, névszerint költőnk nemes barátjai, mint Scipio és Lælius, a nyelvre, mely a prózai beszédre még kevésbé volt kifejlesztve és kidomborítva, mint a költészetre, rányomták szellemök és ízlésök bélyegét. Ily átmeneti folyamatban, mely a kortársak erkölcsének és gondolkozásmódjának átalakulására vezetett, oly tárgyalások és oktatások, mint Luciliuséi, épen nem voltak talán csak néhány iskolamesternek és írástudónak szánva, hanem számíthattak mindazok részvételére, kik egyáltalában szemmel tartották a szellemek akkori mozgalmát. A növekedő hajlam a görög műveltség iránt, a nemzetként kevésre becsült Græculi művészete, irodalma és nyelve iránt, igaz, hogy itt-ott divatbolondsággá fajult, mely nagyon hasonlított őseink gallomaniájához. Mervé ellentétben ily majmolással szemben Lucilius többek közt elvetette a betűk görög jelzéseit is, melyeket Accius hozott be. Nem akarta, hogy a rómaiak semigræci (másodosztályú görögök) legyenek. Itt bőséges mezőt talált gúnyja. A satirikus, ki kendőzetlenül szokott beszélni, parodizálta az isokratesi retor-iskola és utánczói hiú szómesterkedéseit, gyermekes szótag-csengését. Pompás kedvvel mutat be (talán a második könyvben) egy törvényszéki ülést, melyben egy ily görögbolond, T. Albucius, mint vádló lépett föl Ázsia hajdani praetora, az augur Mucius Scævola ellen zsarolások miatt (634/120). Az előbbinek, ki sokáig lakott Athénben, beszéde egész mozaik volt a retor-iskola kece-

sen esztergályozott görög frázisaiból; a másik elbeszélte a hallgatók gyönyörűségére, mivel vonta magára ellenfelének haragját. «Többre tartád, Albucius, hogy görögnek mondjanak, mintsem rómainak és sabinnak, egy Pontius és más derék férfiak és katonák földijének. Azért Athénben, midőn élém lépsz, mint praetor, kívánságod szerint görögül üdvözöllek. Χαῖρε, Titus, mondom; liktoraim és az egész kíséret karban ismétli: Χαῖρε, Titus. És ezért ellenségem most Albucius, ezért haragszik rám.»

Lucilius szíve szerinti férfiú volt Scipio. Ennek halála után még egyszer lerajzolta nagy barátjának képét. Karthago elpusztulása után Scipio Aemilianust (a 619/135-ik év körül) a senatus Egyiptomba, Cyprusba, Syriába, Ázsiába, Görögországba küldte követül, hogy Róma viszonyait szabályozza a keleti hatalmakkal. A fényes küldetést tanítója, a stoikus Panætius közlése szerint, ki ez időben egyetlen társalkodója volt a hadvezérnek, Posidonius beszélte el Historiáinak hetedik könyvében, és pedig oly módon, hogy az erőteljes római megnyerő személyiségében megtestesülten lépett elő népének az elcsenevészett Kelet fölötti uralomra való hívatása. Úgy látszik, Lucilius külön előadásban tartotta fenn ez út emlékét a páratlan férfiú halála után, és pedig a tizennegyedik könyvben, melynek maradványaiból Scipio és Panætius egy előkészítő tanácskozására lehet következtetnünk.

Épen a legkülönbélebb vonatkozások pezsgő bősége, melyet a töredékekben találunk, nehezít meg vagy tilt el a legtöbb esetben minden kísérletet, hogy az egyes szatirák összefüggését a szétszórt romokból helyreállítsuk, kivált mivel ezek hagyománya gyakran a legnagyobb fokban el van hanyagolva. Valamivel világosabb bizonyítékok és ujjmutatások állnak rendelkezésünkre az első könyvre

nézve ; legalább megengedik, hogy hozzávető vázlatot készítsünk keretéről és általános menetéről. Kevéssel egy patricius, L. Lentulus Lupus halála után írta e könyvet (628/126), ki élete utolsó éveiben a censor Q. Cæcilius Metellus Macedonicus választása következtében a princeps senatus tiszteleti rangját foglalta el, míg rossz híre következtében, melyben mint igazságtalan bíró állt, inkább azt érdemelte volna, hogy kitöröljék a senatorok lajstromából. Mindkettőt, mint Scipio és Lælius pártellenfeleit, a költő már első gyűjteményében, barátainak életében, keményen elővette, mert a censor egyéb hivatalos cselekedetei sem voltak sehogy sem inyére. Az indítvány, melyet Metellus egy híres senatusi beszédben ajánlott, hogy az elnéptelesedés megakadályozására mindenki köteles legyen meg-nősülni, egyenes ellentétben állt a makacs aggregény hajlamaival és idegenkedéseivel. Az akkori első gyűjtemény könyveiben tartózkodás nélkül szabadon bocsátotta mindazon haragot és ellenszenvet, melyet a nők és a házasság ellen szívében viselt. Saját, Scipióval ellenséges pártjának megerősítésére, mely a másikkal a hatalomért versenyzett, Metellus ama méltatlan rangtársát, mint legidősebb senatort állította a tanács élére. Az első könyv ama szatirájában hát a költő fölteszi, hogy az előkelő bűnös Lupus még él, s leírja az istenek egy gyűlését (egy római tanácsülés alakjában), melyben Juppiter elnöklete alatt az emberiség javáról és bajáról, különösen a római nép létéről tanácskoznak. Juppiter hatalmas viharral (a milyen valóban megremítette Rómát 628/126-ban) akar közbe csapni. Ez ellen, talán Apollo, azt az indítvány teszi, hogy mintegy engesztelésül pusztítsák el a nyomorult Lupust ; Apollo arról is panaszkodik, hogy a halandók, azaz a rómaiak kicsinylőleg bánnak vele. Minden más istent atyá-

nak neveznek, neki a kétértelmű «szép» mellékneve van, mely őt kéjencz piperkőczök sorába helyezi. Neptun, felháborodva az istentelen tékozlók és dőzsölők viseletén, — gúnyosan Neptunfiaknak nevezik őket a földön, — azt az indítványt teszi, hogy a semmirekellőt pazar lakománál czimborái között hal-nyalánságokkal vesztí el, a mint meg is van jósolva neki. A szatirának nem lett volna éle, ha Lupus nem valóban gyomorrontásban hal meg vagy legalább nem ezt tartják halála okának. Valószínűleg nemcsak az elítélt vége, hanem a sorsa is, mely árnyára várt az alvilágban, fel volt véve a költemény keretébe.

Midőn Lucilius e szatirát írta, mely a második gyűjteményt megnyitá, két legbizalmasabb barátja, Scipio és Lælius már megvált az élettől, ő maga az ötvenes évek közepén állt. Ama pajkos fiatalkor, midőn a falun nemes barátjaival kicsapongó ifjú kedvvel dorbézolhatott, már elmúlt. De a vidám közlésben való öröm az aggastyánban sem apadt ki, és így, midőn késő vénségében (651/103) Nápolyban meghalt, harmincz szatirakönyvében oly kincset hagyott népére, melyben saját élete mint egy gazdag jelenetelésű képben szem elé volt állítva. Így a derék, meleg szívű, szilárd becsületességű lovag tovább élt későbbi nemzedékek szívében is, nem épen mint nagy művész, hanem mint kedélyt és lelkiismeretet élesítő és erősítő, mulattató és oktató házi barát. Mivel képei az életből voltak kiragadva és minden lap jellemet és egészséget lehelte, mindenki vonzódott hozzá, a ki kedvét találta a durva erős házi eledelben és a valódi római éleztben, a minőt csak a főváros ismert. Ki a szerkezet, stil, versalkat iránt művészi igényekkel lépett föl, talált ugyan a sok ezer verset magában foglaló hagyatékban több sikerült részletet, sok találó kifejezést, itt-ott egy-egy zengzetes

verset is, de a forma egyenletes kikerekítését, tömörségét, tisztaságát nélkülözték a szigorúbb bírálók. Széles folyamban, mely sok iszapot is vitt magával, ömöltek fesztelen csevegései, gyorsan, mint a hogy levelet írnak, oda vetve, nem igen érintve a vésőtől. A gazdag, túláradó szókinésből megfontolt választás nélkül merítette a legdrasztikusabb kifejezéseket. A mint az életben beszéltek, úgy írt, kényelmes társalgásban, görög morzsákat, homeri visszaemlékezéseket s parodizálva görög költők egész verseit belekeverve. Dialogszerűleg, csaknem drámailag, a mint a szatira természete hozza magával, fesztelenül járt ideoda a beszéd; alkalmilag a levélformát is használta. Hang és szín igaz volt: semmi pathos, semmi fagyos retorika, semmi mesterkélt élezt, hanem természetes vidámság, meg nem vesztegetett ítélet és oly nyelv, mely minden dolgot becsületesen a maga nevéen nevezett: ezek voltak a népszerű író maradandó bájai. A tárgyi érdek, melyet ábrázolásai nyújtottak, és a személyi vonatkozások bősége már a legközelebbi nemzedéknél szükségét támasztott a magyarázatok iránt. Lælius Archelaus és Vessius Philocomus tudósok, barátjaik előtt magyarázták Lucilius szatiráit: amazt hallotta a grammatikus Pompeius Lenæus; Philocomus előadásait Valerius Cato hallgatta, ki már a szöveg javításával is foglalkozott. Cicero irodalmi tanácsadója is, a grammatikus Curtius Nícia, írt egy becses munkát Luciliusról több könyvben. Így már a köztársasági korszak számos magyarázó irattal szolgált a gazdag tartalmú szatirikushoz. Egy, alexandriai mód szerint, kritikai jegyekkel ellátott szövegkiadást a berytusi Valerius Probus készített: talán neki köszönhető a harmincz könyv elrendezése metrikai szempontok szerint. Még az Antoninusok korában is olvasták a szatirákat. A köztársaság idejében

minden más e nembeli kísérletet lehetetlenné tettek. Senki sem lépett föl e korszakban, ki csak távolról is Luciliushoz mérhető lett volna. Részben iskolamesterek, grammatikusok voltak, kik szükségűtől és fájdalmas tapasztalásoktól elkeseredve, ily módon nyitottak útát hangulatuknak. *Serius Nicanor*, valami Marcus szabadosa, ki rossz hírben és elhagyatva fejezte be napjait Sardiniában, egy hexametrikus szatirában, melyből csak két vers maradt fenn, az Abc tanítójának vallotta magát. Az előbb nevezett *Pompeius Lenaeus* Athénből, Pompeius szabadosa és állandó kísérője, urának halála után, ki iránt rendületlen tiszteletet őrzött meg, mérges szatirát írt a történetíró Sallustius ellen. Ez azt mondta Historiáiban Pompeiusról, hogy becsületes arcza volt, de szemtelen érzülete. E némileg gonosz jellemzést azzal torolta meg a felbosszankodott grammatikus, hogy a szerzőt, a ki persze üvegházban lakott, a legzamatosabb címekkel árasztotta el, a leggorombábbban lerántotta életét és iratait és talán legérzékenyebb oldalán támadta meg, a mennyiben a művészi stilstát az öreg Cato nyelvkincse tudatlan tolvajának nevezte. Hangja és tartalma szerint, a mennyire Svetonius leírja, a beneventumi *Orbilius Pupillus* «Gyászviselő» (περιαλγής) című irata is szatira lehetett. Korán elárulván, mivel atyját és anyját egy és ugyanazon napon ölték meg, fáradságos és viszontagságos élet volt már mögötte, midőn arra szánta magát, hogy a hadi szolgálattal cserélje föl az iskolai szolgálatot. Csak mint ötvenes (Cicero consulatusa alatt 691/63) költözött Rómába, hol tett ugyan szert némi tekintélyre, de csak szegényesen tudott megélni. Azért a természeténél fogva epés, szarkasztikus és tanítványai, valamint tudományos ellenfelei iránt szenvedélyes ember ama könyvben öntötte ki keserűségét

mindazon bántalmak miatt, melyeket az ifjúság tanítói a fitymáló vagy követelő szülőktől tűrni kénytelenek. «Luciliusi bélyeget» viseltek *L. Abuccius* apró iratai, egy földbirtokosé, kinek a mezei gazdaságban való kitűnő szakértelmét dicséri a varrói beszélgetés (a harmadik könyvben). A 700/54-ik évben, midőn a szerző szerint e beszélgetést tartották volna, már nem élt többé. Luciliusi szellemtől ihlettnek vélte magát *C. Trebonius* is, Cicero barátja és Cæsar gyilkosa, midőn kevés hónappal a diktátor halála után athéni útjában verses támadást írt egy méltatlan polgártárs, talán Antonius ellen. Legalább górombaságának igazolásául Lucilius eljárására hivatkozik. Három évvel előbb egy könyvben, melynek kellemes humorát Cicero dicséri, közzétett egy gyűjteményt ennek élczes mondásaiból. Azt a pasquillt is Cicerónak ajánlotta, tetszését remélve. Végre meg kell emlékeznünk az ataxi *P. Terentius Varro* szatiráiról is, melyeket Horatius, kurtán, eltévesztett kísérleteknek nevez: ez elvető megemlítés nélkül, mely még mindig megtisztelőbb volt, mint a néma lenézés, melylyel «másokat» mellőzött, teljesen elenyésztek volna. El van feledve a négy könyv szatira is, melyeket a nagy reatei Varro hagyott hátra s melyeket jól meg kell különböztetni egy más fajta sokkal gazdagabb gyűjteménytől, melyről nem sokára szó lesz.

A kevés nyom, melyet összegyűjthettünk, mutatja, hogy a gúnyos és harczias hang, mely Lucilius szatiráiban uralkodik, utódainak gyöngébb kísérleteiben is tovább csengett, csak hogy többszörösen személyes jelleget öltött, és a politikai szándék helyére, mely az összeség javát és baját vette szemügyre, a bosszúvágy lépett, akár egyesek, akár a társadalom ellen.

M. Terentius Varro.

Sokkal kevésbbé tartalomban, mint a külső formában és fölszerelésben különbözött a luciliusitól a *menipposi* szatira, melyet a reatei Varro vezetett be a római irodalomba. Ez a reatei *M. Terentius Varro*, egyike a legfigyelemreméltóbb és legimpozánsabb jelenségeknek a római irodalomban. A mezei gazda és államférfiú gyakorlatát a legnagyobb terjedelmű tudományos tanulmányokkal és páratlan irodalmi termékenységgel kötötte össze. Mint a római ó-kor legnagyobb polyhistorja és encyklopædistája, a legapróbbat sem mellőző gyűjtői szorgalom mellett megtartotta az egész fölötti tág, rendező áttekintést. De azon a képességen kívül, hogy roppant tömegeken, mondhatni, kora tudásának egész hozzáférhető világán uralkodott és azt önálló szellemmel áthatotta, a művészi alkotás ösztöne is lelkesítette: száraz, néha elvont tudós munka közepett változatosságu a múzsáknak és gráciáknak áldozott, nem fáradságosan és tudós módra, hanem pezsgő üdéséggel és fantasztikus humorral adva népszerű kifejezést életnézeteinek, bámulatos gazdagságot és teremő ügyességet tanúsítva a rhythmikus formák alakításában, s mindezt őseredeti, meleg hazaszeretet emelte és lelkesítette. Mert nem hogy hívságosan örvendjen saját világossága fényének, hanem mint népének igazi fia, kizárólag honfitársainak hasznára és javára fordította kilenczvenéves, fáradhatatlan életfolyamán szeretetreméltó természetének magvas erejét. Célja az volt, hogy honfitársait otthonosakká tegye világukban, a mennyei, valamint földalatti istenek világában, az államban és családban, megismertesse az országgal és néppel, nyelvvel és irodalommal, erkölccsel és joggal, s múltjoknak szeretetteljes

megértéséből helyes tekintettel és érzékkel lássa el őket a sokfélekép aggasztó jelenre nézve.

638/116-ban született régi tekintélyes családból a sabin földön, hol az ősök hamisítatlan erkölse még érvényben volt; az atyai jószágon falusi egyszerűségben nevelkedett; tanítványa volt az akademikus askaloni Antiochusnak és L. Aelius Stilónak, kora legjelentékenyebb philologusának; államférfiúi pályáján híven ragaszkodott Cn. Pompeius-hoz (678-tól hat éven át proquæstora volt Hispaniában, a kalózháborúban 678-ban legatusa, a polgárháborúban 705-ben ismét Hispaniában); a diktátor Cæsar nagyra becsülte s az alapítandó nagy nemzeti könyvtár öréül jelölte ki; ennek meggyilkolása után a triumvirek, valószínűleg Antonius indítványára, száműzték, könyvkincseitől és javaitól megfosztották, de mégis megmentette egészségét és lelki erejét, hogy még évek hosszú során át haláláig (727) irodalmilag működjék, sőt utolsó és legterjedelmesebb encyclopædikus munkájával (a *Disciplinæ kilencz könyvével*), mely még a középkoron át is jótékonyan világított, megkoronázza bámulatraméltó tevékenységét.

Nines itt helye, hogy tudományos munkáinak hosszú sorába ereszkedjünk, melyek minden későbbire nézve kiindulásul és bányául szolgáltak. E munkák eredménye költői műzsájának vált javára, melynek törekvése nem legkisebb részben épen az volt, hogy népies, mulattató és művészi formában vonjon következtetéseket kutatásaiból. Igaz, hogy nem maga találta föl ezeket, hanem kiválóan a cynikus felekezet humorisztikus irodalmából vette a mintát, melyet már a felekezet alkotója: Antisthenes megalapított, s követői: Diogenes, Krates, Bion, Menippos, Meleagros stb. kiműveltek.

Az egyéni ember szabadságát megszorító törekvések és előítéletek e megvetőinek csak ki kellett kezöket nyújtaniok, hogy köröskörül kimeríthetetlen anyagot találjanak markos kritikájok számára, mely szidva, gúnyolva vagy ártatlanabb tréfával burkolva az igazságot, kovász gyanánt hatotta át az élet minden irányát és nézetét. Irataik kerete a sokratesi beszélgetések utánzására novellaszerű-dialogikus volt, a mennyiben valamely, néha fantasztikus helyzetet vettek föl a tárgyalás alapjául: valamely bölcsész-lakomát, pert, versenyt, árverelést, végrendeletet, halotti tort, halottidézést, mind oly motivumot, melyeket részben már az ó-attikai komédia szívesen felhasznált. A levélforma is előfordult. A komolynak tréfára való fordítása (σπουδογέλοιοιον), mely az egész műfajnak sajátja, a magasabb költészet parodiájához, mint ily ábrázolások egészen lényeges műeszközéhez vezetett. Valamely költői kifejezésnek elmagyarázása vagy elfacsarása által ironikus fordulatot adtak a tudósok azon hajlamának, hogy szerettek idézetekre támaszkodni. Így bizonyos egyveleg keletkezett prózából és parodizált költészetből, melyhez végül a szerző is, általában parodizálva a költői lelkesedést, saját verseit csatolta, ha hangulata arra indította, vagy ha a helyzet arra vezette, hogy kötött beszédbe menjen át. A mythos hősei Antisthenes és Diogenes szemében erkölcsi eszmék megtestesült ábrázolásai, alapelveik viselői voltak. Az erény (ἀρετή), azaz az erkölcsi eszmény Antisthenes szerint nem annyira beszédben és tudásban, mint inkább tettekben mutatkozik, azért előtte és iskolája előtt Hercules volt a férfi tökéletesség typusa. Az okos, ügyes világfi eszményét Odysseus képviselte. Medea nem volt varázsló, hanem ügyes orvosművésznő, ki életrendi és testgyakorlati gyógyítással megfiatalította az erőtlen testeket. Orestesről és

Ajasról, Helenáról, Penelopéről, Circérol, a cyclopsról stb. is voltak czímezve Antisthenes iratai, ki különösen az Odyssea kimagyarázásában találta kedvét. Követői közt különösen bőven alkalmazta a leírt műfajt (a költészet és próza vegyes alakját, melyet Lucián a Centaur alakjával hasonlított össze) a syr *Menippos* Gadarából (a K. e. harmadik század közepe táján), ki szatirikus irataiban skeptikus bírálat alá vette a bölcészek tanait, mint az egykorú akademikus Arkesilaosét, Epikurosét s másokét. Hozzá csatlakozott földije Meleagros, és Varro szabad utánzásban, nem fordításban, a római irodalomba vitte a csípős műfajt. Pajzán dialogikus hangja, a keret és kidolgozás szabadsága, végre tanulságos tartalma által félreismerhetetlen rokonságban állt a római saturával, a mint azt már Ennius megkezdte; és a menipposi satira elnevezése, melyet maga a szerző választott a sajátságos műfaj számára, annál közelebb feküdt, mert a görögök rokonnemű írói, mint a sillograph Timon, Menippos kor- és szellemtársa a tréfás és gúnyos iratok egy fajtát *σάτυροι* névvel jelölték. Mint a régi akadémia híve, Varro bíráló állást foglalt a dogmatikus bölcészsszel szemben, mely nem volt nagyon távol a cynikusokétól, a mint hogy egész realisztikus szellemiránya nem szánta őt arra, hogy szigorú értelemben bölcész legyen. Inkább arra törekedett, hogy honfitársait vidám és mulattató módon vezesse be az elméleti, valamint gyakorlati görög bölcészset megértésébe, úgy szintén az egyetemes műveltség sok más ágába. Azonkívül a derék, egészséges érzésű és jellemes férfiúnak, ki erősen állt lábán és nyugodt tekintettel kísérte minden állapot fejlődését, sok feküdt a szívéen az erkölcsöket és életet illetőleg, a mit szeszélyes tréfa fátyola alatt kortársainak lelkére kívánt kötni. Nem kevesebb mint 150 könyv menipposi szatirátt

hagyott hátra: csak egyikről (a Periplusról) van kimutatva a második könyv, a legtöbb egyre lehetett szorítva. Nagyobb részeket korábbi éveiben írta, úgy hogy 709/45-ben a hetvenegy éves aggastyán a befejezett gyűjteményre mint régi munkára tekinthetett vissza. Természetesen lassanként és sok alkalmilag jött létre. Például már 694/60-ban szentelte az első triumviratusnak a Τριάρωνος-t (Háromfej); ellenben úgy látszik, hogy a thapsusi csatát (708/46-ban) a Κοσμοτορόνη-ben (Világfuró) érintette, és még később is tárgyalhatta az egyszer kipróbált formában különböző alkalmakkor az egyik vagy másik tételt.

A persze gyakran talányos, szegényes és nyomorúságos alakban fenmaradt töredékek (egészen mintegy 600) módszeres tisztázásából általában kitűnik a vers és próza, legszabadabb keverése. Nem csak költői idézetekkel és célzásokkal, hosszabb helyekkel, valamint futólag érintett fordulatokkal van megtűzdelve a beszéd, hanem a szerző maga is a legkülönbébb rhythmikus formákba öltöztetett tudósításokat, elbeszéléseket, rajzokat, tanulságos fejtegetéseket, gondolatokat és ítéleteket, beszédeket és társalgásokat, és szatiráinak épületét mintegy művészi jelvényekkel és képekkel ékesítette fel. A következő fejezetek egyikében fogjuk előadni, mint jutott már a virtuozitás bizonyos fokáig a város hetedik századának folytán az Enniustól kezdett, a dráma énekrészeiben a színpad különös igényei szerint gyakorolt, a költészet más területein görög minták szerint tovább vitt utánzása a lyrai versmértékeknek. Ez iskolát Varro is kijárta. A zene, rhythmika és metrika elméletét maga is tárgyalta irataiban, mint legelsők egyike a rómaiak közt, úgy encyclopædikus munkájában, «mint a latin beszédről» (de sermone latino) írt művének egy különös fejezetében. Nem

lep meg hát a könnyűség és biztosság, melylyel a menipposi szatirában valamennyi költői műfaj legkülönbözőbb rhythmusait megkísérlette: a dráma verseit és pedig mind a deverbiumokét, mind a canticumokét, az eposi hexamert és az elegiai distichont, előkelő csonka iambusokat, valamint csonka trochæusokat, hendekasyllabákat, glykoneusokat és choriambusokat, galliambusokat és sota-déusokat, anapæstikus, kretikus, bacchikus, ionikus rendszereket, sőt asynartetusokat is. E tarka, a latin nyelvtestnek nem mindig kényelmes formákban középállást foglalt el a hazai színpad szokásai és a görög mesterek szigorú szabályossága közt.

E szatirák közül többen iambusi senariusokban írt költői prologokkal kezdődtek. A hallgatókat, kik azért jöttek a színházba, hogy füleiket gyönyörködtessék, egyenesen figyelemre inti a tanulásra nézve, melyet haza kell vinniök (218 B.). A «Hanggyakorlat» (Φωνασκία), mint allegorikai lény (a Hang ébresztése és az «Éneklők kakasa!» 348.) föllépett, hogy elmélkedést nyisson meg a zenéről, és végül, mint az Epilogus a komédiában, tetszésért könyörgött: «isten veletek s kísérjetelek tapsokkal» (355). A lánczra vert Prometheus, mint Aeschylusnál, beszédet tartott senariusokban kegyetlen szenvedéseiről (423. 426.). Ugyanezen mértékben rajzol egy hosszú, gazdag színű és változatos jelentés egy éjjeli hajózást, a mint éjjélkor hirtelen felhőkbe borúlt a ragyogó csillagos ég, a zápor ömlött, a szelek elszabadultak és a hajótöröttek végre mint a golyák, melyeknek tollait elégette a villám, partra vetődtek (269—272). Egy kedves női képet (a gödröcskével, melyet Amor újja nyomott állába) a miniatur-festő beható gondosságával vázol (370—372). «Nincs kedvesebb inni való, mint a bor», ujjong ez isteni adomány egy tisztelője;

«azért találták fel, hogy bánatot gyógyítson, ez a vídám-ság édes magtára, ez tartja együtt asztalnál a kedélyessé-
get» (111). Pompás tájképet ír le a trochæusi octonariu-
sokban: «hol az erdőben gyorsan rohan lefelé a patak és
köszirthez ütődve fehér tajtékká lesz» (75). Anapæstusi
dimeterek, tragikus canticumra emlékeztetve, úgy rajzol-
ják a világ épületét, mint a kicsiny ember óriási nagy
házát, öt zonától övezve, dörgő pompában, és átmetszve
az égi csíktól, mely a tizenkét sugárzó csillagképtől átszöve
magasan fenn a légben magába fogadja Luna kettős fogatát (92). Így meg lehetett magyarázni, miért nem kívánt
Diogenes más házat, mint éjjeli szállásul hordóját. Mint
induló dal hangzanak a rövid anapæstusi rendszerek
(kettő 3—3 taggal), melyek a polgárkatonáknak csapatjaik-
hoz való bevonulását beszélnek el s azután enyhe szélért
könyörögnek, melylyel kedves hazájokba visszatérhesse-
nek (223 k.). Kretikus tetrameterek rajzolják a gazdagon
ékesített harczosok vakítóan fényes fegyverzetét (170),
beszélnek a hegyre és erdőbe tett útról, a visszhangról,
melyet a föld zúgásához hasonlítanak, ha víz fut keresztül
üregein, magas fák levágásáról, a palæstrai birkózásról
(386—393). Nyilvánvalóan az enniusi Thyestes egy híres
canticumára támaszkodva, egy bacchikus periodus szigorú
hangon szól valakihez, ki kardjával önmaga ellen fordult
(405). Sikamlós sotadeusok felhívják a virágzó korú leá-
nyokat, hogy vígan éljenek, játsszanak, egyenek, szeresse-
nek és ragaszkodjanak Venus kettős fogatához (87).
Egy emelkedő ioniai tetrameter a tavasz kezdetét, a fecske
megjöttét ünnepli (579). Galliambusok kísérik a Cybele-
ünnepet (131 k.). Majd eposi, majd ihletten intő vagy ok-
tató, majd szemlélő és tárgyaló hangjok van a daktylusi
hexametereknek; sír- és képfeliratok egyes distichonokba

vannak foglalva (128. 356), de elegiai költemények is voltak közbevegyítve. (226, 289, 488.)

A mennyiben e keverék-műfaj későbbi termékeiből és magukból a fentartott maradványokból következtetni lehet, e költői emblemák majd mint egyes morzsák, majd valódi költemények terjedelmében önkényesen szövődhetnek a prózai előadásba: vagy maga a szerző ment át közvetlenül a versekre szövegének folyamán, vagy az őt körülvevő társaság valamely alkalmas személyisége, költő, tudós, művész, színész (570) vett fel magasabb hangot vagy valamely hős, olympusi vagy nemzeti istenség, vagy végre valamely allegorikai lény; mert efféle földfeletti személyzetet szeretett felleptetni a menipposi szatira. A varrói töredékekben találkozunk még a már említett Phonaskiával, a Philophthoniával (feddésvágy), fiaival, kiknek dajkája a Menippus-felekezet (542); a szürke Veritassal, az attikai philosophia tanítványával (141). A gyors Dieneslemmatologos, (egy præmissából való következtetés) a stoikus Antipater fia, mint egykor a Romulustól kirendelt lovas ezredes Celer az engedetlen Remussal, kurtán bánik el egy vitatkozóval: beüti fejét a lapáttal (291). Föllépnek továbbá: Metamelos (Megbánás), mint Inconstantia fia (239), a közvélemény (Existimatio 147), a bosszúistennő Infamia (123). Impietas, Perfidia, Impudicitia mint lakók költöznek be ugyanannyi erény helyére (495). A mezőn egy gazdával a megtestesült Triptolemus találkozik, ki fazcipókban halad ökörvonta ekéje mögött (457).

Nem tekintve e mellékletet, a műfaj fél költői jellege a stilistikai formában is sokféleképp érvényesül. Ha a versek, mintegy természetesen, különféle fokozatokban majd ódonabb, majd kecsesebb szóformák, válogatottabb nyelvkincs, ékesítő és festő melléknevek, művésziebb szóállítás, képek

adlitteratiók használata s más efféle által tűnnek ki, néha a próza is, kivált a rajzokban, gazdagabb színezést, és teljesebb vagy játszi hangot is vesz föl, mely a miletosi történetek érzékizgató, fantasztikus stíljére emlékeztet. Hiszen Antisthenes is, mint Gorgias tanítványa, rhetori színezést adott dialogjainak. «A fülek előtt hat kicsiny fonott fürtöske csüggött: a szemek kissé nedvesek voltak fekete csillagokkal, a kedély érzéki kedvtelését tanúsítva, a száj igen kicsiny volt s mintegy rózsás mosolyban nyílt meg» (375. v, ö. 432). De ily helyek jellegét már az utánoszahatatlan kicsinyítő szavak miatt is alig lehet visszaadni. Különben a varrói kifejezés mindenekelőtt erős, drasztikus és egyúttal kényelmes. A szerző épen nem veti meg a vulgarismusokat, melyek a finom műveltségűek (urbani) köréből ki vannak zárva, mint Lucilius, kedve szerint kever közbe görögöt, előszeretettel használja, a mit különben is szokott tenni, az ősök közmondásos beszédmódját, durva hasonlatokban, élczes ellentétekben és szójátékokban tetszik magának. Az egyes szatírák igen eredeti, nagy számmal (91) fenmaradt czímeiben is gazdagon van képviselve a közmondás és a görög, valamint latin nyelvű népszójarás: mindenekelőtt az igazi cynikus *cave canem*, aztán: Hercules legyen irgalmas hozzám (Hercules tuam fidem), rajta hát! (age modo), holnap hiszem, ma nem (Cras credo, hodie nihil), a mi az egyiknél jogos, a másiknál méltányos (idem Atti quod Tití), számár a számárhoz dörzsölődzik (mutuum muli scabunt), ki tudja, mit hoz az este (nescis quid vesper serus vehat), a fazéknak megvan a maga mértéke (est modus matulæ), nyomorúlt csöcselék (Sardi venales), messze fut, ki az övétől fut (longe fugit qui suos fugit: valakiről, ki vagyonát testvére helyett barátjára hagyja). Épen oly gyakran van egy görög köz-

mondás jeligéül választva: második Hercules (ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς); az aggastyán kétszeres gyermek (δὺς παῖδες οἱ γέροντες); a fazék megtalálta fedőjét (εἴρεν ἡ λοπάς τὸ πῶμα: a házastársakról); megfogtalak (ἔχω σε: a szerencséről); hiszen nem marad meg (ἀλλ' οὐ μένει σοι: a fösvenységről); meddig? (ἕως πότε: az évszakokról?); ismerd meg magadat (γινῶθι σαυτόν); számár mint lantos (ὄνος λóρας); kenőcs tál lencsére (τὸ ἐπὶ τῇ φακῇ μύρον, azaz mindent a maga idején); apjái a gyermek (τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον: a gyermek-nemzésről). A többi cím is részint görög, részint latin, többnyire csípős, néha a komédiára emlékeztet: a quinquatrus-ünnep, mysterium-ünnep, a végrendelet, a hatvanas (Sexagessis), nyolczvanas (octogessis), a nagy talentum, a vékamérték, a hír nélküli (az irigységről). Más címekből a hősmýthus, részben a tragédia humorisztikus alkalmazására lehet következtetni, és a cynikus irodalom hasonló műveire emlékeztetnek, sőt némelyekkel össze is esnek: a megszabadult Prometheus (Prometheus liberatus), az Eumenidák, a fegyverbiróság, Tithonus, Catamitus (azaz Ganymedes), az ál Aeneas (Pseudæneas), Oedipus és Thyestes egy személyben (Oedipothyestes), Endymion másai, Meleager másai (Endymiones, Meleagri), Sesculixes (egy ember, ki másfélszer annyit volt úton, mint Odysseus), Ajax stramenticius (a szalma Ajax), és Hercules a sokratikus, a cynikusok már említett kedvencz hőse. Ez iskola bélyegét még egész sor görög cím viseli homlokán; Ἱπποκῶων (a lovagrendről), Ὑδροκῶων (a cynikus mint vízivó?); Κυνορήτωρ (a cynikus mint rhetor), Menippus temetése (ταφὴ Μενίππου). A fenmaradt címek közül csak kevesen szorítkoznak száraz tartalomjelzésre görög nyelven, de sokhoz csatolt ilyesmit, talán valamely grammatikus, ki válogatott varrói szatirákat állított össze.

Mindennemű tárgyak egész világába nyújtanak még bepillantást a fentartott maradványok: semmi emberi sem volt nagyon távol a sokoldalú szerzőtől. Beszért a teremtésről a legtágabb kiterjedésben és az emberi életről a bölcsőtől a sírig a legkülönbözőbb irányokban. Míg azonban az említett magasabb fajú lények mellett Varro maga családi előnevével, Marcussal, és többen a közelebb álló kortársak közül a színre léptek és a beszélgetésekben részt vettek, ezek a beavatottakra nézve személyi kedélyes hangot és különös bájat nyertek. Fájdalom, épen az előadás fölött sokféle fölszerelését és menetét lehet legkevesbbé kitalálni, úgy hogy meg lehet ugyan állapítanunk egyes gondolatokat és vonatkozásokat, fordulatokat és képeket, itt-ott mintegy sejthetjük is az elveszett körvonalak árnyait, de csaknem sehol sem vagyunk képesek szilárd összefüggést vagy valami egészet helyreállítani.

«Körútra», valószínűleg a tudás világában, vállalkozott a *περίπλους*, melynek második könyve kizárólag «a bölcsészetről» (*περί φιλοσοφίας*) feliratot viselte. A címnek, talán a keretnek is híres görög geographusok, egy Skylax, Pytheas és mások útazási könyveire kellett emlékeztetnie. Továbbá a különböző bölcsészeti iskolák kritikai áttekintésében (*περί αἱρέσεων*) ezeknek rokonságát és elágazását uti térkép tette szemlélhetővé. A szerző lelkéből volt mondván, a mit talán valami szakács vetett ellen: «mystikus üstben húst nem főzhetek soha, mely jóllaktassa a testet s a has éhségét lecsillapítsa» (401). *Mysteria* volt egy külön szatira címe: Antisthenes is kigúnyolta az orphikus *mysteriumokat*. A «Fegyverbiróság»-ban bölcsészek keltek versenyre, valószínűleg két főhős, kik az első rangért vetelkedtek. A «Beszédharcz»-ban (*λογομαχία*) stoikusok és epikureusok a legfőbb jó fölött vitatkoztak, vajjon a lélek

élvezete (ἡδονή) vagy rendületlensége-e (ἀταραξία) az? Zenon és Carneades etikája a Sesculixesben fordult elő. Varro talán saját bolyongását írta le itt a bölcsészet tág területén s magát mint «Másfélulixest»-t hasonlította össze Odysseussal: ez tizenkét hajóval indult el hazulról s egész tíz évig bolyongott hazaútazásában (míg meztelenül és csupaszon hazatért): «engem is, ki már tizenöt éve hányódom s vihartól vetődöm, senki sem fog megismerni a kutyán kívül». Így panaszkodik gúnyosan a bölcsészsnövendék, ki végül a cynikusoknál talál hajlékot, koldusként, mint Ulixes és Diogenes, de Minerva oltalma alatt (468—471). Pythagorasi forrásra támaszkodott az erkölcsi eszmény megszerzésére szóló utasítás (περὶ ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης), melyet a Τρισόδιτης Τριπύλιος nyújtott: szó volt a syracusai Empedotimos víziójáról, ki az égen bizonyos csillagképletek közt elosztva, három utat és három kaput látott, melyeken át az erényhez mentek be: az első, a tett útja, Herculesé volt. Itt közbejött az elméleti és gyakorlati életmód értékéről szóló vitatkozás e jellege alatt: «ismerd meg magadat» (γνῶθι σεαυτόν). Szóba jött a művészet és tudomány, névszerint az ég átkutatása: az elmélkedés ama delphii és sokratesi követelmény elismerésében érte el tetőpontját, hogy az ember legnagyobb és legmulthatatlanabb feladata, önmagát megismerni, testi szervezetét úgy, mint szellemi természetét, és azon követelésben, hogy az emberi eszmény szemléletével a megvalósításra való törekvés is össze legyen kötve. Hercules jelképes típusára más elmélkedések nyúltak vissza: «második Hercules» volt az egyik neve, «Hercules oszlopa» a másik szatiráé. Ez (περὶ δόξης) a valódi dicsőséget tárgyalta; ellenben az öklöző becsvágyát a «Legyőzöttek» (Devicti, περὶ φιλονεικίας) tüntették fel a maga semmiségében. Egyik legyőzött arenai

harczosnak, ki megkímélte tagjait, e falstaffi gondolatot adja szájába: «nézők, kik nyomorúnak tartjátok legyőzetni, kérdelek, ha ellenfelem kiüti szíjával szememet, kész lesz-e valaki közületek nekem adni a magáét?» (89). Antisthenes harcra szállt Plato és követői gögje ellen: általánosabb értelemben Varro «Árnyharcza» (Σκιαμαχία, περὶ τύφου) támadta meg a kevélység agyrémeit. Stoikus és cynikus elemek összeköttetése igen világosan lép napfényre az *Eumenidák*-ban, melynek novellai-drámai tervezetét némileg ki lehet találni a töredékek aránylag nagy tömegéből. Egy cynikus valami bölcsészi összejöveteletről beszél, melyet, mivel rajta volt a sor, épen nála tartottak: ennek jeléül ez volt a küszöb fölé írva: cave canem. Asztalnál egy stoikus a kedvelt tételt veti fel, hogy minden ember bolond. E tételt egy sor jelenetben és képben részint az életből, részint a költészetből (névszerint a komédiából is), a rhythmikus formák különféle változataiban, majd párbeszédes, majd rhapsodikus alakban magyarázzák meg. Ajax, ki az erdő és a disznók ellen dühöng, azt képzelve, hogy Ulixest találja, typusa a vak haragnak. A kemény, szeszélyes elöljárónál, az ifjúnál, ki tiszta borral feldúlja egészségét és korhely életet él, az elpuhultnál, az inyenecnél, a divatbolondnál, a kapzsinál *insaniát* mutatnak ki. Az utóbbiról ezt mondják: ha az egész föld kerekességét birtokába adnák, önmagát lopná meg, hogy egy kis hasznot csináljon magának. A cynikus valamennyi bölcsészt, csodálatos agyrémeikkel bolondnak nyilvánít: egy beteg sem álmodik oly képtelenséget, melyet valami bölcsész valósággal ne állítana. Most azonban fölkel a társaság, hogy körutat tegyen a városban és élő szemléletből győződjék meg az insania uralmáról. Meglátogatják a Serapis templomot, elbeszéltetik a hívekkel, hogy történnek a gyógyítások,

az incubatio, a ráolvasások, s úgy találják, hogy lényegileg pénzesikarás a czél. Hát még Cybele templomában! már kívülről hallatszik, minő bolondság! A dobok, az undorító gallok éneke, kiknek bájos megjelenését persze csodálják az ájtatosak: egy galliambusokban írt dal van itt beleszöve. Egyik a bölcsészársaságból, talán a cynikus, nem képes visszatartani e vad zsvaj fölötti felháborodását, de a dühös rajongók ezért üldözőbe veszik, az oltárra kell menekülnie, honnan azok hiába igyekeznek őt idéző formulákkal elszakítani. Midőn a társak tovább egy magaslatra hágnak, honnan kilátás nyílik, megpillantják, mint üzi három furia a népet. A harmadik közülök az *Infamia* (rágalmazás): a tömeg mellére helyezte lábát, hosszú haja a szélben lebeg, piszkos ruhát visel, tekintete szigorú. Az elbeszélő lesietett, hogy a kinzottakon segítsen, ha lehet, megszabadítsa őket, de rosszúl jár: egy csapat, nem fúriák, hanem legények és leányok összefutnak és bolondnak kiáltják ki, úgy hogy ő maga is, megzavarodva mind ez örült benyomásoktól, csaknem elhiszi. Beperelik; a «közvélemény» (Existimatio) vezeti a jegyzőkönyvet és a bírák ítélete szerint az *insani* lajstromába írja nevét. De a «szürke igazság, tanítványa az attikai bölcsészetnek» (az akademiának) megmenti, kijelentve: a mint a sárgaságban szenvedő mindent sárgának lát, akár sárga akár nem, úgy a bolondok előtt is az egészségesek és örültek egyaránt bolondokul tünnek fel. Komolyabban, történeti adatokkal tárgyalta Varro ugyane tételt Logistoricusában («Orestes, az örültségről»).

Az emberiség őskora képezte az Aborigines tárgyat (περὶ ἀνθρώπων φύσεως). Mint a paradicsomban vagy Noe bárkájában, sorban elővezeti az állatokat, a földműves marhaállományát, kényelmes lételőkben, kifejező természeti

hangjaikkal. Az emberek geniusát utasítja (talán a természet), hogy magas röptű reményekkel emelje föl az embereket, s midőn már nagyon magasztosoknak képzelik magokat, a porba sújtsa. Oldala mellé adják az erkölcsi erőt (Virtus): ez, mondja a szerző, nem megfelelőbb kísérő az öreg, mint az ifjú számára, valamint nem jobb a vén számár a fiatalnál. Elbeszéli, hogy az ember a gyermekhez hasonlóan lassanként haladt előre: így a bábuk és plasztikus képek után felébredő vágyban a művészeti ösztön kezdete nyilatkozott. Physiologiai és physikai tárgya volt egy vitatkozásnak az Andabataëban (gladiatorok, kik zárt sisakkal harcolnak). Névszerint a lélek lényege s a testhez való viszonya jött gyakran itt és más szatirákban is szóba. Többszörösen találkozunk az epikurosi Lucretiustól is képviselt felfogással, mely különbséget tesz a lélek (anima) és szellem (animus: 32) közt. Hévvvel elűtasítja a materialisztikus felfogást: minden más inkább az ember, mint a mi kis húunk (31). A szellem és test együttműködését az «egyik számár a másikhoz dörzsölődzik» satirában már a vaskosan humorisztikus cím kimondja, a két társ mind-egyikének önállóságát pedig a görög tartalomjelzés περί χωρισμοῦ (a lélek és test külön tartásáról). Mint a falábak természetöknél fogva mozdulatlan fadarabok s csak attól jönnek mozgásba, ki rajtok áll, úgy lábaink, melyek természetöknél fogva mozdulatlanok, a szellem falábai s csak tőle jönnek mozgásba. A test mintegy a szellem ruhája, melyet levet: elhagyatva tőle kevés nap alatt elrothad a test. A világ pusztulásának, valamint keletkezésének kérdése minden philosophust foglalkoztatott. Már Anaximanderről mondják, hogy a világ időszakos pusztulását hitte, őt követték Heraklitos és Empedokles, világégést tanítottak a stoikusok. Mások megfigyelték a világ lassú elkopását, mely

észrevehető az egész természetben, valamint az emberben magában, kiben egymásután minden kisebb és bágyadtabb lesz. Így például Epikuros is. A «Világfuró» (Κοσμοτορὼν, περὶ φθορᾶς κόσμου), úgy látszik, azon értelemben tárgyalta a kérdést, hogy a világ naponként és óránként tönkre megy, hogy mindig ismét megújuljon. A bölcse mellett áll a koporsó (222). E romboló fűró sokféle ténye és nyilatkozása részben humorral van kimutatva. Mivel a κόσμος nem annyira a világot, mint inkább általában valami szépen készített egészet jelent, a szerző φθορὰ κόσμου-t a rossz ízlésben is, vagy abban is láthatott, ha például a molyok szétrágták a szőnyeget. A Kosmos pusztulásának legszembetűnőbb jelei közé tartozik a háború, mindenek előtt a polgárháború, mely épen Afrikában dühöngött s melyről hősi hexameterekben emlékszik meg, felköltve egy híres enniusi vers visszhangját, mely a pún háborúról szól (225). Hasonló módon hajlított a Bimarcus egy philosophusi műkifejezést a gyakorlati élet minden oldala felé. A skeptikusok tíz szempontba vagy «fordulatba» (τροποι) foglalták össze ellenvetéseiket a tudás lehetősége ellen. Ebből kiindulva a szerző épen ezen fogalom, a ἐρόπος sokféle fordulatait és változatait tette egy jókedvű beszélgetés tárgyává, mindig találó vonatkozásokkal a való jelenre. Varro szereti, mint mondtuk, saját Marcus előneve alatt magát vagy másik énjét mint az egyszerű ember típusát bevezetni (60. 175. 505. v. ö. 562). A «kettős Marcus» a hajdani és mostani rómainak kétalakú kettős képe, a mint a hazafias régiségtudósnak, ki még sabin hazája erkölcsi egyszerűségén csügg, állandóan eszében van. Önmagán tapasztalt változást a derék Marcus, mert ő, mint az ősidő minden hőse, fordulatokról és fogásokról semmit sem tudott, kivéve persze a πολύτροπος Odysseust; de tudtak tropæumok-

ról, ha az ellenséget megfutamították (τροπή). Az iskolai rhetorika sokféle tropusait parodiaszerűleg alkalmazták az életre, például a sokszor idézett katachresist mindenféle visszaélésekre. Hatásos *τρόπος* lenne, ha egyszer hirtelen zivatar törne ki és az istenek atyja az ételpiaczra sujtana háromágú villámával, «hogya reszkessen a nagy Róma és a dözsölők nagy torka». Mily különbség van e finom urak közt, kik tékozlásukkal tönkre jutnak (szintén fordulat), és derék őseink közt, kik fokhagyma és vöröshagyma szagúak voltak ugyan, de a legjobb érzület lehelletétől lelkesültek! Semmi Hercules sem volna képes kitisztítani Róma nagy istállóját. Így ment ez szójátékokban és váltakozó képekben, szatirikus ötletek és eszmelánczolatok bőségével, különböző hangnemekben tovább. Prometheus, az emberbarát is kénytelen a róla nevezett szatirában aggodalommal hallani egy látogatótól (talán Herculestől, ki aztán megszabadítja), hogy szeretett teremtményei nem tettek szellemi és erkölcsi fejlődésökben oly haladást, melyre nevelni akarta őket. Hiszen még mindig homályban és disznóólban élnek, mert a forum nem más, mint ilyen akol, és az emberek, a mint most vannak, nem vehetők másnak, mint disznóknak, daczára minden fényűzésnek, melyet visznek. Mert most persze minden fiatal suhancznak karjaiban kell tartania Pandoráját. Az aranycipős úr szeretőt bérel magának tejből és tarentumi viaszkból, a melyet miletosi méhek mindenféle virágból összehordtak, csont és ideg, bőr és durva szőr nélküli lényt, mely tiszta, karcsú, fehér, gyöngéd, szép alakú.

Antisthenes is írt párbeszédet Prometheus és Herakles közt, melyben amaz mint philosophus szemrehányásokat tett a másiknak, hogy kizárólag a gyakorlati életre adva magát, nem törődik a magasabb, földfeletti dolgokkal; Herakles

azonban bebizonyította neki, hogy a sas, mely máját kinozza, épen a philosophusi elbizakodottság, s megszabadította őt e szörnyetegtől. Talán már Antisthenes is, mint Theophrastus, a tűz prometheusi ajándéka alatt, a philosophia iránti végzetes ösztönt értette, melyet a titán az emberi nembe oltott szerencsétlenségére. A varrói szatira hasonló lefolyására és befejezésére lehet következtetni a czimből is: «a megszabadított Prometheus», ámbár a maradványok sehogysem támogatják közelebbről e föltevést.

Más keretbe volt foglalva a kortükör, melyet Varro a Gerontodidaskalosban (öreg tanítója) az ifjú nemzedék elé tartott. Itt az élemedett szerző az ő sajátos ironiájával az új kornak egy ifjú képviselőjét, a haladás egy öntetsző hívét léptette fel s az elmaradt öreg előtt, ifjúkora állapotára vetett fájdalmas visszapillantása ellenében, a dicsőséges vívmányokat soroltatta föl vele, melyeknek ma örvendenek, összehasonlítva a korábbi műveletlenséggel. E párbeszédben keményen összeütődtek a hajdan és most ellentétei. Az aggastyán hexameterekben dicsőíti, mily szent volt még hajdan a vallás, mily tiszta és szűzies volt minden; továbbá prózában, mily hallgatva és félénken oldta fel az ifjú férj ifjú neje övét, mint font gyapját kezével a háziasszony s egyúttal mint figyelt szemével a tűz mellett álló fazékre; mint kocsizott évenként egyszer vagy legföljebb kétszer a férj nejével; s a szigorú consul Curius, ha toborzást tartott a capitoliumon, mint adta el kegyelem nélkül abszolga gyanánt a kötelességéről megfélekezett polgárt, ki nem jelentkezett. Ellenben az ifjú az új épületek előkelőségét, a pompás villákat pávanyájaikkal, a roppant gazdasági épületeket és a gazdálkodás minden javítását rajzolja: meghatározza, ki a jó censor, a ki tudniillik él és élni enged másokat, magasztalja a kortársak

urbanitását és gúnyosan kérdi, vajjon hányszor nyiratta meg szakállát a hajdani paraszt római két vásári nap között; a modern nők idegenkedését a gyermekágytól Ennius Medeájából vett idézettel védi. Az öreg, ki hosszú idő múlva újra látja Rómát, bámul a változáson, az asszonyok nyilvános föllépésén és orgiáikon; szemének meg épen nem hisz, midőn látja, hogy rabszolgák fegyverben vannak uraik ellen. Nehezen fogadhatta el az új szeliemi irányt, mint tanulékony és hívő tanítvány. Hasonló elmélkedéseket tesz (mint a Gerontodidaskalosban) a jó Marcus a «Hatvan éves ember»-ben (Sexagesis, különben hatvan as-nyi összeg). Második Epimenidesként elaludt mint tíz éves fiú. Midőn most félszázad múlva ismét fölébred és körülnéz, mindent megváltozva talál, legelőször önmagát, mert síma legénykéből fehér sörtés, orrmányos sündisznó lett. «Így lesz kutya a kölyökből, kalász a magból.» Hát még Róma! Az előbbi, most száműzött erények helyére mint lakók bevonultak: a gonoszság (impietas), hitszegés, szemtelenség. Hova lett például Aeneas kegyelete, ki atyját vállain vitte ki Trója lángjaiból? Persze most minden tíz éves fiú képes a magáét nem elvinni, hanem eltenni az útból, de méreggel. A hol hajdan komoly, becsületes választó gyűléseket tartottak, ott most vásárt ütnek a szavazatokkal. A bírák nem azt teszik, a mit a törvények rendelkeznek, hanem «addsa, nesze» a törvény, mely győz. Az öreg Marcus elegiai panaszban tör ki a dolgok e felfordulása felett; de észre térítik azon tévedéséből, hogy a régi kor emlékeiben turkál és az élőket vádolja; sőt a szemtelen ifjúság végrehajtja rajta és más bajtársain a népmondást: «le a hídról a hatvanasokkal!» és az ősök jeles szokása szerint, melyet úgysis oly melegen ajánlott, a Tiberisbe dobja.

Házi és mezei gazdaság, a mint látszik, volt a főtárgy Maniusban, de nem világos, mily összefüggésbe hozta vele a czímet és a keretet. Gúnyosan mondja azon jámbor ariciái ős ivadékáról, ki Egeria tiszteletét alapította, hogy reggel fölkel ugyan, mint neve jelenti, de nem hogy munkára menjen, hanem hogy a szószer hajócsőreinél saját csörét, mint szónok felnyissa, embereket toborozva szavazásra a forumon és így politikai henyéssel tékozolva el a napot. A szerző elvesztette halál által egy házbelijét, és pedig irodalmi műveltségűt, talán valami szabadost. Automedonom, így tréfál, tehát kocsisom, mély értelmű részvétét bizonyítá előttem, mert egykor tehénpásztor volt a rhetor Plotiusnál, ki Cicero gyermekkorában Rómában tanított és pedig mint az első nemgörög. A műveltség tehát, mely tőle indult ki, környezetének paraszt elemeit is kinyalta. Le volt írva a temetési menet, melyen korsót, lámpát, evő és ivó edényeket vittek a sírba a halott számára. A sír kiásásánál ládát találnak iratokkal, melyeket Varróhoz mint írástudóhoz visznek. Ez iratok tartalma talán orákulumszerű volt, mindenesetre tanulságos lehetett s legalább alkalmat és kiindulási pontot nyújtott a következő tárgyalás számára. Ismét a régi időt magasztalták: a falusi lakóház egyszerű építését, melynek symmetriája építőmestereket szégyeníthetne meg, a szigorú munkát, mely után jól esik a nyugalom, az egyszerű élelmet. Édes egészséges vizet igyék a legény és erős hagymát egyék. Vendégszeretetet lehet gyakorolni, de nem élősdieket táplálni, kiktől már Cato óvott. Drasztikusan rajzolja a falánk vendéget, a mint a felhordott ételek előtt ül, nem tekintve sem előre, sem hátra, csak oldalt a konyha felé pislogva. Hiábavaló persze minden törvény a fényűzés ellen, ha egyszer eltűnt az egyszerűség iránti érzék. Szép szavakban

tünteti fel a törvény tárgyiasságát, mely senkinek sem kedvez, senkit sem bánt; a jó polgár kötelességeit ezekben foglalja össze: engedelmeskedni a törvényeknek, tisztelni az isteneket, a házi istennek tányérába tenni a maga darab húsát, nem káromkodni, nem lábbal pimaszkodni a tűzhelyen, hanem áldozni stb. A mértékletes sabin nem fárad bele, hogy kevéssel való megelégedést prédikáljon a cynikusokkal. «Hiszen nem marad meg néked» (ἀλλ' οὐ μένει σε), ez jeligeje a fösvenységről (περὶ φιλαργυρίας) szóló szatirának. «Mi kívánni valónk van még, mondja egy derék földműves, ha aratásunk lakást, ételt és italt szerez?» A pénzről szóló (περὶ νομισμάτων) Octogesis megemlékszik az ártatlan gyermekkorról, midőn a szülő és társai még nem voltak beavatva az egyszeregy rejtelmeibe. Mértéket tartani minden dologban, ruházatban, táplálékban, az élvezet minden nemében, ajánlja Modius, a «semmit nagyon» (μηδὲν ἄγαν) delphii mondás értelmében. Nem a ki legtovább, hanem a ki legmértékletesebben (modestissime), a középúton megmaradva élt, az élt legjobban. A halotti ünnepély a cynikus Menippus tiszteletére (ταφὴ Μενίππου) ismét bőséges alkalmat nyújtott e kedvencz tárgy újabb kidolgozására. Beszért az elhunyt értékéről: míg Diogenes épen csak a házi szükségletre volt kiművelve, Menippus finomabb embereknek is eleget tett előadásában. Hosszabb tárgyalás után éhesen ültek az asztalhoz. Itt a lakoma alkalmából ismét összehasonlításokat tettek hajdan és most közt: az ősök igénytelen szalmafedeles téglaházai és a házak mostani pazar fölszerelése, a mozaik padozatok, a bevont falak, az arabeszkék és festmények között; a régiek mértékletessége közt, kik a *pistor* alatt semmi mást nem értettek, mint a liszttaposó rabszolgát, és a mostani ingyen-czek dőzsölése közt, kik megdrágítják az árakat és okai,

hogy kövér szalonkát már csak röptében lehet látni. Ha Numa Pompilius visszatérne, tapasztalnia kellene, hogy intézményeinek semmi nyoma sem maradt fenn. Az irodalmilag már Enniustól megkezdett konyhai bölcseségnek volt szentelve a csemegékről szóló (περὶ ἐδεσμάτων) szatira. Az ingyenczek egyike senariusokban előadást tartott a nyalánkságokról s azon helyekről, a hol találhatók, és étlapot állított össze válogatott lakomára, de aztán ezt kellett hallania a gastrosophnak: «ha annak a fáradságnak, melylyel sütődet jó kenyér készítésére tanítottad, csak tizenketted részét fordítottad volna a philosophiára, úgy te magad már rég jó lettél volna. Így oda vitted, hogy sütődet szívesen megvennék százezezer asért, érted azonban százat sem adnának». Más helyen (573) így szól: «inkább megtakarítjuk az olajat éji tanulásra, mintsem kanta számra a spárgára öntsük». A borról már Antisthenes írt. Valószínűleg ugyanazon talajon állt a Ὑδροκόων (vízcynikus). Az volt itt valószínűleg a főkérdés, vajjon általában a bort s nem inkább a vizet kell-e inni. Ezzel összefüggésben a nemes szőlőnedv egy kedvelője, valami orvosi tekintélyre támaszkodva, különféle bornemek hatását magasztalta. Sőt a részegségről szóló szatirában (est modus matulae, περὶ μέθης), mely a borozásról szóló, már említett verseket tartalmazta, a mértékletesség barátja az istenekre és magára Bacchusra hivatkozott, kik, ha egyszer Bacchus becses adományára szomjaznak, előbb a halandók templomaiba kénytelenek leszállni, hogy kielégítsék vágyukat, és aztán kis csészéből nyújtott szerény adománynyal is megelégszenek. Előkelőbb (mondja az Octogesis 343. tör.) az arany, melyet beveszünk, mint a melyet eliszunk: az egyik erszénybe megy, a másik a hólyagba. A nemes társas mulatságot Varro valóban nem

vetette meg. Nagyon kecses volt az erre valló útasítás, e felirattal: «nem lehet tudni, mit hoz a késő est» (nescis quid vesper serus vehat). Az asztaltársak száma ne maradjon alul a grációk számán és ne haladja túl a múzsákét. Négy dolog tartozik a tökéletes conviviumhoz: csinos emberek, válogatott helyiség, jól választott idő, illendő ellátás. A társaknak nem szabad sem hosszú beszédeket tartani, mint a forumon és a törvényszék előtt, sem némáknak lenni, mintha ágyban feküdnének. Nem kell bosszantó vagy kínos dolgokról beszélgetni, hanem kellemes és egyúttal hasznos társalgást kell folytatni, mely alkalmat nyújt a szellem feltüntetésére is, oly kérdésekről, melyekre a mindennapi sürgős ügyek közt nem jut idő. Olvashatják azt, a mi egyszerre hasznos az életben és mulattató. A házi gazdának nem kell különösen bőkezűnek lenni, csak ne legyen piszkos. Az ebéd utáni csemegék közül az édességek, például sütemények, mint emészthetetlenek, elvetendők.

További anyagot ily elmélkedésmódra nyújtottak mindenféle hajlamok, foglalkozások, hivatások, előítéletek. Így a vadászatkedvelők, a *Meleagri* túlzásai. Egy lelkes Nimrod senariusokban leírta a nemes vadászat örömeit, de a józan cynikus azt kérdi, mire valók e fáradoalmak, a futkározás, virasztás, koplalás, vajjon haszonra-e vagy gyönyörűsége? Ha ez utóbbi a czél, úgy mégis sokkal jobb volna, ép lábakkal a circusban nézni a venatiókat, mint feltört lábakkal az erdőben csatangolni. A vadász Hercules példájára hivatkozik, de akkor még voltak elpusztítani való szörnyetegek. Hát még a vadásznők, nőietlen ruházatukban! Ki venne feleségül ily Atalantát? «Marcipor» (Marcuslegény) talán azt mutatta ki, hogy az emberek bizonyos tekintetben mindig balga gyermekek marad-

nak, a mit vágyaikból, tudós játékaikból, babonás félelmeikből és intézményeikből bizonyított be. Az ifjú gyermekek az iskolai szünidő után vágynak, a leány egy font játékgyölyöt kér atyjától, az asszony fél véka gyöngyöt férjétől, Pelias leforráztatja magát Medeával, hogy ismét fiúcskává legyen, a csillagászok befirkálják az eget képeikkel, az államférfiak a tyúkok étvágya szerint rendezik politikájokat stb. Diogenes volt a legokosabb, ki semmi mást nem kívánt Sándortól, mint hogy ne takarja el előle a napot. Minerva ünnepe (Quinquatrus) alkalmat adott az oltalma alatt álló hivatásokat lehordani, mindenekelőtt az orvosokat. «Mire kell nekem orvos?» kérdé az egyik: «hogy örökké keserű orvosságokat igyam és tönkre menjek?» Inkább arra vesz receptet, hogyan lehet egy jó korty bort készíteni, melyet némileg czikornyás senariusokban (Aeskuláp vagy más valami bölcs) így ír körül: «vedd Liber lágy élelmét, bromiosi lombról leszakítva, őszi áldástól átáztatva»; és más vegyítékek helyett tiszta vizet kell hozni a nyílt forrásból az ital keverésére. Az orvos, ki a beteg hasából kicsapolja a vizet, nem ér annyit, mint egy tusciai forrástaláló. «Orvosnak mered kiadni magadat, ha a betegnek, ki elefántcsonttal ékesített ágyon bibortakaró alatt fekszik, hashajtót adsz, a helyett, hogy előbb kéjes vánkosát hajtanád el?»

A szónoklat, költészet, zene is megkapta a magáét. A bámuló felkiáltás Pappapapæ czime volt a dicsbeszédekéről (περι᾽ ἐγκωμίων) szóló fejtegetésnek. Úgy látszik, élénk drámai menetben, a friss valóságból vett példákkal volt megvilágítva a dicséret és a korholás száraz elmélete. Kell valamit értenünk a dologból, melyet dicsérni akarunk: a tapasztalatlan előtt néha a kagyló gyöngynek, az üveg smaragdnak tűnik fel. Ostorozza a halotti beszédek

hazug voltát, melyek a rabló semmirekellőt halála után mint valami Scipio Africanust magasztalják. Abból a stílből, a mint szép nőket dicsérnek, mutatványokat közöl versben és keletiesen dagályos prózában. A hízog dicsérő szónokkal szemközt áll a rosszakaratú korholó. Van a fedésnek is (φύρος) művészete, mely a törvényszék előtt bizonyos körülmények közt hatásos lehet. A szerző leszámol az irodalmi korholókkal és követőikkel. Egy darab költészettant tartalmazott «Parmeno»: a mükifejezések, poema (egyes költemény), poesis (összefüggő költői munka, mint Ilias vagy Ennius Annalesei), poetice (költői művészet) magyarázatát, Luciliussal összhangzólag; a Rhythmus és Melos keletkezését, a három komédiaköltő, Plautus, Cæcilius, Terentius mindegyikének különös érdemét. Tovább azonban, úgy látszik, költői verseny volt egy római és egy görög versművész közt. A zenéről a cynikusok nem akartak sokat tudni. Diogenes szidta a művészeket, kik a lant húrjait jól tudják ugyan hangolni, de lelkök összhangzatos hangulatával nem törődnek; és hasonló értelemben szolt talán Antisthenes irata a zenéről. E múzsaellenes felekezet egy tagja volt az, ki az Ὀνος λύρας-ban egy szépszellemmel vitatkozott, mint Zethos Amphionnal Euripides vagy Pacuvius Antiopejában. Rá támad a haszontalan művészre: «mit tudsz és mivel járulsz a közjóhoz? rothadt művészetet árulsz». Gúnyolja az énekesek és zenészek férfiatlanságát és elpuhultságát. A másik gúnyolja a felséges hivatást, vaddisznókra vadászni a hegységben, vagy ártatlan szarvasokat felnyársalni. Bebizonyítja, hogy a zene az emberrel veleszületett hangjában: a parasztok a szőlőhegyen, a varrónők munkájoknál énekelnek, a napisten megzendíti a sphærák összhangját. Az oroszánt Cybele papjai dobjaikkal úgy megszeliidítették, hogy meg-

símogathatták: ennek emlékére képe áll az Ida hegyén. A színházban az egész gyülekezetet majd megindítják, majd fölemelik a fuvola hangjai. De a művészet nehéz, tanulni kell, örökségül száll mesterről tanítványra, a csupa név persze nem elég. «Vizsgáld meg a tragöda Amphion, játszasd vele Amphion szerepét: úgy fogod találni, hogy otrombábban viseli magát, mint számárhajcsárom.»

Bármily ájtatos volt alapjában Varro s bármennyire szívéen feküdt a nemzeti vallás újjáélesztése, az áldozatoknál való túlságos fényűzés mégis ellenére volt az egyszerűség iránti hajlamának. Ez ellen volt irányozva a «Hekatomba» (περὶ θυσίων). Annak, a ki ilyent mutatott be, helyt kellett állania okaiért. Megemlékezett a szerény kaskasáldozatról, melyet Sokrates halála előtt rendelt. Hasonló értelemben nyilatkozott Diogenes azokról, kik egészségök javulásáért az isteneknek áldoznak és egészségök kárára az áldozatnál lakmároznak. Úgy látszik, egy Sardanapal vagy Kroesus kéjessége és Iphigeniának papi szájától kívánt feláldozása senariusokban volt leírva. A mint e példa megvilágítja a jósok kártékony befolyását, úgy a mennydörgésről (περὶ κεραυνῶν) szóló papi tanítást külön iratban vette bírálat alá.

A politika és közigazgatás tere is alkalmi portyázásokra hívta fel. Nagy Sándor korában a lamsakosi sophista Anaximenes Τρικάρανος (azaz Cerberus) vagy Τριπολιτικός cím alatt mérges gyalázó iratot készített az athéniek, lacedemonok és thebaiak ellen barátja Theopompos stíljében s ennek neve alatt küldte szét. Ugyanezen cím alatt fejtegette Varro a Cæsar, Pompejus és Crassus 694/60-ik évi triumviratusát.

A tartományi közigazgatást (περὶ ἐπαρχιών) a rejtélyes Flaxtabula (vagy Flexabula?) cím alatt tárgyalta. Egy jó

helytartó szelídségével és mérsékletével dicsekedett: ellenállt a csábításnak, hogy csinos menyecskét szerezzen magának a tartományban. A választásokról (περὶ ἀρχαιρῶσιων) «Serranus» szólt. Az üde életből a curia renyhe iszapjába való belépés nem fölemelő. Csak majd ha a fiúk a forumon a mézsárszékek előtt laptázni fognak, tehát semmi nép-, törvényszéki és választó ülés nem teszi többé szorossá a helyet, csak akkor örülhetnek ismét életöknek. Így gúnyolódott Antisthenes is Athénben a strategosok választása felett. Eszményi állam összeállítására Platon kívül cynikusok, valamint stoikusok is vállalkoztak. Hasonlót akart talán Varro is a maga Marcusvárosával (Marcopolis, περὶ ἀρχῆς). Összehasonlította a szíve szerint kormányzott város szervezetét az ember testével. Az érzékek e város kapui, az erek vízvezetékei, a belek kloakái. Elegiai distichonok az általános egyenlőséget ismerték el az ősi természeti állapotnak, de nem kevésbé, a további fejlődés folyamán, az erősebb túlsúlyát, a mint a halak és madarak közt is észlelhető. Görögösen alkotott csonka trochæusok azt a tapasztalást emelték érvényre, valószínűleg felismerhető célzással valami előre, hogy Fortuna még senkinek sem juttatta osztályrészül, szekerét kiindulásától fogva zökkenés nélkül hajtani a pályán céljáig. A Marcusvároshoz csatlakozik természetszerűleg az «Emberváros» (Ἀνθρωπόπολις), ámbár nem lehet biztosan megmondani, mit kell alatta érteni. A tárgyi czimből περὶ γενεθλιακῆς a születési rangról való fejtegetést lehet várni. Talán az állam képe alatt a családra, alapításának föltételeire, gyarapodására, fentartására gondolhatunk. Dús hozományról, Hymenæus költségeiről van benne szó. Majd ismét a kevéssel való megelégedést ajánlja Lucretiushoz méltó szép hexameterekben: nem kincsekkel, nem arany-

nyal nyerünk szabad szívét; a gondoktól és a buta istenfélelem aggodalmaitól nem a perzsák hegyei, nem a gazdag Crassus termei könnyítik meg a szellemet.

Vajjon kell-e és mily elvek szerint kell házasodni, ez oly kérdés volt, melyet Antisthenes külön iratban fejtegetett. Varro, kinek a jó polgári családélet feküdt szívéen, mindent, mi ahhoz tartozott, elmélkedéseinek területére vont. «A fazék megtalálta fedőjét» (εῖρεν ἡ λοπὰς τὸ πῶμα) volt jellegje egy szatirának a házasokról (περὶ γεγαμηκότων), melyben a szerző, mint az ó-divatú pedánsok egyike a menanderi intést («ha okos vagy, ne házasodjál») e mondasra fordította át: a ki okos, megházasodik. Valószínűleg az volt ez, mely a férj kötelességéről szólt és ezt rendelte: a nő hibáját vagy meg kell szüntetni vagy elviselni; a ki megszünteti, megjavítja a nőt; a ki elviseli, saját javulásán dolgozik. Így abban a szatirában is, mely valamely lex Mæniától nyerte nevét, a házasságot a haza iránti kötelességnek, a nőtlenséget az anyagyilkosság egy nemének mondja, és lelkiismeretes gondosságot köt lelkünkre a férj és feleség választásában, ámbár a jó vetésben is találkozunk néha üres kalász és a rossz vetésben néha jó kalász. Amaz ismeretlen törvény czéljának az apa iránti kegyelet megparancsolását mondja. Különösen fiatal atyáknak adott tanácsokat e jelszó alatt: «az atyához tartozik a gyermek» (τῷ πατρὶ τὸ παιδίον, περὶ παιδοποιίας); míg a léha ifjúság kicsapongásait és bűneit a Τρίπαλλος (περὶ ἀρρενότητος) és Vinalia (περὶ ἀφροδισίων) szatirákban leczkérteti meg.

Ha így a sokat tapasztalt szerző az élet csaknem minden oldalát és fokát megvilágította vaskos, tréfás és gyakran elmés, egészséges humorával, egész végig is elkíséri. Saját vénsége ösztönözhetette «Tithonus» megírására, mely

az öregségről (περὶ γήρως) szól. Hasonló cím alatt írt a keosi peripatetikus Ariston egy népszerű-philosophiai könyvecskét, melyben Eos vén férje, kinek halhatatlanságával, fájdalom, nem volt örök ifjúság összekötve, vitte a szót. Bizonyára Varro, az erős aggastyán, nem kevesebb jót tudott mondani az öregségről, mint Cicero, kinek Catoja (710/44) valószínűleg Tithonus előtt készült. A különböző bölcsészekről különbözőképp megoldott kérdés, vajjon jogsult-e az élettől való önkényes megválás, a politikai viszonyok következtében ismét nagyon korszerű lett. Ezt is fejtegette Varro külön elmélkedésben περὶ ἐξαγωγῆς. Talán az uticai Cato árnya volt az, melyet tragikus baccheusokban, Ennius Thyestesére emlékeztetve, megszólít: «ki vagy te, ki szilaj kézzel megnyitod a vérforrások forró tócsáit és vaskarddal kiragadod magadat az életből?» Még más nagy öngyilkosokat is kihallgattak az alvilágban, többek közt Hannibalt, miért vett mérget. Ez így felel: «mert Prusias ki akart szolgáltatni a rómaiaknak». A jogsultságot bizonyos körülmények közt elismeri: hiszen tudjuk, hogy az ujjat le kell vágni, ha ezzel megakadályozhatjuk, hogy a rákfene megragadja a kart. Ha a szerző ebben engedett is a stoikusoknak, egészséges irtózáttal viseltetett bölcsük eszménye iránt: «egyedül király, egyedül rhetor, egyedül szép, bátor, méltányos a rendőri mérték szerint, tiszta és szennytelen: ha valaki útadba jő e Kleantes-bélyeggel, óvakodjál ez emberhez nyúlni», mondja a gyöngéd rokonokról szóló szatirában (longe fugit qui suos fugit.)

Hogyan rendezze el az ember házát halála esetére? A Testamentumban (περὶ διαθηκῶν), a jogban, valamint a régészetben oly jártas férfiú rendszeresen végig ment a végrendeletek különféle fajain s elkészítette a magáét.

Ebben például Philophthoniától való gyermekeinek, kiket a Menippea háeresis szoptatott, azaz hátrahagyott szatiráinak gyámjává tett mindenkit, «kik azt kívánják, hogy Róma és Latium ügye virágozzék», tehát a haza minden barátjának ajánlotta őket. Végül a temetésről sem feledkezett meg. Erről szólt «Cycnus» (περὶ κυγῆς). Dicséri Heraclides Ponticust, ki a holttestek elégetését ajánlotta, elmentében Demokritosszal, ki mézbe kívánja temettetni. Ha ezt követték volna, most alig lehetne 100 denárért kapni egy serleg mézet. Elveti a ruhák szétszaggatását, mint a gyász jelét: «ha szükséged van rájok, miért téped szét; ha nincs szükséged, miért viseled?» Legvégül szól még a sírról és síriratokról is (Epitaphiones, περὶ τάφων). Az igénytelen kutató nem tartozik az Epitaphiones közé, kik talán már életökben megrendelik az elogiumot: tele vannak ezzel, mondja szerény önérzettel, a könyvek (a tudósokéi?): itt maradjanak sírírataik, melyeknek a sírokon semmi nyomát sem lehet találni.

A varrói szatirák tág, termékeny mezőt nyújtottak a tudós tanulmány számára. A hadriáni korban voltak emberek, kik magyarázóik gyanánt léptek föl, grammatikusok kivonták nyelvkincsét, régiségbúvárok belőlök merítettek, és nagyon különböző irányok utánzói részint gúnyos pamphetekben, részint elbeszélő, részint tanulságos munkákban utánozták e figyelemreméltó szellemi termékek sokféle oldalait.

Úgy látszik, ugyanazon forrásból, mint a menippeai szatirák, származik a varrói költeményeknek még egy csoportja. Ha ugyanis műveinek említett lajstromában hat könyv *pseudo-tragédia* van följegyezve, már a név is nehezen enged, hogy valódi színpadi drámákra, talán a hilarotragédiák amaz alsó-italiai fájára gondoljunk, melyhez közel járt az

Atellana. Sokkal inkább kínálkozik a körön belül, melyben a római humorista költői tevékenysége kimutathatólag mozgott, legtermészetesebb módon a cynikus tragédiák analogiája, a minőket Philiskos a Diogenes neve alatt, a minőket Oenomaos és Timon írtak. A mythos allegorikai magyarázata, melyben cynikusok és stoikusok kedvöket lelték, gazdag anyagot nyújtott majd komoly, majd pajkos szándékú átdolgozásokra. Így képtelenségeket, méltatlanságokat, gyalázatos paradoxonokat, például, hogy az emberhús élvezése, a szülők levágása gyermekeik által, vérfertőzés s más efféle szörnyűségek nem természetellenes dolgok, bizonyos tragikus mythosok, mint Thyestes, Atreus, Oedipus, Medea stb. magyarázata és kifejtése által gúnyosan világítottak meg. Ily felfogáshoz és hangulathoz nagyon illik, ha olvassuk, hogy a stoikus tan kifejtésében, mely szerint Juppiter minden többi istent magában foglal, az istenséghez nem való emberi alak s a tökéletest gömbölyűnek kell gondolni, Varro háromezred fejetlen Juppitert léptetett föl (582). Vajjon ez úgynevezett tragédiákban keverve volt-e a vers és próza, egyáltalában hogyan voltak szerkesztve e bölcsészeti torzképek, vajjon párbeszédben-e vagy elbeszélésben, nem tudjuk, mert a tragédia, valamint a komédia fogalma már jó korán mindegyre szabadabban alakult a színpadon kívül, először tréfából, aztán sokféle önkényes átvitelben. Így nem lehet megmondani, vajjon néhány mythosi című darab, melyet rendesen a menipposi szatirák gyűjteményébe soroznak, nem inkább talán pseudo-tragédiának veendő: így Oedipothyestes, Pseudæneas, Szalma-Ajax (Ajax stramenticius), a megszabadult Prometheus, a Fegyverbíróság. Még azt sem lehet biztosan eldönteni, vajjon ama hat könyv egy-egy vagy több tragédiát is tartalmazott-e?

NEGYEDIK FEJEZET.

A TANKÖLTEMÉNY.

A pergamumi Krates látogatása (595/159) következtében életre kelt grammatikai azaz philologiai tanulmányok nem csupán arra vezettek, hogy a nemzeti írásműveket, mint névszerint Nævius és Ennius elbeszélő költeményeit tudományosan, iskolaibb módon vizsgálták: nemsokára, a hetedik század folytán, kihajtott e magból az irodalmi közlemények művészi formája, a mint már az enniusi szatirák keretében mindenféle tudni és kérdezni valót tárgyaltak. Az alexandriai költő-tudósok szerették a tudományos kutatás eredményeit mértékes formában adni elő, a tudományos munka komolyságát a múzsa kecses köntösébe öltöztetni, és ha egyes esetekben nem is lehet kimutatni a mintákat, a római irodalmárok semmi más forrásból nem merítették az ösztönzést rokonnemű kísérleteikre. Láttuk, mily széles teret engedett Lucilius szatiráiban az æsthetikai bírálatnak s még a látszólag legszárazabb nyelvtani, helyesírási és kiejtési kérdéseknek is. Kortársai, talán ugyanazon körhöz tartozók voltak, kik irodalmi és nyelvtani kérdéseket külön verses iratok tárgyává tettek. Mindenekelőtt a tragédiaköltő Accius gazdag adalékokat szol-

gáltatott a dráma és színpad történetéhez legalább is kilencz könyv *Didascaliconban* (talán hogy betöltse a múzsaák számát). A sotadesi vers laza rhythmusában, melyet már Ennius szatiráiban megismertünk, fesztelenül bejárta a görög és római költészet tág területét, többféle problémát kapva fel, majd itt, majd ott, a görögök módjára s néha igazi műkedvelő módon fejtegetve. Az első könyvben bebizonyítani igyekezett, hogy Homer ifjabb volt Hesiodnál, mert bizonyos dolgokat mint ismerteket tételez föl, melyekről ez valószínűleg már előtte beszélt: mely kérdés már Heraclides Ponticust is foglalkoztatta a negyedik században Kr. e. Elbeszélte továbbá, hogy Achilles Nestort bölcseségeért arany csészével tisztelte meg (Patroclus halotti játékain); realisztikus bírálat alá vette a Prometheus keselyűjéről szóló mesét is. A második könyvben bizonyos hibákat beszélt meg a drámai dialog vezetésében, rosszalta Euripides karait; a nyolczadikban a tragikus színész jelmezére és fölszerelésére tért át; a kilenczedikben a különböző költészeti fajok átnézetét és jellemzését adta. Accius lehetett az első, ki a római drámai előadások történetét időszakilag kezdte rendezni, mint egykor Athénre nézve Aristoteles tette didaskaliai művében. Igaz, hogy azt a vastag baklövest követte el, hogy Tarent 482/272-ki bevételét felcserélte az 545/209-kivel és Livius Andronicust csak 557/197-ben léptette föl, midőn Ennius már negyvenkét éves volt. Egész saját koráig haladt és elbeszélte, hogyan tartott előadást harmincz éves korában, ugyanazon ædilek alatt, a nyolczvan éves Pacuviussal. A fontos kérdést, melyek valódiak a plautusi darabok közül, melyek becsempészettek, ő vetette föl először, úgy hogy Varro hivatkozhatott a versekre, melyekben amaz hét komédiáról való elvető ítéletét összefoglalta. A *Pragmatica*,

több könyv trochæusi septenariusokban, szintén foglalkozott a drámával: szó volt benne az ó-attikai komédia személyi gúnyjáról, a satyr-játék tánczáról, és a szerző közvetlenül a közönséghez beszélve, ezt tette felelőssé a költők hibáiért, kiket részint önállótlan, részint ferde ízlésével elront. E nyomokból, valamint a czimből, a drámai költészet technikai részéről szóló népies oktatásra lehet következtetnünk. Egy meghatározhatatlan terjedelmű hexameteres munka, az *Annales*, talán mintegy ellendarabúl szolgálhatott Ennius költeményéhez s a rómaiak művelődési életét, névszerint az esztendő ünnepeit s azok történetét tárgyalhatta: legalább hat vers, mely összefüggőleg fenmaradt, a saturnaliákat a görögök kroniáival hasonlítja össze. Egy mezőgazdasági költemény, *Praxidica* címmel (*Persephone* egyik mellékneve után, ki a földből felküldi a gabona-áldást), iambusi senariusokban, többek közt rendeleteket adott a vetés idejéről és a szántásról. Talán e didaktikus költemények egész tömege volt *Parerga* név alá összefoglalva; és ha az *Annales* huszonhetedik könyvét idézik, úgy ezek talán a gyűjtemény végén álltak, a mint a *Praxidica* az elején. A nagy szám, mely ekkor az egészre illelné, kevésbbé volna hihetetlen, a mennyiben erotikus és tréfás tartalmú költői játékokat is foglalhatott magában, minőkben a mozgékony költő szintén tett kísérletet, nem is szólva azon helyesírási újítások magyarázatáról, melyekkel Accius oly észrevehető, ha nem is tartós befolyást gyakorolt a közokiratok alakjára is.

Oly sokféle kezdés után, a város hetedik századának közepén, leginkább a verses irodalmi essay gyökerezett meg. *Porcius Licinus* előkelő trochæusi septenariusokban írta meg a római költészet történetét. Ennius ifjúságával kezdte meg az első virágkort:

A második pún harc 6 óta szárnyas léptekkel vonult
Be a múzsa Romulusnak harcias vad népihez.

Beszélt az egyes költőkről; kevésbbé jelentékenyeket is jellemzett, mint p. Atiliust, habár csak egy nyomósabb szóval, s nem érzéletes él nélkül, bebocsátkozott az egyesek életének körülményeibe. Fenn van még egy darab Terentius életrajzából, mely demokratikus szempontból mint üres hiúságot ostromozza a költő bizalmas érintkezését a főnemességgel és megörökíti ellenségeinek kaján magyarázatait, s a metsző él kedvéért tényleg hamis adatokat is közöl házi viszonyairól. Látjuk, hogy a szerző a görög életírók kritikátlan módszerét követte, kik nagyon is szívesen emelték közleményeik ingerét majd gyűlöletes, majd hízelgő vagy csak élczesen jellemző mesékkel. Különösen az afrikai költő rövid fényes pályája, ki társainak irigységét és rosszindulatát vonta magára kiváló állásával, foglalkoztatta élénken a legközelebb következő nemzedékeket. Így egy költő, talán ugyanazon, de bizonyára még a köztársasági korszakból, akár *Vagellius*, akár más valami volt a neve, a «Tárgyalás» (*Actio*) című iambusi költeményben törvényszék elé idézte Terentiust s kérdőre vonta a róla nevezett komédiák valódi szerzőjére nézve. A bíró kihallgatja: «a darabok, melyeket a tiéidnek mondanak, kitől valók, Terentius? nem az a magasállású férfiú készítette-e, ki ítéletet szokott volt mondani a népeknek?» Miután Turpilius halálával befejeződött a Palliata korszaka, a század utolsó negyedében *Volcaci* *Sedigitus* iambusi senariusokban könyvet írt a «költőkről», melyben a pergamumi tudósok módjára minden műfaj tíz klasszikus képviselőjének kánonját állította fel, talán bevezetésül mindegyik külön fejezethez. Minden további indokolás

nélkül, alig itt-ott szöve közbe egy-egy fukar szót, de nagy bizalommal ítélete iránt («úgy hogy a ki máskép ítél, annak semmi ítélete sincs»), rang szerint rendezi el a tíz komikust, hogy sokak ingadozó ítéletének véget vessen: Cæciliusnak adja a pálmát, utána Plautust állítja minden más fölé, a harmadik díjat Næviusnak adja, egyedül őt tüntetve ki a lángeszű (qui fervet) magasztaló melléknevével. Kimért távolságban e három vezértől következnek Licinius, Atilius, csak hatodik helyen Terentius, aztán Turpilius, Trabea, Luscus, végül (e három trias után) kora miatt Ennius. Ki vannak zárva többek közt Livius, Aquilius, Juventius, Plautius. Volcaciussal valószínűleg még külön is tárgyalta a tíz megnevezett költő mindegyikét: így vannak még maradványaink a Terentiusról szóló fejezetből. Felsorolta időrendben darabjait, megjegyezte a sikert vagy bukást s röviden tudósított utolsó «ázsiai» utazásáról és haláláról az idegen földön. Plautus hiteles és nem hiteles műveiről is kifejezhette e könyvben ítéletét a szerző.

E trochæusi és iambusi költemények formájában fellépő irodalmi tanulmányokhoz hexameteres alakúak csatlakoznak. *Q. Valerius* a Liris melletti Sora gyarmatból, tekintélyes helyet foglalt el a körben, mely figyelmes tekintettel kísérte a még ifjú római műzsát. A szónokról való cicerói beszélgetésben, melyet szerző a 663/91-ik év második felébe tesz, úgy dicséri őt a híres Crassus, mint a legolvasottabbat minden togaviselő közt. Volt tőle egy hexameteres értekezés, melyben például megjegyzéseket tesz a görögös formákról, melyeket oly költők, mint Accius, az igazi latinok elé helyeztek. A hasonló alakú æsthetikai kritikában még oly férfiak is részt vettek, mint *Cicero* és *Caesar*. Az előbbi abban a költeményben, mely a meg-

beszélt tárgyak sokféleségétől, görög elődök mintájára, a Limon (rét) kecses nevét viselte. Az egyedül fenmaradt négy hexameter, mely Terentiust mint Menander szerencsés átdolgozóját rajzolja, azt mutatja, hogy még más hazai költőkről is, első sorban drámaiakról, szó volt itt. Hasonlókép az ifjú Cæsar szemlét tartott a rómaiak költői működéséről, legalább a komédiában: hat fenmaradt hexameter finom módon ítéli meg a «fél Menandert», sajnálva, hogy nincs meg benne a megkapó erő, melynél fogva minden tekintetben egyenlő lehetne a göröggel.

Hosszú idő telt el, míg a *bölcsészeti* tanítások verses tárgyalásával utód lépett az Ennius megnyitotta pályára. Először is a kormány nagyon nem szívesen látta ily aggasztó tanulmányok terjesztését. Kevés évvel a költő halála után egy senatusi végzés (593/161) teljes hatalmat adott a városi præornak, a philosophusokat és rhetorokat, ha az állam üdvének kötelességszerű megfontolása mellett jónak látná, kiűtasítani a városból; és nem sokkal ezután (600/154) tényleg gyakorlatba vették e felhatalmazást két görög epikureus ellen, a kéjről szóló ártalmas tanaik miatt. Mint gondolkozott e méregről a régi hamisítatlan római, mutatja a Pyrrus asztaláról szóló anekdota, melynél Fabricius hallotta Kineast arról a philosophiáról beszélni, mely többek közt semmit sem akart tudni a polgár kötelességeiről az állam iránt, mert megzavarják a kedély nyugalmát. «Oh Hercules», kiáltott fel megindultan, «bár maradnának Pyrrus és a samnitok e tanítás mellett mindaddig, míg velünk háborút viselnek!» Erősebben megvetette lábát Rómában legelőbb a stoikusok tana, tekintélyes képviselője Panætius, Scipio Aemilianus, Africanus barátja és kísérője, Lucilius kortársa által. E körhöz tartozhatott a fennevezett *Valerius*. Ennek egy vallás-

philosophiai költeményéből két hexameter maradt fenn, talán a kezdete, Kleanthes híres hymnusára emlékeztetve, melyet a szerző mint stoikus lefordíthatott: «Juppiter, a dolgok és királyok mindenható teremője, az istenek nemzője és szülője, egy és ugyanazon isten!» Ugyanazon idő azonban már Epicur egy határozott követőjét látta az állami méltóságok közt *T. Albucius*, a 649/105-ik évi sardiniai proprætor személyében, ki zsarolás miatt elítéltetvén, a számkivetés szabad idejét igen elégedetten philosophiai tanulmányokra fordította Athénben; és ha Fronto egyik levelében szemle alá véve egy sor költőt, Lucilius és Lucretius közt megemlékszik a «száraz» Albuciusról, úgy közel van a föltevés, hogy épen a Luciliusnál említett græcománra gondolt, és hogy, ámbár nem szerencsével, megkísérlette, mesterének bölcsességét vagy annak egy részét versekbe foglalni. Nem hiányzottak azóta a római előkelők közt durvább szellemek, melyek a kéj eszményét úgy értették, a mint érzéki vágyaiknak megfelelt, és e megismerésnek gyakorlati következményt adtak. Általában Cicero ifjú korában a görög philosophiával való foglalkozás általános volt a műveltek közt, habár oly férfiaknak, mint Rabirius, Catius, Amafinius, írói kísérleteit, kik mind a hárman igénytelen alakban adták elő az epikuri tant, a ragyogó stilista még elolvasásra sem találta méltóknak. A 700/54-ik év februárjában egy költemény volt előtte, *Sallustius Empedoclese*, melynek elolvasását tréfásan emberfölötti feladatnak mondja testvére előtt. Valószínűleg Cn. Sallustius volt az, ki e művet elkövette, Cicero egy cliense, ki ugyanazon év novemberében jelen volt az államról való beszélgetés egy részének felolvasásánál s a szerzőnek döntő tanácsot adott a személyek választására nézve. Természet-philosophiai tartalmú terjedel-

mes költeményt készített, a mint látszik, a mindent megkísértő reatei *Varro*. A beszélgetésben, mely a második *Academica* (709/46) bevezetéséül szolgál, udvarias, de nem sokat mondó szavakkal dicséri Cicero; és Quintilianus is említi Empedocles és Lucretius művei mellett. Továbbá tudomásunk van valami *Egnatius*-nak a teremtésről (de rerum natura) szóló költeményéről, melynek első könyvéből fenmaradt hét hexameteres töredék. Az egyik festőileg rajzolja, mint adja át helyét Phoebus feljött előtt harmatos testvére és mint tűnnek el az «éjben bolygó» csillagok. Nem lehetetlen, hogy a szerző az a hosszúhajú, fehérfogú kelta volt, ki Catallusnak egyszer tilosába tévedt.

Mind e kísérletek csaknem nyomtalanul elenyésztek, s valószínűleg már e korszak végén mély árnyékba szorultak *T. Lucretius Carus* (szül. valószínűleg 656/98-ban) hatalmas munkája elől. Fájdalom, semmit sem tudunk e jelentékeny személyiség viszonyairól és fokozatos kifejlődéséről. Eredetileg mélyen szenvedélyes természet lévén, csak nehéz harcok és tapasztalatok után juthatott világ- és életnézet azon kikötőjébe, melyben a szorongatott és aggasztott emberiség egyetlen menedékét látja. Valószínűleg a fővárosban születvén, mindenesetre ott nővén fel és nevelkedvén, oly benyomásokot kapott, melyek képesek voltak megriadt kedélyében megrendíteni az isteni világkormányzásban való bizalmat. Átélt az egymást üző kegyetlen háborúkat a szövetségesek, a rabszolgák, a kalózok, a gladiatorok, Sertorius ellen; úgyszintén a mindig újra fellobbanó viszontagságos harcot Mithridates ellen, közvetlen közelből szemlélhette a dühöngő belviszályokat, a pártok elkeseredett küzdelmét és vezetőik féktelen uralomvágyát, a borzasztó véres jeleneteket, kivált Sulla kor-

mánya alatt, melyek mind elrettentő hirnökei voltak a fennálló rend közeli összeomlásának. E viharok és zivatarok közepett az üres etrusk papi vallásnak, mely gyermekes csoda- és jelbölcsességével a bizonytalan kedélyeket csak még jobban megrémítette és elhomályosította, minden világosan és őszintén gondolkozóban megvetést és undort kellett gerjesztenie. A görögök fáradt lelkének, eszményeik lerombolása után, szívesen látott vendége volt az epikurosi bölcsészet szemlélődő és békés lemondása. Az isteneket, kik oly kevéssé váltak be, e philosophia nem tette le épen trónjokról, hanem nyugalomba helyezte. Nem az ő munkájok a teremtés, hanem ég, föld, növények, állatok, maga az ember, minden a hullámzó atomok örök játékából származott, és minden, a mi naponként lesz és történik, a természetben, az egyesek és népek életében, a világtérben levő végtelenül kicsiny anyagrészecskék szüntelen, kiszámíthatatlan combinatióin nyugszik. Az isteneknek pedig a boldog szemlélődés szerény sorsa jutott osztályrészül, és az ő mintájok szerint a halandókra nézve sincs nagyobb boldogság, mint az önmagát élvező, higgadt szemlélődéssel foglalkozó, a képzelet és szenvedély minden kísérletétől megszabadult, független férfiú csendes kedvtelése. Nagyon messze volt Lucretius a «kél» azon érzéki felfogásától, melybe nemtelenebb kortársai, mint Piso, Cicero ellensége, beleestek. Ő azt mélyen és nagyszerűen fogta fel. Sziklaerősségű hit bensőségével adta át magát egy oly tanak, mely az emberi sors minden nyomorúságával szemben vigasztalást adott, igaz, csak az egyetlen vigasztalást, hogy semmi sötét ellenséges hatalom nem gyakorol rá befolyást és hogy a halál mindennek véget vet. Megváltás volt reá nézve azon sivár árnyvilágban való hit lerombolása, mely a halottnak semmi reményt

sem hagyott, s örök éj és irgalmatlan kínok rémeivel fenyegette. Mert habár a felvilágosodás eléggé el volt terjedve a műveltek közt, mégis csak ezen dajkamesék tudományos megezáfolása vívta ki a teljes győzelmet: hányan ingadoztak félelem és kétség közt, és a szükségben, az utolsó nehéz órában visszaestek a gyermekkor és a tömeg képzelődéseibe! E kísértetekre, melyektől mindenkorra megszabadúlt, Lucretius gyűlölettel tekint vissza, mint lerázott kinzó szellemekre, és a megtértnek szenvedélyével képviseli meggyőződését. Mesterének, a «gráj törzs ékeségének» tanai kétségtelenebbek előtte, mint a Pythia mondásai. Lelkesült tisztelettel lép nyomaiba. Benne látja a teremtes fölfedezőjét, kinek kinyilatkoztatására a kedély minden borzalma eltűnik, a mindenség korlátai megnyílnak, az istenek vidám nyugalma napfényre lép és semmi sem zavarja meg többé a lélek békéjét. Őt követve és szerényen utánozva, most maga akarja elvállalni, hogy az igazság világosságával megszabadítsa a rómaiakat a nyomasztó istenfélelemtől, a gravis religiótól, mely még sokkal súlyosabban nehezedik rájuk, mint a görögökre. Vissza akarja vezetni őket a természethez, melytől elpártoltak, meg akarja váltani őket leggonoszabb ellenségeiktől, a félelemtől és vágytól, mindenekelőtt a halál félelmétől. De nem imádságban és áldozásban találja a benső kiengeisztelődést (pietas). Az nem áhitat, igen gyakran mutatkozni elburkolt fővel, neki fordúlni egy kőnek, oda lépni minden oltárhoz, a földön heverni, az istenek szentélyei előtt kinyújtani a kezeket, négy lábúak vérével gazdagon befecskendezni az oltárokat, fogadást fogadásra tenni, — hanem mindezt békés kedélylyel szemlélni (V. 1197 kk.). A test fájdalomnélkülisége és a lélek gondtalansága minden, mire az ember természetének szüksége van; a legéde-

sebb azonban a tudomány templomában lakni és innen az élet tévútjaira lepillantani.

Lucretius egy ifjú előkelő államférfiúnak, Memmiusnak ajánlotta költeményét. Hogy ez a későbbi bithyniai praetor lett volna, kit Catullus körében fogunk megismerni, nem lehet bebizonyítani. Úgy bánik vele, mint ujonezczal, kit előbb meg kell nyerni az epikurosi bölcsészet számára, de kettejük személyes köteléke lazának látszik, és az ünnepléses bevezetésen kívül a további megszólítások, még a hol nevet is mond, nem jelentenek többet, mint fordulatot a figyelmes nézőhöz. Hogy a költőre nézve sokkal fontosabb a nemzetre való hatás, magától értődik. Kezdetben persze barátja kedvéért költői szabadságot is enged magának, mely egyértelmű a naiv vallomással, hogy a költő mégsem olvadt át egészen a philosophusba. Ő, ki olvasóit ki akarja gyógyítani azon hítből, hogy az istenek hatással vannak a világra és emberekre, pompás megszólítással ünnepli az áldásos Venust, kinek feje a Gens Memmia érmeire van vésve, melynek védő istennője. Magasztalja őt, mint az Aeneas-fiak ősanyját, az emberek és istenek örömét, ki a tengert és a gyümölcsöző földet benépesíti, ki minden élőtk alkotott. Elragadó képben rajzolja, mint futnak közeledtére szelek és felhők, a tarka föld virágokat hajt, tenger és ég nevetnek, a madarak üdvözlik a tavaszt, a marha vidáman ugrál a legelőn és mindent megragad hatalma. Ő legyen segítségére munkájában, mert nélküle nem lehetne semmi vidám és kedves, ő gyakorolja Mars fölött is kipróbált hatalmát, ki gyakran pihen karjaiban, és ajándékozzon békét a rómaiaknak e rossz időkben, hogy a költő alkothasson és barátjának ideje legyen őt meghallgatni. Az alkotó természet és szeretett népének ősanyja az egy személyben, kinek a költő, tárgyáért lelkesülve és

honáért aggódva, hódolatot mutat be, mely szívéből árad, a nélkül, hogy az ész tiltakoznék. Mivel nem az a célja, hogy Epikur teljes rendszerét adja elő tudományos szigorúsággal, hanem hogy segítségével megnyugtassa a kedélyeket, azért «mint a méh virágos tájakon» (III. 11.), a természetről szóló terjedelmes munkából kiszedte és célja szerint rendezte az «arany szavakat». Különösen a physikából, melynek főtételei Demokrit mélyebb értelmű atom-tanán nyugosznak, vonta le a gyakorlatilag fontos következtetéseket az istenek közömbösségéről és a lélek halandóságáról. Csak mellesleg és epizódszerűleg vett föl egyetmást az etikából; magába az élvezet fogalmába nem hatolt be. A megismerés elméletéből (kanonika), melyet Epikur a két másik rész elé bocsátott, beszötte az érzékek csalhatatlanságának nélkülözhetetlen tételét, a hol szüksége volt rá, a nélkül, hogy sokáig időzött volna finomabb kidolgozásánál vagy valamely előtte kétségtelennek látszó igazság bizonyításánál.

Tulajdonképeni célját azonnal elárúlja Epikurra mondott dicsbeszédével, ki, midőn az emberi élet földön hevert a nyomasztó istenfélelem alatt, szellemének erejével kieszközölte, hogy most már lábbal tipornak reá, hogy vilám és dörgés nem ijeszti meg többé az embert; ki szellemének erejével áthatotta a mindenséget és diadalmasan kikutatta, mi jöhet létre, mi nem, és mily szilárdul van megállapítva mindennek hatalma és célja. Aztán pedig megczáfolja az ellenvetést, hogy gonoszság okosan gondolkozni, Iphigenia (vagy Iphianassa, a mint ő nevezi) példájából, kit egy papi szónak áldoztak fel: megható, igazán görög szépségű kép, melynek vonásait persze már megadták az aëschylusi versszakok Agamemnonban és Timanthes festménye; de a római költő teljes érzéssel felül-

múlhatatlan versekben szabadon alkotta utána. Nem választhatott megragadóbb példát annak megmutatására, mily természetlenséghez és mily iszonyúságokhoz vezetett az istenfélelem. Mily rég volt az, hogy emberi áldozatok véreztek az istenek tiszteletére? És mindjárt kiemeli a a második főpontot is, mint döntőt az életboldogságra nézve, a lélek lényegéről és halála utáni sorsáról való kérdést. «Mert ha az emberek szenvedéseik biztos végét látnák magok előtt, akkor volna erejük a papok aggodalmának és fenyegetéseinek ellenállni: így tehetetleneknek érzik magokat, mert örök büntetésektől kell félniök a halál után.» Csak most teszi le a tanépület alapkövét e tétellel: semmiből semmi sem keletkezhetik. Vannak végtelenül kicsiny *testek* és az *üres tér*, mely mozdulatukat lehetőségessé teszi. Mindkettő föltételezi és kiegészíti egymást. Az östestek elpusztíthatatlanok és egyszerűek, alakatlanok, hogy minden más alakba átmehessenek. Sem az anyag, sem a tér nem korlátolt, csak kölcsönösen egyik a másik által: ezen alapúl a természet örökkévalósága. A második könyvben az összetett testek *keletkezését* és *változását* magyarázza meg. Részint saját súlyoknál, részint másoktól nyert lökésnél fogva az atomok szakadatlanul mozognak, de nem egyenes irányban, hanem igen csendes, szabálytalan eltérésekben. Ezen alapúl a dolgok különfélesége, az egyneműeké is; a kellemes és kellemetlen érzése, az akarat szabadsága (251 kk.). De a formák különfélesége korlátolt, míg az anyag minden faj számára végtelen. Habár minden dolog vegyes elemekből van összeállítva, mégsem képes mindegyik minden lehető összetételre. Az atomok magok szín, hőmérsék, hang, íz és szag nélkül valók. Így van az érzéketlenből az érzékeny összeállítva, de nem mindegyikből keletkezhetik ilyen: ez az atomok

alakjától, mozgásától, állásától függ. Ezek feloszlása az élő lényben a halál. Hogy az ettől való félelmet elűzze, a harmadik könyv (a boldogtalanok vigasztaló könyve) a *lélek* és *szellem* lényegét fejtegeti. Mindkettő elválaszthatatlanul össze van kötve, de az utóbbi az uralkodó: a kebelben lakik, míg a lélek részei az egész testben el vannak terjedve. A szellemnek testinek kell lenni, de különböző nemű, egész finom, apró testecskékből áll, melyek közül majd az egyik, majd a másik van túlsúlyban: innen van a vérmérsékletek különbsége. Együtt születve a testtel, vele nő, vénül és meghal. De halandóságából következik, hogy a halálhoz semmi közünk, hogy az nem szerencsétlenség. A negyedik könyv az *észrevelésről* szól. A dolgok fölületéről képek oldódnak el, mint vékony hárttyák, kifolyások, melyek fölötté mozgékonyak. Az érzékek, melyek azokat felfogják, csálhatatlanok, és minden általok felfogott igaz, habár az észre nézve nem mindig megmagyarázható. Miután sorra elővette az érzékek, a látás, hallás, ízlés, szaglás érzeteit, megmagyarázza a gondolatképeket, mint valamennyi közt a legfinomabbakat. Mozgásuk a lélek előtt nemzi az akaratot, körülötté alakoskodnak álmában (akkor keletkezik az alvás, midőn a lélek fáradtan visszavonul befelé). Az ötödik könyv átmegy a *teremtés törvényeire*. A világ is mulandó, mint minden, minek mulandó részei és tagjai vannak. Állandó születés és enyészet van a természetben. Az egész teremtés csak azt ábrázolja, hogyan találkoztak véletlenül az atomok épen ez alakban. Leírja, hogyan támadnak mozgásuktól a föld, levegő, tenger, nap, hold és csillagok, megmagyarázza az évszakok váltakozását és azt is, hogyan történik a természetben minden szilárd törvény szerint, meghatározott időben. De sokat kísérlett meg hiában a föld, sok lett semmivé,

míg jelenlegi állapotához jutott. Itt lép közbe az emberek *művelődéstörténete*. Érinti ennek legfontosabb problémáit. Szelídebb s egyúttal puhább erkölcsök támadtak a házias-ság és család következtében; a nyelvet nem találták fel, hanem a természet és szükség hozta létre. Az istenekben való hitre (mennyi bajt hozott ez a világra!) képzelem és álmok útján, továbbá a természetben tapasztalt törvényszerűség láttára jutottak; és persze feltolakodik az isteni hatalomról való gondolat, ha a csillagos eget szemléljük, vagy zivatarok, viharok, földrengések alkalmával. Az érzetek feldolgozását (kö-, ércz-, vaskorszakot különböztet meg), a fegyvereket és hadviselést, szövést és fonást, vetést és ültetést, és minden egyebet, a mi az életet előmozdítja és ékesíti, tapasztalás és szükség lépésről lépésre tanította. Végre a hatodik könyvben, csaknem függelék módjára, látható terv nélkül, megmagyaráz különféle *természeti jelenségeket*: villámot és dörgést, felhőképződést, esőt és havat, földrengést, az Aetna kitörését, a Nilus áradását, az avernai tó kigőzölgéseit, bizonyos források sajátságait, a mágnes erejét, végre a ragályok keletkezését, mint a döghalálét Athénben, melynek kimerítő leírásával (Thukydides után) tulajdonképeni befejezés nélkül véget ér a költemény. Először vállalkozik itt egy római, hogy természettani tényeket tudományosan magyarázzon meg, persze teljes függésben görög mesterétől: de azért mégis hatalmas szellemi munka marad idegen gondolatoknak ez átdolgozása és szemlélhetővé tétele.

Nem feladatunk itt az előadott bölcsész tanok értékét vagy gyengeségét távolról is megítélni. Habár az egész már csak történeti érdeket igényelhetne is, egyes részeiben épen nem hiányzanak a természeti események helyes fel-fogásai és megfigyelései. Mint kerek művészi munkát

sem lehet a költeményt, a mint előttünk van, magasztalni. Hiszen tudjuk, hogy a költő meghalt befejezése előtt, s hogy a tervben hátrahagyott iratot a szerző halála után Marcus vagy Quintus Cicero csak futólag s különös érdek nélkül tette alkalmassá a közrebocsátásra. Valóban nem hiányzik számos nyoma a készületlenségnek: hézagok, ugrások, ismétlések, pótlások, kettős szerkesztések, rendtelenségek, gondolat- és alakhiányok a részletekben elárulják, hogy a munka, darabonkint majd itt, majd ott gyarapodva, még nem jutott befejezésre. Még a költemény pompásan tervezett bekezdése sincs rendben. Egyes felségesen vésett darabokat kapunk, melyek azonban nincsenek még egészsze összeállítva. Hogy különben az első könyv aránylag tökéletesebb, mint a többiek és névszerint a hatodik, ily körülmények közt természetes. A mi a rosszul gondozott hagyatéknak el nem múló értékét biztosítja, az a szerzőnek magasztos feladata iránti már említett lelkesedése és meggyőződésének tüze mellett, a nagyszerű stíl, melyben üdvösségtanát felfogja és előadja, érzületének nemessége, mely fölülelemelkedik az emberi szív kicsinyes indulatain és vágyain, a lelkes melegség, melylyel az életet s az emberiség sorsát érzi, a természetnek képzelemmel és kedéllyel teljes szemlélete részletekben és kicsinyekben is, a művészi adomány, melynél fogva az érzéseket és nézeteket kézzelfoghatólag és megkapó igazsággal adja vissza. Vállalkozásánál egy Xenophanes, Parmenides, Empedokles philosophiai költeményei lebegtek előtte és a műeszközök, melyekkel az alexandriaiak új bájat és lendületet adtak a tanköltészetnek, nem voltak előtte idegenek. Általában a most kevésre becsült műfaj az ó-korban, úgyszólván, papi tekintélyben állt. A nemzet tanítójának fellépni, s kivált az emberi szellemnek az életről és végzetről való leg-

magasabb kinyilatkoztatásait előadni, a legszentebb hivatás volt, és a dalnok emelkedett prófétai hangja az ily közlés legméltóbb és leghatásosabb alakjának látszott, még azon időben is, midőn a prózai beszéd már hatalmába kerítette a tudományos kifejezést.

Mint Ennius, a múzsaiktól lelkesítve és a görögökkel vetélkedve, először örökítette meg a római nép tetteit, úgy emelte Lucretiust is a gondolat, hogy ő az első, ki a rómaiak előtt megfejtí a teremtés titkait. Halhatatlan hírnév reményétől lelkesülve bejárja a Pieridák úttalan, láb nem érintette területeit; öröme van, hogy üde forrásból méríthet, új virágokat szakíthat és koszorút fonhat belőlök magának, minő még senki halántékait sem ékesítette (I. 921 kk.). Igaz, hogy páratlan művészetre volt szükség, hogy ily nehéz dolgokat világosan és kellemesen adjon elő. A költő öntudatával bír tárgya merevségének, azért minden módon nem csak világossá, hanem élvezhetővé is igyekszik tenni. A mint a gyermekeknek édes mézzel kenik meg a pohár szélét, hogy a keserű orvosságot biztosan megittassák velök, úgy ő is majd kedves, majd hatalmas költészet bájjával csalogatja és bilincseli le az ily komoly elmélkedésekhez nem szokott olvasót. Minden könyvet *berezés* előz meg, mely talán kissé egyhangúan, a csodált mester dicsőségének van szentelve, de mégis mindig új hűrt üt meg, habár nem mindig közvetlen előkészítésül a következőkre. A felvilágosult bölcsész szemlélődő nyugalma szép képen ahhoz a jóleső biztossághoz hasonlítja, melylyel a szárazföldről a viharos tengert tekintjük (II. 1 kk.). Leírja, hogyan néz le a bölcs biztos őrhelyéről az emberek szilaj tolongására, nyugtalan, becsvágyó és önző törekvésére. Kiszínezi egyszerűségét és igénytelenségét, a mint a patak mellett árnyas fa alatt tanyázva, a természet varázsát és

békéjét élvezi, és arra utal, hogy a gondok nem a ragyogó fegyverek, nem a földi hatalom és pompa elől hátrálnak, hanem csak az ész világosságától riadnak el. Mivel a Memmiusok érmeire Hercules feje, másokra Ceres van vésve, emlékül a ceresi játékokra, melyeket egy ősök, mint ædil, először hozott be, azért közvetlenül barátjához fordulva mindkettőnek jótéteményeit azon isteni férfiú áldásával hasonlítja össze, ki nyugalmat adott az ember lelkének, megszabadította a szenvedély és félelem szörnyetegeitől (V. 1 kk.). Midőn a költő a lélek természetének fejtegetéséhez fog (III. 31 kk.), a bectelenséget, valamint becsvágyat és kapzsiságot, irigységet és pártosságot, szóval a szenvedély minden átkát a vak halálfélelemből származtatja. Gúnyolja (mint Sokrates) a halandó gondoskodását holttestéről, mintha a halál után még köze volna hozzá (III. 868. kk.). Nem minden érdesség nélkül útastítja vissza a szigorú gondolkozó a lágyabb érzéseket, melyek oly természetesen már az emberi kedélyben. «Nem fogad többé vídám házad, nem futnak többé eléd szíved örömeire derék nőd és édes gyermekeid, hogy megcsókoljanak; nem fogsz többé dicső tetteket végezni, sem a tieidnek oltalmat nyújtani. A szegénytől, mondják, egy ellenséges nap elrabolta élte minden boldogságát. De nem teszik hozzá: és nem lakik többé benned semmi vágy utána.» (892 kk.). «Gyakran, midőn az emberek asztalnál hevernek és a serleget tartják és koszorúval árnyékozzák be széleit, kedélyesen így szólnak: rövid a szegény emberkének élvezete, csakhamar elmúlik, és soha sem lehet többé visszahívni. Mintha a szegényeket szomjúság vagy bármi más szükség gyötörné a halálban.» Magasztossáig növekszik a költő nyomatékos komolysága, a hol, miután tudományosan bebizonyította, hogy a halállal semmi baja az embernek, magának

a természetnek adja át a szót (III. 929 kk.), hogy megbüntesse az életen csüggők önhittségét és bolondságát. «Mért nem távozol úgy, mint jóllakott vendég? nincs már többé mit adnom neked: mindig ugyanaz lesz. Mivel mindig azt kívánod, a mi távol van, és a jelenvalót megveted, haszontalanul elosont előled az élet», szól az aggastyánhoz: «itt az idő, hogy helyet adj fiaidnak, mert így kívánja a természeti törvény; senki sem kapja tulajdonúl az életet, mindnyájan csak haszonélvezetre». Azután a költő azokra a nagyobbakra emlékezteti a dörmögőt, kiknek előtte meg kellett halniok: a jó Aeneas, annyi király és uralkodó, Xerxes, a nagy Scipio Africanus, kutatók és költők mint Homer, Demokrit és maga Epikur, ki lángeszével mindenkit elhomályosított, mint a nap a csillagokat. «És te még vonakodnál, kinek élete már csaknem kihalt élő tested daczára is, ki a legtöbb időt átalszod, vagy ébren álmodol?» A halál félelmével együtt az ember az alvilági kínoktól való rettegéstől is megszabadúl, ha nem hordja azokat saját keblében. Tantalusként látja feje fölött az örökkön fenyegető sziklát, ki a jövő veszélyeitől retteg; Tityus az, kin a szerelem rágódik; Sisyphus, ki magas hivatalokra és hatalomra törekszik; ki az élvezetben telhetetlen, a Danaidák hordójába önt, és a gonosztevő minden büntetését szenvedni a rossz lelkiismeret. «Szóval már itt beteljesül a balgákra nézve az acheroni élet.» Az emberi szenvedély és balgaság rajza többszörösen érinti a szatira hangját, de megkülönbözteti tőle a messzelátó figyelőnek előkelő fensége és az inkább részvevő tanácsadónak, mint gúnyoló vagy izgatott erkölcsfestőnek nyugodt melegsége. Így a kapzsiságról és becsvágyról, mint oly jelenségről beszél, mely az emberi művelődés természetes menetében fejlődött ki. Mielőtt aranyat találtak, szépség és erő volt a

legfőbb. Azóta a legerősebbek és legderekbak is a gazdagabbhoz csatlakoznak. Persze ha ész uralkodnék az életben, úgy hatalmasabb gazdagság volna takarékosan és nyugodtan élni, mert a kicsinyekben nem szenvedhetünk hiányt. De az emberek nagytekintélyűek és hatalmasak akarnak lenni, s azt képzelik, hogy e mellett tartós alapra állíthatják boldogságukat és gondtalan életet vihetnek kincseik mellett: hiába, mert versenyezve törvén a legmagasabb tisztelet felé, veszedelmes úton járnak. A kedvezőtlen sors néha mint villám, megvetőleg sujtja le őket a Tartarusba. Azért sokkal jobb nyugodtan engedelmeskedni, mint kormányozni és királyságokkal bírn akarni. Hadd izzadjanak hiába vért fáradalmak közt, hadd küzködjének a becsvágy szűk pályáján: idegen szájjal ízlelnek és törekvésök inkább hallomásból, mint saját érzésökből indul ki. Így volt és így lesz mindig: az órom, és a mi mások fölött kiemelkedik, irigységtől párolog (V. 1111 kk.).

A szerző költői tehetsége ott mutatkozik legkellemesebb oldaláról, hol tárgya élesztésére és szemlélhetővé tételére példákat hoz fel az életből és a természetből, majd néhány kevés vonással, majd kidolgozott festményekben. A természet iránti benső érzék és a kicsinyben való szerető megfigyelés lép itt napfényre. Világossá akarja tenni, hogy a teremtmények végtelen tömegében mégis minden egyesnek megvan a maga egyéni alakja és képzése. Hogyan ismerhetné meg máskép a kicsiny anyját és az anya kicsinyét? Gyakran hull földre a borjú az áldozó késtől az oltár előtt, mialatt elárvult anyja a zöld mezőn bolyongva, a hasított patájú nyomokat keresi a földön, mindenfelé tekintgetve, hol pillanthatná meg elveszett kicsinyét, és állandó panaszszal tölti be a berket s gyakran visszatér az istállóba,

vágytól gyötörve ; a zamatos füvek és a dagadó folyó nem tudják megörvendeztetni és szórakoztatni, sem a többi borjú a legelőn (II. 349 kk.). Mily finoman van szembe állítva két különböző kép, egy idylli és egy katonai, melyeknek azt kell megmutatni, hogy mozgó tömegek a távolból nyugvó folt gyanánt tűnnek fel. A dombon a legelő juhok, helyről helyre követve a harmattól csillogó fű meghívását, és a jóllakott bárányok játéka ; amott hatalmas legiók, ragyogó fegyverekkel tartva hadi gyakorlatokat a mezőn : a föld megrendül lábaik alatt, a hegyek visszhangzanak a hangos parancesszótól, a lovasok körülhyargálnak s egyszerre vágatva metszik át a mezőket (II. 317 kk.). A szín kifolyását a bíbor vitorlavásznak visszfényén teszi szemlélhetővé, melyek a színházban árboczokra függesztve fel es le hullámszik : a színpadot és nézőteret elöntik mosolygó fényökkel (IV. 73 kk.). Kiváló kedvvel festi a költő azt, a mit mindennap lehet látni és átélni : a porszem tánczát és küzdelmét a napsugárban (II. 114 kk.), a fölkelő nap fényét és a csengő madárdalt (II. 144 kk.), a tengerpartot, melyet tarka kagylók színeznak (II. 374 kk.), a hajózók szemcsalódását, kik azt hiszik, hogy a halmok és fák elvonulnak mellettök, a gyermekekét, kik körben forogtak és most úgy látják, mintha a tető rájuk zuhanna, az oszlopok és falak forgószél gyanánt keringenének (IV. 385 kk.) ; a felhők csodálatos alakjait (IV. 134 kk.) ; a bor hatását (III. 474 kk.) — csaknem kimeríthetetlen bősége a bájos rajzoknak, melyekkel a munka széles szőnyege be van hintve. A nagyszerű és zajos sem hiányzik : felhangzanak a Curetek dobjai, réztányérai és fegyvercsörgése a phrygiai istenanya kíséretében, kinek magasztos képe az oroszlánszekeren, körülvéve rajongó szolgálitól, városról városra vonúl, míg az ájtatos tömeg pénzadományokkal

és rózsákkal üdvözli. A szabadgondolkozású költő gúnyosan festi ragyogó színekkel e szédelgést, melynek magyarázatát görög költőkre tolja (II. 600 kk.). A görögök meséire természetesen semmit sem ad, de csak ritkán érinti, és akkor elvetőleg, mint Phaëthon mythusát (V. 397 kk.). De megnyílik a szíve, midőn az ártatlan őskorbéli pásztordal szerény kezdeteiről és a földművesek kedélyes társas-életéről beszél, mint virágzott akkor dal és táncz, tréfa és társalgás (V. 1377 kk.). Ha azonban a világ haladására, az emberiség fejlődésére, az erkölcsök változására irányozza tekintetét, akkor az a búskomoly hangulat támad benne, mely az ó-kor annyi költőjének és gondolkodójának sajátja. A világ már öregszik és hanyatlik. A föld kimerült, már csak apró teremtményeket hoz létre, és a mezők megfeszített munkát követelnek emberektől és barmoktól. Már fejét csóválva sóhajt az éltes földműves, hogy hiába volt kezének munkája, a múlthoz hasonlítja a jelent és magasztalja az ősök boldogságát (II. 1150 kk.). A természet buja alkotó kedvét, melyet az eső ébreszt, midőn Aether apa az anyaföld ölébe önti, felségesen írja le. Pompás gyümölcsök emelkednek ki a talajból, a fákon zöldülnek az ágak, önmagoktól nőnek és gyümölcsözők lesznek; ebből táplálkozik az emberek és állatok faja, ettől virágoznak fel vidám ifjú városok és mindenütt újra madárdaltól hangoznak a lombos erdők; a jóllakott marha a zamatos legelőn tanyáz, fehér tej árad a duzzadó emlőkből, s a gyöngé tagú ifjú fajzat pajkosan, pompás italtól részegülten játszik a gyöngéd fűben. Így semmi sem megy tönkre a természetben, hanem egyik nemzi a másikat és az egyik halálából a másik élete keletkezik (I. 250 kk.). De az újszülött gyermek első kiáltása összevegyül a halotti siralommal; egy éj sem következik

a napra és egy hajnal sem az éjre, mely a halál kísérőit, a gyászolók könnyeit ne látná az újszülöttek nyafogásával vegyülni (II. 569 kk.). A hozzáértőnek keserű realismusával, ki drágán vette meg tapasztalását, írja le Lucretius a szerelmesek állapotát (IV. 1050 kk.), telhetetlen balga vágyakat, a testi és erkölcsi kárt, melyet vallanak: fölemésztik erejüket, másnak parancsa alatt élnek, rámegegy a pénzük, ügyeiket elhanyagolják, hírók szenved. Az atyák becsületes szerzeményét szép ruhákra, szövetekre, drágakövekre tékozolják, lakomákat tartanak koszorúkkal és kenőcsökkel, de mind hiába: az örömök forrásának közepéből keserű íz száll fel, mely aggasztja: vagy lelkiismereti furdalásokat érez sivár élete miatt, vagy egy kétértelmű szó, melyet kedvese elejtett, szívéhez tapad és ég, mint a tűz, vagy úgy találja, hogy kedvese nagyon sokfelé nézdegél, másra tekint, sőt a mosoly nyomait fedezi föl arczán. Hát még a boldogtalan szerelemnek mily megszámlálhatatlanok a szenvedései! A szerző sürgősen tanácsolja, hogy kerüljük Venus hálóját, vagy ha már beleestünk, szakítsuk szét a kötelékeket. Csak szemünket kell felnyitnunk és megismernünk a leány hibáit, a helyett, hogy szépítsük. Itt (görög forrásból) a szerelmi hízélgés és hazugságainak mulatságos lajstroma következik. De legyen a kedves akármilyen szép, azért vannak még mások is, azelőtt is meg tudtunk élni nélküle, ő is csak emberi lény. De a szerelmes könyvek közt koszorúzza és keni a zárt ajtó küszöbét és sarkát, és csókokat nyom reá, s ha bebocsátják, a legkisebb szellő megsérti s ürügyet keres, hogy ismét távozzék, és átkozza bolondságát, hogy egy halandónak ily nagy hatalmat adott maga fölött. Ha mindez intések nem annyira tragikusan hangzanak, mint inkább a komédiára emlékeztetnek, már a terjedelmesség

mutatja, hogy a szerzőt különösen érdekelte ez a tárgy. Azt mondják róla, hogy valami szerelmi ital örültté tette, hogy költeményének több könyvét betegségének szünete alatt írta és végre életének negyvennegyedik évében (699) saját kezével ölte meg magát. Mennyiben igaz e tudósítás, most már nem lehet nyomára jönni. Nem valószínűtlen az a gyanú, hogy a vallás megvetőjére boldogtalan véget és lelki megzavarodást fogtak. De ez még nem döntő ok arra, hogy elveszük a szenvedéséről és végzetes kimulásáról szóló tudósítást, habár azon ital vélt hatása a legendához tartozhatik is. Legalább nem összeegyeztethetetlen a költő természetével, a mint munkájában elárulja magát. Mert megvető nyilatkozataiban a búskomorság és keserű csalódás fuvallata rezeg, és hogy az élet kelyhét fenéig kiüríteni vélte, mutatják azon szavai, melyekkel az életvágyat ostorozza. Különben kerül minden személyes közlést: még Memmiushoz való viszonyára sem tesz célzást. Nem említi meg egy kortársát sem s ezek egyike sem árul el valami közelebbi viszonyt vele: az uralkodó költői körtől egészen távol kellett állnia. Magános nagyság, kinek tragikus sorsa nem engedte meg leszakítania a koszorút, mely után egyedül törekedett becsvágya. Talán maga is kételkedett kinyilatkoztatása igazságában? azért vette el életét, mert elveszettnek látta élte feladatát vagy kétségbeesett beteljesültén?

Tanulmányainak köréről, olvasmányainak terjedelméről is keveset lehet mondani. Ha azt állítja, hogy hat vagy hét helyen hallott visszhangot (IV. 575), nehezen lehet igazunk, ha ez észlelésből, melyet oly könnyen és oly gyakran lehet tenni, nagyobb utazásokra következtetünk. Talán Siciliában volt. Epikur mellett a legmelegebb dicsérrettel Empedoklesnek adózik (I. 716 kk.), kit a három-

szögletű sziget minden csodája és dicsősége fölé helyez. Bámulja költeményét, s bizonyára olvashatta is, mivel némely vonás és kifejezés Lucretiusnál közvetetlenül e forrásból merítettnek látszik. Anaxagoráról ellenben biztosan csak közvetett tudomása van, a mint már az aristotelesi kifejezés, Homœomeriák, az illető fejezetben elárulja (I. 832 kk.). Még kevésbé gondolható, hogy Heraklit munkáját olvasta, kinek hírét homályos nyelve miatt kigúnyolja (I. 639.). Ha hevesen megtámadja, mivel mindent a tűzből származtat, úgy ő maga is valószínűleg valami későbbinek köszönheti e félreértést. Népszerű kézikönyvek lehetnek, melyekből a régibb philosophusokról tudomást szerzett. Az epikurosi tan is valami kényelmes, nem nagyon sovány szerkezetben feketett előtte. A nagy görög költők nem maradhattak idegenek oly férfiú előtt, ki Lucretius műveltségével bírt, habár el is mulasztja egyeseket megnevezni közülök, és mellőzi azt, hogy kincseiből vett cziczomával ékesítse magát. A rómaiak közül is csak érdemes elődjét, Enniust említi, kinek Annalesei klasszikus mintát nyújtottak neki a költői nyelvre általában és a részletes kifejezésre gazdag, magvas szókincset. A magasztos feladat a stil ünnepélyes méltóságát kívánta, mely magával hozta a régi szavak és alakok használatát, annál is inkább, mivel ezek a versnek teljesebb hangzatot biztosítottak. Ugyane célra szolgáltak soktagú szavak és derekas összetételek. De a merev anyagon való uralkodás oly nyelvben, mely e téren még iskolázva nem volt, szokatlan teremtményként kívánt, és a költő jól ismerte a roppant nehézségeket (I. 136 kk.). Már a görög műkifejezések fordítása nehéz, olykor megoldhatatlan feladat volt. Csak néha esett kétségbe e miatt az erélyes költő; különben görög szavaknak, melyek általában szokásosak és érthetők voltak, épen nem tér ki

aggódva az útjokból, sőt a színezés kedvéért nem ritkán előbbre helyezi másoknál. Különbösen hazai nyelve szegénységének és hajlíthatatlanságának, mely miatt panaszkodik (I. 139, III. 260), mindig rovására kell venni bizonyos küzdést. Ha az elvont előadásban, hol csak idegen gondolatokat fordít át fáradságosan, néha száraz és kemény lesz, s vontatottságba és egyhangúságba is esik, mégis magát a szárazságot is, a hol csak lehet, fel tudja valami világító, szemléltető vagy kedélyes szóval üdíteni. Hol azonban alkalmat talál saját szellemét szólaltatni meg, a hangulattal együtt a nyelv is virágzó pompára és teljes folyékonyságra emelkedik. Sőt van benne bizonyos buja teljesség, melyet nyilván öntudattal ápol. Minden gondolatával és érzésével a természet duzzadó életébe merülve, szavakban sem akar mögötte maradni. Nem könnyen hagy egy főnevet festő vagy ékesítő melléknév nélkül, szívesen használja az úgynevezett etymologiai képet, összeköt synonymákat, kettőzteti az igéket, sőt egész mondattagokat, szóval mindent megtesz, hogy a fogalmat vagy nézetet kimerítse. Az ismert hangalakzatok (adlitteratio stb.), melyeket nagyon szeret, mert az egésznek emelkedett hangulatához illenek, előmozdítják és részben föltételezik az ily bővítéseket. A haladás stílusban és versalkatban Enniushoz képest hatalmas, ámbár a vers még nem ismeri a tökéletes technika finomságait. Bizonyos érdekes egyhangúság mellett mégis hangzatos és férfias. Mily jelentékeny volt a költemény épen mint stilistikai műdolgozat, mutatja a mélyreható befolyás, melyet az utódok, mindennek előtt Vergilius költői nyelvére tett. A csendes, de szeretettel teljes tisztelet, melyet ez a mester szorgalmas tanulmányozása és megtisztelő utánzása által tanúsított, élesebben mutatja és bizonyítja a magános úttörő érdemét,

mint a lanya és fukar elismerés, melylyel másokon kívül Quintilianus is adózik a maga egyoldalúlag gyakorlati álláspontjából stilje előkelőségének, vagy Ovidius harsonája, mely a magasztos költő verseinek ítéletnapig tartó marandóságot ígér. A természet tudományos kutatása iránti lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya, Lucretius óta, be van oltva a magasabb hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak e megismerés magaslataira.

ÖTÖDIK FEJEZET.

RÉGI ÉS ÚJ ISKOLA.

Fentebb már megjegyeztük, hogy a saturnius vers ó-nemzeti alakja sír- és ajánlási feliratokon még sokáig fennmaradt Ennius korán túl, miután ez elegiai distichonokkal a fenkölt lelkű görögbarát Scipio Africanus emlékére, valamint talán Solon mintájára saját személyére írt hosszabb elegiában az első kísérletet tette, hogy a görög műformát az emlékek nyelvébe is bevigye. Ha Korinthos meghódítója (608/146) diadalmenete alkalmával Rómában saturnius versekkel ajánlt fel egy szentélyt Hercules Victornak, melyek trochaeusi záradékkal fejeződtek be, és a Mars-templom előcsarnokán, melyet D. Junius Brutus Calpurnius a lusitaniai zsákmányból kevéssel 618/136 után emeltetett, «szép» saturniusok voltak olvashatók, melyeket nem kisebb ember, mint barátja L. Accius költött: úgy nem lehet csodálni, hogy körülbelül ugyanazon időben, Sora vidéki városban, Latium éjszakkeleti zúgában, egy kalmár fiai üzletök nyereségének tizedét öt szabályszerű saturniusba foglalt hálaadással ajánlották fel Herculesnek. Követője volt azon újításoknak, melyeket Accius az írásba hozott, s mintegy hatvan évi (620/134—680/174)

időközben valóban keresztül vitt, s mégis a régi rhythmus barátja annak a három saturniusnak szerzője, melyek valami Marcus Cæcilius sírját a via Appia-n ékesítik és az átmenőhöz oly nyíltszívűen szólnak. «Ez emlék Maarcus Cæcilius számára készült. Köszönet jó barát, hogy megálltál lakhelyemnél. Jó üzletet és egészséget kívánok neked, és hogy gond nélkül alhassál.» És még később, az a gazdag pék, a szabados Vergilius Eurysaces, ki szeretett neje csontjainak örök nyugvó helyéül hatalmas sütő kemencze alakú emléket szentelt, legalább kísérletet tett, hogy magát és nejét oly rhythmikus szavakkal ajánlja, melyek a saturniusokra emlékeztetnek.

De a régi versformának e maradványai és utócsapatai mellett diadalmasan útat tört magának az Enniustól kijelölt új műirány. Egy Lycon nevű ázsiai Ardeában Juno Regina egyik templomát festményekkel ékesítette. Ezért (a szövetséges-háború előtt 664—90—666/88, melynek következtében az ardeaiak elvesztették önállóságukat) polgárjogot nyert tőlök ajándokul. Négy felirati hexameter magasztalja a mester művészetét, ki most a latin Marcus Plautius nevet viselte, és nem lehetetlen, hogy a «plautinus» komédiák ama későbbi szerzője egyúttal festő volt, mint Pacuvius, és ezen költői művészfelirat szerzője. Ugyanazon korszakban, melybe Marcus Cæcilius sírirta tartozik, egy szabados valóban költői szerkezetben elegiai emlékeztést szentel hű nejének. Miután egy kettős distichonban neje erényeit és házassági boldogságát kissé keresett stílusban, hazai alliterációt görög beszédfordulatokkal kötve össze, magasztalta, a jó Aureliának adja át a szót kétszer annyi distichonban (az utolsó pentameter hiányzik). Egyszerűbb szavakkal emlékezik meg először tisztaságáról és hűségéről, azután megindító kifejezést ad hátra-

maradt férje utáni vágyának és magasztalja hosszú egyesülésök boldogságát; mert csak hét éves volt, midőn ölébe fogadta férje, és negyven éves korában halt meg. Így Lucilius is szatiráinak huszonkettedik könyvében egy hű és művelt görög rabszolgának («oszlopának») valószínűleg hosszabb megtisztelő emlékezés végén szorosra fogott distichont szentelt síriratul. De ugyanazon könyvben erotikus és társas élvezetekről és eseményekről is beszélt elegiai formában, mint már Mimnermus és Solon, csak hogy persze a maga vaskos, ingerkedő módja szerint. Különösen a rövid elegiai emlékvers, melyet a görög divatos költészetben épen oly tömegesen, mint kecsesen műveltek ki, lett igen kedvelt a város hetedik századának irodalmi köreiben. Elegiai epigrammok gyűjteményét készítette már a togaták költője *Atta*. Fenmaradt másoktól egy sor dicsérő és gúnyoló, komoly és enyelgő tartalmú elegia, az alexandriai költők és követőik stíljében, kik ismét, legalább részben, régibb mesterektől, Anakreontól, Sapphótól stb. vették át motivumaikat. Az utóbbi sugallta például főtárgyában *Valerius Aedituus* dadogó szerelmi valloását valami Pamphilához, de az æoliai lantos költészet e késő visszhangja nem jó a szívből. A mesterkélt cziczomás hanghoz a hazai költésmód régies hangjátéka csatlakozik, az érzés inkább buja, mint meleg. Kellemesebb, valószínűleg mivel szorosabban ragaszkodik a görög mintához, ugyanezen szerzőnek csinos fordulatú epigrammja egy fáklyavivő szép fiú képére: «miért viszed előttünk a fáklyát, Phileros? nincs rá szükségünk, eléggé világít körülünkben a láng; amazt szél és eső kiolthatja, Venus tüzét Venuson kívül semmi más hatalom sem nyomhatja el». Festve volt valószínűleg a szép pásztorfiú is, kinek mindent lángra lobbantó megjelenését *Porcius Lacinus* ün-

nepli. Rokon eszmekörben mozog a pompejii Odeon falára festett kettős distichon, mely nyilván görög minta szerint készült e korszakban. Az ismeretlen szerző panaszkodik saját szemeire. Tűzbe vezették és most könnyekkel nedvesítik orcáit, hiába: ezek nem olthatják el a lángot, hanem egész a velőig égetnek és elemésztik a szívet. Előkelő férfiak is tettek kísérletet ez enyelgő múzsában. *Q. Lutatius Catulus* (625/129-ben consul, meghalt 667/87-ben) Kallimachos egy epigrammáját szabad fordításban nem tette épen jobbá. «Szívem elfutott», panaszkodik, «azt hiszem, mint rendesen Theotimushoz, ott menedéket talál. Igaz, hogy megtiltottam neki a szökevény felfogadását. Megyek keresni, de félek, hogy magamat is elfognak. Mit tegyek? adj tanácsot, Venus.» Ajtóstul esik a házba, s eldurvítja a végét, míg Kallimachos csak lelke felét nem találja, hiába keresi, aztán általában sejti, hogy szép fiúkhöz ment, csak végül fejezi ki határozottabban gyanúját s így végig feszültségben tartja az olvasót. Ama félelemről s a Venushoz intézett üres kérdésről semmit sem lehet olvasni az eredetiben. A tekintélyes államférfiú és szónok, ki korához képest szokatlan mértékű finomabb irodalmi műveltséggel bírt és a xenophoni írásmód kedélyes kellemét ügyesen tudta emlékirataiban utánozni, megtartotta természetének vidám szeretetreméltóságát a költőkkel és színészekkel való szabad személyes érintkezésben. A fiatal Rosciust fellengző distichonokban ünnepelte: «álltam és épen a fölkelő Aurorát üdvözöltem, midőn balról egyszerre Roscius kelt föl. Engedjétek meg, mennybéliék, megvallanom: a halandó szebbnek tűnt fel előttem, mint az istenség». A mint egykor az olaszok és francziák, s utánzóik, a németek és angolok, udvarias madrigálok, sonettek és más költői apróság kovácsolásá-

ban lelték kedvöket, úgy kezdett divat lenni az előkelő rómaiak társas mulatságában e szellemes játék, legszívesebben sikamlós és csipkedő fajú versekkel. Az ifjabb Plinius saját műkedvelő bűneinek igazolására nagy elődök hosszú sorára (le egész Enniusig) hivatkozhatott, kiknek salon-költeményei részint anthológiákba mentek át, részint még egyenként is találhatók voltak a könyvtárakban: köztük ragyog oly költők, mint Accius mellett, egy Sulla neve. Cicero is, a «Tréfák könyvében» (iocularis libellus) mindenféle gúnyos és könnyelmű epigrammát írt distichonokban, köztök, ha csak nem rosszakaratúlag fogták rá a verseket, még gyöngéd szemrehányásokat is a fiatal Tíróhoz, megtagadott csókok miatt.

Gúnyra mindig hajlandók voltak a rómaiak. Iambusi és trochæusi mondások és ingerkedő versek, a polgárok csúfolódásai a semmirekellők vagy nagyok ellen, a katonáké hadvezéreik ellen, körben jártak, mint hajdan. Könnyelmű és élezes mulatók körében sok gonoszkodó vers, sok borsos mondás keletkezett, mely szájról szájra járt. Valami Manilius két iambusi senariususa egy megpenészedett házaspár fölött gúnyolódik, mely megfelelően kopott menyekzöt tartott. Ily léhaságokkal szemben a Gracchusok és Sulla korából való iambusi síriratok egyszerű bensőségekkel megragadó benyomást tesznek, és azt mutatják, hogy a holtak és élők közötti művészien gondolt és alakított párbeszéd stílje már közvagyonná lett. «Jó barát», így szól egy emlékkő, «kevés mondani valóm van: állj meg és olvass. Itt egy szép nőnek nem szép síremléke van. Szülei Claudíanak nevezték; férjét szívéből szerette; két fiat szült. Egyiköket hátra hagyta a földön, a másikat a föld alatt rejtegeti. Vidám beszédű, kellemes járású volt, kormányozta házát, gyapjút szőtt. Elmondtam: menj úadra.» Egy anya eltemette

egyetlen leányát, s mivel életében nem ékesíthette szeretett gyermekét, legalább halálában diszítette emlékkövel. Igen jól illik ez időbe a költő Pacuvius sírírata, melynek egyszerű méltóságát joggal magasztalta Gellius. Az egyszerű senariusok, melyek minden dicsekvő magasztalástól tartózkodnak, jellemzők voltak a férfiú lényére nézve, és görög kellemet római tömörséggel egyesítenek.

Habár sietsz, oh ifjú, arra kér e kö,
Nézz rá és olvasd, a mi rajta írva áll.
Itt nyugszanak Pacuviushnak csontjai,
A költőé. Erről tudatlak. Ég veled!

A halottak, kik e kövekből beszélnek, a köztársaság vége felé, midőn biztosabban uralkodnak a versen, beszédesebbek lesznek. Közleményeik és panaszaik lágy melancholiája fájdalmas commentárt szolgáltat Lucretius abbeli igyekezetéhez, hogy polgártársaiból kiűzze a fájdalmat és halálfélelmet. Egy görög leány, csak tizennégy éves, a színpad számára minden művészetben kiképezve, kéri azt, ki tévelygő szemmel átszáll a halál tanyáján, hogy álljon meg és olvassa a szomorú tudósítást haláláról. Csaknem a múzsák kezétől nevelve föl, épen a karban kezdte a nemesek játékait ékesíteni s föllépett a görög színpadon. Most e halomban helyezték el hamvait az ellenséges Párkák. Védasszonyának fáradsága, ápolás, szeretet, dicséret és dicsőség elnémult, miután elégették testét. «Atyámnak könyeket hagytam hátra, s én, a később született, előtte léptem a halál útjára. Kétszer hét születésnap Hades örök lakában a homályba van számkivetve. Kérlek, ha tovább mégysz, kívánd, hogy könnyű legyen nekem a föld.» Egy szabados nagyreményű leányát siratja, egy ikerpárnak anyját, kinek életét alig betöltött huszadik évében megszakították az ellenséges Párkák. Ő azonban így szól szüleihez: «Kedves

atyám és anyám, kérve kérlek, szünjetelek meg, gyászban és panaszszal könyeket hullatni. Ha nektek, férjemnek, minden barátomnak és ismerősömnek életemben örömet szereztem, viseljétek el most, a mit a végzet rendelt, megnyugvással, és éljetelek egyetértésben.» Más, részint iambikus, részint hexameteres s még elegiai sírjátok is a Căsar-korszakból már inkább conventionalis stílt tőntetnek föl és néha a kontár kézműves űgyetlenségét, ki chablonok szerint dolgozik.

A görögök kedves szokását, melynél fogva szobrokat, Hermes-képeket, híres emberek mellszobrait, nagy írók kézíratait jellemző költői felirattal ékesítették, nagyszerű terjedelemben és sajátos szándékkal a fáradhatatlanul alkotó *Varro* utánozta. Elmésen rendezett albumában (*Imagines*), mely a római és külföldi (főkép görög) hadvezérek, államférfiak, művészek, tudósok és írók hétszáz képét foglalta magában, mindegyiket egyenként aláírással látta el, mely az ábrázoltnak sajátosságát és jelentőségét, néha csak egy mellékes vonását a képnek, változó versmértékű (elegiai distichonok, iambusi senariusok, hendekasyllabák stb.), kevés sorral jelezte vagy magyarázta. De nem mind maga készítette ez epigrammákat; idegeneket is (kivált nem rómaiakról) fordított vagy vett át, ha megnyerték tetszését.

Legkevésbé tett haladást, Ennius uralkodó mintája után, a *történeti éposz*. Igaz, hogy nem vagyunk képesek igazságosan ítélni meg követőit, mert az ifjabb nemzedék, mely azokat kiszorította, talán nagyon is hangosan emelte ki a gyöngeségeket, míg a jót csendben értékesítette. Ez az oka, hogy a régieket többé nem olvasták s munkáikból csak egészen elégtelen nyomok maradtak fenn. A verses krónika széles kitaposott útján tovább haladni, a régi mester kipróbált eszközeivel a római nép további dicső

tetteit megénekelni, valóban nem kívánt sokkal többet, mint a többé vagy kevésbbé iskolázott rhapsodok mesterségszerű technikáját. Egyes háborúk elbeszélésére adták magokat, de annales-szerű alakban, mint a prózai történetírók. A legrosszabb volt, hogy a cliens-szerű jelleg, mely már az enniusi eposnak sajátja volt, de itt az egésznek nagyszerű vonása mégis jelentékenyen enyhítette, e részletes történetekben sokkal megszorítóbban lépett elő: első sorban nem a nemzet, sem híres nemzetségek, hanem egyetlen egy ember dicsőítésének voltak szentelve, ki megrendelte babérkoszorúját a maga házi költőjénél. Így az antiumi *A. Furius* barátja volt a fennevezett *Lutatius Catulus*nak, ki 653/101-ben a cimberéken diadalmaskodott. Ugyanez consulságáról és egyéb tetteiről szóló emlékiratait (de consulatu et rebus gestis suis), talán levélalakban, de bizonyára határozott szándékkal ezen házi-barátjának ajánlotta (ad *A. Furium poetam familiarem suum*), és ez a számára így elkészített anyagot költőileg dolgozta ki a galliai azaz cimberháborúról szóló *Annales*-ekben (vagy előkelőbb, polybiusi kifejezéssel, *pragmatia*-ban). Legalább tizenkét könyvre kell tennünk terjedelmöket. A különösen sikerült helyek fenmaradt mutatványai, melyeket később *Vergilius* is kizsákmányolt, velős stílről tanúskodnak, mely *Ennius*ra és *Homerra* támaszkodik, de nem modorosság és ízléstelenség nélkül. *Horatius*nak igaza van, midőn kineveti az alpesi hóviharról szóló frázist: «*Juppiter csillogó hóval köpi be a téli Alpesekeket*». Új szóképzésekben is ügyetlen volt *Furius*. De még mindig elég figyelemre méltónak látszott nyelve, úgy hogy egy tekintélyes tudós a Kr. u. második századból, *Cæsius Vindex*, mélyebb vizsgálat alá vehette.

Hostius személyéről és koráról semmit sem tartott fenn

a hagyomány. Egy legalább három könyvből álló költeményt, *Bellum Histricum*, hagyott hátra. Nehezen lehet, hogy az Enniustól már megénekelt, különben is jelentéktelen 576/178-ki háborút adta volna elő még egyszer, csakhogy szélesebben. Inkább a Sempronius Tuditanus consultól 625/129-ben vezetett hadjáratra kell gondolnunk, mely szerencsétlen kezdet után az istriaiak meghódításával és diadallal végződött. A költő elég nagy hangon beszélt: ha Homer azt állítja, hogy nem rajzolhatja le a görög hadierőt, még ha tíz nyelve és tíz szája volna is, Hostius még százzal sincs megelégedve, a mit persze Vergilius utána mondott. Homeri minta szerint Minervával és Apollóval, Latona íjlesztő fiával, részt vett a harcban. A kevés vers kifejezésmódja Enniusra emlékeztet. Legalább öt könyves történeti eposzt olvastak az alább említendő *Sueius*-tól. *M. Tullius Cicero* sem szerzett irigylendő hírt magának mint régi stílú történeti költő: fájdalom, ő maga gondoskodott öntetsző és bőséges idézés által legjobban arról, hogy «nevetséges» költeményei nem sülyedtek egészen jótékony feledésbe. Fogékony volt a hatásos költészet iránt, őszinte tisztelője a «régiek»-nek, névszerint Enniusnak. Miért bírta rá a viselkedet, az irodalom minden ágát megkísérteni, a veleszületett forma-adó könnyűség (mert a versek is, ha egyszer éji szabad idejében neki indult, sok százával folytak tollából), mindenekelőtt azonban hiúsága és ellenállhatatlan ösztöne, saját Homerosává lenni (kivált mivel mást vagy jobbat nem talált) — miért csábították el mind ez ellenséges hatalmak, hogy «Apollo és a múzsák akarata ellen» mesterségökbé belekontárkodjék? Bizonyára még soha sem esett meg, hogy egy kiváló államférfiú saját teatinek dicséretét énekelje, mint Cicero a «consulságáról»

szóló három könyvben. Miután már prózában, egy görög és egy latin emlékiratban, megörökítette büszkeségének esztendejét, s gondoskodott, hogy több barátja ugyanezen tárgynak szentelje tollát, a 694/60-ik év tavaszán vagy nyarán vette elő a költői kidolgozást s deczemberben megelégedésére befejezte. De az mégis túl ment a megengedett határokon, hogy e munkában a görög költemények elhasznált fictióit önmagára alkalmazta, és fiataalkori történetével kezdve ihletten elbeszélte, mint vette őt, a gyermeket, nem kisebb, mint Minerva, iskolájába; s később, midőn Róma, következőleg a föld kerekése veszélyben volt és nyilván maga Juppiter sem tudott segíteni, mint hívták őt, a haza jövőendő «atyját», az istenek tanácsába, hogy beadja szavazatát vagy utasításokat kapjon mennyei küldetésére nézve; végre a harmadik könyvben befejezésül mint intette Calliopa néni a derék consult, hogy csak szépen haladjon tovább az ifjúsága óta megkezdett ösvényen s legyen öröme hazafias polgártársainak, a főuraknak; és ráadásul mint bocsátotta el még Juppiter is dicsérő beszéddel. E felfuvalkodott rococo-költészet peczkes bőbeszédűségéről és unalmasságáról ízeletöt adhat az elnyújtott beszéd, melyben Urania maga, miután minden jó véget ért, fárasztó teljességgel felsorolja, mily csodálatos jeleket adtak az istenek az átélt idő előtt és alatt. És ez egész litánia, melyet a dicsőséges consulnak utólagos tanulságul előterjesztenek, azzal a dicsérő elismeréssel végződik, hogy az Akadémia és Lyceum érdemes tanítványa mint államférfiú sem heverteti bölcsészeti tanulmányait s hitének erősítését meríti belőlök. Mennyire nem vette komolyan e gyermekes képzelődéseket, elárulta akkor, midőn a «jóslatról» való beszélgetésben (710/44) testvérével szemben, ki épen ama versekre hivatkozott, jó

humorral és maró skepsissel megsemmisítette az idézett csodás jelek prófétai jelentését. De nagyon is komolyan vette a hirhedt verset: *Cedant arma togæ, concedat laurea laudi* (Fegyvert tóga, babért dicséret hátra szorítson), miáltal egy rakás összeesküvő elleni határozott föllépését a legnagyobb hadvezérek minden diadala fölé emelte, mert még a «kötelességekről» szóló könyvekben is azt magyarázza fiának, mily találó e fenhéjázó mondás. De nemcsak irigyei és ellenségei gúnyolódtak a felfuvalkodás fölött, hanem Pompejus érzékenységét is, ki e szavakat talán nem helytelenül magára vette (hiszen még egészen frissek voltak keleti babérjai), annyira felingerelték, hogy a következő évben, midőn a Nemesis utólérte, hidegen bukni engedte a dicsekvőt. Még dicsekvőbb és alakjában még izléstelenebb volt a lefordíthatatlan felkiáltás: *o fortunatam natam me consule Romam!* A hiányos technika rossz metszetekben, a hangzók ügyetlen kiugratásában, nehézkes körmondatokban, prózai fordulatokban mutatkozott. A bírálók gúnyolódásai nem hozták zavarba a fürgé verskovácsot. Midőn a szomorúság ideje elmúlt, a száműzött visszatért s jó viszonyba lépett a hatalmasokkal, vágyakapott arra, hogy életének egész hőskorszakát, tetteit és szenvedéseit, consulságától a számkivetésből való visszatéréséig összefüggésben lássa előadva. A 698/56-ik év áprilisában párthívéhez, Luceiushoz fordult, ki derekas beszédekert tartott vagy csak írt Catilina ellen s épen egy történeti munkával foglalkozott, mely a marsus s az ehhez közvetetlenül csatlakozó első polgárháborúval kezdődve a következő eseményeket egész a jelenkorig beszélte volna el, — azon kérelemmel, hogy épen ezt a fejezetet, a menyire lehet, külön keretben, mindenesetre a lelkesedés egész fényével és tűzével adja elő. Már akkor el volt ha-

tározva, hogy szükség esetén maga fog a munkához. Valóban, mivel barátja, a mint látszik, nem teljesítette kívánságát, már ősszel költeményen dolgozott, mely a consulság történetét folytatva, az egészet kikerekítette volna; s nem volt tőle messze a gondolat, hogy ugyanezt egykor majd kiadja. A 700/54-ik év júniusában testvéréhez Quintushoz küldte, ki akkor Cæsarral, mint ennek legatusa, Britanniában volt. Örömmel hallotta Quintustól, hogy a nagy imperator megdicsérte munkáját; azután ettől magától jött egy udvarias levél, hogy az első könyvet elolvasta és a kezdet annyira tetszett neki, hogy ő maga a görögök közt sem ismer jobbat, a többi «hanyagabbúl» van tárgyalva. A szerző tőri a fejét, vajjon a tartalom vagy forma nem tetszett-e? Szeptemberben arra gondol, hogy a második könyvet kibővíti a gyűlölt gaz Gabiniusra és Pisóra tett gonosz támadással. Október végén megigéri Lentulusnak, ki akkor proconsul volt Siciáliában, hogy a költemény három könyvét elküldi neki, ha biztos átvivőt talál. Megvolt az az érdeme, hogy ezt és csaknem megszámlálhatatlan barátjainak mindegyikét, kik visszahívása körül fáradoztak, egekig magasztalta: a lanyha és ellenséges érzelműek hátterül szolgáltak, de azt véli, szeliden bánt velök. E költemény sem maradt az istenek gyűlései és beszédei nélkül. Fenn semmi sem maradt belőle. De alig volt ezzel készen, lángbuzgalommal megragadta (már 700. júniusában) testvérének egy intését, hogy ápolja Cæsarhoz való viszonyát, és arra vállalkozott, hogy megénekelje ennek britanniai hadjáratát: Quintusnak kellett mint szemtanúnak a színeket szolgáltatnia, ő gondoskodott volna az ecsetről. De szeptemberben megvallja, hogy a megkezdett költeményt félbeszakította a források szárazsága miatt. Novemberben teljesen elpárol-

gott a lelkesedés. De mivel Cæsar már hallott a munka megkezdéséről, igéri, hogy visszatér reá s néhány ünnepnap alatt bevégzi, és valóban ugyanazon hónap vége felé készen van a szerző véleménye szerint «csinos» éposz Cæsarhoz, s csak biztos követre vár, hogy Galliába jusson, hova Cæsar ezalatt visszatért. Az utókorra egy szó sem maradt fenn belőle. Kellemesebben hathatott ennél az öndicsőítésnél a «Marius» költemény. A nagy parvenu-t, a közös haza büszkeségét, kinek hatalmas alakja meg élénken állt a fiú és a serdülő ifjú szemei előtt, megénekelni valóban oly anyag volt, mely méltó lett volna egy Enniusra, szintúgy, mint egykor Scipio. Az arpinumi hegyek parasztkúnyhójából a dicsőség útjára vezetni ki ez érdes óriást, az éjszaki barbárok elleni gigási harczot, a dühös pártvezér hatásos kalandjait rajzolni, a váltakozó színteret, a hatalmas idegen szerű néptömegeket és kiváló személyiségek csoportozatait, melyekből a hős impozáns baromi természete kiemelendő volt, helyes világításba állítani, jelentékeny feladat volt. Mint oldotta meg Cicero, nem tudjuk. Természetesen nem mulasztotta el az alkalmat, hogy az «atyai hegyeket» és «bölcsőjét» meleg tájképi színekkel ruházza fel. Hogy a conventionalis költészet itt is elhatalmasodott a ténylegesnek már magában is termékeny talaján, maga megvallja sarkastikus kedvteléssel, és elárul egy, stilben és versben különben nem megvetendő mutatóványt, mely ismét egy csodás jel kifestésével foglalkozik. A «törvényekről» szóló beszélgetés (702/52) bevezetésében Atticus és Quintus megemlékszik e költeményről a szerzővel szemben, s azt a felhívást fűzi hozzá, hogy Marcus is segítne már valami munkával a római történetíráson. Ebből azonban helytelenül következtették, hogy a Marius nem sokkal azon idő előtt készülhetett. Már magában sem valószínű, hogy

a consularis férfi, ki tökéletesen aristokratikus elveket képviselt és oly határozottan vallott épen a consulságáról szóló költeményben, életének oly késő korszakában a demokratikus lázongót dicsőítette volna. Sokkal inkább emelkedhetett a dicső példán a feltörekvő homo novus. Valóban Cicero maga már 695/59-ben említ egy verset, mely minden valószínűség szerint épen e költeményben állt. E szerint inkább fejlődési korszakába kell tenni. Fiatalságától fogva, a mily művelődni vágyó és minden irányban törekvő volt, névszerint a verselésben is gyakorolta magát, mert a jövőendő szónokra nézve is mulaszt-hatatlan volt az efféle stílgyakorlat, úgy hogy a költői diletantismus nem csupa kedvtelés, hanem bizonyos tekintetben kötelesség volt. Első költői kísérlete «Glaucus» trochæusi tetrameterekben, serdülő korába esik, midőn (saját tudósítása szerint) naponként írva, olvasva, kigondolva, nem elégedett meg merő szónoklati gyakorlatokkal (663/91 körül). A satyrjátékban, a lyrai, valamint elbeszélő költészetben sokszorosan felhasználta tengeri isten mozgalmas élete sok bájos epizóddal szolgált, melyeknek egyikét tárgyalhatta az a kicsiny, Plutarch idejében még fenmaradt, mindenestre görög minta szerint készült költemény. Volt ilyen például Kallimachostól, de sem ennek, sem a cicerói zsenge munkának nem ismerjük közelebbi tartalmát. További gyakorlatul az «Alcyone» hexameteres költeményben elbeszélte Alkyone és férje Keyx átváltozását tengeri madarakká, miben Nikander «Átalakulásait» használhatta. Alexandriai forrásra vezethető vissza a Nilus leírása is a «Nilus»-ban. Meglepő a tudósítás egy *elegiáról*, melynek neve a rosszul írt cím legvalószínűbb kijavítása után Thalia maesta, «a szomorú Thalia» volt. Az ide illő anyagot az Aeschylustól egykor az «Aetnæi nők»-ben tár-

gyalt sicíliai monda nyujthatta. A nymp^ha Thalia, Hep^haestos leánya, kinek egyik műhelye az Aetnában van, megnyeri Juppiter tetszését. Ez sassá vagy keselyüvé változva, kielégíti vágyát. A leány, Juno haragjától remegve, azt kívánja, bár nyelné el a föld. E kívánsága teljesül, de miután betölt ideje, ikerfiak kelnek ki a földből, mint áldott testének gyümölcsei, kik Palicus nevet nyernek, mivel visszatértek, nagytekintélyű istenei az országnak, templommal és jóshelylyel. Lehet, hogy Cicero, midőn mint quaestor Siciliában tartózkodott (679/75), föllelkesült e tárgy iránt. Későbbi görög feldolgozásáról nem maradt fenn hír. Végre gúnykölteményre vagy éppen komédiára vall az Uxorius cím, «a szófogadó férj».

Oly gondosan megőrizte a szerző e munkákat, hogy még a Kr. u. harmadik század elején is szeme előtt voltak az öregebb Gordianusnak, mint fiatal embernek. Legkomolyabban vette talán az Aratea fordítását, melyet (saját tanúsága szerint) szintén kora ifjúságában készített. Általában először történt, hogy valaki e fáradságos munkába mert fogni. A Phænomenát, melyekkel akkor kezdte, a mint látszik, csak jóval később (valamivel 694 előtt) követte a Prognostica (Διοσημεία). Nem jelentéktelen számú egyes mutatványokon kívül, melyeknek nagyobb részét maga Cicero közli az istenek lényéről és a jóslásról szóló beszélgetéseiben, több mint a Phænomena fele megmaradt összefüggőleg. A fordító majd összevonta mintáját, vagy csak megközelítőleg írta körül, majd színezettebben dolgozta ki, hol mythusokat, természeti jelenségeket, erkölcstörténetet csak könnyedén érint; erősebb hangokat ütött meg és az egyes részek összefűzésében több változatosságot keresett. Alliteratiót szívesen használ, nyelvének itt-ott régies, de nem keresett hangja van, némely fordulat

ismét előkerül Lucretiusnál; a versek, néhány menthető szabadság kivételével, nincsenek rosszul alkotva. Régi és klasszikus korbeli görög költők egyes helyeinek fordításában Cicero életének utolsó éveig kedvét lelte. Az e korból (709 és 710) való nagyobb philosophiai munkák ily tanulmányok jól sikerült mutatóványaival vannak ékesítve; ilyenek: egy hosszabb beszéd Aeschylus «feloldozott Prometheus»-ának kezdetéről, a haldokló Hercules beszéde a sophoklesi Trachisi nők végéről, gnomikus tartalmú rövidebb részek Sophoklesből és Euripidesből, melyeknek eredetijét vagy az alapul vett philosophiai írókól, vagy valami régi gyűjteményből kölcsönözhetette. A senariussal úgy bánik, mint az ó-köztársasági tragikusok, nyelve leginkább Acciuséhoz hasonlít, de kevésbbé régieskedő, mint az Arateában, a szöveget gyakran csak megközelítőleg adja vissza, mi mellett a finomabb színek nem ritkán elmosódnak. Különös figyelmet érdemel két hely az Iliasból és az Odysseából, az aulisi csodás jel Kalchas magyarázatával és a sirének csalogató dala. E fordítások messze mögötte állnak a drámaiaknak, mert a csengő czifraságokkal és rhetori feldiszitással elhomályosítják a homeri költészet varázsát, úgy hogy sem népies egyszerűségek és a legnagyobb szemlélhetőséggel párosult tömörségek, sem kellemtök nem emelkedik érvényre.

Már sokkal korábban tett egy különben ismeretlen *Ninius Crassus*, az «öregek» egyike, talán nem sokkal ifjabb Luciliusnál, a mennyire látható, első kísérletet az *Ilias* hexameteres fordításával, de a huszonnégy könyvből csak csekély morzsák maradtak fenn. Ugyanaz dolgozta át Kypria régi eposát is, az *Ilias* előzményét, Helena elrablását stb.: vajjon egészen vagy csak részben, nem lehet megismerni a *Cypria Ilias* czimből és az egyetlen versből,

melyet Venus ékszerére lehet magyarázni, de ez a költemény is több könyvből állott.

Szabad volt *Cn. Matius* fordítása is, melyet Varro méltónak tartott a megemlítésre és Cæsellius Vindex nyelvi megfigyelésekre tekintetbe vett. A kevés fenmaradt hexameter jól van alkotva, a kifejezés erős és világos. Bizonyára közelebb állt a szerző a cicerói korszakhoz, mint Ninnius. Sajátságos tehetsége és valódi természete valószínűleg inkább a *Mimiambusok*-ban érvényesült. Az ingerkedő csonka iambus az alexandriai korszakban az ártatlan természetű csevegésekben is kedvelt volt: névszerint vídám, könnyelmű, valószínűleg tanulságos történetekre is felhasználták. Így Herondas, bizonyára inkább Theokrit, mint Xenophon kortársa, ebben a versmértékben adott elő az életből vett jeleneteket, párbeszédeket, elbeszéléseket, támadásokat, s gyűjteményének «Mimiambusok» czímet adott: tehát könnyű tréfás költemények egy neme volt, mely középen állt Sophron és követői Mimusai és az éles kampós iambus-nyilak közt, melyeket egykor Hipponax teremtet meg. Matius volt az első, ki a choliambust és a pikáns apróságok e nemét az irodalomba vitte, s még az ifjabb Plinius korában is ápolták. Verseiben először veszi figyelembe a görög dipodion-törvényt, és Terentianus Maurus magasztalja, hogy a régi mesternek nem csak formáját, hanem élczt és kellemét is utólérté. Gellius ismételt elismeri műveltségét és ízlését. A kevés, a mi számunkra (leginkább általa) fenmaradt, életkedvet és a kedélyes közlékenységben való örömet lehel.

«Azért illő megédesíteni az éltet,
Vidáman áthajózni gond közepette.»

«A fázó kedvest kebleden melegítsd fel,
Gyöngéden ajkkal ajkán mint a galambok.»

A római szellem a város hetedik századában oly fejlődési korszakon ment keresztül az erkölcsökben és irodalomban, mely nem nevezhető örvendetesnek. A görögöknek és a keletnek tömegesen, minden fényével és szennyével behatoló műveltségében való kedvtelés, az öröm, hogy tőlök tanulnak és a merev római nyelvet a hellén múzsa gazdag formáihoz szoktatják, sokféle hangnemeinek visszaadásában gyakorolják, bizonyos játszi, elméskedő törekvést idézett elő, mely nem érlelhetett a nemzet számára egészséges, tápláló gyümölcsöket. Mert nem a klasszikus kor nemes mintái, hanem az enyelgő divatos költészet könnyelmű termékei voltak azok, melyeket az előkelő világ Rómában elsajátítani és utánozni igyekezett. Az egyetlen, mit az átmenet e ferde növésszerű nemzedékén dicsérni lehet, az volt, hogy ez idő alatt a rómaiak nyelve és versművészete gyakorló iskolán ment keresztül, mely feloldozta tagjait, persze a nélkül, hogy szellemét megtermékenyítné és kedélyét fölemelné. A hiú műszorgalom ily termékei természetesen nem hatottak túl a műkedvelők bizonyos körén és szerzőikkel együtt feledésbe merültek, midőn valódi költők jöttek, kik szívből és szívhez szólottak. Mint virtuóz versművész bizonyos *Laevius* emelkedik ki e korszak árnyaszerű alakjai közül, kinek személyiségéről semmi tudomásunk. Könnyedén odavetett, mintegy rögtönzött, ingerkedő vagy sikamlós vagy csak személyi tartalmú költeményeket a görögök *παίγνια*-nak nevezték. Már Gnesippos, Kratinos és Eupolis kortársa, szerzett magának hirhedt nevet ily borsos dalocskákkal. Az alexandriai korszak óta mások, mint Philetas, Mnaseas, a cynikus Krates és Monimos, igen különböző módon tovább vitték a simulékony játéknemet, mely minden versmértéki alakhoz és minden hanghoz, a léhához úgy, mint

a komolyabbhoz, alkalmazkodott. De nagyon határozott jelleget vallottak be már nevökkel is Lævius Erotopægniái, melyek legalább is hat könyvre terjedtek. Gyöngéd és érzéki jellegű enyelgő dalok voltak, minők egy ifjú, könnyelmű társaságot bor mellett gyönyörködtethettek. Az idő megállapítására nézve ujjsmutatásúl szolgál, nem tekintve a stil jeleit, a 651/103-ik évi liciniusi fényűzési törvény megemlítése, mely a lakomák költséges voltát korlátozni akarta s még friss érvényben látszik lenni. Különös fénypontja volt a gyűjteménynek a vége. Az első Ptolemæus alatt a rhodusi Simmias, Dosiades és mások azt az üres mesterkedést léptették életbe, hogy különféle terjedelmű verssorokkal alakokat rajzoltak: oltárt, bárdot, syrinxet, tojástart, Eros szárnyát. Példájokra Lævius oly dalt készített a Phœnix csodamadárról, mely ereszkedő, ioniai rhythmusban a tízütemű sortól az együteműig szállt alá, aztán ismét a tízüteműig emelkedett föl, úgy hogy szárnyalakot képezett. Mint Simmias choriambusi szárnykölteményében Eros, úgy vitte itt a szót a Phœnix-madár, a mennyiben mint Venus szolgája, a pirkadó napnál, melyet csillaga hirdet, úrnőjéhez imádkozott. Az első két vers (a tíz- és a kilenczütemű) fenmaradt: üres, velőtlen és lelketlen szócsengés. A görög lantos költészet különféle versformáinak utánzásában való alaki készség gyakorlása különösen a Polymetrában volt a fődolog. Az e néven fenmaradt egyetlen töredék didaktikus czélt árul el: a szerző itt talán a különféle lyrai versformák leírását nyújtotta, és pedig, mint később Terentianus Maurus, mindjárt a leírt versmértékben. Általában nagy a rhythmusok különfélesége, melyet a csak mérsékelt számú maradványok mutatnak. A daktylusi hexameteren és a már említett ioniai sorokon kívül előfordúlnak: a drámából ismert trochæusi septena-

rius, a dipodiák szerint mért iambusi dimeter (katalektikus is), choliambus, anapæstusi dimeter, a népies anapæstusi prosodiacus, anakreoni versek és hendekasyllabák. E tarka vegyülékű alakokban Lævius mythologiai anyagot is tárgyalt: Adonis, Alcestis, Centauri, Helena, Ino, Protesilaudamia, Sirenocirca efajta költemények czímei. Van tudomásunk Chæremon egy «Centaurus»-áról, egy «kis rhapsodiáról, mely minden lehető versnemből van vegyítve», a mint Aristoteles jellemzi. Hasonlóképen képzelhetjük azokat a tarka cantatákat, melyek hősi anyagjokat részint bő színekkel rajzolva, részint enyelgő beszédekkel vagy dalocskákkal szegélyezve, oly módon dolgozták fel, hogy mindennek inkább kellett ily léhascsengés-bongásból támadnia, mint komoly egységes hangulatnak. Az egyes költemények terjedelme nem lehetett csekély: kitérések voltak bennök és a stil minden inkább volt, mint szűkmarkú. Régies, az enniusi eposból és a tragédiából kölcsönzött formák, szavak, fordulatok, a költő saját szerencsés és szerencsétlen szóképzései, merészen összetett melléknevek valami barokkszerűt, a miletosi mesékre emlékeztető jelleget adtak e csodálatosan összetákolt egyvelegeknek. Gúny és feslett ingerkedés játszanak be a tisztátlan csillogású phantasmagoriákba: az újházas férj Protesilaus és Laodamia gyöngédsége buja érzékiséggel van leírva, a magányos nő féltékeny gondolatai (talán férjéhez intézett levélben) lefestik egy ázsiai szépség bájait, ki veszélyes lehet férjére nézve. Nem csoda, hogy komolyabb természetek elítélték a nemes hősmonda ily megszenségtelenítését: ily szigorú homlokránczolók ellen (subducti supercili carptores) fordult a költő Alcestisében, valószínűleg a végén külön epilogban. A tiszték persze, kik a parthus hadjáratban (701) Sisenna-Aristides sikam-

lós Milesiaca-ját magokkal vitték, Lævius enyelgő verseiben is kedvöket találhatták. Az alaki nyereséget, melyet a költői nyelvkincs és a versművészet ily kísérletekből kapott, bizonyára nem kell értékén alúl becsülni. Többet tanulhattak, mint mi tudhatjuk, utódai a mozgékony és ügyes mestertől, de senki sem beszél róla: csak tudósok, mint Verrius Flaccus, a Kr. u. második század régiségbúvárai, grammatikusok idézik őt, végül Apuleius is, ki élvezettel olvashatta. Abból, hogy Varro hallgat róla, azt lehet következtetni, hogy kortársak voltak. Valószínűleg több, talán gúnyos vonatkozás volt formagazdag szatiráiban az oly kevésbé rokonszellemű dalnok alkotásaira. Higyük-e, hogy Varro minden egyéb írói ténye mellett, időt és hangulatot talált volna, tíz könyvet saját poemáival tölteni meg, a mint műveinek lajstromában olvassuk? Módjához és szokásához képest elgondolható, hogy a képalbumból kivette a hozzátartozó epigrammákat és a menipposi szatirákból kikerekített efféle költői részleteket (rajzokat, didaktikus magyarázatokat, beszédeket stb.) s egyik gyűjteményébe kebelezte be, mely az egyneműeket egyesítette.

Lævius léhaságainál ártatlanabb volt a kis méretű festés, melyet a fentebb mint epikus már említett Sueius végzett, ki trochæusi septenariusokban *Pulli* című költeményt írt, mely a madarak életét és ápolását szerető melegséggel és kecses szemléltetőséggel rajzolta. Mivel Plinius, midőn fölveti azt a kérdést, ki volt a művészileg tenyésztett lúd máj fölfedezője, kétségben van az iránt, vajjon Metellus Scipiónak (702-ben consul) vagy kortársának M. Seius lovagnak kell-e felróni az érdemet, kísértetbe jövünk, hogy a költeményt e férfiúnak tulajdonítsuk, ki a pártéletben sok ellenségeskedést szenvedett s mint ædil igen bőkezűnek bizonyult. Ostia melletti jószágán nagy

számban tenyésztett mindenféle állatot, kivált szárnyasokat, libát, tyúkot, galambot, pávát, darvat, úgyszintén méheket, vaddisznókat stb. Cicero alkalmilag étkezett nála és Varro az ő számára írta «Bimarcus» szatiráját. Felfoghatjuk, mily örömet találhatott madárparkja leírásában. Az egypár elég rossz karban fentartott maradvány azt rajzolja, hogyan eteti a kicsinyeket anyjok, mily puhára készítik a fészket, mint csicsereg a fecske. A különféle állathangok megfigyelése és utánzó jelzése sokat foglalkoztatta a görögöket és rómaiakat, nyelvkincsök az onomatopoeikus kifejezések rendkívül gazdag bőségét nyújtja. Varro is érintette e kedvelt tárgyat «Aborigines» szatirájában. Tökéletesen illik Sueius szellemi irányához, hogy a római irodalomnak, a mennyire áttekinthetjük, az első *idyllt* ajándékozta. Nicæai Parthenios, ki szülővárosa bevételének (682/72) következtében Rómába ment, egy falusi étel (μωττωτόν) elkészítését tette egy költemény tárgyává. Ennek utánzása lehetett Sueius *Moretumja*. Nyolcz hexameternyi hosszabb mutatvány, kissé száraz alapossággal, ünnepies stílben mondja el a perzsa dió eredetét és Görögországba való átültetését. A történeti jegyzetek e terhét eldobta ugyanez anyagnak Vergilius neve alatt fenmaradt átdolgozása.

Az alaktalan árnyak e vigasztalan csapatából végre kézzelfogható személyiségek zárt körébe lépünk, és legalább egy igazi, húsból és vérből való költő emelkedik ki közülök teljes nagyságában: *Catullus, barátjaival*. A költői törekvések kezdetétől fogva Rómában is, mint a görögök-nél, állandó iskolai fegyelem vitte át a mester művészetét a tanítványra. A grammatikus, ki a költői műveket magyarázta hallgatóinak, egyúttal utánzásokban is gyakorolta ezeket s kijavította a kezdők költői kísérleteit. Ily állásban különös tekintélynek örvendett a város hetedik századá-

nak vége felé *P. Valerius Cato*. Az innenső Galliából származott, honnan akkoriban a feltörekvő tehetségek valódi tavasza gyűlt össze Rómában, a mennyiben egyik honfitárs a másik után költözött oda. A Sulla-féle proscriptiók következtében mint védtelen árvát kiűzték elhúnyt atyja birtokából, beállt a már előbb említett grammatikus Vettius Philocomus iskolájába és már ifjú éveiben tekintélyes iskolai főnökké küzdötte fel magát. Előkelő családok sok fia élvezte tanítását a költészetben is: mert épen a verselés művészete képezte a finomabb művelődés befejezését. Philologiai tudománya, élelműsége és ízlése, költői művei nagy elismerésre találtak. «Cato, a grammatikus, a latin szírén, ki egyedül tud költőket olvasni és képezni», így szólnak a versek, melyeknek kissé gúnyos hangja nem érdemét akarja kisebbitni, hanem csak előkészíteni az ellentétet ily fényes név és a szorongatott külső körülmények között. Mert idővel adósságokba jutott, úgy hogy kénytelen volt tusculumi villáját hitelezőinek átengedni és élemedett aggastyán letére a legsanyarúbb szegénységben élni végső napjait. Midőn mintegy közepén állt a huszas éveknek, központja volt egy fiatal költői nemzedéknek, mely szorosán összetartva, részben honfi kötelék által is összefűzve, a biztos győzelem merészségével és élesen elutasítva a kívül állókat, tűzte ki zászlaját. Mindenekelőtt azt akarták énekelni, a mi szivökből jött, a mit átéltek, szenvedtek és éreztek: szerelmet és barátságot, gyűlöletet és megvetést is. Lævius lelketlen csengés-bongásával már jóllaktak, de a görög lantos költészet könnyed rhythmusait, melyeket részben ő vezetett be, megtartották. Az alexandriai művészet tanulékony növendékei továbbá hátat fordítottak a hosszú lélekzetű, alaktalan annalisoknak és hadi történeteknek. Mint Kallimachus és követői Homer utódaitól,

úgy irtóztak azok Ennius utánzóitól. Az alexandriaiak mintája szerint a hősmýthusból való epizódok gondos kidolgozásában, egységes kis műdarabokká való kikerekítésében ismerték fel a költői elbeszélés magasabb feladatát: nem a sok ezer verses vaskos epos, hanem a karcsú epyllion volt eszményök, mely egy mérsékelt nagyságú tekercsnél nem töltött meg többet s egyszerre volt élvezhető. A rhapsodszerű dictio szódagálya és elhasznált formulái helyett tömör, célzásokban gazdag, válogatott nyelv, tartalmas folyadék, mely persze néha annyira kivonattá sűrűsödött, hogy nem nélkülözhetette a tudós commentár világosító és ritkító levét. Ugyanazon minta szerint, a hexameteri forma mellett, az elegiait is ápolták, nem csak az epigrammban, hanem az alanyi érzés kimerítőbb, emelkedettebb kifejezésében is, úgyszintén a lágyabban hangolt, kivált erotikus tartalmú elbeszélésben. Ez új iskola hívei nagy egyetértéssel szorítkoznak a tárgyak és formák leírt körére. A mit Cato költeményei közül kiválóan becsültek, *Lydia* és *Diana* vagy *Dictynna* is e keretbe volt illeszthető. Az utóbbi kétséggkívül epyllion volt és a kretai mondatát beszélte el Minos szerelméről Britomartis nympháiránt, ki tőle üldöztetve magas szikláról a tengerbe ugrott, a halászháló felfogta és megmentette, a halászok Dictynna név alatt istennőként tisztelték, sőt Artemissal egy rangba helyezték. A mythus rövid vázlata a kallimachosi Artemishymnuszban (188 kk.) elárúlja, honnan nyerte ötletét a költő. Erotikus és személyi jellegű lehetett a valószínűleg a szerző kedveséről nevezett «Lydia» című könyv. Az *Indignatióról* is, melyben megczáfolta azt a pletykát, mintha szabados volna s elbeszélte ifjú kora történetét, föltehetjük, hogy versben volt írva.

A vergiliusi ifjúkori költemények apokryph gyűjteményé-

ben van két kéziratilag összekötött, csak újabb időben szétválasztott költemény hexameterekben az «Átkozódások» (Diræ) közös címe alatt, mely azonban csak az elsőre (a 103-ik versig) alkalmazható. Egy földbirtokos, kit a földosztások következtében a veteránok kiűztek a tengerpart közelében fekvő jószágából, határozatlan idővel később megemlékezett búcsújáról, melyet akkoriban hazájától vett, és támogatva hű Battarusától, ki nádsipon kíséri, ismétli az átkozódásokat, melyekkel elrabolt birtokát romlásnak szánta. Távoztában még egy utolsó pillantást vetve az elhagyott mezőkre, megátkozza azokat és az új birtokost, kit Lycurgusnak nevez. Semmi se tenyészszék többé rajtok, minden száradjon el, a levegő legyen dögvészes, az erdő villámtól sujtva égjen hamuvá, tűz ragadja meg a vetéseket, a szántóföldeket áraszsza el a tenger és tegye homoksivataggá a jószágot; a tenger szörnyei merüljenek fel a mélységből és terjedjenek el a vidéken. Vagy ha Neptun nem hallgatja meg őt, fordítsák vissza futásukat a folyók és áradjanak szét a mezőkön: mocsarak támadjanak a száraz talajból, nád teremjen a kalászkok helyett és a fecsegő béka daloljon a tücsök helyett. Felhőszakadások zúduljanak le a hegyekről s változtassák tavakká a mezőket, és szántás helyett halászszon ott az új birtokos. Átkot szór a viszályra, a jó polgár ellenségére. Birói ítélet nélkül számkivetve, koldusként kell elhagynia jószágát, hogy a katona megkapja a gyilkosháború jutalmát. Végül utolsó Isten-hozzád-ot mond a szeretett mezőknek és az örökké drága Lydiának, s ezzel végződik a két költemény elseje. Mert most egészen más, meglehetősen léha hangon a Lydiától való elválás szerelmi panasza következik. Ez a Lydia férjes nő volt s a költőnek titkos viszonya volt vele. A nő megváltoztatta tartózkodási helyét és a hátramaradt irigylí a mezőket, melyeken a

fájdalmasan nélkülözött nő jár most, a hol lélekzeni, mosolyogni fog, halk hangon énekelni fogja a dalokat, melyeket máskor az ő fülének dalolt. Boldogok a mezők, a hol jár vagy virágok közt bájos tagjait heverteti, és magános helyen lopva szerelméről fog beszélni. Erdők, rétek és hegyek örülni, madarak és források hallgatózni fognak, ha kedves panaszeit hallatja; de ő (a költő) ezalatt vágytól eped a távol urnő után, kinek nincs párja a földön műveltségre és szépségre nézve. Miért jutott egyedül az embernek osztályrészeül a kedvestől való elválás keserű sorsa? mivel játszották el a halandók az aranykor boldogságát? nem az istenek gyakorolták először a titkos szerelem örömeit? miért nem részesülhet bennök az ifjabb nemzedék is? oh balvégzet, oly időben születni, midőn már késő a szenvedélyre nézve.

Látjuk, hogy a két költemény helyzete és célja egészen különböző. Talán mint ellentétes darabok vannak összeállítva: ott az elűzött keserű búcsúja a visszamaradt kedvestől, itt a hátramaradt epedő panasza az önként messze költözött barátnő után; ott elátkozza a költő a mezőket, melyek jogtalan birtokos kezére jutnak, itt boldogoknak magasztalja a mezőket, hol a nélkülözött barátnő jár-ke; itt vágy nyilatkozik az aranykor után, ott a megsemmisülés és elpusztulás átkai törnek ki. A közös Lydia névből ugyanazon szerzőre lehet következtetni, stil és verstechnika is megegyeznek. A valamely helyre, dologra, személyre mondott átok népies formáját az alexandriai költőkből vette át. Ismereteseek a rhodusi Apollonius elleni átkozódások Kallimachus Ibisében. Chalkisi Euphorion átkokat (*ἀπαί*) mondott egy gonosztevőre, ki serleget lopott tőle és hűtlen barátainak, kik megcsalták a rájuk bízott pénzzel, a Chiliadokban megtorlást kívánt, habár messze időben is,

miben hosszú sor történetnek kellett fenyegető például szolgálnia. A két költemény egyúttal a bukolikus költészet első példáit nyújtja a római irodalomban. Szántóföldek és legelők, hegyek és erdők, gyümölcsfák és szőlőtőkék, marha- és kecskenyájak, a pásztor nádsípja, ének és dal: ez a mezei költemény jelenetezése, a mint Siciliában művelték. A legegyszerűbb módon, párhuzamos kettős tagokból alakul a vers, valamint a mondat; a főnév ismétlése ugyanazon vers közben vagy a következő vers elején, összeköt egymással két tagot; ez alap-motivum további kifejtésében szemközt állnak egymással egyes vagy kettős versek, symmetrikus versesoportok strophákká alakulnak, melyeket fesztelen módon refrainszerű visszhangok vagy közbetett mondások jeleznek. A naiv egyszerűség hangját egyáltalában megtartja. A szókincs korlátozása, művészietlen szóhelyezés, a leglazább mondatszerkezet, a kifejezés bizonyos keménységei: mindezeknek az igénytelen rögtönzés benyomását kell tenniök. Ide tartozik a parenthesisek használata, a természet, állatok, istenek megszólításának bizalmas formája is. A természethez való közel viszony különösen még azon ünnepies biztosítás kedvelt alakjában nyilvánul, hogy előbb megfordúlhat a természet rendje, előbb vadászhatnak juhok farkasokra, borjúk oroslánokra, előbb lehet az édes keserű, a fehér fekete, mintsem a költő megváltoztassa érzületét. Valamivel művészebb és bonyolultabb itt-ott a szerelmi panasz stílje, inkább alexandriai, mint siciliai, a mint a hexameter négytagú spondeusi befejezése is hiányzik az első költeményben (33. 47. 67.). Mindkettőben megvan a copulativ kötőszó hátrahelyezése, a mit a régibb költészetben még nem mertek tenni, s csak a cæsari időben lépett föl először (Dir. 44.) Lyd. 7.).

Scaliger tulajdonította először a két költeményt, melyet még egynek tartott, Valerius Catónak, a Lydia névből indulva ki és a Diræ-ben leírt helyzetből, mely a költő fiatalkori sorsára emlékeztetett, mely két momentum, egyesítve, elég súlyos. Miért nem lehetett volna, hogy a már érett férfiú, újból felizgatva a második triumviratus földrablásaitól (713), saját keserű tapasztalására gondolt és emlékét e költeményben rakta le, mely egyúttal kor- és szenvedéstársai panaszainak is kifejező szavakat kölcsönzött? Nem volt szükséges, hogy minden egyes vonás szorosán illett legyen a költő személyes élményeire és viszonyaira; az elátkozott jószág tengerparti fekvése valóban eltilt minden egyenes vonatkozást Cato hazájára, míg Ariminium, Nuceria, Hipponium vagy Rhegium környéke erőltetés nélkül kínálkozik. Csak a régi hangulatot akarta a szerző visszaidézni, a mint ezt különösen a refrain és ennek hangja is elég világosan jelzi. Miért ne találhatott volna helyet mindkét költemény abban a könyvben, mely «Lydia» címet viselt? És miért ne vehettek volna ki a sokat olvasott könyvből (Lydia doctorum maxima cura liber, magasztalja egy ugyanazon iskolabeli egykorú költő, Tigidas) két jellemző mutatóványt azon anthologia számára, melyben még más költői termékek is össze voltak gyűjtve Vergilius ifjúkorából? Bizonyára senki mást nem lehet találni, kinek nagyobb valószínűséggel lehetne a szerzőség tulajdonítani.

Ideje már a kevés évvel fiatalabb költőről beszélni, kinek legnagyobb részt megmaradt alkotásai a legélénkebb és legvonzóbb képét nyújtják számunkra a leírt iránynak. *C. Valerius Catullus*, a cæsari korszak legszeretetremlőbb és leglángeszűbb költői természete, Felső-Italiából származott, mint Cato. A mindkettővel közös valeriusi

törzs szélteben el volt terjedve az innenső Gallia gazdag síkságán, Catull maga Veronát, a virágzó római gyarmatot (alapíttatott 665/89-ben) nevezte hazájának. Az atyai villa Sirmio félszigeten, a Gardató gyöngyén, kedvelt tartózkodási helye maradt még az érett férfinak is. Jól előkészülve szülővárosa iskolájában (mert tekintélyes tanítók buzgón ápolták azon tájékon a grammatikai és irodalmi tudományokat), a korán kifejlett, életvidám ifjú tehetséges honfitársai irányát követte s mintegy húszéves korában (667/87-re teszik születését) Rómába mehetett, hogy művelődését befejezze és tehetségét érvényesítse. Mert a gyermekruha levetése óta (mintegy 683/71) sok verset írt a könnyebb erotikus nemben és sok tapasztalást tett azon istennő szolgálatában, ki édes keserűséget tud keverni (c. 68^a, 15.).

Róma előkelő ifjúsága közt akkoriban az élvezetvágy és léhaság aggasztó divata kapott lábra. Ivás, szeretkezés, adósságcsinálás jó modor volt az ifjú urak szemében, kiknek atyjai már Sulla elnéző vezetése alatt megismertek az ázsiai fényűzéssel és romlottsággal. Vészes varázsszal vonta magához a halvány Catilina a reményteljes Romulus-unokák csapatait, mint tapasztalatlan legénykéket a szántóvető és vidéki városokból, hogy egész csendben hadsereget neveljen a tönkrejutott emberekből a korhadt alkotmány megdöntésére. Az ifjú Catullus nyílt, egészséges természete nem volt összeesküvésekre való: hű lelkében a régi köztársaság dicsősége ragyogott, és egészen más eszmények, nem a politikai becsvágy, töltötték el barátságért és szerelemért rajongó szívét. Az irodalmárok és költők társasága, kik az Aventinen Valerius Cato körül csoportosultak, volt az, melyhez fiatal hevének egész üdeségével oda csatlakozott. Figyelmesebben körül

kell néznünk e körben, ha Catallusnak meleg, élő vértől duzzadó dalait érteni akarjuk. Itt volt földiei között egyik legrégibb barátja, a történelemben és irodalomban jártas *Cornelius Nepos*, ki, mint minden korabeli művelt ember, alkalmilag egy-egy szerelmes verset is írt. A még ismeretlen kezdő első kísérleteiben fölismerete már tehetségét, a mivel azt a dicsőséget szerezte, hogy a dalok könyvét, midőn később megjelent, neki ajánlotta. Előkelő családból való volt *Q. Cornificius*, a 688/66-ki praetor fia. Hendekasyllabákon és más erotikus tartalmú apróságokon kívül hexameteres epylliont írt Glaucus tengeri démonról, kit, a mint láttuk, a fiatal Cicero is megénekelt. A pár szó, mely e munkákból megmaradt, természetesen nem elég értékek megítélésére. Nővérétől Cornificiától szellemes epigrammokat olvastak. Ha Catallus egy ízben, betegségtől vagy gondtól nyomva, egy kis vigasztalást kér tőle, «szomorúbban mint simonidesi könyvek» (c. 38), úgy ebből nem lehet többet következtetni, mint hogy Cornificius ismerte Simonides *θρηνοι* és *ἐπικήδεια* műveit. A politikában az alkotmánypárt részén állt. Hogy Afrikát, hova Cæsar meggyilkolása után küldte a senatus, ne kelljen átadnia Octaviánnak, Sex. Pompeiushoz ment át, de saját katonái, kiket «sisakos nyulaknak» nevezett, elhagyták, és tartománya védelmében 713/41-ben elesett. Szoros összeköttetésben voltak Catallussal mindennek előtt Calvus és Cinna. Erről alább lesz szó. *C. Licinius Calvus* (szül. 672/82) fia volt a történetíró *C. Licinius Macer*nek, ki Cicerótól bevádolva a tartományban tett zsarolások miatt, kétségbeesésből öngyilkossá lett. Egy társas összejövetel alkalmával, hol majd ilyen, majd olyan mértékű versek írott rögtönzéseivel mulattak, az öt évvel ifjabb Licinius annyira elragadta élezével és ízlésével a fogékony Catallust,

hogy ez álmatlan éj után gyöngéd szerelmi nyilatkozatot írt hozzá (50). Irodalmi, valamint politikai kérdésekben testvérileg megosztották hajlamaikat és idegenkedéseiket. Calvus boldog házasságban élt, de Quintiliája korán meghalt: gyászelegiákat szentelt emlékének. Az itt kifejezett reményt, hogy talán a holtak is örömet találnak bennök, megerősíti barátjának néhány elmés distichonja (96), melyek szép bizonytságot tesznek gyöngéd részvétéről. Különben meggyőzőleg kitűnik kettejük művészeti szellemrokon-sága a kevés morzsából, mely Calvus költői hagyatékából fenmaradt. A vegyes költemények (poemata) egy gyűjteményéből tréfás hendekasyllabák származnak; egy choliambus valamely gúnykölteményből, melyben a szerző árverést tartott oly egyénekre, kiket nem szeretett. Az árverő kikiáltotta az egyeseket és személyiségek gúnyos ajánlását csatolta hozzá, így például a Horatiusból ismert Hermogenes Tigellium, ki már hazája, Sardinia által is elárulta hivatását, mint semmirevaló rabszolga (Sardus venalis). Talán Hipponax már megelőzte a sommás leszámolás e formájával, mely a cynikusoknál is kedvelt volt. Egészen a Catullusi irányhoz illik egy Glykoneus versszak két sora, hexameterek egy nászkölteményből (epithalamium) és egy «Io» című epyllionból, mely Zeus választottjának bolyongásait végső megváltásáig és Epaphus születésig adta elő. Kallimachus egy «Io megérkezése» (Ἰοῦς ἄφικεῖς) című költeményt írt.

Calvus azonban mint ügyvéd és vádló a közéletben is részt vett és mint szónok jelentékeny állást foglalt el. Ő lett az úgynevezett attikaiak legtehetségesebb vezetője, kik éles határvonalat húztak a prózai és költői kifejezés közt, s nem csak az ázsiaiak, mint Hortensius, kaczer phra-seológiáját vetették el, hanem Cicero mérsékeltebb ékes-

szólásában is korholták, hogy nagyon sokat használja Iso-
krates «kenőcsös bögréjét», dagályosnak, ábrándozónak,
sőt kicsapongónak és férfiatlannak szidalmazták, fárasztó
hosszadalmasságokat, túlságos élezhajhászást, keresett ca-
dentiákat, rómaiatlan szellemet találtak beszédeiben, és
Demosthenes vagy Aeschines helyett Lysiaszt állították fel
a valódi stil mestere és mintája gyanánt. Calvus és Brutus
Ciceróhoz írt leveleiben, melyeket még Traján korában is
sokat olvastak, vannak ez ítéletek kifejezve. Irányukat
«egészségesnek» nevezték, Cicero persze száraznak, so-
ványnak, józannak találta ez egészséget, mely legfőlebb
magánperekre alkalmas, ellenben a nagy stilű nyilvános
tárgyalásokban hatástalan. Midőn «Brutus»-át írta (708),
hogy az «attikaiakkal» tisztába hozza dolgát, Calvus már
halott volt. Cornificius is osztozott ez irányban. Ugyan-
azon évben azt írta hozzá Cicero, hogy nem régiben
«a legjobb írásmódról» szóló könyvének írásakor gyakran
gondolt arra, hogy ízlésekben kissé eltérnek egymástól, és
ironikus szerénységgel elválasztja magát a «nagy szóno-
koktól», kikhez Cornificiust is számítja. Hogy az ifjú költői
iskolával idegenül állt szemben, bizonyítja gúnyos oldal-
pillantása a «fiatalabbakra» (νεώτεροι) egy bizalmas leve-
lében 704-ből, és keserű nyilatkozata 709-ben Ennius
megvetőiről, «Euphorion utánzóiról» (cantores Euphorio-
nis). Nem mintha éppen Euphorion lett volna kizárólag vagy
csak kiválóan eszményök. Midőn a késői alexandriai mű-
vészetnek éppen egyik legélvezhetetlenebb mesterét tuk-
málta rájuk mintául, ezzel csak az új költői iskola egész-
ségtelen voltát, a távoleső mondák kiváló kedvelését, a
keresett tudományosságot, a nyomasztó és kényes tár-
gyakat, különösen a fiúszerelem bevitelét a költészetbe,
akarta egy találó szóval jelezni. Ki a sorok közt olvasni

tud, Catullusnak Ciceróhoz írt erőltetett kis hálakölteményéből (49) ki fogja érezni a kölcsönös feszültség kifejezését. A «legékesszólóbbnak Romulus unokái közt, a mennyien csak élnek és éltek és a későbbi években jövőre élni fognak», Marcus Tulliusnak (a mint ünnepélyesen megszólítja) leglekötelezettebb háláját fejezi ki Catullus, «a legrosszabb költő mindenek között, abban a fokban legrosszabb költő», a melyben «amaz a legjobb szószóló mindenek közt».

A könyelmű pajtások körében durva, kiesapongó hang uralkodott, a mint már szokásos volt e feslett kor fiatal embereinél. Igaz, hogy csak ártatlan gyermekeskedés volt, ha bor mellett és fürdőben kendőket, ruhákat, írótablákat (c. 12. 25. 33.) loptak egymástól, s Catullus nem veszi a dolgot nagyon haragosan, midőn mérges előterjesztésekkel, fenyegetésekkel, sőt szidalmakkal követeli vissza tulajdonát. Szerelmi dolgokban könnyen egymás területére tévednek: a féltékeny gyanakodó költő ekkor kiszegzi nagy ágyúit, hogy jogait védje (15). Midőn nyugtalan lakó- és alvótársának ingerkedve felajánlja magát gyóntatóul (6), akkor sem nagyon gyöngédek czélzásai és sejtelmei. Ha saját erkölcsiségét támadják meg, éles karddal védi magát (16). A szidalmazó és gúnyszavak, melyeket alkalmilag használ, a megvetett vetélytársakra mondott élezei (23. 24.) súlyosak és legénykedők s messze túlmennek az illendőség mértékén, a büntetések, melyeket haragja és bosszúja áldozatainak szán, kézzelfoghatólag durvák: de a fiatal hetvenkedő legények ily rosszillatú szóvirágait nem kell nagyon komolyan és soha sem kell szó szerint venni. Annál gyöngédebb, sőt forróbb viszont barátságának kifejezése. Mily szívből köszönti a Hispaniából hazatért Veraniust, kit háromezrezer barátjá-

nak elébe helyez! (9.) Elragadtatással fog hallgatni az érdekes elbeszélő előadásaira, melyeket az országról és lakóiról tart; nyakán csüggve akarja ajkát és szemét csókolni. Mily lágyan és mély érzéssel hangzanak a szemrehányások Alfenus ellen (30), ki valami szerelmi ügybe csalta gyanútlan barátját, és most szélnek bocsátva minden ígéretét, elvonja tőle további segítségét! Az asklepiadesi vers hullámmzó choriambusi rhythmusa különösen alkalmas viharos kedélyi felindulások kifejezésére.

A melegvérű veronai mozgalmas legényéletet él. Idővel házat szerzett a városban tekintélyes könyvtárral (68. 34) s a sabinumi és tiburi kerület határán mezei birtokot (44). A 693/61-ik év körül forró szenvedély ragadta meg a 26 éves férfit egy férjes nő iránt, ki költeményeinek tarka sorában *Lesbia* név alatt jelen meg. Biztosan be van bizonyítva, hogy valódi neve *Clodia* volt. A költő a valódi nevet hasonló tagmértékű görög névvel pótolta, mely eszményi átszellemülés átlátszó fátyolát veti a viszonyra. Mint vérmérsékletre, szellemre és ízlésre nézve Sappho egyenrangú társának kellett a barátnőnek a világ előtt megjelennie. A miként a lesbosi dalnoknőt mint költő szerette, úgy jelent meg szemében a római nő mint ez eszmény megtestesülése. Nagy valószínűséggel sejtik, hogy ama Clodia a hirhedt Clodius Pulcher erkölcstelen testvére volt. A mit külső megjelenéséről, természetéről és életmódjáról a tudósítások mondanak, összes képében úgy, mint megkapó egyes vonásaiban ráillik Catullus kedvesére. Clodius testvére imponáló szépségű volt, hatalmas, villogó szemekkel, valódi Ἡρα βοῶπις, csábító bájt gyakorolt az ifjú emberekre, kikkel házában, a Tiber melletti kertekben, a bajæi villában a legszabadabb és legbizalmasabb érintkezésben élt. Boldogtalan házasságban élván a fő-

rangú Q. Metellus Celerrel (691/63. praetor, 694/60 consul), ki jó katona, de unalmas és nem szeretetreméltó legény volt, ennek hirtelen halála után (695/59) azon szörnyű gyanúba esett, hogy a kényelmetlen férjet méreggel tette el az útból vagy legalább elnézte fivére tettét: ezért Klytæmnestrának, Medeának nevezték. Egész a fürdőszolgáig, mondák, leszáll buja bizalmasságával; sőt saját testvérével is vérfertőző viszonyban lett volna, miről nyílt piacon a legesúfosabb versek voltak forgalomban. Minden más összehasonlítási pontnál, melyek Catullus költeményeiben erőltetés nélkül feltalálhatók, döntőbb a gonosz czélzás a testvérpár bűnös szerelmére abban az epigrammában (79), mely Lesbius és Lesbia egymáshoz való gyöngédségét tárgyalja. Catullus kedvese is férjnél volt, midőn megismerte. Épen élete legizzóbb utónyarában, harmincz-harmadik évében állt, midőn a hét évvel fiatalabb költő megismerte: annál emésztőbben ragadta meg a láng, melyet a tetszés művészetében jártas asszony mesterileg tudott szítani. Épen a nehézségek ingerelték. Első félénk vallomását egy híres sapphói óda fordításába (c. 51) öltöztette: először történt, hogy latin nyelven hangoztak fel a lesbosi dalnoknő e dallamos rhythmusai, annál kiválóbb volt a hódolat, melyet római szellemrokona kapott.

Égi istenként boldog az szememben,
 Boldogabb még az istenek fölött is,
 A ki melletted ülve nézhet, hallhat
 Téged örökkön.

Oh milyen édesen nevensz! ha látom,
 Én szegény, tüstént eszemet veszítem,
 És a lélekzet elakad keblemben,
 Rám ha tekintesz.

Néma lesz nyelvem, csontomon futó tűz
 Áradoz végig, önnön csengésétől
 Zúg fülem párja, és a szemeimre
 Éji homály száll.

De hirtelen megszakítja a még félénk imádó a veszélyes
 henyeség művét s úgy látszik, mintha komor humorral
 útasítaná rendre vágyó gondolatait.

Csitt, Catullus! A henyeség megárthat,
 Léha, kéjvágyó léssz a henyeségtől ;
 A mi megdöntött sok királyt és várost,
 A henyeség volt.

A valódi befejezés kiegészítését a jól ismert eredeti
 szerint, tudniilik az elhatározást, mindent merészelné a
 hódításért, az olvasónőre bízhatja. Hogy benyomást tett,
 bizonyítják a női szív ismerője előtt a haragos szidalmak,
 melyekkel az ünnepelt nő botorul örvendező férje jelen-
 létében mindig vissza-visszatér a tolakodóra (83. 92.). Most
 Aphrodite madarára irigykedik a kedves ujján, keblén
 elfoglalt helyéért, s kedvét leli azon hitben, hogy a játé-
 kal ő is csak szíve vágyát akarja egy kissé vigasztalni (2),
 s midőn a kis kedvencz meghal, rögtön előáll a híres
 részvétdallal (3), mely kecsesen parodizálva a temetési
 ének hangját, tulajdonképen azt jelentené, hogy a meg-
 ürült helyre folyamodik. Végre egy segítő barát, Allius,
 felajánlja a szerelmeseknek házát (68, 68 kk.), melyben
 titkos összejöveteleiket tartották. (143 kk. v.) Most ujjongó
 dalok hangzanak fel, kéjlegően, telhetetlen élvezetet le-
 hellve, annál mámorosabban, mert ez élvezet titkos és
 rossz hírű (5). Alig meri persze remélni, hogy Lesbia komo-
 lyan veszi, ha férje halála után állandóvá akarja tenni
 frigyöket (109. 70.), s megjön az idő, midőn szemei még

jobban kinyílnak, hogy birtoka épen nem biztos. Szeretett testvére útközben a trójai partnál vagy ennek közelében a tengerbe veszett. Mély fájdalomtól megragadva, a költő, kevés könyvvel, egy időre visszavonult Veronába, hogy honi környezetében Kallimachus buzgó tanulmányozásával és az alexandriai elegiát utánzó saját műveivel összeszedje kedélyét. Itt kap tudósítást Manlius barátjától, hogy Lesbia Rómában nagyon is jól tudja kárpótolni magát a válásért (68^a, 26 kk.) Szoros összefüggésben e figyelmeztetéssel az Alliushoz, boldogsága megalapítójához írt felséges elegiában (68^b) benső, de fájdalmasan aggódó kifejezést ad ama boldog időre való emlékezésének. De a szakadás nagyobb lesz, Lesbia mindinkább elfordul tőle, úgy hogy a csalódott ember elszántsának látszik arra, hogy felhagyjon vele. A fájdalom, melylyel önmagát szilárdságra inti (8), a bensőség, melylyel a viszonzott szerelem «napfényes boldog napjaira» emlékszik, a lány hang, melylyel a hűtlennek szeme elé állítja jövendő elhagyottságát, mindez mutatja, mily kevésbé veszi komolyan a válást, mily szívesen vonna vissza mindent. És valóban, Lesbia még egyszer visszatér barátjához, ki túlboldogan, tárt karokkal fogadja (107). Ezen vagy más hasonló alkalommal Venusnak vidám égő áldozattul nyújtja Volusius Annaleseit (36), betöltve így a kedvesnek csintalan fogadását. Lesbia ismerte a finom szervezetű költő ingerlékenységét utolsó és utolsó előtti rangú kollégái iránt és hogy mennyire átkozta «az időnek e baját». A mint Calvus barátja a saturnaliákon ily kontár költemények gyűjteményével lepte meg és ezért őt súlyos boszszúval fenyegeti (14), úgy Lesbia is megfogadta Venusnak, hogy ha Catullus kibékül vele s megszűnik reá szórni boszszús iambusait, tűzbe dobja a legrosszabb költő legválogatottabb iratait. De egy új visszaesés következményei

gyógyíthatatlanok: ég ugyan még a szerelem szenvedélye Catullus szívében, de a tisztelet és erkölcsi hajlam oda van (72). Gyűlöl és szeret egyszerre (85. 87 + 75); egyedül tiszta lelkiismerete emeli föl, nincs többé reménye, csak a pusztító korból való felgyógyulásáért imádkozik egy megragadó elégiában (76). E célból elhagyja Rómát a 697/57-ik év tavaszán: csatlakozik C. Memmius kíséretéhez, kinek mint proprætornak Bithynia tartomány jutott. Mint a költészet kedvelője, ki mint annyi más, maga is foglalkozott költői apróságok írásával, szellemes társasággal látta el magát a helytartó a vidéki és tábori élet unalma ellen. Cinnával és más társaival Catullus, részben Nicæában (46, 5), egy vidám esztendőt élt át, habár a kevésbbé szeretetreméltó praetorral való érintkezés nem is okozott neki valami különös örömet (46, 9, 10, 11 kk.) s nem hozta be a remélt jövedelmet. Ezalatt Lesbia mindig mélyebbre süllyedt; hajdani imádója, a tehetséges szónok M. Caelius Rufus, a «négygarasos hölgy» (quadrantaria) lealázó gúnynevet adta neki, s Catullus fájdalmasan keserű sorokkal erősíti meg barátjának egy tudósítását e nő viselt dolgairól (58); épen akkor állította őt Cicero kiméletlenül pellengérre Caelius mellett mondott beszédében. E tavaszon (698/56) indult a költő hazafelé, friss utazási kedvvel tele (46). Saját vitorlás bárkájára szállt, mely pontusi hajófából készült s mely őt először a Propontison és Hellesponton át a trójai parthoz vitte: itt, a rhoeteumi hegyfoknál testvére sirján kegyes áldozatot mutatott be emlékére, s mély érzésű elégiában (101, 6 + 65, 9 — 14 + 101, 7 kk.) ad neki kifejezést. Tovább haladva dél felé, kirándulásokat tett Kisázsia híres városaiba, aztán a Cykladok mellett Rhodusba, a szónoklati és bölcsészeti tudományok ünnepeit tanyájára. Az ioniai és adriai tengeren való útát is

baj nélkül tette meg a gyors hajó, míg a Gardató partján megtalálta megérdemlett nyugalmát. A szerencsésen hazatért a segítő Dioskuroknak szentelte a kitünő hajónak bizonyult «*Bab*» egy képét s görög módra karcsú iam-busokban írt ajánlást csatolt hozzá (4). Mily jól érezte magát, hazájában a kék tó melletti otthonos családi hajlékában, kényelmes choliambusok mondják el (31), melyek az olvasóval is közlik a hosszú nyugtalanság utáni pihenés érzését. Innen több kirándulást tett fiatalokra földjére, játogatásokat tett és fogadott. Így meghívta (36) Veronába költő barátját *Caecilium*, ki Novum Comumban, a Caesartól nem rég (695/59) alapított gyarmatban élt. Ez szerzője volt egy akkor csak megkezdett költeménynek a phrygiai istenanyáról, kinek orgiaszerű tisztelete, mint látni fogjuk, Catullus mûzsáját is foglalkoztatta. Ha Caecilius, a mint várható, erotikus költeményeket is írt, úgy a gyöngéd barátnővel való ingerkedés, ki vissza akarja tartani, nagyobb jelentőséget nyer. Veronai és brixiai gonosz városi pletyka szolgáltatva egy nehezen érthető pasquill anyagát (67). Egy öreges, újonnan nősült férj higgadt vére, összekötve egy veronai fiókgyarmat valamely községi kérdésével, pajkos priapeákra (17) adott alkalmat.

Kellemtlenebbek voltak a benyomások, melyek Catullust Rómába való visszatértekor fogadták. Egy kapaszkodókból álló társaság elállta útját neki és barátainak. A tartományból nem hozta magával a megfelelő eszközöket, hogy érvényt és élvezetet szerezzen magának. Ő is adna jó ebédeket, mint mások, de erszénye pókhálóval van tele és nem adhat egyebet, mint jó illatú kenőcsöt, ez sem az övé, hanem a leányé, kivel éppen most él (13: nem Lesbia). Villája el van adósodva (26), szenvedéstársai Veranius és

Fabullus előtt, kik nem voltak szerencsésebbek Hispaniában Piso helytartójok alatt (47. 9. v. ö. 12, 14), bosszúsan panasolja el a szenvedett csalódást, de hogy humora nem fogyott el, mutatja előadása azon látogatásról, melyet a leánykánál tesz, ki oly ügyesen jégre csalja (10). Mélyebben meghatotta, a mit Lesbiáról kellett látnia és hallania. A mit Cæliusnak (58) panaszolt, megerősítve találta: előkelő és vagyonos imádók szilaj csoportja rajongja körül s ő senkitől sem tagadja meg kegyét. A «buja kocsma» ellen, melyben a czudar csöcselék orgiáit tartja, fenyegető költeményt (37) szór, kiemelve az örökké mosolygó Egnatiust, a hosszú szakállú keltát az étvágyrontó fehér fogakkal (37), kit már előbb sem állhatott ki (39). Úgy látszik, akkor követelte vissza hajdani kedvesétől még ennek kezében levő költeményeit. Lesbia léha tréfák közt vonakodott eleget tenni. Erre elszabadítja tizenegytagú verseinek egész félelmes seregét (42), nyílt utcán véteti velök körül a *moecha putidat*, tulajdonát követelve, s mivel a goromba hang nem használ, megsemmisítő ironiával így fejezi be: «tisza, dicső erényű, add vissza a füzeteket!» Lesbia mégis tett még egyszer lépéseket a kibékülésre, és pedig két szegény élősd által, kik már előbb a költő útjába kerültek (15. 21. 24.), s felingerelték gúnyját (23) és az erotikus dalok philisterszerű kritikájával haragját (16). Ugyanazon sapphói versmértékbe, melyben egykor megvallotta szerelmét, öltöztette most lemondását a nemes közvetítőkhöz (11), gúnyos pathoszszal először a tolakodó párnak személyéhez való rendületlen ragaszkodását magasztalva, hogy aztán végül kemény, visszavonhatatlan búcsúszavakat bizzon reájok a megvetett rima számára, de vérző szívvel: a hozzá való szerelmet letörte bűne, mint rét szélén a virágot, melyet az eke érintett. A vonatkozásokból, melyeket

Cæsar rajnai és britanniai hadjárataira tesz, (10. k. v.) kitűnik, hogy e szép ódát a 699/55-ik év ősze után költötte.

A politikai állapotok is oly fordulatot vettek, mely ellenére volt a szabadságszerető Catullusnak és barátainak, kik a régi Róma erőteljes méltóságán csüggték. Miután a lucai gyűlésen, 698/56 aprilisában a triumvirek megegyeztek a hivatalok kiosztására nézve a következő évtizedben, hivatalvadászok éhes falkája fogta körül farkcsóválva a hatalom birtokosait; a ki nem hódolt nekik, azt a társadalomban is félretolták (v. ö. 47). A megriasztott senatuspárt, Ciceróval élén, csak zsebében szorította össze ökleit, tehetetlenek voltak az idealista M. Porcius Cato kísérletei az omladozó alkotmány fentartására. Csak a törvényszék előtt és az irodalomban tartotta meg jogát a szabad szó. Cæsar elbizakodott és lelkiismeretlen párthívét Vatiniust az erélyes kis Calvus úgy sarokba szorította választási vesztegetés és nyílt erőszak használata miatt tartott megsemmisítő vádbeszédével, hogy a szorongatott bűnös a tárgyalás közepett felugrott és a bírákra kiáltott: «kérlek, ha ez itt ékesszóló, el kell azért engem ítélni?» És Catullus kedvtelve jegyzi fel (53) a bámulatnak egy furcsa szavát, melyet a hallgatóság közül a hatalmas beszédű apró emberkére mondtak. Maró epigrammákkal viselt elkeseredett háborút Catullus, Calvus és Furius Bibaculus társaságában, Cæsar, Pompejus és teremtményeik ellen. A hírneves hadvezérek persze elviselhettek egy-egy jó vágást: a gall diadalmeneten (707 augusztusában) a szekér mögött haladó katonák régi szokás szerint nagyon nem kétértelmű és tiszteletlen verseket daloltak a nagy Cæsarról, s azelőtt úgy, mint az után ötletektől hemzsegett a levegő, melyeket névtelen élezelők haragja vagy gonoszsága röpitett

szét. Catullus támadásai azonban nem voltak futólagos, pajkos túszerűsok, hanem becsületes harag szülöttei s az ellenség erkölcsi megsemmisítésére czéloztak. Ezek (29, 3 k. 23 miatt) már a britanniai hadjárat (699. ősze) utáni és Julia halála előtti (700. szeptember) időbe esnek. Archilochusi iambusnyíllait (29) az «egyetlen imperator» ellen irányozza, kinek ifjúkori bűnei eléggé ismereteseek voltak hajdani költői frigyársai előtt, az após és nagy veje gyöngéd egyetértése ellen, kik elpusztították a föld kerekességét, hogy teremtményeik elnyelhessék a zsákmányt, a nagy urak játszhasanak s arányaikkal más becsületes emberektől Rómában úgy, mint a tartományban még a szépnemet is elidegenítsék (41. 43.). Romulus silány ficzkóvá fajult, hogy nyugodtan nézhet ily viseletet. A legelkeseredettebb gúny főczélja a lovag Mamurra, ki Galliában szolgált Cæsar alatt, ennek kegyéből óriási vagyonhoz jutott, melyet megfelelő mértékben ismét elpazarol, a «formiæi vagyonbukott» (41, 4. 43, 5): épen most építtetett a cœliusi dombon márvány-palotát, melynek mását nem látták még Rómában. Gonoszkodó tizenegytágos versek rajzolják, mint hevernek Cæsar és Mamurra, ez utálatos kéjenczpár, vetélytársak és czimborák a nők kegyében, bizalmas közösségben az asztal mellett s mint folytatnak művelt társalgást. Hogy a semmirekellő még a Helikonra is fel akar mászni, azt gúnynyal kell megtorolni: a múzsák hirtelen vasvillákkal dobják le onnan (105). Átlátszó névváltoztatással (v. ö. 29, 13) gúnyolja ki még számos gonosz epigrammában a kicsapongó pénzes zsákot (94, 114 k.), Cæsar más kegyenceit is (54) kigúnyolja, és czélzást tesz Pompejus rossz hírű házi becsületére (113). De életúntan és reménytelenül hangzanak az iambusok (52), melyek a politikai helyzetet két vonással rajzolják: a curulis széken

ül a gugás Nonius (L. Nonius Asprenas?) és a gyűlölt Vatinius (14, 3) hamisan esküszik (Lucában biztosított) consulságára. Ámbár Cæsar élesen érezte a kíméletlen (93) költőnek nem mindig nemes támadásait, mégsem szakította meg régi vendéglátó viszonyát ennek atyjával, sőt egy látogatás alkalmát, talán 702. telén az in-nenső Galliában, arra használta, hogy bizonyára az öreg közvetítésével kiengesztelődjék a fiatal hővérrel: ez elég-tételt adott s még az nap részt vett az ebédben: Calvus is, ki mindkét hatalmasra írt szidalmazó epigrammákkal segédkezett barátjának, békét kötött a nagylelkű impera-torral, ki mihelyt értesült békülési vágyáról, először írt hozzá és kezét nyújtotta neki.

Csakhamar a kibékülés után meghalt Catullus, még fiatal korában: gyorsan lobogó tűzzel hamar fölemésztette gyöngéd természetét. Az örömben és fájdalomban gazdag szerelem Lesbia iránt, testvére halálán érzett gyásza, s a semmirevaló «Romulus-unokák» és méltatlan felkapaszkodók elleni harag, e három momentum hatott legmélyebben kedélyéletére. Súlyosan megvezekelt a forró, de erkölcstelen szerelemért. Vallomásai örömben és fájdalomban annyira magokon viselik a valóban átélt dolog bélyegét, hogy nem térhetünk ki a csábítás elől, hogy a szándékosan szétszórt célzásokat egy egészszé szöjjük, azt is kockáztatva, hogy itt-ott több költeményt, mint valóságot hozunk elő: a fővonások és a legfontosabb phasisok magoktól kiemelkednek a figyelmes szem előtt.

E mellett alárendelt jelentőségűek mulékony hajlamai, vágyai, erotikus természetű élvezetei, féltékenykedései és támadásai. Így sürgető meghívása a «hölgyecskéhez» (32), érzékeny emlékezése Mamurra vidéki, talán mantuai be-

gyes kegyencznőjére (41, 43), szemrehányása a szószegő Aufilenához Veronában (110: v. ö. 111, 100); leggyöngédebb a meg nem hallgatott versenyzés a szép Juventius kegyéért, ki eléje helyezte az éhenkórász Furiust (24. 48. 99. 81); végre az elbizakodott fenyegető és szidalmazó költemények vetélytársaihoz, mint Aureliushoz, ki el akarja tőle idegeníteni egy kedvenczét (15. 21) és Ravidushoz (Raudus? 40). Ez apró szerelmi epizódok leg-többje, a mint látszik, honi földén játszott. Erkölcsi megsemmisítésre czéloz a mérges epigrammákban Gellius (74. 78. 80. 88—91), a hűtlen barát ellen, ki őt magát üldözte (116) és Lesbiával szerelmeskedett (91). Más pasquillok Rufa (59), Rufus (69. 71: v. ö. 77), Aemilius (97), a fecsegő Vittius (? 98), a vádló Cominius (108), a «kerítő» Silo (103) ellen, fájdalom, többet nyújtanak a szennyből és bosszúvágó gonoszságból, mint az élezből. Archilochus és Hipponax és a régi komédia veszélyes mintát adtak a személyes támadásra, melynek utánzására és továbbművelésére a rómaiak nagyon is sok értelemmel és tehetséggel bírtak. A legaljasabb, legpiszkosabb pletyka a legszívesebben látott anyag volt a duzzadó szidalmazás e gyakorlataira: mennél émelyítőbb volt, annál sikerültebbnek látszott a torzkép.

Illedelmesebb, ámbár maró az irodalmi bírálat, melyet a finom Suffenus választékosan kiállított, de ízléstelen költeményein nyilván (22) és mellel a hozzá hasonlókon, egy Cæsiuson és Aquinuson gyakorol (14, 18 k.). Bizonyára mind a három a régibb iskolához tartozott: az utóbbi barátságos viszonyban volt Ciceróval, ki azonban e szerzőnek saját termékei iránti bámulatában nem igen tudott osztózni. Egy fagyos beszéde az ismert Sestiusnak, ki jobb politikai öklöző volt, mint stilista, Catullusnak

már az olvasáskor erős meghűlést okozott, melyet falusi jószágán szerencsésen kigyógyít: megbánja bűnét, hogy ama tanulmánynyal meghívást akart kiérdemelni a dözsölő lakomák egyikére, melyeket az úr adni szokott (44). Az egyérezelmű czehtársak szövetsége szorosan összetartott. A baráti múzsa termékei kecsesen és előkelően fogalmazott, meleg ajánlást s a halhatatlanságra való utalványt kapnak: így Calvus gyászelégiái elhunyt nejére Quintiliára (96), Cinna Smyrnája, kilenczéviszorgalom művészi terméke (95), Cæcilius istenanyája (35) és Cato Dictynnája, melyet Cinna (fr. 4) az utókornak ajánlott. Cornelius Nepos krónikájának is, hálából azért, hogy a tudós történetíró kedvét találta Catullus zsenge kísérleteiben, lerója a bámulat adóját (1). Mérséklettel és pathos nélkül beszél a költő munkáiról és barátjaiéről, a mennyiben a tizenegytagúak és iambusok könnyebb fajához tartoznak: semmiségek (nugæ 1), bohóságok (ineptiæ: 14^b, 24), versecskék (16, 4. 50, 4) nevet viselnek, a komolyabbak ellenben tanulmány (cogitationes 35, 5) nevet. A dicséret, melyet amazok igénybe vesznek, élcz, kellem, ízlés: erotikus és polemikus versek jó borsosak legyenek, ha tetszeni akarnak, a nélkül, hogy jogosult volna a szerző erkölcsaire való következtetés (16, 6 kk.). Az el nem ismert költőknek paraszt durvaságot és ízléstelenséget vet szemökre, termékeik mérreg, dögvész és szemét, heringtakarónak vagy még rosszabb használatra valók; a szerzők gyalázatos bűnösök. A városi műveltség (urbanitas) követelményeihez tartozott a helyes kiejtés is, a helytelen hehezetről meg lehetett ismerni a parasztot: az ifjú Arriust, kire anyjáról és ennek családjáról ragadt e gyöngöseség, egy erre vonatkozó jó élcz egész Syriáig üldözi (84).

Nagyon szeretetreméltó a melegvérű költő, ha barátja

íránt való benső vonzalmának, mint a Calvushoz intézett szerelmi vallomásban (50), valamely baráti pár boldogságában való részvételének ad kifejezést. Mily édes, mily jólelkű ironia finom illatával van eltelve a szerelmi kettős Acme és Septimius közt, kik gyöngédségük első mézes heteiben édelegnek (45, a 699/55-ik évben költötte). Valóban üdítő, mint a mosolygó napsugár, a *nászköltemény* az ifjú Manlius Torquatus és az ő Vinia Aurunculeiája (61), a derék patriciuspár számára. A glykoni versszakok versmértéki formája az aëoli költészetből van átvéve; a versszakcsoportok felosztása kettős, fiú- és leánykar közt, a szerkezet drámai haladása, valamint a refrainban a görög nász-genius felhívása is Sappho hymenæusaira emlékeztet, de a lényeges tartalom, az ünnep egymásra következő cselekményei, és a gondolatok, a szilárd becsületességű patriarchalis érzület kifejezése igazi rómaiak, habár a görög mintákra való emlékezés észrevehető a hasonlatokban és számos költői ékítésben. Önálló átültetés ez a hazai földre, új hódítás a római lantos költészet számára. Hymenæust, a helikoni múzsafit meghívja, jöjjön a lángszínű nászkendővel s az ünnepi sáfránszínű cipővel, nászdalt énekelni, táncolni, a fenyőfáklyát lobogtatni. Bemutatják neki a kedves arát, a virágzó myrtust, kit a nymphák harmattal tápláltak: a mint a borostyán átfonja a fát, úgy egyesüljön a szíve a szeretett férjjel. Felszólítja a szüzeket, hívják dallal Hymenæust, hogy annál szívesebben jöjjön, hivatalát, mint a jó Venushoz vezető, teljesíteni. Dicséretét éneklik. «Ki után vágnak inkább az emberek az égiek között? Te vezeted az ifjúhoz a leányt anyja öléből; nincs nélküled tisztos frigye, nincsenek gyermekek, kik támaszai a háznak, nincsenek férfiak, kik az ország határát oltalmazzák.» A menyasszony hazavitelére

kerül a sor. «A fáklyák lobognak, nyissátok ki a zárat, jer szűz!» De ő vonakodik és sír, bátorításra van szüksége: ekkor magasztalják előtte férje becsületességét és hűségét, a házassági boldogságot, mely reája vár. Végre jő: «Fiúk, fel a fáklyákkal, és énekeljétek a hymenæust!» Megindult az ünnepi menet a menyasszony házából a vőlegényé felé; nem hiányzanak itt a szokásos ingerkedések a férjjel, ki kilép a legények sorából. Ezekhez tisztes intések csatlakoznak a házaspár számára. Most helyben vannak: a menyasszonyt felszólítják, óvatosan lépjen át a küszöbön aranyos lábaival. Ime, oda benn várakozik már reá férje tyrusi vánkoson; a menyasszonyt, kit eddig egy nemes fiú vezetett, hívatott asszonyok a nász-szoba ágyára emelik: most már jöhet a férj. Mily szép pár! Ki mérheti meg az újházások örömét? «Legyetek boldogok és szaporodjatok, hogy ily régi ház ne maradjon gyermekek nélkül. Nyújtsa nemsokára egy kis Torquatus kezecskéit anyja öléből atyja felé és mosolyogjon rá édesen félig nyitott ajkaival; legyen hasonló Manliushoz és így arczával bizonyítsa anyja erényét: legyen büszke reá, mint Telemachus Penelopéra.» E naiv áldások után becukják a szűzek az ajtót, s rövid búcsúzó kívánsággal elhangzik a felséges dal.

Ennek ellendarabját képezi mint tiszta görög tanulmány, kiválólag Sappho eredetije után, az úgynevezett *Epithalamium* (62), ifjak és szűzek közt váltakozó dal megfelelő hexameteres versszakokban refrainnel (csak a bevezetés végén az első versszakpár után következik az ifjak egy egyedüli epodikus versszaka, valamint az egésznek végén, a mi ezek győzedelmét jelzi). Külön asztaloknál ülnek ifjak és szűzek a nász-lakomán: ekkor felszöknek az előbbie, mert meglátták az esteli csillagot, mely a

menyasszony közel megérkezését s a hymenæus idejét hirdeti. Az utóbbiak is fölemelkednek és versenyre készülnek. Mindkét rész komolyan veszi a dolgot s fél a vereségtől, de az ifjak buzgósága nyomósabban fejeződik ki a szemrehányásokban, melyeket eddigi gondatlanságuknak tesznek. A szűzek a versenydalt váddal kezdik az ellenséges Hesperus ellen, ki a leányt kiragadja anyja karjaiból; az ifjak egészen megfelelő válaszban mint a legkedvesebb csillagot magasztalják, mely az atyáktól megállapított frigyet óhajtott befejezésre vezeti. A következő strophapárban, mely meg van csonkítva, a szűzek Hesperust mint rablót és órgazdát szidják s az ifjak tréfás védelmet szegnek a vád ellen. Legszebbek a hasonlatok a harmadik párban. A leányok így dalolnak:

Mint a sövényvédett kertben felnő a virágszál,
 Messze van a legelő marhától és ekevastól,
 Szellők csókolják, a nap elteti, harmat itatja,
 Ifjak kívánják, sok lány vágyódik utána;
 Ámde mihelyt hervad, leszakítva hegyes köröm által,
 Ifjaknak nem kell, lányok nem vágnak utána:
 Így a nem érintett szüzben gyönyörét leli törzse,
 Am szentségtelenült testéből szüzi virága
 Elveszvé, ifiak s lányok nem kedvelik őt már.

«Mint a magános szőlőtőke» (így felelnek az ifjak ugyanazon versszámban és mondatképzésben), «kopár mezőn soha sem emelkedik fel s nem terem szőlőt, hanem a földön kúszik, szántóvetőktől és barmoktól észrevétlenül; ellenben, ha a szilfával párosul, ápolják és megbecsülik: úgy a szüz is, ha érintetlen marad, észrevétlenül vénül; de ha a maga idején megfelelő házasságot talált, férjének drága és atyjának nincs többé terhére.» «Ne vonakodjál

hát többé a férjtől» (így fejezik be az ifjak), «hanem fogadj szót atyádnak és anyádnak, kik őt neked adták, és gondold meg, hogy egyedül nem rendelkezhetel magadról». A természetes nézet éles realismusa győz. A stil itt is egyszerű és naiv: többnyire rövid mondat-tagok egymás mellé sorolva és egymással szembe állítva, egyszerű gondolatok és mezei képek, de fényes valósággal és éllel.

Ugyanazon rhythmusban, mint a hymenæust, kétség kívül hivatalos megbízásból, költötte a Dianához szóló hymnust (34). Itt is kettős, fiú- és leánykar van felvéve, mint hasonló czélból már Livius Andronicusnál. A tartalom régiesen egyszerű, megfelelő az istentiszteleti ének jellegének: rövid dicséret az istennőre, születésére, tulajdonságaira, mint a hegyek és erdők úrnőjére, mint a szülések segítőjére és a holdra, mint a földműves áldójára; végre imádság további oltalomért Romulus törzse számára.

Az æol lantos költészetén kívül, melynek tanulmányozása a megbeszélte mutatóványokból eléggé kitűnik, bizonyára sem Archilochus, sem Hipponax nem maradt idegen az élestollú iambusköltő előtt; Anakreon phalæceáit és priapeáit is ismerhette, habár az első serkentést ez alakok használatára az alexandriai divatos irodalom adhatta. Mert a tulajdonképeni mintát az összes költői iskola számára Kallimachus sokoldalú dolgozatai nyújtották. Hozzá csatlakozott Catullus legelőször *elegiái*-ban. Még gyakorlatlan, nehéz művészet volt, melybe fogott, hogy a tudós Battus-utódnak elegiáit lefordítsa, és nagy kegy jele, midőn egyik vagy másik e nemű munkájával egy-egy barátját megajándékozta (65, 15. 116, 1 k.). Egyik ily tanulmánya számára a «Berenice haját» (66) választotta ki,

a csillaglegendák (καταστερισμοί) egyikét, minők a Ptolemæusok udvaránál kedveltek voltak. Ptolemæus Euergetes királyi neje fogadást tett, midőn férjének csakhamar a menyegző után hadjáratot kellett vezetnie Syriába, hogy ha az győzelmesen visszatér, egy fürtjét Venus Arsinoë templomának szenteli. E fürtöt az udvari csillagász Konon fölismerte egy töle fölfedezett csillagcsoportban, és miután így a tudomány megelőzte, a költészet megerősíté a hízegő fölfedezést. Maga a fürt viszi a szót: hogy művészi, a körmondatok büszke redőzetében tova hullámzó beszédében kedvünket találjuk, éreznünk kell a pajzán gúny mellékizét, mely füszerül van az ünnepélyes pathosba vegyítve. Mindjárt a pompás bevezetés után, melyben az új csillagzat bemutatja magát, az újházas királyi pár könyben gazdag búcsúja után tett fogadásról szóló jelentését azzal vezeti be, hogy csintalanul elmélkedik a képmutató menyasszonyi könyekről. Fukar szavakkal emlékszik meg a király gyors diadalmáról és visszatéréséről; annál büszkébben, a legelőkelőbb stilben van tartva, csak a válás fájdalma által mérsékelve, saját apotheosisának ábrázolása. «Nem örömet váltam el», esküszik a fürt, «oh királyné, koponyádtól; de ki szállhat harczra a vassal?» Itt az elegikusoknál annyira kedvelt elmélkedés következik a vas hatalmáról és azoknak elátkozása, kik kártékony szerszámokká dolgozzák fel. Mint panaszkodtak a feláldozott hajfürt hátramaradt testvérei, midőn ezt a levegőn át Zephyrus oda vitte Venus ölébe, hogy azonnal az égen ragyogjon! Bármily rossz néven vehetnék új társnői, mégis nyiltan megvallja epedő honvágyát úrnője után. Mily jó dolga volt ott, mily gazdagon nyelt syriai kenőcsöt! Legalább ne mulasztanak el a boldog menyasszonyok és maga a királyné, hogy szorgalmasan áldoz-

zanak neki. De végül egész erejével tör ki a legyőzhetetlen vágy: «miért tartanak vissza a csillagok? ha ismét királyi haj lehetnék, felölem felfordúlhatna az ég». Catullus a jól sikerült fordítást a szónok és költői műkedvelő Q. Hortensius Orthalusnak ajánlotta. Az ajánlási elégia (65), egyetlen hosszú körmondatba foglalva, megemlékezik a mély gyászról, melybe a költőt testvérének nem rég történt halála döntötte, úgy hogy nem érzi magát vidám szerelmi költeményekre hangoltnak. Tehát a bithyniai út előtt készült mindkét dolgozat; ugyanakkor készült, Veronában, egy elégiapár (68^a ^b), melytől alig lehet megtagadni bizonyos eszményi összefüggést. Egy Mallius vagy Manlius nevű barátját, talán azt a Torquatust, kinek menyekzőjét a fentebb megbeszélt hymenæus ünnepelte, súlyos sorscsapás sujtotta le. Elvesztette nejét. Levélben fordult Rómából Catullushoz azon kéréssel, hogy erotikus és komolyabb költeményeinek átküldésével fölemelje és felüdítse. Ez válaszában először saját fájdalomáról tudósítja, melyet testvére halála miatt érez: vele el van temetve az egész ház (utódok reménye), megsemmisült minden kedve a költészethez és élethez. Így nincs mit adnia. Azonban felizgatva barátjának egy közlésétől, mely Lesbiája hűtlenségét adja tudtára, elmerül a szebb multra való emlékezésbe, és ama felséges elegiát költi (14—148. v.), valódi «adományát a múzsának», mely hajdani szenvedélyét és boldogtalan végzetét rajzolja. A szélesen szótt körmondatokban, a kimerítő epizódok és festői vonások gazdagságában egészen az alexandriai művészet bélyegét viseli és mégis igazán catullusi az érzés igazsága és melegsége által. A mint valamely kínálkozó hasonlatnak, valamely példának, mintegy gondolataiba merülve, utána megy és a tárgyat elveszítetni látszik, mely mégis halkan

átseng és végre ismét előlép, csaknem aggasztólag hat, a mint a költő hangulatának megfelel. A szenvedélyes vágygyal, melyet a bevezetésben rajzol, fájdalmas ellentétben áll végül a bágyadt lemondás. Szerelmének tüze akkor az Aetnához és a thermopylai forráshoz hasonlított, a könyár, melyet forró vágyában öntött, a mohos sziklák-ról lerohanó patakhoz. Benső hálával magasztalja Allius segítségét: úgy jelent meg előtte, mint mikor a sík tengeren vihartól űzött hajósoknak enyhe szelet küldenek a Dioskurok. Úrnőjének alakja, a mint akkor a ház küszöbén eléje lépett, teljes fényében visszatér szeme elé. De az istenek áldása nélkül alapították a házat, mint egykor Laodamia és Protesilaus frigye. Elmélyed e pár tragikus sorsába, melyet nem rég Lævius megénekelt, s tovább szövi a mythus fonalát. A fiatal házasság végzetes elválasztása eszébe juttatja annak alkalmát, a trójai háborút, s a boldogtalan Trója említése testvérének mindig újra megsíratott halálát; most visszatér elmélkedése Laodamiához, kitől ugyanezen Trója végtelenül szeretett férjét vette el. E szerelem árja mélységbe dönté őt, oly mélységbe, mint az a földalatti szakadék volt Arkadiában, melyet Hercules egykor kiszárított és csatornává alakított át, vagy inkább még mélyebbre; mert szerelme bensőbb volt, mint az agg nagyapáé későn született unokája és örököse iránt, vagy mint a galambé hímje iránt. Mintegy központosító körökben írja körül a merengő költő saját esetét: olyan volt Lesbia, mint Laodamia, midőn karjaiba dőlt. Most persze nem olyan, mint akkor volt, de neki sines kizárólagos joga hozzá; a frigy nem volt törvényes, csak titkos, és így meg kell magát adnia. Bágyadt megelégedés a szomorú valósággal, miután az eszményi szenvedély lángja fölemésztette magát. De a hang ismét emelkedik

az Alliushoz szóló ajánlásban (149—160). Ismét magasztalja, mint kezdetben, barátja érdemét, kinek halhatatlan hírt biztosítanak Catullus versei. Szálljon a jóra az aranykor minden áldása, szálljon reá, nejére és vendégszerető házára minden boldogság. És mivel már benne van az áldásban, emelkedettebb hangulatából végül saját kedvese számára is folyik egy gyöngéd kívánság: «messze megelőzve mindeneket, legyen boldog, a ki nekem drágább önmagamnál, az én világosságom, kinek élete édessé teszi életemet». A szerelmi költemény régi, bensőséges hangját ismét megtalálta.

Ugyanazon műmodor, mint az Alliushoz írt elégiában, csak kifejelettebben és nagyobb méretekben jelen meg a hexameteres költeményben (64), mely *Peleus és Thetis menyekzőjéről* szól. Az alexandriaiak epyllionja oly arányban áll a régibb iskola hősi vagy történeti eposáéhoz, mint egy szűk keretbe foglalt, finoman kidolgozott kabinetkép a széles ecsettel al fresco rajzolt festményhez. A művészi elbeszélési mód titkát, mely már az Odyssea költője előtt feltárult, s melynél fogva nem egyenes vonalban, az annalisták módjára, lépésről-lépésre mondják el a történet dolgokat, hanem belülről fejtik ki az anyagot, a központból alkalmas helyen térnek vissza a múltra, egyiket a másikba tolják s így az egésznek költői perspektívát adnak, ezt a modort a kallimachusi iskola biztos öntudatos törekvéssel egész a túlzásig ápolta. Ezen elv szerint s az egyes részekben mindenesetre többször támaszkodva a régibb és újabb idő görög mintáira, van kidolgozva a catullusi költemény: mily különös minta szolgált alapul az egésznek, nem lehet megmondani. Figyelemre méltó, hogy éppen a hesiodi iskola, az alexandriainak tanítója, alkotott nászkölteményeket Peleus és Thetis számára, és többször fordulnak elő,

például Euripides aulisi Iphigeniájának egy fényes kardalában a menyekzői ünnep leírásai, melyek hasonló alkalmakra tipikusakká lettek. Nem kevésbé népszerű volt Ariadne mythus, melyet pantomimikailag már Xenophon Lakomájában előadnak. Hogy Catullus gondosan kidolgozott költeménye legfőbb művészi kifejlődésének idejében készült, semmi kétséget sem szenved: talán Achilles sírja adta rá az első serkentést, midőn meglátogatta a trójai partot. Azon jelentős képpel kezdi, midőn Argo, az első hajó, áthatítja a tengert, és Nereus leányai kíváncsian felbukkannak a habokból, hogy a csodát lássák: ekkor történt, hogy Peleus és Thetis egymásba szerettek és maga Juppiter beleegyezett a nászfrigybe. Boldog faja a hősöknek, kikhez az istenek leereszkedtek! boldog Peleus, kinek maga Zeus engedte át kedvesét! A menyekzőhöz egész Thessalia oda özönlik ajándékokkal: a mezők elhagyatva állnak, a ház a legbecsesebb holmitól duzzad és ragyog. A menyasszony ágyán egy takaró pompázik, melynek csodálatos képdíszét, Ariadne történetét, leírja (50—264 v.). Látjuk az elhagyottat, a mint a parton kétségbeesetten néz Theseus elillanó hajója után; izgatottságában levetette fej- és mellkötőjét s mellkendőjét, s nem foghatja még fel, hogy nem álmodik. Jaj neki, hogy Venus szerelmet öntött bele Theseus iránt, midőn ez Gortynba jött, hogy a Minotaurussal harcra lépjen és megszabadítsa Athént az emberáldozatoktól, melyeket Androgeon halála óta évenként Cretába kellett küldenie. A költő hosszabban időzik a pilanathnál, midőn a királyi szűz, ki eddig anyja karjaiban nőtt fel, tisztán mint Eurotas myrtusai vagy az első tavasz virágai, meglátja az idegent s előbb el nem fordítja róla égő szemeit, míg legmélyebb velőjéig meg nem ragadja a láng. Valamely szerető párnak első, következményekben

gazdag találkozása oly motívum, melyet a hellenisztikus költészet előszeretettel és raffineriával ápolt: híres, Catullustól is használt mintát nyújtott Jason és Medea találkozása rhodusi Apollonius Argonautikájában. Theseus személyéről és érzelmeiről is beszélni, nem volt semmi alkalmom: hiszen minden Ariadnéban központosúl a képben. Leírja, mily gonddal és feszültséggel nézett a szörnyeteggel való veszélyes harcz elé, aztán következik Theseus dicső győzelme és visszatérése a labirinthból; röviden jelzi, mint hagyta el a szerető szűz atyját, testvérét, anyját a férfi kedvéért, és így visszatérünk Dia partjára, hol az alvót elhagyja a hűtlen férj (123). Most elbeszéli, mint hágott majd meredek hegyormokra s nézett innen a messzeségből a tengeren át, mint futott aztán a partról a hullámokba és végre mint tört ki zokogva panaszokban. E beszéd (132—201) szónoklati műrecek magában véve, s szerkezetében, valamint egyes fordulataiban világosan emlékeztet az euripidesi, következőleg az enniusi Medeára is. Keserű szemrehányások közt emlékezteti a kegyetlen áru-lót ígéreteire, jótéteményeire, melyekért most ily jutalmat nyer, ő, ki megelégedett volna, ha otthon mint cseléd szolgálhatna neki. Meggondolja, hogy mindezt az üres levegőbe beszéli. Bár soha se kötött volna ki Cretában a hűtlen! Hova forduljon? semmi kivezető út, semmi remény! de az utolsó órában felhívja az Eumenidákat, álljanak érte bosszút Theseuson. Juppiter meghallgatja átkát: elfeledteti a bűnössel, hogy kitűzze a megállapított jelt, midőn a honi révbe bevonúl. Az ősz Aegeus gyöngéd búcsúszavai-ból (215—237) megtudjuk, hogy elinduláskor fekete vitorlát adott a hajóra és meghagyta fiának, hogy szerencsés visszatérése esetében már messziről fehérrel cserélje ezt föl. Midőn most az aggastyán a fekete vitorlát pillantotta

meg várából, leugrott a szikláról és Theseus oly gyászt talált otthon, minőt ő Ariadnénak szerzett. E második epizód után ismét a képhez tér vissza az elbeszélés (249 kk.). Mialatt Ariadne gondolataiba van merülve, más felől Bacchus jő, őt keresve, szerelemre gyúlva iránta, thiasus-karával. A Mænadok euripidesi színekkel rajzolt tombolása, a dobok, réztányérok, kürtök, sípok hangversenye zajos finálét nyújt: most már kétszeresen lehet érteni, miért van a bekezdésben (61 v.) az elhagyott Ariadne egy bacchansnő márványképével összehasonlítva. Végre, mivel a szőnyeg leírása be van fejezve, ismét fölveszi a fölbeszélés fonalát. A thessaliai népség, miután eléggé legeltette szemét a leírt pompán, ismét hazatér és helyet ad az isteni nászvendégeknek. Itt jő Chiron hatalmas virágkoszorúkkal, melyek jó illattal töltik el a házat, Peneios Tempéből egész erdőre menő bükköt, borostyánt, platánt, nyárfát, cziprust hoz és elülteti mint árnyas zöld előcsarnokot a palota körül. Jön Prometheus, gyöngé nyomait viselve még bilincseinek, végül Juppiter nejével és gyermekeivel (csak Phœbus és húga maradtak otthon, mert nem kedvelték a jegyespárt). A társaság gazdagon megrakott asztal mellé ül; mialatt lakomáznak, a Párkák, biborszegélyű fehér ruhában s hófehér fejök körül rózsaszínű szalaggal, rokkáikon fonnak (e munka igen szemléltetőleg van leírva), és éneklük a nászdalt, mely egyszersmind ez ifjú házasság hírneves gyümölcsét, Achillest és jövőjét hirdeti (323—381). A refrain, mely a fonás kísérő működését jelzi, egyenetlen hosszúságú (többnyire négy, gyakran három, néha öt soros) versszakokra osztja valami látható törvény nélkül az éneket. A hős hadi tetteinek sommás jelzésén kívül (természetesen homeri célzásokkal), Polyxenának az ő sírján való feláldozását

mint nagyságának bizonyítékát is kiemeli. A dallal befejezi a költő: végül (381—407) még csak a megjegyzés következik, mely a kezdetre emlékeztet, hogy hajdan az istenek nem áttaláltak az emberek körébe lépni, de mióta az igazságosság eltűnt a földről, távol maradnak érintkezésöktől.

Elbeszélésnek alig lehet a hangulatos költeményt nevezni: nem ad elő semmi történetet, hanem egy nagy jelentőségű ünnepi eseményt rajzol elragadtatott csodálat hangján, mely fájdalmas kéjjel mélyed az eltűnt arany hőkornak, az emberek és istenek elveszett közösségének szemléletébe. Mert Ariadne epizódja is indokolja terjedelmét a fő tárgygyal való eszményi összefüggése által. Ha a halandó Peleusnak nőül lehetett vennie a halhatatlan Nereidát, viszont a herostól hűtlenül elhagyott királyleányt Semele és Zeus (szintén vegyes házasságból való) dicső fia tette nejévé. Az anachronismussal, mely Athent és Theseust az argonauta-hajózás és Achilles születése elé helyezi, nem kellett a költőnek törődnie. És a mint ez epizód hátrafelé pillant, mint ellendarabja a jegyespár erősen kötött, mert az istenektől megáldott tiszta nász boldogságának, úgy mutat előre az Achilles híreről szóló Párka-dal: ő is az áldott nemzedékhez tartozik, melyhez az istenek közel voltak. Neki magának halála után mint istennek áldoznak, még pedig a legbecsesebbet, egy viruló királyleányt: utolsó, de sötét példája a halandók és istenszülettek házasságának. A szatirikus keserűségével sorolja fel végül a költő az istenektől elhagyott emberi nem bűneit, egyenesen a jelenkor tapasztalásaiból. Annál ragyogóbban emelkedik ki ellenben az eltűnt idő. Akkoriban az istenatyja még személyesen jelent meg évi ünnepein, Liber a Parnassuson a Thyadokhoz csatlakozott, Mars, Minerva, Venus a csatában

buzdították a halandó vitézeket. A mint mindjárt kezdetben hangsúlyozza, hogy Minerva maga is épített hajót az argonautáknak, hogy halandó szemeknek adatott Nereus szép leányának megpillantása, hogy Thetis nem vetette meg az «emberi hymenæusokat»: úgy a főrészben is kedélyesen rajzolja (278 kk.) a halhatatlan nászvendégek látogatását, előbb a régi titán nemzedék képviselőit, aztán az istenatyáét családjával. És oly közel érzi magát a késő kor szülötte e körhöz, melybe lélekben beléphetett, hogy a hősöket, a boldog nemzedéket, mindjárt kezdetben üdvözli (23 kk.) és igéri, hogy gyakran fog még dalban szólni hozzájok, s aztán az egyeseket, Peleust (25), Theseust (69), Ariadnét (253), Phœbust is (299) bizalmasan megszólítja, kérdéseket intéz hozzájok (25 kk.), élénk felkiáltással bizonyítja részvétét (71, 94 kk.). Az előadás rendkívül festői, érzéki teljességű, gazdag apró, szemléltető, néha naiv vonásokban, mint pompás képekben. Nem könnyen nélkülözi a főnév leíró melléknevét. Látjuk a viharos tengert, átszelve a hajó orrától, és a tajtékzó hullámot, mely az evezőt csapkodja, a bájos Nereidákat, kik mellökig kiemelkednek a habokból; látjuk a vinczellért a szőlőhegyen, a kertészt, az ekevonó bikát (39 kk.). Kimerítőbb (Kallimachos után) az elbukó Minotaurus összehasonlítása a hatalmas tölgy vagy fenyő ledőltségével, melyeket a vihar gyökerestül kitép a hegyen (105 kk.). Különösen szép a néző tömeg lassanként való szétmenetele, összehasonlítva tengerhullámok mozgásával napkeltekor: előbb a tavaszi szellő halk lehellete és könnyű locsogás, aztán az emelkedő széllel szaporodnak a hullámok és bibor fényben ragyognak (269 kk.). A kifejezés naiv egyszerűsége teljesen dagadó körmondatokkal váltakozik. Mindjárt a bekezdés méltóságos tengerhullámként hömpölyög tova. Az idylli rajznak rövid,

egyenletesen egymás mellett futó mondatok sajátjai. Két vagy három egymásra következő, befejezett tartalmú verset vagy egymást követő körmondatokat is (387—396) szeret ugyanazon visszatérő szóval bevezetni, és ez anaphorával szónoklati hatással emeli ki az így összekötött verscsoportot; s e parallelismus rövidebb tagoknál is föllép. A görög nevek és mythologiai ékítés halmozása emeli a nyelv és versek fényét és hangzatosságát.

Talán ázsiai útja ösztönözte a figyelemreméltó galliambusi költeményre, mely *Attis*-ről szól (c. 63): mert Phrygiát, az istenanya hazáját, egyenlőnek veszi Bithyniával (46, 4), és a trójai Ida hegységre helyezi a cselekvényt. Régtől fogva megemlékezett a görög költészet Cybele orgiáiról, föltötte hatásosan Euripides kardalaiban. De csak Hermesianax, Philetas tanítványa beszélte el a mythust alapítójokról, a phryg Attisről, és a «nagy anyáról» szóló költemények, ioniai tetrameterekben a jellemző megtöréssel (az úgynevezett galliambusokkal) kedveltek voltak az alexandriaiaknál: névszerint Kallimachus is e metrumban ünnepelte a gallusokat. Ily mintákhoz csatlakozhatott a Catullustól magasztalt (35, 13, 17 k.) költemény barátjától Cæciliustól, mely valószínűleg megelőzte az övét. A Cybele-papok vad lelkesedésének élő szemlélete megszokott volt a rómaiaknál, mióta bevitték hozzájuk a barbár istentiszteletet a második pún háború idejében. Lucretius leírja az ünnepet (II. 600) és Varro szatiráiban ostromozza a visszaélést. Catullus költeménye sem nem elbeszélés, sem nem hymnus, hanem hangulatkép: földolog a helyzetek festése és a beszédek, a történetet és a hős személyiségét ismeretesnek tételje föl. Attis a tengeren át Phrygiába hajózott és az istennő berkébe lép: szent dühtől megragadva megfosztja magát férfiasságától, felkapja a dobát és felhívást énekel

(12—26) társaihoz, kik ugyanezt tették magokkal (Gallæ nevet viselnek, mint egy névtelen görög versben). Vonul-janak vele együtt úrnőjük templomába s vegyenek részt ünnepében. A szilaj lelkesültségű csapat lélekzetvétel nélkül fut vezetése alatt Ida hegye felé: fáradtan érkeznek meg, elnyomja őket az álom. Reggel Attis kijózanodva ébred föl és megismeri, mit tett. Sírva, a tengeren át hazája felé pillantva, kesereg eddigi boldogságának önközta veszteségén (50—73). Hazáját elhagyta, mint szökevény rabszolga, hogy az erdő állatai közt tanyázzék. Nélkülöznie kell ezentúl barátjait és szüleit, a piacot és a palastrát. Ő volt a gymnasium virága, ünnepelt növendéke: küszöbét versengők ostromolták, házát koszorúk ékesítették, ha reggel fölkelte ágyáról. És most mily változás! keserűen megbánja most tettét. Cybele meghallja ezt: kioldja egyik orosz-lán-ját igájából és elküldi, hogy az elpártolót visszariasztsza az erdőbe (beszéde 78—83). Az orosz-lán a tengerparton találja a gyöngéd Attist és ismét a berekbe kergeti, hol ettől fogva örökkön az istennőnek szolgál (90). «Oh nagy istennő!» így fejezi be a költő, «ővj meg őrvjögésedtől!» A görög eredeti utánzása legvilágosabban a panaszkodó beszéd helyszínezéséből tűnik ki, melyben Attis epedve gondol hazájára (különösen 64. v.), valamint az álomisten nejének, Pasitheának tudós szerepeltetéséből (43 v.). A költemény varázsa (daczára visszataszító alapjának) azon csodás lendületben áll, melylyel a magányos, magasztos és vad hegyi természetnek az emberi kedélyre való démoni hatását érezteti. A tengerparti erdő mély árnyéka, a hófedte Ida, a vadállatok barlangjai, az ordító orosz-lán, mely át-tör a sűrűségeen — e nagyszerű tájkép áll ellentétben a hel-len város műveltségével, melyet a gyöngéd ephebus el-hagyott. Mily tomboló élet van ama rejtelmes berekben:

réztányér és dobpergés, a rikitó síp, a borostyán-koszorúza Maenadok üvöltése, kik mint a vihar rohannak tova! Az előadás tele van ragyogó színekkel, például a hajnal pirkadása: mint tekint végig az arany arcú napisten sűgárgzó szemekkel a fehér levegőn, a kemény földön, a szilaj tengeren s mint riasztja el fürge paripáival az éj árnyait (39—41). Lázás izgatottság heves szívdobogással valami hullámszerűséget ad a stílusnak; visszatérnek az anaphorás, párhuzamos mondatok és tagok sorai; erős pathos, mely azonban nőies s itt-ott szándékosan egész az elpuhultságig megy, uralkodik a hangon. A végül kifejezett rövid mentséggel megszabadítja magát a költő a viziótól, mely elfogta volt képzeletét.

Ez átnézettel kimerítettük lényeges tartalmát a catullusi daloskönyvnek, a mint előttünk fekszik. De Cæsius Bassus és Terentianus Maurus a megmaradtakon kívül (17) még más költeményeket is olvastak priaposi versmértékben és megfelelő tartalommal. Úgy látszik, a régiek előtt külön csoportokban feküdt e költői hagyatéka: hendekasyllabusok, galliambusok, epithalamium stb.; a Lesbia-dalokat Martial a *passer* közös név alatt foglalja egybe, de az ily idézetek csalhatnak is. Abban is kételkedni lehet, vajjon a «csinos könyvecskének» Cornelius Neposhoz szóló ajánlása egész gyűjteményünkre vonatkozik-e? Mindenesetre némely költeményből csak apró töredékeket nyújtott (2^b. 14^b. 54^a. 58^b.) már az elveszett egyetlen okmány, a veronai kézirat is; a catullusi költeményeknek tehát csonka kiadása van előttünk, mely ismeretlen kéztől és határozatlan időben készült. Az elrendezés elve nagyban és egészben világos. Az első csoport (c. 1—60) magában foglal minden iambust (trimeter, tetrameter, skazonok) és hendekasyllabust a néhány kisebb æoli rhythmusú költemény mellett (sapphói mérték

11. 51, priaposi 17, asklepiadesi 30, glykoni strophák 34). Következik a két nászsköltemény, átmenetet képezve a görög minta szerinti galliambusi és hexameteres nagyobb költeményekhez, erre az elégiák (65—68), befejezésül eredeti epigrammok distichonokban (csak 76-nak van elégiai hangja és terjedelme). Az egyesekben a változatosság elve uralkodik, de úgy hogy az összetartozók közel állnak egymáshoz, néha csak egy szám választja el. Valamely jelentős vers ismétlése vagy célzás egymásra vonatkoztat rokon költeményeket. Hendekasyllabusokban és skazonokban Lævius megelőzte; az előbbi kedvelt versmértéke volt az egész iskolának, glykoni verseket épen nászskölteményekben Calvus és Tigidas is használtak; iambusi trimetereket és tetrametereket görög törvény szerint, szintűgy galliambusokat Varro is alkotott, ki a rhythmusi formák sokoldalúságában a legtöbbeket fölűlmúlja. De az æoli lantos költészet nemes rhythmusai, az asklepiadi vers, melyet Sappho dalainak második könyve számára választott, és a sapphói versszak Horatius előtt csak Catullusnál található. A hexameterek gazdagok spondeusokban, különös fűszerül alexandriai minta szerint nem ritkán az ötödik lábon, leggyakrabban a 64-ik költeményben és itt egy ízben (78—80 v.) még három egymásra következő versben is. A pentametervég a szavak terjedelmére nézve nagyobb szabadsággal van képezve, mint a későbbieknél. Az elisiók gyakoribbak és keményebbek. Sappho eljárása szerint az asklepiadesi költemény (30) distichonok szerint van szerkesztve; a glykoni ötsoros versszakokban (61) a három első tagot a két utolsótól a folytonosság megszakítása választja el. A hangalakzatokat, alliteratiót, assonantiát s más effélék alkalmas esetekben használ. Félreismerhetetlen a symmetriai szerkezet a kecses szerelmi beszélgetésben (45); és

még gyakrabban fordul elő költeményekben vagy lyrai hangulatú részletekben (5. 8), csaknem szükségkép egyenletesen kidolgozva. Gyakran zárul be a költemény a kezdő verssel (16. 36. 52. 57), ugyanaz vagy kevéssé megváltoztatott vers refrainszerűleg visszatér ugyanazon költeményben (8, 3 = 8; 11 ~ 19. 29, 5 = 9; 2 ~ 10. 42, 11 k. = 19 k. ~ 24). Mint a tartalom és az összes műirány, úgy a nyelv is nagyon különbözik az iambikus és logaédikus költeményekben és az epigrammákban attól, mely az alexandriai elégiákban, a galliambusokban és az epyllionban uralkodik. Amott a római társalgási nyelv egyszerűsége és szabatos élessége, melyhez itt-ott még egy archaizmus tapad; közönséges kifejezéseket, melyek a dolgot jelzik, oly kevéssé kerül, mint az epigrammákban; nincs semmi elpalástoló körülírás. A kedélyesen bizalmas hang különösen a hízeltő, nyájaskodó, gúnyos kicsinyítő formák bőséges használatában nyilatkozik, melyeket a komédia is annyira szeret. A másik csoportnak előkelő, néha magas pathosú, különösen festői stílje van: a költő úszik itt a leíró, gyakran összetett melléknevekben, melyeket részben (mint Lucretius) az enniusi eposból és a tragédiából kölcsönöz, részben maga képez. A régibb költészet más nyelvkincsét és formáit is felhasználja, hol régies színezéssel akar hatni; a görög múzsa tanítványának azonban nemcsak a görög tulajdonnevek és kölcsönszavak bőséges használatával vallja magát, hanem görögösködő hajlítású és képzési formák alkalmazásával is. A két műfaj közt közepén állnak a személyi tartalmú epigrammák: itt a nyelv együtt emelkedik az érzelem magasabb hangjával. Különbözik nem legcsekélyebb nyilvánulása Catullus nagy költői tehetségének épen stíljének simulékonyasága és hangjainak gazdag lajtorjája: gyermeki naivitás, kecses

játszi csevegés, kedélyes melegség, hangosan ujjongó öröm és benső fájdalom, szeretet és gyűlölet, gyöngéd hízelt és bosszús fenyegetés, ártatlan tréfa és keserű gúny vegyül egybe költeményeiben, melyek lelki életét tükrözik vissza. Mindig természetes, igaz, kifejező. Képeket takarékosan használ, csak a Coloniához írt pajkos priapiákban halmozza össze, melyek tele vannak a bamba férj hasonlataival: olyan, mint a kétéves gyermek, ki atyja ringató karjain alszik; mint a levágott fatuskó, mely az árokban fekszik; meg kell kísérelni, vajjon képes-e a mocsárban hátrahagyni álmittas érzékét, mint az öszvér patkóit; kedvese azonban étvágygerjesztőbb, mint a gyöngéd gödölye, gondosabban kellene özizni, mint a sötétfekete szőlőt. Épen így halmozza a tolvaj Thallushoz írt fenyegető költemény (25) a gúnyos hyperbolákat. A kedély természetes retorikája kívánja jogát, nincs semmi kiokoskodott ellentét, az észnek más józan ingerlő eszközei sem tolják fel magokat.

Így valódi költői természetet szeretünk Catullusban: közepette áll az életnek, és a múzsa megadta neki, kimondani a mit szeret és szenved. Gondolatvilágának és szellemi törekvéseinek terjedelme nem volt tág: bölcsészet és tudomány nem betegítették meg. A tettnek sem volt embere: magának és barátainak élt, a szépségnek hódolt, és ha nem is szeplőtlen tiszta, de őszinte és hű lélek vallomásait hagyta hátra. Mint ifjú alak él a halhatatlanok között, az ifjúság előnyeivel és hiányaival. Az utóbbiakat korának mértéke szerint kell megítélni és nem verseinek filiszteres magyarázatával, mit maga is határozottan elutasít.

Calvuson kívül senki sem állt hozzá személyesen és irodalmilag oly közel, mint a már említett *C. Helvius*

Cinna. Valószínűleg földiek is voltak: legalább Cinna időnként az Alpesek lábánál a cenomanok vidékén tartózkodott és Brixia fővárosban el volt terjedve a gens Helvia. Ha Catullus a leánykával tartott fogós beszélgetésben (10) sodalisának mondja őt, arra gondolhatott, hogy Bithyniában egy sátorban laktak. Hazatértök után mindketten egy ideig Felső-Itáliában tartózkodtak: Cinna akkoriban hendekasyllabusokban, melyekből két sor fennmaradt, megemlítette, mily vidáman kocsikázik ott barátjainál és rokonainál. Ő is írt élcezes choliambusokat, erotikus költeményeket és epigrammokat, melyeket egy megvetője Gelliusnál ízetleneknek (inlepidá) talál. Egy catullusi vers (113, 699/55-ből), gonosz támadással Pompejus neje ellen, Cinnához intézi a szót: ez tehát a politikában is elv-, sőt tán harcztársa volt. Mint Valerius Cato hű követője, valószínűleg tanítványa is, epigrammában ünnepelte ennek Dictynnáját. Egy barátjának Bithyniából Aratos Diosemeiájának mályva-kéziratát hozta magával s az ajándékot ékes distichonokkal kísérte. Lehetséges, hogy ott (697) írta a hexameteres úti kézikönyvet az ifjú Asinius Pollio használatára. Az előkelő ifjú, ki kevésbbé finom testvérével együtt Catullus társaságában forgolódott (3. 12), körülbelül 698-ban kezdette meg tanulmányútját Görögországba és Ázsiába. Tudós útmutatók verses kidolgozása, melyek az érintendő helyeket és tájakat látnivalóikkal s a talán hozzájuk csatolt legendákkal együtt adott alkalommal valamely személyesen közelálló utazó használatára leírták, kivánatos és megfelelő tárgy volt alexandriai tollak számára. Alkalom volt itt arra, hogy tudományosságot kellemesen összekössenek országok és népek leírásával és epizódyszerű elbeszéléssel, és így ismerjük épen a már említett bithyniai Partheniost, kinek a rómaiak egykorú költészetére

gyakorolt jelentékeny befolyásáról még közelebbről lesz szó, mint egy ily propemptikon szerzőjét, mely lehet hogy Cinnának is mintául szolgált. Brundusiumból Coreyrába, innen tovább Actiumba a görög part hosszában és az ország belsejébe követte az útát. A tartalom elég jelentékeny volt, hogy a tudós Hyginusnak anyagot nyújtson commentár-ra. De Cinna életének sajátképi műve a kilencz évi műszorgalommal megfontoltan és fáradságosan kifaragott hexameteres epyllion «*Smyrna*» volt, mely a cyprusi királyleány Smyrna atyjához való természetellenes szerelmét beszélte el s végül fává való változását, mely a tizedik hónapban Adonist szülte. A mondát már Panyasis is feldolgozta, valószínűleg az ioniai történetekről írt nagy elégiai munkájában. Miután a kínos tárgy az Euripides utáni színpadra is útát talált, valamely tudós alexandriai novel-lai ábrázolást szentelhetett neki, mely Cinnának mintául szolgálhatott. Egy nyom arra vezet, hogy Partheniusnál előfordult: ennek «átalakulásaiban» a legjobb alkalom kínálkozott rá. Cinna kevés fenmaradt verse világosan Catullus stíljére emlékeztet, ki büszkén állítja szembe a becses miniatur műdarabbal egy Volusius szélesnyomú Annaleseit (v. ö. c. 36) és még késő időkben is szorgalmas olvasókat jósol neki. De a czélzásokkal túlságosan megborsolt költemény szívesen látott falat volt ugyan az egykorú grammatikus, a tarentumi L. Crassitius számára, hogy terjedelmes commentárban beható tudományát ragyogtassa, azonban már akkor sem hiányoztak, kik gúnyosan megvetették e fáradozást, és a tanulatlan Martialis szabatos kifejezést adott az elfogulatlan közönség hangjának azon kívánsággal, bár tetszenének ugyan versei a philologoknak, de a philologok segítsége nélkül. Az ifjú Vergilius előtt a művészies költő nehezen elérhető min-

tának tűnt fel: nehezen nevezte volna meg Varius mellett, míg Catullusról és Calvusról sehol sem emlékszik meg, ha Cinna nem lett volna még akkor (714 vagy 715) az élők között. Valószínű marad tehát, hogy Plutarchos tévedett, midőn a Cæsar temetésén (710) a tömegtől megölt Cinnát a költőnek adta ki: egyedül ő mondja ennek; a többi forrás megengedi a természetesebb föltevést, hogy Cornelius Cinna, az összeesküvő, esett áldozatul a nép bosszújának.

Ugyanazon iskolában művelődött s az egyik oldal felé teljesen irányához hajlott *M. Furius Bibaculus*. Ő is az innenső Galliából származott: Cremonában született. De költeményei a könnyebb műfaj határai közt maradtak: tréfás, ingerkedő és csúfolódó tizenegytagúak, iambusok, anakreonték, epigrammák hexameterekben vagy elégiai distichonokban, voltak az ő tere. Tudós tanulmányokról és műdarabokról oly kevéssé akart tudni, hogy ezeket egyenesen kigúnyolta s ezzel nyílt ellentétbe jött társaival. Tőle származhattak a gúnyos distichonok Cinna Smyrnájáról, mely csak a nevezett grammatikusnak akarja feltárni bensejét és a tanulatlanok kérését visszaútasítja. Célzatban és hangban megfelelnek az élczes, de csaknem gonoszlelkű tizenegytagúaknak az érdemes Valerius Cato ellen, kinek szegénységét oly módon csúfolják, hogy látni lehet, mily kevésre becsüli a szerző annak híres iskolai bölcsességét. «Csodálkoztunk», mondja, «hogy a hasonlíthatatlan tanító, a grammatikusok feje, a legjobb költő, minden kérdést meg tud oldani, csak egy nevet (a hitelező adóskönyvében) nem tud elintézni: itt van Zenodotos szelleme, itt van Crates feje!» Az iskolai pedáns mulékony hírére utal az iambusi trimeter is, mely az egykor oly tekintélyes tanító Orbilius gyöngé emlékezését és feledésbe

merülését emeli ki. E tréfák csak 730/24 és 740/14 között keletkezhettek, mert föltételezik Cato legmagasabb aggkorát, valamint Orbiliusét (szül. 640/114), ki csaknem száz évet élt. Ha tehát Furius, mint Hieronymus állítja, már 651/103-ban született volna, úgy azon időben már szintén legalább nyolczvan évesnek kellett volna lennie. De versei oly éles szellemről, oly hetyke, hideg életről tanúskodnak, hogy csak ifjabb ember művei lehetnek, ki még ereje teljességében érzi magát. Következőleg Hieronymus tévedett és a cremonait fölcsérélte egy névrokonával, a régi iskolából való antiumi Furiussal, mely tévedés bebizonyíthatólag többször is megesett rajta.

A politikában Furius karöltve haladt Calvussal és Catullussal. Szintén írt keserű epigrammákat nemcsak Cæsarra, hanem Octavianra is, tehát nem békült ki az előbbivel, de ennek örököse sem támadta meg. Mint gondolkoztak Augustus körében az efajta elégedetlenekről, mutatja Messala Corvinus előkelő kijelentése, hogy semmi köze egy Furius Bibaculushoz, sem Tigidashoz vagy az iskolamester Catóhoz.

A gonosz pasquill-író igazzá tehette nevét mint vidám kocsmai pajtás. Valószínűleg egy prózai könyvnek, az «Éjjeli tanulmányoknak» (Lucubratio), melyben többek közt cicerói élczek voltak följegyezve, czímét is gúnyos kettős értelemben kell venni: éji virasztás gyümölcse volt, de az nem a tanuló lámpa, hanem a pohár mellett történt. Figyelemreméltó marad, hogy Catullus sehol sem említi meg szellemes földijét és párthívét, mert a száraz koplaló Furius, kit leföző gúnynyal vesz többször elő (11. 16. 23. 24. 26), legfőlebb az annalista lehetett, semmi esetre sem e vidám világfi. Valószínűleg épen úgy az évek különbsége, mint irányuk és természetük különfélesége

akadályozhatta vagy zavarhatta meg a szorosabb közösséget.

A leírt körtől külön élt *P. Terentius Varro*. És mégis úgyszólván kézzelfoghatólag, habár kissé későn, megtörtént benne a régi iskolából az újba való átmenet. A narbói Gallia Atax nevű falujában születvén, ő az első római költő, kinek bölceje a Pón és az Alpeseiken túl ringott. Az enniusi költészet hagyományaiban növén fel, melyet az ott virágzó iskolákban ápoltak, több könyvből álló hexameteres eposban (*bellum Sequanicum*) írta le Julius Cæsarnak 702/52-ben Vercingetorix ellen viselt háborúját, tehát az egykorú nemzeti történet egy jelentékeny fejezetét, melyet maga átélt s valószínűleg legközelebből részvétellel kísért. Szatirái is, melyeknek semmi sikerök sem volt, írói működésének e korábbi időszakába eshetnek. Csak életének 35-ik évében (672/82-ben született) tölté be a törekvő ember műveltségének hézagát, mely tehetségének kifejtését akadályozta: csak most tanult meg görögül, de annál nagyobb buzgalommal; s mint korábban a többi *docti*, az alexandriai mesterek tanulmányozásához fordult. Ennek első érett gyümölcse rhodusi Apollonius Argonautikájának átdolgozása lehetett. Jellemző, hogy épen e költeményt választotta, mely maga még rokon volt az ó-görög epossal s melyet Kallimachus elvetett, mint elszakadást iskolájának művészi elveitől. Ennius hajdani követőjét épen a szélesebb anyag és előadás vonzotta. Mintegy húsz egészen fenmaradt vers megközelítő fogalmat nyújt a munka értékéről és lényegéről. Erős és jól szerkesztett verselést és oly stílt mutatnak, mely Ennius velőjén táplálkozott és keménységeit elkerüli. Az eredetit részben fölülmulja a kifejezés tömörsége és a hangulatos színezés. Hasonlítsuk össze a Vergiliustól használt két verset: desi-

erant latrare canes urbesque silebant: Omnia noctis erant, placida composita quiete. (Apollonius: οὐδὲ κυνῶν ὕλακχῃ ἔτ' ἀνά πτόλιν, οὐ θρόος ἦεν Ἥχῃεις · σιγῇ δὲ μελαινομένην ἔχεν ὄρφνην.) Ha Ovidius a második vers utolsó felét elvetette úgy épen a rhetor-iskola hatását árulja el, mely nagyon is sokat tartott a kihegyezett rövidségre, míg az éji nyugalom képét sokkal szemléltetőbben tünteti fel Varro teljes hangzású mondása. Nem tartotta méltatlannak, Ennius szép fordulatait, sőt egész verseit is átvenni, mint később ismét Vergilius tőle. A költemény (Argonautæ czímmel) még az ovidiusi korban is klasszikus remekmű számba ment. Továbbá az alexandriaiak földrajzi és cosmologiai költeményei vonzották e költő komoly természetét. Szintén hexameterekben *Cosmographiát* írt, valószínűleg négy könyvben, melyben az égi testekről, a sphaerák összhangjáról és az öt zonáról szóló általános rész után a föld helyzetét, egyes részeit, Európát, Ázsiát, Afrikát, külön könyvekben tárgyalta és pedig úgy, hogy nem csak a chorographiára volt tekintettel, hanem például az egyes országok fontos termékeit is felsorolta. E tartalom miatt az öreg Plinius felhasználta e munkát földrajzi könyveiben. A görög mintáról csak sejtelmeink lehetnek. Az általános rész számára Eratosthenes Hermese használható anyagot nyújtott, de egész szerkezetében leghasonlóbbnak látszik az ephesusi rhetor Alexander egy hexameteres munkája, melynek czíme ismeretlen. Aratos Diosemeiájának tanulmányát Varro egy úti naptár-félében, az Ephemerisben értékesítette. Néhány fordítási mutatóvány, melyek az időjelekre vonatkoznak, épen úgy, mint a *Cosmographia* fennmaradt töredékei, kellemes és világosan folyó stíle mutatnak. Végre Ovidius és Propertius magasztalva említik szerelmi elegiáit egy leányhoz, kinek költői neve Leuca-

dia, mint Catullus Lesbiája, Sapphóra emlékeztet. Ezek később keletkeztek, mint az «Argonauták».

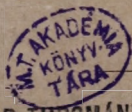
Lucretius és Catullus mellett, és pedig első helyen említi Varrót Velleius, mint egyikét a cicerói korszak legjelentékenyebb költőinek. Hatása az utódokra, mint Vergiliusra, kétségen kívül áll. Mily nagyra becsülték saját kortársai, kivel állt közülök összeköttetésben, hogyan és meddig élt Rómában, fájdalom, nem tudjuk.

BETÜRENDES TARTALOM-JEGYZÉK.

L. Abuccius 289.	Attis 406.
L. Accius 212 kl., 231, 282, 321 kl., 348, 352.	Aulularia 110.
Adelphoe (<i>Testvérek</i> . Ter.) 181 kl.	Axamenta 4.
Clodius Aesopus 238.	Bacchides 112.
Afranius 245 kl.	L. Cornelius Balbus 232.
Akrostichon 58.	Berenice haja 397.
A. Postumius Albinus 60.	Bimarcus 305.
T. Albucius 327.	Brutus 231.
Amphitruo 105.	Bukolikus költészet 374.
Andria 159.	Cæcilius, Catullus barátja 386.
Livius Andronicus 16 kl.	Statius Cæcilius 152 kl.
M. Pompilius Andronicus 50.	C. Julius Cæsar 228, 325.
Annales 37 kl.	Caesius 391.
Antiopa 208.	C. Licinius Calvus 378 kl., 382 kl.
Aquilius 196.	Canticumok 135 kl.
Aquinus 391.	Cantores Euphorionis 379.
Arvalis-dal 4.	Captivi 123.
Asinaria 119.	Carmen 5, 20.
Asztali dalok 7.	mala Carmina 9.
Atalanta 209.	Carmen Nelei 20.
Atellana (Campaniai bohózat) 249 kl.	Carmen Priami 20.
Atilius 192, 200 kl.	Casina 120.
T. Quinctius Atta 244, 350.	M. Porcius Cato Censorius 15, 52.
Attikusok 379.	P. Valerius Cato 370 kl., 414.
Attikai-római vigjáték (Fabula palliata) 67 kl.	C. Valerius Catullus 375 kl.
	Catullus stilusa 410.
	Catullus és Lesbia 385 kl., 402 kl.
	Choliambus 364.

- Chryses 205.
 M. Tullius Cicero 325, 352, 356
 kl. 379.
 Quintus Tullius Cicero 227.
 C. Helvius Cinna 412 kl.
 Appius Claudius 14.
 Collegium poetarum 21.
 Comicus stíl 138 kl.
 Cornificia 377.
 Q. Cornificius 377, 379.
 Curculio 114.
 Cynikus irodalom 292.
 Dalok könyve 409.
 Decius 231.
 Diphilus, színész 239.
 Diræ 372, 374.
 Dráma 62 kl.
 Dulorestes 204.
 Egnatius 328.
 Elogium 58. Elegiai distichonok
 348 kl. Elegia 371, 396 kl.
 Q. Ennius 30 kl., 67, 214, 348.
 Epicharmus 53.
 Epidicus 117.
 Epigonok 192 kl.
 Epigrammák 350. Politikai epi-
 grammák 388.
 Epithalamium 394 kl.
 Epos 27.
 Epyllion 371, 400.
 Euhemerus 54.
 Eumenides 302.
 Eunuchus 171.
 Exodium 253, 262.
 metrikus Feliratok 12, 58,
 348 kl.
 Fescenninek (versus fescennini) 8.
 A. Furius 355, 415.
 Furius Bibaculus 414.
 Gerontodidakalos 307.
 Görög minták 149 kl.
 Graecomania 283.
 Grassatores (vándorló éneke-
 sek) 8.
 Gúnydalok 9.
 Halott-síratás 7.
 Hautontimorumenos 165.
 Hecura 163.
 Heduphagetica 55.
 Hermione 206.
 Hetærák 79.
 dactylikus Hexameterek 13, 39,
 49, 55, 349.
 Hostius 356.
 Idyll 369.
 Indigitamenta 3.
 Iliona 204.
 Istriones 12.
 Jelmezek 66.
 Jóslatok 13.
 Julius 225 kl.
 Juventius 193.
 Kar 234 kl.
 Komédiák 25.
 Komikai fogások 139.
 Kritika (irodalmi) 391.
 D. Laberius 262 kl.
 Lævius 365 kl.
 Pompeius Lenæus 288.
 Lesbia 381 kl.
 Leucadia 198.
 Licinius Imbrex 193.
 Licinius Tegula 193.
 Porcius Licinus 323, 350.
 C. Lucilius 273 kl., 287.
 T. Lucretius Carus 328 kl.
 ludus, ludius, ludio 10.
 L. Lent. Lupus 285.
 Luscius Lanuvinus 189.
 Q. Lutatius Catulus 351.
 Lydia 373, 374.
 Lydiaiak 10.
 Manilius 352.
 Manius 309.
 Mamurra 389.
 carmina Marciana 14.
 Cn. Matius 364.
 Medus 209.
 Meleager 220.
 Memmius 331, 385.
 Menæchmi 107.
 Menippói szatíra 293, 311 kl.
 Mercator 120.
 Mimus 261 kl.
 Mostellaria 122.
 Nænia 7.

- Cn. Nævius 21 kl., 251.
 Nászdal 393.
 Cornelius Nepos 377.
 Sevius Nicanor 288.
 Ninnius Crassus 363.
 Niptra 207.
 Novius 252.
 Odysia 17.
 Orbilius Pupillus 51, 288, 414.
 Oszk bohózat 251.
 M. Pacuvius 200 kl., 210, 230, 353.
 Palliata 67 kl.
 Paulus 230.
 Peleus és Thetis menyekzője 400 kl.
 Pelopida-drámák 217.
 Peribœa 208.
 Persa 114.
 Plantius 196, 349.
 T. Maccius Plautus 67 kl., 193 kl.
 Plautus-hamisítványok 196.
 Poenulus 115.
 L. Pomponius 252.
 Prætextata 23, 36, 228 kl.
 Prologok 190 kl., 195.
 Protreptricus 54.
 Pseudolus 113.
 Pseudotragédiák 319.
 Q. Roscius Gallus 237.
 Rupilius 239.
 Salius-dal 4.
 Cn. Sallustius 327.
 Satura (Szatira) 8, 57, 241, 251, 253, 257, 273 kl.
 Saturnius 6, 14, 59.
 Scipio 37.
 Scribæ 9.
 Sententiæ 14.
 Síriratok 12, 349, 352.
 Sortes 13.
 Sota 56.
 Stichus 123.
 Sueius 368 kl.
 Suffenus 391.
 Cornelius Sulla 252, 262, 352.
 Sykophanták 101.
 Pubilius Syrus 263.
 Szatira 273 kl.
 Szinpad 236, Színészek 237, Színházi épületek 239.
 Tanköltemény 321 kl.
 Tapulla lex 279.
 P. Terentius Afer 158 kl.
 Terentius művészete 186 kl.
 Teucer 202.
 Thebæi drámák 219.
 Ticides 375, 409.
 Titinius 244.
 C. Titius 227.
 Togata (Nemzeti vígjáték) 240 kl.
 Történeti dráma (Fabula prætextata) 228 kl.
 Trabea 192.
 Tragédia 19, 23, 31 kl., 200 kl.
 C. Trebonius 289.
 Tinummus 124.
 Trochæusi septenarius 36, 52, 276.
 Trójai drámák 213.
 Truculentus 111.
 Sextus Turpilius 197 kl.
 Vagellius 324.
 Valerius 279.
 Q. Valerius 225, 326 kl.
 Valerius Aedituus 350.
 M. Terentius Varro Reatinus 29, 30, 290 kl., 328, 354, 368, 369.
 P. Terentius Varro Atacinus 289, 416.
 Vidularia 116.
 Volcacius Segiditus 324.
 Volusius 384.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVTÁRA 736 1957 N. SZ.